

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Rajzok a 16–20. századi oszmán világból

SUDÁR BALÁZS

Egy előkelő albán család megkapaszzkodása
és felemelkedése a magyar végvidéken

BAGI ZOLTÁN PÉTER

A Habsburg Birodalom első dragonyos
kompániáinak felállítása

HADNAGY SZABOLCS

Az 1658. évi oszmán hadjárat

TÓTH HAJNALKA

Habsburg–oszmán megegyezési kísérlet
Temesváron 1663-ban

JULIA BAVOUZET

Hivatali eskü a magyar közszolgalatban

PAPP SÁNDOR

Forradalom és alkotmányosság a 20.
század eleji Isztambulban

35. évf.

2020

3. szám

Bemutatjuk Kovács András történészt

35. évfolyam

2020. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

TÓTH HAJNALKA

A kiadvány

az

Nemzeti Kulturális Alap

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER

GALAMB GyÖRGY

HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GéZA

TOMKA BéLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

SUDÁR BALÁZS

Egy előkelő albán család megkapaszkodása és felemelkedése a magyar végvidéken: az Aranidok	5
--	---

BAGI ZOLTÁN PÉTER

A Habsburg Birodalom első dragonos kompániáinak felállítása, felszerelése és finanszírozása a tizenöt éves háborúban	14
--	----

HADNAGY SZABOLCS

Az 1658. évi oszmán hadjárat. Egy kettős hadjárat lehetősége	34
--	----

TÓTH HAJNALKA

Vasvár előtt. Habsburg–oszmán megegyezési kísérlet Temesváron 1663-ban	46
--	----

JULIA BAVOUZET

Hivatali eskü a magyar közszolgálatban	61
--	----

PAPP SÁNDOR

„Rendkívül felemelő és megindító látvány ennek a rabságból felszabadult keleti népnek a lelkesedése” Forradalom és alkotmányosság a 20. század eleji Isztambulban egy magánszemély és a hivatalos diplomácia szemszögéből	87
---	----

MŰHELY

KINTLI DÓRA

Nova ex Hungaria. Tudósítás 1546-ból a török–magyar összecsapásokról	113
--	-----

MARTON GELLÉRT ERNŐ

„Az mint Isten tudnunk adja, oltalmazzuk vérünkkel is szegény hazánknak bástyáját...” Magyar nyelvű Esterházy-levelek a Koháry-Coburg család levéltárából	126
---	-----

Határainkon túl

„Erdélyiként, kisebbségiként úgy érzem, hogy saját szülőhazám és népem múltjának a feltárása a dolgom...” Beszélgetés Kovács Andrással (Az interjút készítette: Juhász Krisztina és Marton Gellért Ernő)	151
--	-----

Kovács András közleményei	167
---------------------------------	-----

KOVÁCS ANDRÁS

János Zsigmond fejedelem síremléke	175
--	-----

Figyelő

Vendégségben Konstantinápoly 10. századi udvari történetíróinak műhelyében

(Németh András: *The Excerpta Constantiniana and the Byzantine Appropriation of the Past*. Cambridge University Press, Cambridge 2018.)

BOLLÓK ÁDÁM 189

Számunk szerzői 199

SUDÁR BALÁZS

Egy előkelő albán család megkapaszkodása és felemelkedése a magyar végvidéken: az Aranidok*

Amikor az oszmánok a 16. század közepső harmadában meghódították a középkori Magyar Királyság tekintélyes részét, a fő csapást mindig a birodalmi hadak mérték. Maga Szülejmán szultán (1520–1566) hétszer járt személyesen ezen a hadszíntéren (1521, 1526, 1529, 1532, 1541, 1543, 1566), a nagy hódításokra is elsősorban ekkor került sor. Az „aprómunkát”, a falvak adózásra kényszerítését, a magyar főurak állandó támadásainak a visszaverését azonban a helyi erőknek kellett elvégezniük. Ezek az erők pedig – mind a vezetőket, mind az elitet tekintve – javarészt a Balkán-félszigetről származtak, és így albánok is szép számmal akadtak közöttük. Tanulmányomban most egyetlen család, az Aranidok végvidéki történetét tekintem át.¹

A nagymúltú, elsősorban Albánia déli részén birtokos család a 15. században, az oszmán előre nyomulás idején megkötötte a maga alkuját a hódítókkal, és betagozódott a birodalom rendszerébe, azzal a feltétellel, hogy birtokaikat megtarthatják. Amikor azonban anatóliai szpáhikat kezdtek betelepíteni a környékre, a családfő, Gjergj Araniti személyesen ment II. Murád szultánhoz (1421–1451) panaszt tenni. Mivel birtokait nem kapta vissza, a fegyveres ellenállás mellett döntött, és hamarosan több albán előkelő is csatlakozott hozzá. A két évig tartó háború (1431–1432) végül újabb kiegyezéssel zárult, de hamarosan ismét elmérgesedett a helyzet: az ellenállást immár Szkander bég (Kasztrióta György) szervezte, akinek felesége történetesen Gjergj leánya, Donica volt. Az oszmánok azonban lassan, de biztosan felülkerekedtek, és az Aranitik is választás elé kerültek: a család egyik ága Itáliába menekült,² a másik azonban áttért az iszlámra, és oszmán szolgálatba állt. Az oszmánoktól nem volt idegen, hogy a helyi elit behódoló tagjait a saját soraikba emeljék, így történt most is: egy bizonyos Mahmúd bin Aranid Himara (ma Himarë, Dél-Albániában) szandzsákbégje lett. Az apa neve utalhat egyszerűen a családra, de akár konkrét személyre is, ugyanis Gjergj harma-

* A tanulmány a K 108919. számú NKFI pályázat támogatásával készült. Köszönettel tartozom Hegyi Klárának, Sz. Simon Évának és Dávid Géának a tanulmány megírása során nyújtott segítségükért.

¹ A különös melléknevű, hódoltságos oszmán vezetőket először Dávid Géza hozta kapcsolatba a középkori albán arisztokrata családdal, megvetve ezzel a kérdés elemzésének alapjait. Dávid Géza: *Pasák és bégek uralma alatt*. Budapest, 2005. 307–308.

² Az itáliai ág történetét Franz Babinger dolgozta fel: Babinger, Franz: *Das Ende der Arianiten*. München, 1960.

dik fia (aki a második feleségétől született) például ezt a nevet viselte, azaz ő lehetett Mahmúd apja.³

A család betagozódását a rokonság is segíthette: a nevezetes Gjergj Araniti egyik leánya, Chiranna Nicholas Dukagjininek, egy másik régi, jelentős arisztokrata család fejének a felesége lett, két fiuk a szultáni udvarba került, és egyikük, Dukakinzáde Ahmed a ranglétrán magasra kapaszkodva idővel nagyvezír lett (1514. december – 1515. március).⁴ Ráadásul I. Szelim szultán (1512–1520) testvérének, Ajsének és a kor jeles pasájának, Szinánnak a leányát is feleségül kapta, ezzel pedig a legfelső hatalmi elitbe került.⁵ Egyik fia, Jahja bég a 16. század első felének neves költője és befolyásos értelmiségye lett, 1553. évi száműzetéséig. (Élete utolsó harminc évét a magyar végvidéken, többek között Budán töltötte.)⁶ A másik fiú, Mehmed, katonai karriert futott be, 1544–1546 között egyiptomi pasa lett, és ő is egy szultánlányt kapott feleségül, Gevherimülüköt.⁷ Gjergj másik lánya, Helena szintén egy Dukagjinéhez ment feleségül, az ő fiai is iszlamizáltak, egyikük Iszkender néven szandzsákbég lett.⁸

Mahmúd bin Aranid közeli rokonai tehát az isztambuli vezető elit körébe tartoztak, ami nagy segítségére lehetett, mivel a helyi elit gyakran összetartott, igyekeztek családtagjaikat maguk mellé emelni.⁹ Mahmúd fia, Ali szintén a bégségig jutott, Kanina (ma Kaninë, Albánia),¹⁰ Ergiri és Berat környékén birtokolt falvakat (1506), éppen ott, ahol a még keresztény család birtokai is elterültek.¹¹ Nem meglepő, hogy 1522-ben a Kanina melletti Avlonja (Vlorë/Valona oszmán neve) szandzsákbégje lett, amit azonban csak rövid ideig élvezhetett, mivel Rodosz ostrománál elesett.¹²

³ A muszlim ág korai történetére lásd: Aykaç, Mehmet: *Şeriyeye sicilleri ışığında 17. yüzyılda Arnavutluk / Elbasan'da sosyal, kültürel ve iktisadi yapı*. In: Balkanlarda İslam medeniyeti uluslararası üçüncü sempozyum tebliğleri, Bükreş, Romanya 1–5 Kasım 2006. İstanbul, 2006. 193.; Inalcik, Halil: *Arnavutlukta Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei*. Fatih ve İstanbul, vol. 2. (1953) 164–165.; Pamuk, Bilgehan: XV. Yüzyılda Osmanlı Devleti – Arnavutluk İlişkileri. Yeni Türkiye, no. 66. (2015) 661.; Pamuk, Bilgehan: Güney Arnavutluk'ta osmanlı hakimiyeti. Yeni Türkiye, no. 66. (2015) 647–658.; Ruga, Ilir: Arnavutluk'ta Hristiyanlık ve İslamiyet'in Tarihçesi. Konya, 2011. 17–35. (Kiadatlan doktori disszertáció, online elérés: <http://acikerisimarsiv.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/handle/123456789/1592?locale-attribute=en>; letöltés: 2020. júl. 9.); Gegaj, Athanase: *L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle*. Paris, 1937.

⁴ Özcan, Abdülkadir: *Dukakînzade Ahmed Paşa*. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 9. İstanbul, 1994. 550–551.

⁵ Uluçay, M. Çağatay: *Padişahların Kadınları Ve Kızları*. İstanbul, 2001. 25.

⁶ A budai pasához írt dicsérő verse: Yahya Bey: *Dîvan. Tenkidli basım*. Haz. Mehmet Çavuşoğlu. İstanbul, 1977. 123–124.

⁷ Uluçay: *Padişahların Kadınları*, 26. II. Bajezid (1481–1512) leánya volt.

⁸ Az Araniti családfát lásd: Schmitt, Oliver Jens: *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan*. Regensburg, 2009. 131.

⁹ Kunt, Metin: *Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment*. International Journal of Middle East Studies, vol. 5. (1974) 233–239.; Fodor Pál: *Török és oszmán: az oszmán rabszolga-elit azonosságátudatáról*. In: uő: A szultán és az aranyalma. Budapest, 2001. 25–44.

¹⁰ A vár a valonai hercegség központja volt. Gjergj Araniti első felesége, Maria révén szerezte meg a Muzakáktól, egy másik előkelő családtól.

¹¹ Dávid, Géza: *Macaristan'da Yönetici Osmanlı Aileleri*. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, vol. 38. (2015) 22.

¹² Dávid: *Pasák és bégek*, 308.; Kemalpaşazâde: *Tevârih-i Al-i Osman*. 10. Defter. Haz.: Ş. Severcan. Ankara, 1996. 159.

Az Aranidok már a magyarországi hódítások legkorábbi szakaszában feltűntek a végvidéken: Aranid Mahmúd például 1546-ban a budai tartomány alajbégje, fontos katonai vezetője volt. Vele kapcsolatban a különböző iratokban gyakran szerepel az Aranid melléknév, de apja nevét nem jegyezték fel. Ez azonban szerencsére rajta van a pecsétjén – „a szegény Mahmúd, Ali Aranid fia”¹³ –, ez alapján pedig feltehető, hogy apja a fent említett, 1522-ben elhunyt szandzsákbéggel azonos. Rajta kívül a forrásokban feltűnik Hüszejn szpáhi, Mehmed Aranid fia, aki a Szécsény közelében lévő Karancskeszi falu birtokosa volt 1559-ben és 1562-ben,¹⁴ egy defterbejegyzésből pedig azt is megtudhatjuk róla, hogy Mahmúd bég *biráderzádéja*, vagyis testvérének a fia volt.¹⁵ Ezek szerint Mahmúdnak volt egy Mehmed nevű testvére is. Egy másik Aranid, akinek az apját szintén Mehmednek hívták, és aki a kelet-trákiai csirmeni szandzsákból érkezett a magyar végvidékre, 1558-ban kapott birtokkiutalást Szolnokon, éppen akkor, amikor ott Mahmúd volt a szandzsákbég.¹⁶ (Hüszejn és Ahmed talán testvérek lehettek.)

A magyarországi török hódoltság korai időszakában a végvidéki Aranidok a javadalombirtokosok közé tartoztak, ami a helyi muszlim társadalom kiemelt részébe helyezte őket, de még nem emelkedtek a felső vezetésbe. Mahmúdnak komoly birtokai voltak már 1546-ban is, a záimok között is a tehetősebbek közé tartozott a maga 41 500 akcsés évi jövedelmével, és Hüszejn sem a legcsekélyebb jövedelmű szpáhi volt 1559-ben (8500 akcse).¹⁷ Mindez jó alapnak számított, de az igazi lehetőség Mahmúd állásában rejtett: a budai javadalombirtokos katonaság vezetője, *míralaja* volt, ami 1546-ban különösen jelentős tisztségnek és bizalmi állásnak számított.

Mindez annyit jelent, hogy a család a hódoltság első évtizedeiben teret foglalt magának a magyar végvidéken. Kérdés, hogyan. A magyarországi oszmán végvidék kialakításában óriási szerepe volt a Jahjapasazádék családjának, 1526 és 1566 között a család számos tagja töltött be különféle vezető szerepeket a térségben.¹⁸ Mahmúd *míralaji* feladata komoly bizalmat sejtet, minthogy 1546-ban a törökök által megszállt terület még meglehetősen sérülékeny, katonai szempontból nehezen védhető helyzetben volt. A hódoltság kialakulásának ez tehát egy kritikus időszaka volt, egészen biztos, hogy a budai pasa nem bízta akárkire a javadalombirtokos csapatok vezetésének kényes és felelősségteljes feladatát. 1546-ban Jahjapasazáde Mehmed volt a budai pasa (1543–1548), az a személy, aki a középkori Magyar

¹³ Fekete Lajos: *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*. Első füzet. Budapest, 1926. 22. (Fekete az Aranid nevet nem oldotta fel.) A levél eredetije a Hajdú-Bihar megyei levéltárban található: Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, XV-21-c-6.

¹⁴ Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest, 1977. 164.; Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Budapest, 1985. 360.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Tapu tahrir defterleri (a továbbiakban: BOA TTd) 318, 123.

¹⁶ Dávid: *Pasák és bégek*, 308.; Österreichische Nationalbibliothek (a továbbiakban: ÖNB) Krafft 284, 594. felv. (1558. június = 965. saban 14-től)

¹⁷ Mahmúd mint míralaj szolgálati birtoka 1546-ban javarészt a budai, kisebb részben pedig a hatvani szandzsákban helyezkedett el: BOA TTd 1044, 18. Ezeket a birtokokat természetesen a későbbiekben elvesztette, a következő ismert összeírások idején, 1559-ben már nem voltak a kezében. Vö.: Káldy-Nagy: *A budai szandzsák 1546–1590*, 133., 162., 166., 190., 253., 320., 417., 718. Hüszejné volt Karancskeszi (1559: 5890 akcse, 1562: 6247 akcse) és Hevesiván (Jászivány, 2253 akcse), így összesen egy 8500 akcsés tímárral bírt. Káldy-Nagy: *A budai szandzsák 1546–1590*, 360–361.; Velics Anatal – Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek*. 1. köt. 1543–1635. Budapest, 1886. 161.

¹⁸ Dávid: *Macaristan'da Yönetici*, 16–21.

Királyság bukását okozó mohácsi csata (1526) után a térség legfontosabb oszmán potentátjának számított. A Jahjapasazádék családi hatalmának megalapozója, Jahja pasa (?–1507) a 15. század második felében kúszott magasra a ranglétrán, több alkalommal töltötte be a ruméliai pasa tisztségét, és talán maga is albán származású volt.¹⁹ (Érdekes, hogy egy magyar történetíró – aki pedig török kérdésekben meglehetősen tájékozott volt – Mahmúdot Jahjaoglunak nevezte.²⁰)

Azt sajnos nem tudjuk, hogy Mahmúd milyen események részese volt ebben az időszakban, de rangjából adódóan komoly szerepet vihetett a hódoltsági harcokban. Előrelépési lehetőséget talán az 1552. év kínált számára, amely év felettébb fontos volt a hódoltság kiépítése szempontjából: a birodalmi seregek ekkor foglalták el Temesvárt és Szolnokot, megszerelve ezzel a keletre irányuló védelmi és igazgatási rendszer új bázisait. Az előbbi köré újabb tartomány szerveződött (a térségben Buda után a második), kiépítését Kászim pasa kapta feladatul.²¹ Ő nagy valószínűséggel szintén a Jahjapasazádék embere volt, és – ha nem is ver szerint, de – a klánhoz tartozhatott. Szolnokot viszont hamarosan Mahmúd kapta meg, talán ő volt a szandzsák első bégje.²² Nem elképzelhetetlen, hogy Kászim „vitte magával” a klán hűséges emberét: a szolnoki szandzsák ugyanis Temesvár szempontjából nagyon fontos volt. Egyrészt azért, mert egy újabb keleti „bástyát” jelentett, másrészt pedig azért, mert Budáról éppen Szolnokon keresztül vezetett az út Temesvárra, így a szolnoki rév, majd a nevezetes Tisza-híd kiemelt stratégiai jelentőséggel bírt. Ide fészkelődött be tehát az Aranid-dinasztia.

Mahmúd – esetleg kisebb megszakításokkal – Szolnokon maradt 1559 augusztusáig, amikor is egy engedély nélküli portya miatt elcsapták.²³ Innen rövid időre az északi határvidékre, Szécsénybe, majd Pécsre került, hogy 1561-től ismét Szolnokon legyen két évig.²⁴ Ezután fehérvári bég lett, és 1566-ban a helyi erőkkal együtt azt a feladatot kapta, hogy a szigetvári ostrom fedezése végett zavarja és kösse le a Győrnél gyülekező keresztény tábornokot. Mahmúdot azonban egy portya alkalmával Thúry György (vár)palotai kapitány katonái elfogták, később pedig Leonhard Harrach rabja lett.²⁵ Kiszabadításáról maga Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) levelezett, ennek ellenére a megegyezés nehezen jött létre. A család fizetett volna, Bécsben azonban inkább fogolycserében gondolkodtak.²⁶ Nem tudjuk pontosan, hogy Mahmúd végül is hogyan szabadult, de kevéssel később, 1567-ben már

¹⁹ Dávid: *Macaristan'da Yönetici*, 16–17.

²⁰ Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. I/2. köt. (13–24. könyv) (1535–1573). Budapest, 2003. 321.

²¹ Kászim pályájára lásd: Dávid: *Pasák és bégek*, 321–346.

²² Egy 1553. július 8-án kelt levélben egy bihar megyei birtokos már a budai pasánál tett panaszt Mahmúdra, nyilván korábban nevezték ki szandzsákbégnek. *A budai pasák magyar nyelvű levelezése*. S. a. r.: Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula. Budapest, 1915. 1.

²³ Mahmúd élettörténetére, az Aranid név értelmezésére lásd: Dávid: *Pasák és bégek*, 307–308.; Tomkó Viktor: *Török közigazgatás Magyarországon: a szolnoki szandzsákbégek története*. I. Zou-nuk, 19. évf. (2004) 27.

²⁴ Dávid: *Pasák és bégek*, 306–307.

²⁵ Elfogásának részletes történetét lásd: Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája*, 427–428.

²⁶ *A budai pasák magyar nyelvű levelezése*, 26–27. (1567. június 3.) A csereszemély Longer Farkas lett volna. Istvánffy szerint Mahmúd kiváltotta magát. Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája*, 428.

szegedi bég lett, azután Szolnokot, Füleket, majd újra hosszabb időre a szolnoki szandzsákbégséget kapta.²⁷ 1583-ban még mindig *mirlivaként* említi a *dzsizedefer*, és az erdélyiek is így hivatkoznak rá.²⁸ (1591-ben viszont már egyértelműen elhunytként említik.²⁹) Nagyon hosszú pályafutást mondhatott tehát magáénak, hiszen valamikor a 16. század első két évtizede valamelyikében jöhetett a világra.

Ha „csupán” ismert tevékenységi idejét nézzük – 1546 és 1579 között –, akkor is három és fél évtizednyi aktív szolgálatot tudhatott maga mögött a hódoltság felső vezetésében: végigküzdötte a hódoltság kialakulásának időszakát, majd látta annak megszilárdulását. Ennek ellenére a szandzsákbégségnél feljebb sohasem tudott lépni. Egyértelműen kötődött a szolnoki szandzsákhöz: valószínűleg ez volt az első posztja, rendre ide tért vissza, és utolsó ismert állomáshelye is ez volt.

Mindeközben természetesen vagyongyűjtéssel is foglalkozott, mind a budai, mind a szolnoki szandzsáokban számos ingatlant – szolgálati helyétől független birtokot – szerzett meg: Pest mellett számos – 23 darab – rétet, Isaszegen egy malmot, Gubacson egy rétet és egy romos templomot. A szolnoki szandzsáokban volt három pusztája, egy malma, egy faluja és egy halfogóhelye.³⁰ Ráadásul jól láthatóan beépült a hódoltsági marhakereskedelembé is: a török uralom alatt lévő Alföldön nevelt marhákat nagy számban hajtották nyugatra, Itáliába és a Német-római Császárságba. Mahmúdnak volt egy nyugat felé dolgozó partnere és egy hódoltságon belüli felhajtója is.³¹

Mindezek fényében meglepő, hogy nem tudunk arról, hogy vallási alapítványt, *vakufot* hozott volna létre, ahogy számos pályatársa tette. Hogy mégis lehettek ilyen tervei, azt több kisebb jel sejteti. Isaszegi malma például egy ideig egy bizonyos Hüszejn baba kezében volt, akiben joggal sejthetünk egy hódoltsági *bektasi* dervisfőnököt.³² Megjegyzendő továbbá, hogy az 1591-es összeírás szerint létezett valamiféle *bektasi* intézmény Szolnokon, amit Memi baba neve fémjelzett,³³ és 1642-ben is feltűnt egy baba – Ahmed – a településen.³⁴ Nem elképzelhetetlen tehát, hogy Mahmúdnak *bektasi* kötődései voltak (mindjárt meglátjuk, fia is az egyébként ritka Bektas nevet viselte), ahogy a Jahjapasazádéknak is. Néhány hódoltsági családnál különös jelenségre figyelhetünk fel: bár létrehoztak alapítványokat, azok nem üzemeltettek dzsámikat és mecseteket, amelyek pedig általában az elsődleges haszonélvezők voltak.³⁵

²⁷ Szeged: 1567. november 7. – 1570. április 11., Szolnok: 1570. április 11. – 1571. június 18., Fülek: 1571. június 18. – 1573. november 9., Szolnok: 1573. november 9-től. BOA Maliye defteri, d 563, 50, 52, 55.

²⁸ ÖNB, Türkische Handschriften, Mxt. 605, 3v, 5r, 19v, 22r, 26v.; Veress Endre: *Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585)*. Budapest, 1948. 105–106.

²⁹ Ágoston Gábor: *A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása. I.* Zounuk, 3. évf. (1988) 242.; ÖNB, Türkische Handschriften, Mxt. 544, 2r.

³⁰ Györffy Lajos: *Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása.)* Budapest, 1956. 17., 19., 33.; Ágoston: *A szolnoki szandzsák*, 274., 276., 279., 294.; Ágoston Gábor: *A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása. II.* Zounuk, 4. évf. (1989) 213.

³¹ Belitzky János: *Adatok a hidépítő Mahmud bég életéhez.* Jászkunság, 12. évf. (1966) 3. sz. 132–138.

³² Káldy-Nagy: *A budai szandzsák 1559, 99.*; Dávid: *Pasák és bégek*, 307.

³³ Sudár, Balázs: *Bektasi monasteries in Ottoman Hungary (16th–17th centuries)*. Acta Orientalia, vol. 61. (2008) No. 1–2. 237–238.

³⁴ Fekete Lajos: *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában.* Budapest, 1993, 325.

³⁵ Ilyen volt például Tirjáki Haszan pasa. Vö. Sudár Balázs: *Tirjáki Haszan pasa utolsó évei (1601–1613)*. Hadtörténelmi Közlemények, 123. évf. (2010) 4. sz. 797–798.

Más jele is van annak, hogy Mahmúd nem volt egyszerűen csak katona: komolyan érdeklődött a kultúra iránt. 1561-ben pécsi bégeként elfogatott egy református prédikátort, Szegedi Kiss Istvánt, akit azután következő állomáshelyére, Pécsre is magával hurcolt. Szegedi Kiss kiszabadításán sokan fáradoztak, és egyik tanítványa meg is írta a történetét. Ebből derült ki, hogy Mahmúd háromszoros áron megvett egy latin nyelvű világtörténetet, és többször kinyilvánította, hogy a Korán magyarra fordítását is tervezte.³⁶ 1575-ben pedig éppen az ő hivatali idejében másolta le Szolnokon Ibrahim bin Ali Dzselaalzáde Musztafa krónikáját, és díszítették azt számos miniatúrával.³⁷

Mahmúdnak ugyan voltak gyermekei, de annak nincs nyoma, hogy apjuk életében milyen tisztséget viseltek. (Az oszmán vezetők felnőtt korú gyermekei ugyanis mindig részesei voltak az udvartartásnak.) Talán túl fiatalok voltak még. Egyikük, Bektas első ismert álláshelyét – egyébként Szolnokot – majd csak 1595 körül kapta meg. Ilyen esetekben a család vezetését valamelyik „familiáris” szokta átvenni. Őket vagy valamilyen fiktív rokonai szál – például fiúvá fogadás – kötötte a családhoz, vagy pedig beházasodtak. Ilyesmit sejthetünk az Aranidok esetében is. A jól tájékozott történetíró, Istvánffy Miklós úgy tudta, hogy Mahmúdnak volt egy neveltje, Sehszüvár, akit fiatal korában öccsével, Baba Haszannal együtt kiváló bajvívónak tartottak.³⁸ Ő azután urával tartott annak további állomáshelyeire is. Első komoly sikerét például 1562-ben aratta, amikor ura helyetteseként sikerrel védelmezte Szécsény várát Balassi Jánossal szemben, miközben Mahmúd Sztatmár alatt harcolt.³⁹ 1566-ban Fehérváron volt urával, annak balul sikerült portyájával egy időben ő is sikertelen akciót vezetett Komárom felé,⁴⁰ és 1570-ben is Mahmúd alajbéje volt Szolnokon, egészen 1573-ig. Úgy tűnik, ekkortól indult saját pályafutása: 1573-tól 1579-ig hatvani és szécsényi bégeként tevékenykedett,⁴¹ majd átvette ura helyét Szolnokon, ahol 1584 végéig irányította az ügyeket.⁴² A későbbiekben boszniai pasa, budai kajmakám, szigetvári bég, végül pedig, 1588-tól ismét boszniai pasa lett, és talán e poszton halt meg. Sehszüvár magyar származású renegát volt, a jelek szerint gyermekkorától Mahmúd nevelte, akit azután sokáig szolgált. Forrásaink elsősorban személyes vitészségét emelik ki, ugyanakkor parancsnokként többnyire balul végződő hadjáratokat vezetett. Istvánffy jellemzése szerint: „...sem nem igen okosnak, sem vitéznek tartatnék”.⁴³ Kegyetlen embernek mondták, akiért azonban katonái rajongtak. Úgy tűnik, ő maga nem alakított birtokközpontot (a klánokba beépült „familiárisoknál” ez nem ritkaság), és nem hozott létre alapítványt. Egyetlen fiát 1592-ben vágták le a magyar végváriak. Sehszüvárnak azonban sikerült feljebb lépnie a ranglétrán, mint Mahmúdnak: pasa lett,

³⁶ Belitzky: *Adatok*, 132–138.

³⁷ Fehér Géza: *A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban*. Budapest, 1982. 26.

³⁸ Sehszüvár bégről lásd: Ács Pál: *Sasvár bég históriája. Historia cladis Turcicae ad Nadudvar, 1580*. Hadtörténelmi Közlemények, 115. évf. (2002) 2. sz. 375–388.; Dávid: *Pasák és bégek*, 291–292.; Tomkó: *Török közigazgatás*, 29–34.

³⁹ *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*, 321. Tállyai Pál, Istvánffy fordítója a „képebeli” kifejezést használja, amely rendszerint a *kethüdák*at jelöli. Érdekes ugyanakkor, hogy a történetet 1562 áprilisára teszi, amikor Mahmúdénak már Szolnokon kellene tartózkodniuk, ha ott volt Sztatmárnál – ami teljesen logikus volna –, akkor a budai pasa kíséretében, szolnoki bégeként vonult a vár alá. 1583-ban az erdélyiek Mahmúd „alumnusának” nevezik Sehszüvárt. Veress: *Báthory István*, 105–106.

⁴⁰ *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*, 428.

⁴¹ Tomkó: *Török közigazgatás*, 29–30.; *A budai pasák magyar nyelvű levelezése*, 190., 194.

⁴² Boszniai kinevezéséről lásd: Veress: *Báthory István*, 105–106.; *A budai pasák magyar nyelvű levelezése*, 326.

⁴³ *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*, 321.

sőt a térség legrangosabb posztjára, a budai beglerbégségre is pályázott. Minden bizonnyal igyekezett támogatni egykori ura gyermekét is.

Bektas pályája Sehszüvár pályafutásának a végén kezdődött. Az oszmán történelem kutatása során általában nehéz feladat a családi kapcsolatok kibogozása, így van ez ebben az esetben is, ezért érdemes néhány szót szólni arról, hogy honnan is tudunk Mahmúd és Bektas rokonságáról. Egy török forrás azt állítja, hogy Aranid Mahmúdnak volt Bektas nevű fia, aki ráadásul szolnoki bég lett.⁴⁴ Istvánffy Miklós pedig elmeséli Bektas jellemzése kapcsán, hogy apja 1566-ban Győrnél fogságba esett, s mint feljebb láttuk, ez a személy Aranid Mahmúd volt.⁴⁵ Így tehát kettejük kapcsolata egyértelmű. Nem tudjuk, hogy Bektas mikor született, és azt sem, hogy milyen tisztségeket töltött be apja vagy éppen Sehszüvár bég mellett. Istvánffy szerint mindenestre „Magyarországban, Szolnokba született, a nyelvet s a magyar dolgot jól tudja vala”, Szamosközi viszont úgy tudta, hogy illír, tehát horvát vagy legalábbis nyugat-balkáni volt.⁴⁶

Elsőként szolnoki bégeként tűnik fel 1595-ben, valószínűleg ez volt az első állomáshelye.⁴⁷ 1596-ban jelen volt Eger ostrománál, ő tárgyalta a várfeladás során, és az új pasa megérkezéséig ő irányította a várat. Azután visszatért Szolnokra, de két évvel később megkapta az egri pasaságot. Eger bevétele az Aranid-család helyzetében komoly változást hozott. Míg korábban szandzsákjuk a budai vilájethoz tartozott, és ott csak egy volt a sok igazgatási egység közül, az 1596-ban felállított új tartomány, az egri vilájet alá mindössze négy szandzsákot rendelték (Eger, Hatvan, Szolnok, Szeged). S míg Mahmúdnak nem sikerült budai pasává emelkednie, Bektas jóval több eséllyel indult Egerért – s mint látjuk, nem is sikertelenül. Miután bekerült a pasák körébe, Bektas pályája folyamatosan ívelt felfelé: temesvári, majd újra egri beglerbég lett, s végül elérte a térségben elérhető legmagasabb posztot, a budai pasaságot is. (A budai pasák a gyakorlatban a környék többi pasája felett is diszponáltak.) Alig több mint tíz éves felső vezetői pályafutása a századforduló hosszú háborújának időszakára esett, és mindvégig a hódoltság keleti frontjával, elsősorban az Erdély-kérdés megoldásával volt elfoglalva. A Magyarországból kiszakított és közvetlenül az Oszmán Birodalomhoz csatolt területek ugyanis elsősorban nyugat és észak felé néztek: keleten a birodalom vazallusával, az Erdélyi Fejedelemséggel voltak határosak. Mivel innen nem vártak komolyabb támadást, a terület védelmi rendszere is jóval gyengébb volt. 1595-ben azonban Erdély kiszakadt az Oszmán Birodalom függéséből, és ezzel a teljes magyarországi hódítást összeomlással fenyegette. Az oszmán politika egyik legfontosabb feladata tehát az Erdély feletti uralom visszaszerzése volt. Ezt sokféle módon próbálták elérni, elsősorban az oszmánokhoz hű fejedelmek trónra juttatásával (lásd Székely Mózes). E kísérletekben Bektasnak mindig kiemelkedő szerepe volt, ahogy abban az eseménysorban is, amely végül meghozta az oszmánok számára

⁴⁴ Dávid: *Macaristan'da Yönetici*, 23.

⁴⁵ A leírásnál ugyan a Mehmed név szerepel, de ha visszalapozunk az 1566-os eseményekhez, ott már a helyes Mahmúd alakot találjuk. Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája*, 427–428.

⁴⁶ Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. I/3. S. a. r.: Benits Péter. Budapest, 2009. 389.; Szamosközi István: *Erdély története* (1598–1599, 1603). Budapest, 1977. 275.

⁴⁷ Életrajzához lásd: Gévay Antal: *A budai pasák*. Bécs, 1841. 23.; Topçular kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi tarihi. (Metin ve Tahlil) Haz.: Ziya Yilmazer. Ankara, 2003. 143., 153., 225., 227., 228.; Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája* I/3. 481., 483., 488–489.; Bethlen Farkas: *Erdély története*. V. köt. (IX–X. könyv) Báthory Zsigmond lemondásától Mihály vajda hatalomra kerüléséig (1598–1600). Budapest, 2010. 167–8., 185.; Blaskovics József: *Rimaszombat és vidéke a török hódoltság korában*. Pozsony, 1995. 91., 92.; *Török–Magyarkori állam-okmánytár*. I. köt. S. a. r.: Szilády Áron – Szilágyi Sándor. Pest, 1868. 42–3.; Tomkó: *Török közigazgatás*, II. 17–21.

a sikert: 1604-ben Bocskai István vezetésével Habsburg-ellenes felkelés tört ki, amit a törökök fegyverrel is támogattak. Bocskai hatalma alá vonta Erdélyt, elismerte a Portától való függést, sőt magyar királlyá is koronázták, ha nem is a Szent Koronával. Igaz, ez utóbbi rövid életű sikernek bizonyult, mégis lehetőséghez juttatta a török erőket, hogy korábbi veszteségeiket enyhítsék, elvesztett pozícióikat visszaszerezzék. Bektas e folyamat egyik motorja volt, és remekül működött együtt a magyar végvidéket egyébként kiválóan ismerő főnökével, Lala Mehmed nagyvezírral (1604–1606). Minden bizonnyal fényes karrier állt előtte, de a háború legvégén a tehetséges parancsnok csekély kísérettel belefutott egy hajdúcsapat csapdájába, és a küzdelemben életét veszítette. Utódairól egyelőre nem tudunk.

Bektasnak mindenesetre sikerült az, ami az apjának nem: felverekedte magát a hódoltság legfőbb vezetői közé, sőt még a budai pasaságot is megszerezte. Ugyanez tükröződött a családi politikáján is. Míg Mahmúd egyértelműen megvetette lábát Szolnokon, Bektas a család helyi hatalmának hosszú távú alapját is megvetette, azaz alapítványt (*vakuf*) hozott létre a városban. Az Oszmán Birodalomban az alapítványok speciális szerepkörrel bírtak, nem csupán vallási értelemben vett kegyes cselekedetnek számítottak, hanem egyfelől hosszú távra biztosították az alapító család anyagi hátterét, hiszen az alapítványi vagyont többnyire a leszármazottak kezelték, másfelől afféle nagyvállalként a térség gazdasági életében is komoly szerepet töltöttek be. Mindezekon túl biztosították a hétköznapi, polgári élet kereteit is, amivel az állam keveset törődött. A hódoltsági alapítványi iratok többnyire elvesztek, az Aranidok *vakufjáról* sem tudunk sokat. Annyi bizonyos, hogy a polgár város közepén állt a Bektas által építtetett dzsámi, amely – ha hihetünk az ábrázolásoknak, akkor – az előkelőbbek közé tartozott, és kupolával is rendelkezett.⁴⁸ (A hajdani magyar területeken félszáznál aligha lehetett több ilyen épület.) Mindemellett egy fürdő is állt a közelében, és minden bizonnyal legalább alapfokú iskola kapcsolódott hozzá. Nem volna meglepő, ha a helyi bektasikat is a család támogatta volna. Szolnok nem tartozott az északnyugati végvidék jelentős muszlim városai közé, inkább szerénynek volt mondható.⁴⁹ Abba a csoportba sorolható, ahol egyetlen jelentős család határozta meg a település arculatát: itt ezek az Aranidok voltak. Nem tudjuk, hogy Bektasnak voltak-e leszármazottai, alapítványa azonban fennmaradt, és a hódoltság végéig szolgálta a helyi közösséget.

Összességében megállapíthatjuk, hogy egy albán nemesi család – minden bizonnyal korábbi irányítási-vezetési tapasztalatai birtokában – új területen, a hajdani Magyarországon is megvetette a lábát a 16. század közepén, és fokozatosan itt is a helyi elitbe küzdötte fel magát, újra felépítette az Albániában elveszített családi presztízt.

⁴⁸ A dzsámi épületére és történetére lásd: Kertész Róbert – Sudár Balázs – Bana Zsolt – Kómár Mihály: *Egy elfeledett muszlim imahely: a szolnoki Szulejmán szultán-dzsámi*. Műemlékvédelem, 56. évf. (2012) 3. sz. 110–125.

⁴⁹ Sudár Balázs: *Szolnok Evlia cselebi leírásában*. Keletkutatás, 2017. tavasz, 111–124.

BALÁZS SUDÁR*The Rise of an Aristocratic Albanian Family on the Hungarian Frontier: the Aranids*

During its expansion, the Ottoman Empire conquered countries and peoples one after another. Their elites had different reactions to the conquest: they either fled or made their compromises, finding a place for themselves in this empire “above nations”. This was true to the Aranits of Albania as well: after several failed rebellions one half of the family fled to Italy, while the other half became Muslims and took on leadership positions in Albania as Aranids. One branch of the family tried to find their fortune on the Hungarian frontier and managed to rebuild their position of power with great success. A prominent member of the family, Mahmud settled in Szolnok, and the city remained the headquarters of the family. While he “only” reached the position of sanjak bey, his protégé, Sehsuvar, who was a member of the clan but was of Hungarian origin, succeeded in becoming a pasha; and his son, Bektas acquired the most important position of the region, the title of Beylerbey of Buda. This is an especially remarkable feat considering that it happened during the final years of the long war at the turn of the 16th and 17th centuries, when the Ottomans managed to improve their previously quite unfavourable results. However, Bektas was slain during a raid, and to our knowledge this spelled the end of the family’s sharply ascending career in Ottoman Hungary.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

A Habsburg Birodalom első dragonyos kompániáinak felállítása, felszerelése és finanszírozása a tizenöt éves háborúban*

A bécsi Udvari Haditanács 1602. december 29-én négy kapitány, Laurentio de Ramée,¹ Charles de Agenta, Guiliom de Waux és Mercure de Mariloff részére egy *Bestallungot*, azaz felfogadó iratot állított ki, amelyben mindegyiküket megbízta egy-egy száz főt számláló dragonyos kompánia felállításával.² Ez a típusú lovasság ekkor jelent meg először a Habsburg Birodalom haderejében, és egészen az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig, 1918-ig szolgálta a Habsburg-uralkodók érdekeit, tagjai ontották vérüket a harcterekeken és csatamezőkön. A címben foglaltaknak megfelelően munkámban a Habsburg Birodalomban szolgált első dragonyosalakulatok történetét dolgozom fel oly módon, hogy elsősorban szervezésük és fenntartásuk problémáival foglalkozom, és csak a szükséges mértékben érintem, hogy

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült, ügyszám: BO/00013/19/2.

¹ Ramée a tizenöt éves háborút követően vált igazán híressé. Lipót főherceg, Passau és Straßburg érseke megbízásából 1610-ben egy had felfogadásával bízta meg, amit eredetileg a jülich-kleve-i örökségért folytatott harcban kívánt bevetni. Az ún. passauai hadinép (*Passauer Kriegsvolk*) feladata azonban valójában az volt, hogy II. Rudolf és Mátyás főherceg viszályában az előbbi támogatssa. Az 1610 és 1611 fordulóján Felső-Ausztriát pusztító csapatok csakhamar Prága ellen vonultak, amelyek egy részét el is foglalták és kirabolták. Innen Mátyás főherceg felmentő hada úzte el Ramée-t és zsoldosait 1611. március 11-én. A Budweisba (České Budějovice) visszavonult zsoldosvezér az ottani városházán nyolc tisztjét kivégeztette, akiket azzal vádolt, hogy összejátszottak ellenségeivel. Ezután hadizsákmánnyal Passau érintésével a straßburgi püspökségbe menekült. Miután Lipót főherceg meghódolt Mátyásnak, Ramée-t is hűségeskü letételére kötelezték, aminek nem volt hajlandó eleget tenni. Lipót ennek ellenére szolgálatában tartotta. Először Münchenbe küldte diplomáciai küldetés-sel, majd 1612 májusában a straßburgi püspökség világi kormányzójává nevezte ki. Az időközben császárrá koronázott Mátyás azonban nem felejtette el a vallon zsoldos hűtlenségét. A mit sem sejtő Ramée-t 1613 áprilisának egyik éjjelén Benfeldben egy lovascsapat elfogta és Hohbarr várába vitte. Ott felségárulás miatt halálra ítélték, és 1613. április 23-án a várban kivégezték. Kurz, Franz: *Der Einfall des von Kaiser Rudolf II. in Passau angeworbenen Kriegsvolkes in Oberösterreich und Böhmen (1610–1611)*. Aus dessen Nachlaß mitgeteilt und mit einer Einleitung versehen von Albin Czerny. Linz, 1897. passim.

² Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Bestallungen (a továbbiakban: Best.) 727/1602. Meg kell említenem, hogy Alphons von Wrede, illetve az ő munkáit alapul vevő Walter Hummelberger és Thomas Barker úgy vélte, hogy ez a típusú lovasság először 1623-ban jelent meg a Habsburg-család szolgálatában. Ez az állítás azonban téves. Wrede, Alphons von: *Geschichte der K. und K. Wehrmacht*. Bd. 3. Wien, 1901. 8.; Hummelberger, Walter: *Der dreissigjährige Krieg und die Entstehung des kaiserlichen Heeres*. In: Unser Heer. 300 Jahre österreichisches Soldatentum in Krieg und Frieden. Hrsg.: Herbert Stefan Füllinger. Wien–München–Zürich, 1963. 7–49. 27.; Barker, Thomas: *Doppeladler und Halbmond. Entscheidungsjahr 1683*. Graz–Wien–Köln, 1982. 173.

mely összecsapásokban, csatákban vettek részt. Mindenekelőtt azonban érdemes röviden összefoglalni azt, hogyan határozták meg a kortársak a dragonyosok helyét a hadseregben belül, és mely feladatok alkalmazására tartották a legalkalmasabbnak őket.

Dragonyos, lovas lövész vagy karabélyos lovas?

Kelenik József 1991-ben megjelent tanulmányában megállapította, hogy a dragonyos csapatnem létrejöttével kapcsolatos, a 16. század végén és 17. század legelején keletkezett források és adatok igen ellentmondásosak.³ Ha áttekintjük a korszak katonai teoretikusainak munkáit, valamint a fennmaradt levéltári iratokat, akkor a megállapítás helyességét nem cáfolhatjuk. Ugyanis a címbe szereplő lovasok mindegyike elvben egy-egy külön lovassági típust jelenthetett. Gondoljunk csak a lovas lövészekre vagy *Archibusiére*kre, akik egységei, zászlói már a 16. század közepétől szolgálták a Habsburg Birodalmat a magyarországi végek egy-egy erősségében.⁴

A tizenöt éves háború időszakához legközelebb eső, 17. század eleji hadtudományi munkákat áttekintve kiderül, hogy a kortársak sem tudták egyértelműen elválasztani egymástól ezeket a csapatnemeket. Ludovico Melzo 1611-ben olaszul, majd 1625-ben németül megjelent munkájában azt olvashatjuk, hogy a franciák terjesztették el a lövészek lóra ültetésének szokását az utolsó francia–spanyol, azaz az 1559. évi cateau-cambrésis-i békével lezárult háború piemonti hadszínterén. Ezeket dragonyosnak nevezték el, amely név rajtuk is maradt. Látva ezen zsoldosok hasznosságát a harcmezőn, a spanyol haderő is elkezdett ilyen típusú egységeket felfogadni és alkalmazni. Melzo szerint, amikor II. Fülöp spanyol király (1556–1598) 1567 nyarán Alba hercegét, azaz Fernando Álvarez de Toledo y Pimentelt a lázadó Flandria lecsendesítésére a tartomány helytartójává nevezte ki, akkor a piemonti hadszínterén (is) harcoló spanyol hadvezér néhány kompánia dragonyost is felfogadott és magával vitt Észak-Európába.

Melzo kifejtette és számos példával illusztrálta azt is, hogyan, illetve hol lehetett a legjobb hatásfokkal bevetni ezeket a keréklakatos puskával felfegyverzett és lehetőség szerint vértet nélkül lovasokat. Védekezés esetén a dragonyosokat a kvártélyok, táborok, stratégiai fontosságú átkelők őrzésére, illetve a málhát és utánpótlást szállító szekerek kísérésére tartotta a legalkalmasabbnak, hiszen lovaikon gyorsan a legveszélyeztetettebb helyen teremhettek, és a lóról leszállva, alkalmas állást foglalva akadályozhatták az ellenség rajtaütését.

Melzo szerint támadásban szintén gyors helyváltoztatásukat és nagy tűzerejüket lehetett kihasználni. A dragonyosokat azért küldték ki, hogy az ellenséget mindenütt támadják, nyugtalanítsák, illetve csapdába csalják. A csak mell- és hátvérrel vagy Melzo ajánlása szerint még ezekkel sem rendelkező katonáknak ezért szükségük volt arra, hogy kopjás vagy kürasszír csapatok biztosítsák őket a harcban.⁵

A következő munka, amit a dragonyosokkal kapcsolatban meg kell említenem a 17. század elejéről, Giorgio Basta 1612-ben Velencében olaszul, majd két esztendővel később Oppenheimben németül megjelent *Il governo della cavalleria leggiera* című könyve. Melzoval

³ Kelenik József: *A kézi löfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben*. Hadtörténelmi Közlemények, 104. évf. (1991) 3. sz. 113.

⁴ Kelenik: *A kézi löfegyverek jelentősége*, 100–106.

⁵ Melzo, Ludovico: *KriegsRegeln von der Reutereij*. S. I. 1625. 31–33.; Meynert, Hermann: *Geschichte des Kriegswesens und der Heerverfassungen in Europa*. Bd. 2. Wien, 1868. 301.

ellentétben a magyarországi és erdélyi viszonyokat is kiválóan ismerő és az 1602 decemberének végén felállított dragonyos kompániák létezéséről tudó,⁶ albán származású, talján hadvezér nem használta a dragonyos kifejezést, hanem helyette a lövész vagy karabélyos lovas fogalmát alkalmazta. Bár azt is meg kell jegyezni, hogy a Melzo művében olvasottakhoz hasonlóan Basta is azt írta, hogy ezt a keréklakatos puskával felszerelt és könnyű fegyverzetű (lehetőség szerint vértet nélkül) lovasságot a francia–spanyol háború piemonti hadszínterén állították fel és alkalmazták először azért, hogy a harcmezőről és a környező falvakból az ellenséges lovasságot elűldözze, lóról leszállva pedig állást foglaljon stratégiai jelentőségű helyek biztosítása érdekében. Ennek megfelelően döntően gyalogosként vetették harcba a karabélyosokat.⁷ A talján hadvezér és hadtudós tehát ugyanúgy írta le a karabélyos lovasok felszerelését és felhasználási lehetőségét, mint ahogyan azt Melzo a dragonyosok esetében tette, ám a szót magát nem használta.

Melzo művében tehát a dragonyos és a lovas lövész szavak egymás szinonimáiként jelentek meg. Basta pedig a karabélyos lovasokat ruházta fel olyan fegyverzeti, felszerelési és harcászati tulajdonságokkal, amelyek szembeötlően hasonlítanak a Melzo által megfogalmazottakra. Ezzel szemben az 1617 tavaszától Európa első hadiakadémiája, a Nassai (VII.) János által Siegenben alapított *Kriegsschule* vezetőjeként tevékenykedő Johann Jacobi von Wallhausen *Kriegskunst zu Pferd* című, 1616-ban megjelent könyvében különbséget tett ezen lovas csapatnemek között. Külön fejezetben tárgyalta a lovas lövészeket, azaz *Archibusi*ereket vagy karabélyos lovasokat, valamint a dragonyosokat. A szerző ezt azzal magyarázta, hogy gyakran a különböző gyors támadások és rajtaütések megkövetelik, hogy a lovasság mellett gyalogos kompániákat is be vessenek. Ezért ezeket a gyalogokat lóra, méghozzá a lehető legrosszabb hátasokra kell ültetni, és ehhez a típusú harchoz kell felszerelni. Tehát a dragonyos csak lovasított gyalogság, ami valójában nem is lovon harcol. Wallhausen leírása szerint ugyanis először le kellett szállniuk a lóról, méghozzá úgy, hogy csoportonként mindenki a mellette lévő ló nyakába dobta a kantárát. Az így „egymáshoz kötött” hátasok nem tudtak elszökni, őrizetükre pedig fel kellett fogadni egy külön személyt.

Wallhausen ráadásul Melzoval és Bastával ellentétben úgy vélte, hogy a dragonyosokat nem csak és kizárólag puskásokból kellett felállítani. Szerinte egy-egy kompániának fele részben lövészekből, fele részben pedig pikásokból kellett felállnia. A híres hadtudós ezzel is arra utalt, hogy esetükben csak lóra ültetett gyalogosokról volt szó, hiszen hasonló fegyverzeti felosztást ajánlott a gyalogos esetében is.⁸ Meg kell azonban jegyezni, hogy bár Wallhaus-

⁶ Az Udvari Haditanács arra utasította 1604. október 20-án Bastát, hogy jelentést tegyen az Esztergomban álló dragonyos és kürasszír kompániák állapotáról. A haditanácsosok ugyanis Giovanni Giacomo Barbiano, Belgiojoso grófjának megsegítésére akarták Felső-Magyarországra átvézenyelni ezeket az alakulatokat. Erre azonban nem került sor, mivel még 1604 novemberének elején is Esztergomban állt a négy kompánia. Ugyanő Mátyás főhercegnek 1605. június 26-án írt levele szerint egyéb hadak mellett dragonyosok érkezését is nagyon várta a táborába, mivel alig maradt hadra fogható zsoldosa, amivel felvehette volna a harcot Bocskai István előre törő csapataival szemben. ÖStA KA Hofkriegsrat (a továbbiakban: HKR) Protokollum (a továbbiakban: Pr.) Registratur (a továbbiakban: Reg.) Band (a továbbiakban: Bd.) 212. fol. 447r. No. 96. 1604. október 20.; Veress Endre: *Basta György levelezése és iratai*. 2. köt. (1602–1607) Budapest, 1913. 507., 647., 670., 689–690.

⁷ Basta, Giorgio: *Governo della Cavalleria, Das ist/ Bericht Von Anführung der leichten Pferde: dabey auch was die schweren belanget/ so viel den Capitänen zuwissen vonnöthen / begriffen*. Oppenheim, 1614. 19–20.

⁸ Wallhausen, Johann Jacobi von: *Kriegskunst zu Fuß*. Oppenheim, 1615. 80–82.; Kelenik: *A kézi lőfegyverek jelentősége*, 85.

sen lóra ültetett gyalogosoknak tekintette a dragonyosokat, a róluk szóló fejezet a *Kriegskunst zu Pferd* című művében és nem a gyalogságról készült kötetében jelent meg.⁹

A négy kompániával kapcsolatban fennmaradt levéltári forrásokat áttekintve azt feltételezhetjük, hogy Melzohoz és valószínűleg Bastához hasonlóan az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara tanácsosai és titkárai is a dragonyos, lovas lövész és karabélyos lovas szavakat egymás szinonimáiként alkalmazták. Ahogyan már említettem, az 1602. december 29-én kelt felfogadó iratban egyértelműen a dragonyos lovasság kifejezés szerepelt.¹⁰ Az elkövetkező időszakban, egészen 1605 nyaráig mind az Udvari Haditanács, mind az Udvari Kamara protokollumkönyveiben található bejegyzésekben is csak ezt a szót találhatjuk. Ramée részére azonban 1605. június 10-én az Udvari Haditanács egy újabb *Bestallungot* állított ki, amelyben azt olvashatjuk, hogy 500 lovas lövész, azaz *Archibusier* kiállításával bízták meg. Az iratban foglaltak szerint a vallon származású hadfinak az egységet úgy kellett megszerveznie, hogy az eddig is létező négy kompánia mellé egy ötödiket toborozzon. A *Bestallung* kiállítója azonban a meglévő egységeket sem dragonyosnak, hanem lovas lövésznek nevezte.¹¹ Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen a négy kompánia utolsó mustrájáról 1605. április 20-án készült jelentésben egyenesen a következőket olvashatjuk: „*ain Compagnia Tragonischer Archibusier Reutter*”, azaz egy kompánia dragonyos lövész lovas.¹² Tehát a két elnevezést ugyanazon szövegben is alkalmazták.

A fogalmak használatának zűrzavarát tovább növelve meg kell említenem, hogy Ramée lovasságát a dragonyos és a lovas lövész elnevezésen kívül többször egy harmadik néven is említik forrásaink, karabélyos lovasként (*Carpiner*). Első alkalommal Sixtus Meillen 1604. november 18-án kelt mustrajelentésében olvashatjuk a szót a következő formában: „*mitt den vier Tragonischen Compagnien Carabiener Reutter*”, azaz a karabélyos lovasok egy dragonyos kompániájával.¹³ A fogalom a későbbiekben is használatban maradt. Az Udvari Haditanács 1605. július 20-án azzal bízta meg Gilberto de Santhilier-t,¹⁴ hogy Ramée és dragonyosai (!) között közvetítsen.¹⁵ Hat nappal később pedig ugyanezen kormány szerv protokollumkönyvében már újra karabélyos lovasként említették ugyanennek a négy kompániának a lovasságát.¹⁶ Ezzel megegyező módon karabélyosnak nevezte az újonnan felfogadott egy kompánia lovasait egy 1605. augusztus 26-án az Udvari Kamarához beküldött irat is.¹⁷ A dragonyos szó azonban ezt követően is fel-felbukkan a protokollum-bejegyzésekben, legutolsónál 1606. június 13-án.¹⁸ Mindez azt jelenti, hogy mind az Udvari Haditanács, mind az Udvari Kamara tisztségviselői számára – Wallhausennel ellentétben – a dragonyos kife-

⁹ Wallhausen, Johann Jacobi von: *Kriegskunst zu Pferd*. Oppenheim, 1616. 35–41.; Meynert: *Geschichte des Kriegswesens*, 302.

¹⁰ Erre lásd még: ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: FHKA) Alte Hoffinanz (a továbbiakban: AHF) Pr. Expedit (a továbbiakban: Exp.) Bücher (a továbbiakban: B.) No. 557. fol. 13v–14r. 1602. december 23.

¹¹ ÖStA KA Best. 808/1605; Heischmann, Eugen: *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*. Wien, 1925. 258.

¹² ÖStA KA Hofkriegsrat Akten (a továbbiakban: HKRA) Exp. 1605. April, No. 110.

¹³ ÖStA KA HKRA Exp. 1605. April, No. 110.

¹⁴ Életről lásd: Bagi Zoltán Péter: *Gilbert de Santhilier katonai szolgálata a tizenöt éves háborúban*. Aetas, 34. évf. (2019) 1. sz. 69–79.

¹⁵ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 214. fol. 457v. No. 152. 1605. július 20.

¹⁶ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 214. fol. 460r. No. 201. 1605. július 26.

¹⁷ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 579. fol. 249r. 1605. augusztus 26.

¹⁸ ÖStA FHKA AHF Pr. Reg. B. No. 591. fol. 242r. 1606. június 13.

jezés egyet jelentett mind a karabélyos lovassal, mind a lovas lövésszel. Bár ez utóbbi esetben meg kell jegyeznem, hogy a tizenöt éves háború ezen késői szakaszában ezt a fogalmat a korábbi értelemben, azaz a lőfegyverrel/puskával felszerelt lovasok megnevezésére is használták. Mindezek alapján pedig joggal feltételezhetjük azt is, hogy Basta számára ugyanazt a csapatnemet jelentette a karabélyos lovas és a dragonyos kifejezés, de nem állíthatjuk minden kétséget kizáróan.

A rendelkezésre álló két *Bestallung* segítségével érdemes még visszakanyarodnunk Wallhausen azon állítására, miszerint a dragonyosok csupán lóra ültetett gyalogosok lettek volna, akiket csak a gyors helyváltoztatás végett „lovasítottak meg”, ám a harcban gyalog vettek részt. Mind az 1602., mind az 1605. évi felfogadási iratban azt olvashatjuk, hogy ez a lovasság köteles ellentmondás vagy új megállapodás nélkül teljes létszámban, egész vagy fél kompániaként, szükség szerint levonni vagy gyalogosan a harcmezőn vagy valamely erősségben, ahol csak szükséges, az uralkodót szolgálni. Emellett azt is meghatározták a *Bestallungok*ban, hogy a felfogadottak a lovasság számára készített *Artikelbriefre* tegyenek esküt.¹⁹ Mindez azt jelenti, hogy – bár bizonyos megkötésekkel, de – az Udvari Haditanács tagjai egyértelműen lovasként kezelték a dragonyosok közé toborzott zsoldosokat.

A dragonyosok tisztségviselőinek elnevezései

Ma a világ összes hadereje, legyen az sorozott vagy önkéntes alapú, jól felépített, piramishoz hasonlítható alá-fölé rendeltségi viszonyra épül. Az egyes rangban lévők pontosan tudják és ismerik feladatukat és hatáskörüket is. Ez azonban nem volt jellemző a 16. század végi és 17. század eleji hadszervezetre, amelyben egy-egy hadakozásban jártas személy meghatározott időre kapott feladatokat, hatáskört és megbízatást. Ezért is fordulhat elő, hogy egy-egy szónak vagy kifejezésnek létezik adekvát megfelelője a mai magyar nyelvben, ám jelentéstartalma a korban egészen más volt, mint amit ma értünk alatta.

Mindenekelőtt a kapitány szóval kell foglalkoznom, hiszen négy ilyen tisztséget betöltő személy kapott 1602 legvégén megbízást 400 dragonyos kiállítására az Udvari Haditanácstól. A tizenöt éves háború folyamán felfogadott vallon, francia és lotaringiai had esetében a zsoldosokat kompániákba (*Compagnie*)²⁰ vagy kornétákba (*squadrigelie oder cornette*)²¹ szervezték, amelyek élére egy-egy kapitányt (*Capitan*) neveztek ki.²² Ezt a tisztségnevet ismerte és használta a magyar nyelv is a 16. században, igaz, ekkor még felváltva a hadnagy kifejezéssel.²³ Mind a két szó ugyanazzal a jelentéstartalommal bírt. A kapitány a latin *caput*-ból származik, amely főt jelent, mégpedig valaminek a fejét, főjét, magyarul fejedelmét.

A kapitány szó mellett azonban a dragonyosokkal kapcsolatos iratokban feltűnt a *Hauptmann* kifejezés is.²⁴ Ez a szó igen átfogó jelentéstartalommal bírt a korszakban. A tisztséget viselő feladata nem csupán katonai, hanem más adminisztratív ügyekre is kiterjedt.²⁵ Ennek megfelelően mind a gyalogság, mind egyes lovas csapatok esetében „főember”, a „zászló, azaz

¹⁹ ÖStA KA Best. 727/1602; ÖStA KA Best. 808/1605

²⁰ ÖStA KA Best. 515/1596

²¹ ÖStA KA Best. 516/1596

²² ÖStA KA Alte Feldakten (a továbbiakban: AFA) 1600-11-1

²³ Szatlóczi Gábor: *A várak népe és a mezei hadak a 16. század közepén I. A várak népe*. Szeged, 2016. 6–7.

²⁴ ÖStA KA Best. 727/1602; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 20v–21r. 1603. január 3.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 579. fol. 249r. 1605. augusztus 29.

²⁵ Bagi Zoltán Péter: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érkérdésvényesítés, reformkísérletek*. Budapest, 2011. 145–147.

a *Fähnlein* vezetője”, valamint „parancsnok” értelemben egyaránt használták a tisztségnévvel. A szót tehát a kapitány szinonimájaként alkalmazták a korabeli iratokban. Nem tettek különbséget a kettő között, ugyanúgy, ahogyan ekkor még a lovassági *Fähnlein*ok és a kompániák, illetve kornéták között sem.

A forrásainkban felbukkan azonban egy harmadik kifejezés is, a *Rittmeister*.²⁶ A szó mai jelentése magyarul lovaskapitány vagy lovasszázados, mint katonai rang pedig egészen 1945-ig ismert volt a *Wehrmacht*-ban a páncélos és lovas alakulatoknál. A 16. és a 17. század fordulóján a szó szintén tisztséget jelölt, és nem katonai rangot. Ezt a kifejezést a kapitányhoz és a *Hauptmann*-hoz hasonlóan használták a korban. Egyedül abban különbözött a másik kettőtől, hogy a *Rittmeister* tisztség, illetve a későbbi évszázadokban katonai rang csupán a lovasság esetében volt használatos, míg a kapitány és a *Hauptmann* a gyalogságnál is. Megállapítható tehát, hogy az Udvari Haditanács a három tisztség elnevezését ugyanúgy egymás szinonimáiként használta, mint ahogyan a dragonyost, a lovas lövészt és a karabélyos lovast.

Az Udvari Haditanács 1605. június 10-én Ramée-t *Obrist*tá nevezte ki. Ezt a szót ezredesként fordítjuk magyarra, ám manapság ez katonai rangot jelent, amely nem feleltethető meg a 16. századi tisztségviselő feladataival. Maga a kifejezés eredeti jelentése arra utal, hogy ő a legfelsőbb, a legmagasabb beosztású személy, hiszen a német *ober*, azaz 'felső' jelentésű melléknév felsőfoka. Nem lepődhetünk meg azon, hogy ennek megfelelően az *Obrist* német szó igen átfogó jelentéstartalommal, a tisztség viselője pedig sokkal szerteágazóbb jog- és feladatkörrel bírt a korszakban, mint a mai ezredek. A had kiállításával megbízott személy ugyanis a felfogadottjai irányában patriarchális szerepet töltött be, aminek részeként a gyalogság esetében minden, a tisztségre kinevezett személy kezében tartotta az egységen belüli legfőbb törvénykezési jogot.²⁷ A német szakirodalom szerint már az adott egység szervezésének kiindulópontján saját embereit tette meg tisztségviselőkké, akik a toborzást végrehajtották.²⁸ Fontos még megjegyezni, hogy a mindenkori *Obrist* egy személyben az első zászló vagy kompánia *Hauptmann*-ja, kapitánya vagy *Rittmeister*e is volt.²⁹ Mint ahogyan ez Ramée esetében is megvalósult.³⁰

Ramée-t az 1605. évi kinevezését megelőzően *Obristleutnant*-ként emlegetik forrásaink. A tisztség első említésére vele kapcsolatban egy 1604. január 18-i udvari haditanácsi protokollum-bejegyzésben bukkanhatunk, de kompániája *Rittmeisters*e mellett már 1603 februárjától bírta ezt a posztot, amiért plusz 80 korona, azaz 120 rénes forint fizetést kapott.³¹ Arra is van adatunk, hogy már 1603 augusztusában mind a négy kompánia érdekében kérte két havi zsold kifizetését a Prágában működő Udvari Kamarától.³² Feladata szerint a mindenkor *Obristleutnant*-nak az *Obrist* mellett helyettesként kellett szolgálnia, és abban az esetben, ha feljebbvalója nem tartózkodott az egységénél – ami gyakran előfordult –, akkor

²⁶ ÖStA KA Best. 808/1605; ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Exp. B. No. 555. fol. 392r–v. 1603. augusztus 13.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 579. fol. 210r. 1605. július 26.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 579. fol. 249r. 1605. augusztus 29.

²⁷ Heischmann: *Die Anfänge des stehenden Heeres*, 37–38.; Redlich, Fritz: *The German Military Enterpriser and his Work Force. A Study in European Economic and Social History*. Wiesbaden, 1964. 41., 55–57.

²⁸ Bagi: *A császári-királyi mezei hadsereg*, passim.

²⁹ ÖStA KA Best. 403/1589; Redlich: *The German Military Enterpriser*, 55.

³⁰ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 579. fol. 249r. 1605. augusztus 26.

³¹ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 212 fol. 385r. No. 87. 1604. január 18.; ÖStA KA HKR Exp. 1605. April, No. 110.

³² ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Exp. B. No. 555. fol. 392r–v. 1603. augusztus 13.

annak teljes vezényletét és mindennapjainak megszervezését át kellett vállalnia. Ennek megfelelően Ramée *Obrist*tá való kinevezési iratában is találunk egy helyettest, aki egy személyben az egyik kompánia kapitánya vagy *Rittmeister*e is volt.³³

Míndez azonban felvet egy érdekes problémát. Ugyanis, ha Ramée 1604 januárjának közepétől bizonyíthatóan *Obristleutnant* volt, akkor valakinek *Obrist*ként felettesének kellett lennie. Ki alá tartoztak tehát a dragonyos kompániák? Meglátásom szerint a négy kompánia teljes szolgálati ideje alatt az egész lovasság felett parancsnokló *Obrist-Feldmarschall*³⁴ közvetlen alárendeltségében volt. Ha a hadi helyzet vagy más ügy úgy kívánta, akkor ideiglenesen egy-egy kijelölt tisztségviselő vezetése alá osztották be a dragonyosokat. Már Eugen Heischmann felhívta arra a figyelmet 1925-ben megjelent munkájában, hogy a négy kapitány 1603 januárjában átmenetileg a hat kürasszír kompániát vezető Philippe-Otto zu Salm Wildund Rheingraf *Obrist* parancsnoksága alá került.³⁵ Bár állítását nem támasztotta alá forrással, az általa leírtak fedik a valóságot. Az első bizonyíték arra, hogy a Rheingraf-vérteseket és a dragonyos egységeket együtt kezelték, egy 1603. január 11-i protokollum-bejegyzés. Az Udvari Haditanács ekkor az Udvari Kamarától rendelkezést kért arra, hogy magyar biztosok az említett lovasokat a mustrahelyre vezessék.³⁶ A hónap végén, 1603. január 25-én már maga Rheingraf tett jelentést a haditanácsosoknak arról, hogy a négy kompánia együtt van, ám mustra, így zsold nélkül a környék lakosait rabolják.³⁷ A helyzet súlyosságára jellemző, hogy Rheingraf február 1-jén újra írt az Udvari Haditanácsnak ez ügyben, és a fizetetlen dragonyosok lázadásáról számolt be.³⁸

Felmerülhet a kérdés, hogy miért éppen Rheingraf kapta meg az újonnan felállított négy kompánia feletti parancsnokságot. Sajnos erre vonatkozóan nem áll rendelkezésemre egyetlen konkrét kinevezés vagy instrukció sem, így csak feltételezésekbe bocsátkozhatom. Véleményem szerint azért esett rá a választás, mert vérteseit ugyanúgy Nyitra vármegyében rendelték téli szállásra,³⁹ mint Jean t'Serclaes de Tilly megmaradt vallon gyalogosait. Egyszerűen „kéznél volt”, és az udvari haditanácsosok azt remélhették, hogy Tilly zsoldosai respektálni fogják Rheingrafot. Vélhették ezt azért is, mert a kürasszírok és gyalogosok sorsa már hónapokkal azelőtt összekapcsolódott. A lotaringiai származású főnemest Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercegének halálát követően, 1602 tavaszán nevezte ki az Udvari Haditanács a megmaradt három kürasszír kompániája élére. Ezek mellé további hármat kellett toboroztatnia Németalföldről, Lotaringiából, illetve a Rajna vidékéről. Az újonnan felállított vértess kompániáknak Ulm érintésével 1602. június 15-ig kellett volna megérkezniük osztrák területre.⁴⁰ Onnan azonban a toborzottak csak igen későn érkeztek meg a magyarországi hadszíntérre. A prágai Udvari Kamara elnöke, Wolf von Unverzagt 1602. augusztus 22-én emlékeztetőt nyújtott be, amelyben azt javasolta, hogy mind Rheingraf lovasait, mind

³³ ÖStA KA Best. 808/1605; Bagi: *A császári-királyi mezei hadsereg*, 145.

³⁴ Erről lásd: Bagi: *A császári-királyi mezei hadsereg*, 65.

³⁵ Heischmann: *Die Anfänge des stehenden Heeres*, 255.; Sahin-Tóth Péter: *Lotaringia és a tizenöt éves háború*. Századok, 138. évf. (2004) 5. sz. 1176.

³⁶ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 553. fol. 64v. 1603. január 11.

³⁷ ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 210 fol. 628r–v. 1603. január 25.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 45r–46r. 1603. január 31.

³⁸ ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 210 fol. 639r. 1603. február 1.

³⁹ Rheingraf lovasaira vonatkozóan lásd: Sahin-Tóth: *Lotaringia és a tizenöt éves háború*, 1175.

⁴⁰ ÖStA KA Best. 713/1602; Heischmann: *Die Anfänge des stehenden Heeres*, 255.; Sahin-Tóth: *Lotaringia és a tizenöt éves háború*, 1175–1176.

pedig a szintén Németalföldről, Lotaringiából és a Rajna vidékéről Tilly által felfogadott val-lon–francia gyalogságot az augusztus 12. óta ostrom alatt álló Székesfehérvár felmentésére rendeljék.⁴¹ A prágai Udvari Kamara ezért augusztus 22-én és 26-án is utasította Zacharias Geizkofler birodalmi fillérmestert arra, hogy a két említett hadat minél hamarabb szállít-tassa a Magyar Királyságba.⁴² A stratégiai fontosságú város felmentése végül elmaradt, és keresztény védői 1602. augusztus 29-én kénytelenek voltak kapitulálni.⁴³ Ezt követően mind Rheingraf küρασsírjai, mind Tilly gyalogjai részt vettek Buda sikertelen ostromában,⁴⁴ majd innen vonultak téli szállásra.

A dragonyosok feletti parancsnoklásban Rheingrafot már 1603. február közepén felvál-totta Seifried von Kollonich. E hónap 13. napján az Udvari Haditanács már őt utasította arra, hogy törődjön a négy kompánia mustrájával.⁴⁵ A döntés nem véletlenül esett Kollonichra. Az Udvari Haditanács ugyanis 1603. január 22-én kelt utasításában az *Obrist-Feldmarschall*, azaz Hermann Christoph von Russworm távollétében őt jelölte ki arra, hogy parancsnokol-jon az Alsó-Magyarországon téli szállásra vonult keresztény had felett.⁴⁶

Meg kell azonban jegyezni, hogy nem csupán a dragonyosok, hanem Rheingraf küρασsírjai is Kollonich vezetése alá kerültek. Mindez pedig azt jelentette, hogy mind a két típusú lovasságnak el kellett hagynia felső-magyarországi beszállásolási területét, és a Dunántúlra, egészen pontosan Vas vármegyébe kellett vonulnia. Kollonich ugyanis itt határvidéki *Obrist*-ként irányította Kanizsa elvesztését követően a védelmet. Rheingrafot 1603. április 18-án az Udvari Haditanács utasította is arra, hogy az alá rendelt kapitányokkal együtt fogadja el Kol-lonich főségét és parancsait.⁴⁷ Kollonich a rábízott hadakkal már 1603 márciusában Kanizsa és Babócsa vidékén portyázott, majd júniusban visszafoglalták Lakot és Bolondvárat.⁴⁸ Ezekben a harcokban részt vettek a dragonyosok, hiszen 15 forint és 15 krajcár értékben a körmendi élelmezési tisztségviselőtől vettek át élelmiszert.⁴⁹ Az azonban biztos, hogy 1603 nyarának végére a négy kompánia már kikerült Kollonich fennhatósága alól,⁵⁰ és ismét köz-vetlenül az egész lovasság felett parancsnokló *Obrist-Feldmarschall*, Hermann Christoph von Russworm alárendeltségébe kerültek. 1603. augusztus 10-én már ő írt zsoldkifizetésük

⁴¹ ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Exp. B. No. 547. fol. 451v. 1602. augusztus 22.

⁴² ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Reg. B. No. 551. fol. 401v. 1602. augusztus 22.; ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Reg. B. No. 551. fol. 412r. 1602. augusztus 26.

⁴³ Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 348–350.

⁴⁴ Lásd: Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 352–356.

⁴⁵ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 209 fol. 193r. No. 52. 1603. február 13.; ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 209. fol. 193r. No. 56. 1603. február 13.

⁴⁶ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 209. fol. 134r. No. 113. 1603. január 22.; ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 209. fol. 390r. No. 107. 1603. január 22.

⁴⁷ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 209. fol. 398r. No. 65. 1603. április 18.

⁴⁸ Ortelius, Hieronymus: *Ausführliche Beschreibung der Ungarischen und Siebenbürgischen Kriegs-Händel von Anno 1395 biß an das 1665 Jahr*. Nürnberg, 1665. 333.; Sahin-Tóth: *Lotaringia és a tizenöt éves háború*, 1176.

⁴⁹ ÖStA KA HKRA Exp. 1605. April, No. 110.

⁵⁰ Leonhard von Harrach 1603. július 31-én azt az utasítást kapta Mátyás főhercegtől, hogy Rheingraf lovasait és a dragonyosokat Óváról Besztercebányára küldje. ÖStA FHKA AHF Pr Exp. B. No. 553. fol. 587r. 1603. július 31.

ügyében az Udvari Haditanácsnak.⁵¹ Majd az esztergomi táborból augusztus 30-án és szeptember 5-én újra sürgette a haditanácsosokat járandóságuk egy részének kifizetése végett.⁵² Innen útjuk Pest vidékére vezetett, ahol részt vettek az őszi összecsapásokban. A hadjárat egyetlen számottevő ütközetében, 1603. szeptember 29-én a Hieronymus Ortelius által említett négy zászlónyi vallon lovas lövész az első hadrendben valójában a négy dragonyos kompánia volt. A lovasság délben akadt rá az ellenségre, akiket Nádasdi Ferenc magyar lovasaival meg is támadott. A magyar főnemes hadához Kollonich és Heinrich Matthias von Thurn hadai is felzárkóztak. Majd megérkezett Russworm is a fősereggel.⁵³ Veress Endre szerint ez idő alatt a vallonok közül huszonketten estek el. A holttestek közül tizenötöt az ellenség megcsonkított, fülüket és orrukat levágta.⁵⁴ Az eseményeket François de Bassompierre is megörökítette a *Journal de ma vie* című művében. Ebből az is kiderül, hogy a négy kompánia „liège-i lovas lövész” maga Russworm küldte a bajba jutott magyarok megsegítésére. A dragonyosok igen jól küzdöttek, hiszen a menekülő magyar lovasságot üldöző ellenséget feltartóztatták, és közülük negyvenet megöltek. Ezután érkezett meg Kollonich és Thurn a lovasságukkal. Az oszmán lovasok ellentámadásának elhárítását követően Russworm csatarendbe állította a keresztény fősereget, és az ellenség üldözésére indult. Az újra kibontakozó harcban azonban a vallonok kerültek bajba. Ez alkalommal a dragonyosokat mentette ki egy ellentámadás, ami megakadályozta a csatarend felbomlását.⁵⁵ Valószínűleg a Veress által említett veszteségeket is ekkor szenvedték el Ramée zsoldosai. Ezzel kapcsolatban érdemes még megjegyezni, hogy Meillen 1605 áprilisában összeállított jelentése szerint az egy évvel korábbi mustra óta összesen 27 lovas hiányzott a kompániákból, ám ezek közül a szeptember 29-i adonyi összecsapásban fogságba esett Pierre Dufort de Sanct Julien már kiszabadult. A többi 26 fő valószínűleg az említett harcban, illetve az ott szerzett sebesülésében később vesztette életét.⁵⁶

Az 1603. évi hadjáratot követően egészen 1604 augusztusáig nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy az *Obrist-Feldmarschall* bárkinek az alárendeltségébe adta volna a dragonyosokat. E hónap első napján azonban az Udvari Haditanács utasította Ramée *Rittmeister*t (!), hogy amíg Georg Andreas von Hofkirchen *Obrist* Pesten tartózkodik, addig fogadja el parancsait és utasításait.⁵⁷ Tehát, ahogy Rheingrafét és Kollonichét, ezt is egy időszakos megbízásnak, illetve alárendelésnek tekinthetjük, bár nem tudjuk, pontosan meddig tartott. Azt azonban bizonyosra vehetjük, hogy Ramée *obristi* kinevezéséig újra visszakerültek a dragonyosok az *Obrist-Feldmarschall*, illetve az ő távollétében a helyette kinevezett személy, Kollonich érsekújvári *Obrist* és alsó-magyarországi főkapitány⁵⁸ közvetlen vezetése alá.

⁵¹ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 202v–203r. 1603. augusztus 10.

⁵² ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 223v–224r. 1603. augusztus 30.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 231v. 1603. szeptember 5.

⁵³ Istvánffy Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. S. a. r.: Benits Péter. Budapest, 2009. (Reprint) 415. Reprint. Budapest 2009. 415.

⁵⁴ Ortelius: *Ausführliche Beschreibung*, 343–344.; Veress Endre: *Buda és Pest 1602–1603-iki ost-roma*. Hadtörténelmi Közlemények, 11. évf. (1910) 401.

⁵⁵ Bassompierre, François de: *Journal de ma vie*. Vol. 1. Paris, 1870. 109–117.

⁵⁶ ÖStA KA HKR Exp. 1605. April, No. 110.

⁵⁷ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 212. fol. 430v. No. 7. 1604. augusztus 1.; Sahin-Tóth: *Lotaringia és a tizenöt éves háború*, 1177.

⁵⁸ Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 271.

Mindeközben a kapitányok között is változás történt. De Mariloff 1604 októberében bekövetkezett halála után kompániáját Martin de Tregne vette át és irányította.⁵⁹

A dragonyos kompániákat felfogadó iratok és tartalmuk

Ha egy uralkodó vagy birodalmi kerület, illetve tartomány egy-egy gyalogos vagy lovas hadat akart felállítani, akkor megbízott egy személyt a katonák toborzásával, felszerelésével és harcba vezetésével. A megbízó egy felfogadó iratot, úgynevezett *Bestallung*-ot adott át megbízottjának, amelyben meghatározta a kiállítandó had létszámát, fegyverzetét, felszerelését, a szolgálat idejét és módját, valamint a megbízás időszakára járó havi zsoldját is, illetve ígyekezett már előre kivédeni minden pénzügyi visszaélés lehetőségét.

Az 1602. december 29-én a bécsi Udvari Haditanács által a négy vallon kapitány, illetve az 1605. június 10-én Ramée részére kiállított iratok típusukat tekintve úgynevezett „rövid *Bestallung*”-ok vagy, ahogy a kortársak említették, *Bestallungsbriefek*⁶⁰ voltak, amilyeneket a tizenöt éves háborúban felfogadott és alkalmazott lovas lövész, kürasszír és testőrlovas zászlók vagy kompániák élére kinevezettek is átvettek.⁶¹ A német lovasok számára szerkesztett ún. *Reiterbestallung*-gal szemben, ami a fegyelem fenntartására szolgáló, kínosan részletes rendelkezések gyűjteménye volt, a többi lovas csapatnem részére kiadott iratokban csak egy mondatos utalás található arra vonatkozóan, hogy a lovas artikuluszlevél (*Reiter Artikels-brief*) rendelkezései alapján kell mind a megbízottnak, mind pedig alárendeltjeinek fenntartaniuk a rendet és a fegyelmet.⁶²

A *Bestallungsbrief*-ben az Udvari Haditanács tagjai igen pontosan leírták, hogyan kellene felfegyverezni és felszerelni a felfogadandókat. Ennek megfelelően az 1602. december 29-én kelt irat szerint a kapitányoknak minden egyes zsoldosukat jó lóval, karddal (oldalfegyverrel), egy vállszíjra akasztott hosszú keréklakatos puskával, egy övbe vagy a nyeregkapára tett pisztollyal vagy rövid lőfegyverrel kellett ellátniuk, valamint mindennel, ami egy jó dragonyos számára szükséges.⁶³ Ezzel szemben az 1605. június 10-i felfogadó okmány kevésbé részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel, összeállítói szerint ugyanis az ötödik kompánia lovasait egy hosszú puskával és más, ennek a lovasságnak szükséges felszerelésekkel kellett ellátni.⁶⁴

A felfogadási iratok az esetek döntő többségében pontosan meghatározták a szolgálat időtartamát, mégpedig három hónapban. Ezzel szemben az 1602. december 29-én kiadott *Bestallung*-ban csak azt olvashatjuk, hogy a felfogadottaknak addig kell szolgálniuk, amíg azt az uralkodó jónak látja. Addig pedig ellentmondás nélkül, új felfogadási megállapodás és fizetésük emelése nélkül kötelesek voltak fegyverben maradni és rendelkezésre állni⁶⁵ Persze ez esetben nem zárhatjuk ki, hogy az írrok hanyagságának vagy figyelmetlenségének kö-

⁵⁹ ÖStA KA HKRA Exp. 1605. April, No. 110.

⁶⁰ A lovasság esetében használt *Bestallungsbrief*-szerkezetében és elemeiben jórészt megegyezett a gyalogság felfogadásához kiadott hasonló irathoz. Vö. ÖStA KA Best. 464/1593; ÖStA KA Best. 477/1594.

⁶¹ Vö. ÖStA KA Best. 516/1596; ÖStA KA Best. 531/1597; ÖStA KA Best. 557/1597; ÖStA KA Best. 589/1598; ÖStA KA Best. 587/1598; ÖStA KA Best. 611/1598; ÖStA KA Best. 711/1602; ÖStA KA Best. 731/1602.

⁶² ÖStA KA Best. 727/1602; ÖStA KA Best. 808/1605.

⁶³ ÖStA KA Best. 727/1602; Kelenik: *A kézi lőfegyverek jelentősége*, 114.

⁶⁴ ÖStA KA Best. 808/1605.

⁶⁵ ÖStA KA Best. 727/1602.

szönhetően maradt ki az iratból a pontos szolgálati idő. Az 1605. június 10-i dátummal kibocsátott felfogadási iratban már ismét megtalálható a három hónap szolgálatról szóló passzus. Természetesen kiegészítve azzal, hogy szükség esetén ennek leteltét követően is kötelesek fegyverben maradni és rendelkezésre állni.⁶⁶

Szintén fontos elemét képezte a *Bestallungbrief*nek a zsold meghatározása. A dragonyosok felfogadására kiállított mindkét irat szerint minden kompánia vagy kornéta kapitánya havonta 120, helyettesük (*Leutnant*) 52 és fél, zászlósuk 48, a két trombitás, valamint a dragonyosok pedig fejenként 12 rénes forintra voltak jogosultak. Emellett további 120 forint plusz juttatást kapott a kapitány az úgynevezett üres helyek (*Lucken*) után. Ennek összegét tíz lovas zsoldja után határozták meg.⁶⁷ A kapitányok az 1602. december 29-i *Bestallungbrief* szerint további plusz jövedelemhez is hozzájuthattak. A megbízó és a megbízottak ugyanis megállapodtak abban, hogy a hadszíntérre vonulásért járó napidíj (*Antrittgeld*) összege és az elbocsátáskor járó félhavi zsold (*Abdankgeld*) helyett egyben kapnak a kapitányok összesen 1000 tallért vagy 1250 forintot.⁶⁸

Az 1605. június 10-én kiállított felfogadási iratban Ramée *obristi* stábját és fizetését is meghatározta az Udvari Haditanács. Eszerint az *Obristot* 300, helyettesét (*Obristleutnant*) 120, egy káplánt 16, egy a dragonyosok táborának biztonságáért, őrzéséért és az egység vonulásának megszervezéséért felelős *Wachtmeistert* 40, a lovasok elszállásolásában illetékes *Quartiermeistert* 40, a zsoldosok ellátását biztosító élésmestert (*Proviantmeister*) 30, a sebesülteket ellátó felcsert (*Feldscherer*) 16, két trombitást fejenként 12-12, a táborhelyek rendjéért felelős profoszt (*Profoß*) 40, segítőit pedig további 20 forint havi zsold illette meg.⁶⁹

A felfogadási iratok összeállítói arra is ügyeltek, hogy a szóba jöhető pénzügyi visszaélések lehetőségét megakadályozzák. Ezért egyrészt a *Bestallungbrief*ben pontosan feljegyezték, hogy egy rénes forint 15 batkát és 60 krajcárt ér, így ne lehessen a különböző forgalomban lévő pénzek közötti átváltási értékekkel plusz haszonhoz jutni.⁷⁰ Másrészt szabályozták az úgynevezett *lange Reihét*, azaz a lovassal együtt vonuló, szintén hadra foghatók számát. A 16. század első felében ugyanis csak a lovas szolgálatra felfogadott nemes nevét kellett a mustralajstromba bejegyezni, így előfordult, hogy csak harminc név szerepelt benne, míg maga a zászló száz főből állt. Az ebből származó nehézségeket elkerülendő az 1568-ban spanyol szolgálatba szegődött Franz szász-lüneburg-i herceg szerződése kikötötte, hogy egy nemes hat, hét vagy nyolc kísérő lovasnál többet nem hozhatott magával, vagy ha mégis úgy tett, akkor ezeket saját költségén kellett a hadjárat idején eltartania. Emellett köteles volt minden hatodik kísérő után egyet pisztollyal vagy később puskával felszerelni.⁷¹ A Lazarus von Schwendi által a német lovasok felfogadására összeállított *Reiterbestallung* erről úgy rendelkezett, hogy a *Rittmeister*ek legfeljebb 12, a nemesek 6 vagy 8, míg a grófi és főnemesi rangúak 10 vagy 12 lovasnál többel nem mustraláltathatták meg magukat, akiket kötelesek voltak jól felszerelni.⁷² A *lange Reihe* megállapítása a tizenöt éves háború időszakában csapatonemenként változó volt. A német lovasok számára 6–12 csatlóst is engedtek a Schwendi-

⁶⁶ ÖStA KA Best. 808/1605.

⁶⁷ ÖStA KA Best. 727/1602.; ÖStA KA HKRA Exp. 1605. April, No. 110.; ÖStA KA Best. 808/1605.

⁶⁸ ÖStA KA Best. 727/1602.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 20v–21r. 1603. január 3.

⁶⁹ ÖStA KA Best. 808/1605.

⁷⁰ ÖStA KA Best. 727/1602; ÖStA KA Best. 808/1605

⁷¹ Redlich: *The German Military Enterpriser*, 43.

⁷² Janko, Wilhelm: *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II.* Wien, 1871. 176–177.

féle *Reiterbestallung* értelmében. Ezzel szemben a lovas lövészknél és a kürasszíroknál már csak kettőt-kettőt, míg Ramée dragonyosai számára egyet sem.⁷³

A toborzás, avagy Tilly vallon gyalogjaiból dragonyosok

A megbízottak a felfogadásra vonatkozó irattal vagy iratokkal együtt átvettek egy úgynevezett toborzási pátenst is, amelyben a megbízó előre meghatározta, mely területre küldhetik ki tisztségviselőiket, hogy összegyűjtsék és a zászlók alá vezessék a megfelelő létszámú zsoldost.

Minderre a dragonyos felfogadása esetében nem volt szükség, mivel a négy kompánia zsoldosait a Nyitra vármegyében téli szálláson lévő Jean t'Serclaes de Tilly 1602-ben felfogadott vallon–francia gyalogos regimentjéből állították ki. A későbbi harmincéves háború híres és hírhedt tábornoka az Udvari Haditanácstól 1602. május 7-én arra kapott megbízást az uralkodó nevében az Udvari Haditanácstól, hogy egy 3000 fős hadat állítson ki, és vezesse azt a magyarországi hadszíntérre.⁷⁴ A regiment azonban soha nem érte el ezt a létszámot. Egy 1602. szeptember 9-i császári parancsból kiderül, hogy első alkalommal a hozzájuk kirendelt mustrabiztosok 2700 gyalogot és 200 lovat mustráltak meg. Ám ez a szám csökkent, és 1602 szeptemberének elején Tilly zsoldosainak létszáma alig haladta meg az 1700 főt.⁷⁵ Ez a megfogyatkozott létszámú vallon regiment Buda ostrománál többször is kitüntette magát bátorságával. Mintegy 300 válogatott vallon gyalogos Tilly, Karl Ludwig Graf zu Sulz és Stefano Ciancherotti vezetésével október 2-ről 3-ra virradó éjszaka bárkákon megközelítette és megtámadta a Vízivárost. A rajtaütés teljes sikerrel zárult, hiszen a védők közül mintegy 200 főt levágva hatalmukba kerítették a stratégiai fontosságú városrészt.⁷⁶

Míg a Víziváros elfoglalása kis veszteséggel járó jelentős siker volt, addig az október 22-i roham, a Tilly vezette támadás a Felsőváros ellen teljes kudarccal végződött. Állítólag a vallon regimentből a mintegy két órányi ádáz küzdelem után alig maradt négyszáz hadra fogható zsoldos, és maga az *Obrist* is megsebesült, egy puskagolyó találta el a karján.⁷⁷

A keresztény had végül 1602. november 14-én vonult el Buda falai alól, Tilly megmaradt zsoldosait pedig a Nyitra vármegyei Semptére (ma Šintava, Szlovákia) rendelte az Udvari Haditanács.⁷⁸ Már 1602. november 19-én Mátyás főherceg azt javasolta az uralkodónak, hogy Tilly leköszönő regimentjéből a legjobb százötven zsoldost ültessék lóra, és a továbbiakban mint lovas lövéseket alkalmazzák őket. Ennek megfelelően kellett az újonnan felállított kompániát felfegyverezni és finanszírozni. A főherceg megfogalmazása szerint Russworm *Obrist-Feldmarschall* már csak az uralkodói jóváhagyásra várt.⁷⁹

Egy héttel később, 1602. november 26-án megérkezett az uralkodó válasza, amelyben hozzájárult ahhoz, hogy Tilly megmaradt zsoldosaiból egy százötven fős lovas lövész kompániát állítsanak fel. Emellett megfontolás tárgyává tette, hogy ezt az egységet Peter von Asselborn parancsnoksága alá helyezzék.⁸⁰ Asselborn ebben az évben az úgynevezett *Rehnfhahne*

⁷³ ÖStA KA Best. 581/1598; ÖStA KA Best. 516/1596; ÖStA KA Best. 587/1598; ÖStA KA Best. 727/1602; ÖStA KA Best. 808/1605

⁷⁴ ÖStA KA AFA 1602-5-1

⁷⁵ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 545. fol. 824v–827r. 1602. szeptember 16.

⁷⁶ ÖStA KA AFA 1602-13-1; Ortelius: *Ausführliche Beschreibung*, 322.; Veress: *Buda és Pest*, 58–60.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 353.

⁷⁷ ÖStA KA AFA 1602-13-1; Ortelius: *Ausführliche Beschreibung*, 324–325.; Veress: *Buda és Pest*, 66.

⁷⁸ ÖStA KA AFA 1602-11-ad2

⁷⁹ ÖStA KA AFA 1602-11-2

⁸⁰ ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Reg. B. No. 551. fol. 612r–613r. 1602. november 26.

*Hauptmann*jaként szolgált, amely egységnek az volt a feladata, hogy védelmezze és tekintélyt adjon az *Obrist-Feldmarschall*nak.⁸¹ Százötven lovas lővése azonban leköszönt az esztendő végén, így az ő pótlásukra szánták a vallonokat.⁸²

Mindezzel egy időben megindult a dragonyos kompániák szervezése is. Mátyás főherceg jóváhagyta az Udvari Haditanács javaslatát, így a hadügyeket irányító kormány szerv 1602. december 22-én az Udvari Kamarához fordult az ügyben, hogy Tilly megmaradt zsoldosaiból válogassanak ki négyszázat, és szervezzék őket négy, egyenként száz fős kompániába.⁸³ Egy héttel később, december 29-én a négy kapitány meg is kapta a kinevezését. A toborzás is gyorsan végbement, hiszen Rheingraf már 1603. január 25-én azt jelentette az Udvari Haditanácsnak, hogy a négy kompánia feltöltése megtörtént.⁸⁴

Hasonlóan zajlott a Ramée *obristi Bestallung*jában említett ötödik kompánia felfogadása is. Azaz Balduin de Clenek nem kellett elmennie a Rajna vidékére, Németalföldre vagy Lotaringiába azért, hogy száz lovasát kiállítsa, hanem a Magyar Királyságban és az örökös tartományokban felfogadott vagy felfogadásra váró vallonokat kellett a szolgálatába fogadnia. Még arra is engedélyt kapott, hogy a tűzérségnél szolgáló vallonokat alkalmazzon.⁸⁵

Jelentkezőkből korábban sem volt hiány. Egy 1604. április 6-ra datált protokollum-bejegyzés szerint Ramée azt kérte az Udvari Haditanácstól, hogy a számára megállapított 100 lovas felett további tizenkettőt fogadhasson szolgálatába, az ő részükre további egy havi zsoldot is igényelt. A haditanácsosok azonban a Mátyás főhercegnek küldött levelükben elleneztek ezt az eljárást, mondván, hogy létszám fölötti felvétel nem történhet. A kapitányok csupán száz főre egészíthették ki kompániáikat, amely változást Arnold Helio mustramesternek a mustrajegyzékbe is be kellett vezetni. Ugyanezért a Ramée által kiállított, létszám feletti új lovasokra sem fizethettek ki havi zsoldot.⁸⁶

Létszám feletti zsoldosok jelentettek problémát 1606 tavaszán is. Valószínűleg Cle Szombathelyen táborozó kompániáját kellett Meillinnek megmustrálnia, és mindazokat, akik nem szerepeltek a mustralajstromban, ki kellett úzni a kvártélyból.⁸⁷ Eszerint a háború végszakaszában is elegendő zsoldba fogadásra váró állt rendelkezésre.

A dragonyosok felfegyverzése

A dragonyosoknak a *Bestallung*ban megadott felszereléssel és fegyverzettel kellett harcba vonulniuk. Ezek beszerzéséről az udvar gondoskodott, ám az állam által megvásárolt készletek el-, illetve kiosztását a toborzottjai, mint látni fogjuk, leginkább a gyalogosok között a felfogadásukkal megbízott végezte el úgy, hogy valójában jövőbeni zsoldjuk terhére eladta felfogadottjainak a szükséges javakat.

Egy az Udvari Kamara protokollumában található 1603. január 3-i bejegyzés szerint a négy kapitánnyal azért állapodtak meg abban, hogy kompániáiként a hadszíntérre vonuláért járó napidíjat és az elbocsátáskor járó félhavi zsoldot egy összegben, 1000 tallér vagy

⁸¹ ÖStA KA Best. 720/1602.

⁸² ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Reg. B. No. 561. fol. 19v–20v. 1603. január 16.

⁸³ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 13v–14r. 1602. december 23.

⁸⁴ ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 210. fol. 628r–v. 1603. január 25.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 45r–46r. 1603. január 31.

⁸⁵ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 214. fol. 421r. No. 59. 1605. április 19.

⁸⁶ ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 211. fol. 483r. 1604. április 6.; ÖStA KA HKR Exp. 1605. April, No. 110.

⁸⁷ ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 215. fol. 45r. 1606. április 14.

1250 rénes forint értékben átadják, hogy azok ebből fegyverezzék fel zsoldosaikat.⁸⁸ Az uralkodó utasítása értelmében még január hónap közepe előtt az 1000 tallérokat ki is fizették a dragonyosok részére.⁸⁹

A rendelkezésre álló források alapján azonban úgy tűnik, hogy ebből az összegből a dragonyosok egy részét nem sikerült ellátni a megfelelő fegyverzettel. Wolf Eglauer 1603. augusztus 2-án azt jelentette az Udvari Haditanácsnak, hogy Ramée 200 lovas lövész puskát kért.⁹⁰

A prágai Udvari Kamarának öt nappal később, 1603. augusztus 8-án a bécsi Udvari Kamarához írt leveléből kiderül, hogy az utóbbi egy bizonyos kölni Balthasar Vischethnél rendelte meg a Németalföldön készített kétezer darab lovas lövész puskát és a hozzájuk tartozó, nyergen lévő puskatokokat. A dragonyosok és Rheingraf lovasai esetében fordult elő először, hogy a hadszertár a lovasoknak is fegyvert adott el. A hadi fizetómester nem is tudta, mekkora megváltási összeget kérjen a puskákért. A precedens nélküli helyzetet az Udvari Haditanács tagjainak szakvéleménye oldotta meg, mely szerint 12 forintnál többet nem kérhetnek el a felszerelésért. Emellett a prágai kamarai tanácsosok tárgyalást folytattak további 3000 puskáról, ám a nyergen lévő puskatokok nélkül.⁹¹

A Vischethnél rendelt fegyverek azonban nem érkeztek meg szeptember vége előtt. A bécsi Udvari Kamara 1603. október 2-án jelentette, hogy a németalföldi puskákat leszállították. A prágai kamarai tanácsosok tervei szerint, ahogy az előzőleg rendelkezett, ezek zömét is Erdélybe és Felső-Magyarországra küldték, hogy az ottani hadakat szereljék fel velük. A zsoldosoknak 15 forintot kellett fizetniük értük. A megmaradt puskákat és felszerelést pedig a dragonyosok és Rheingraf lovasai között kellett kiosztani.⁹²

A fegyverzet beszerzése a dragonyosok számára a továbbiakban is kulcskérdésnek számított. Az Udvari Haditanács 1605. április 19-én Tillyt mint *Obrist-Feldzeugmeister*t arra utasította, hogy Ramée részére a négyszáz szíjon lévő puskát a bécsi hadszertárból elismervény ellenében adja át.⁹³ Az ekkor megkötött szerződés értelmében tehát újra fel kellett fegyverezni a lovasokat. Ez valószínűleg rövid időn belül meg is történt, hiszen Basta levelezésből tudjuk, hogy már május 15-én két kompánia dragonyost vártak Óvárra. Mátyás főherceg pedig 1605. június 24-i levelében arról számolt be, hogy a dragonyosok hamarosan megérkeznek az albán származású, talján hadvezér hadához.⁹⁴

Az ezzel egy időben felfogadott újabb, immáron ötödik kompánia lovas felfegyverzéséről sajnos még kevesebb információ áll rendelkezésre. A Kollonich által 1605. április 21-én az Udvari Haditanácshoz eljuttatott jelentésből az derül ki, hogy Ramée ekkorra már felszerelte felfogadottjait.⁹⁵ Az *Obristleutnant* ezt azonban, mint ahogyan egy Mátyás főhercegnek írt leveléből megtudjuk, saját költségén tette, és ezért is kérte, hogy az 1602. decemberi *Bestallung*ban foglaltakhoz hasonlóan 1000 tallért kaphasson a kompániájához.⁹⁶

⁸⁸ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 20v–21r. 1603. január 3.

⁸⁹ ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Reg. B. No. 561. fol. 19v–20v. 1603. január 16.

⁹⁰ ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 210. fol. 385v. 1603. augusztus 2.

⁹¹ ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Reg. B. No. 561. fol. 437v. 1603. augusztus 8.; ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Reg. B. No. 561. fol. 439r. 1603. augusztus 9.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 553. fol. 643r–v. 1603. augusztus 13.

⁹² ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Exp. B. No. 555. fol. 543v. 1603. október 16.

⁹³ ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 214. fol. 267v. No. 62. 1605. április 19.

⁹⁴ Veress: *Basta György*, 669–670., 690–691.

⁹⁵ ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 213. fol. 144r–v. 1605. április 21.

⁹⁶ ÖStA KA HKRA Exp. 1605. Ápril, No. 110.

Az első mustra

Mind a felfogadók, mind a felfogadottak számára az első mustra vagy szemle nagy jelentőséggel bírt. Itt dőlt el, hogy a szolgálatra jelentkezők képességei és fegyverzete megfelelő-e. A Schwendi által összeállított úgynevezett *Reiterbestallung* 18. cikkelyének értelmében a *Rittmeister*ek vezetésével 50 lovasonként meghatározott rendben, egymás után kellett elvonulniuk a toborzottnak a szemlére kirendelt biztosok előtt. A mustra alkalmával a lovasok kereszt- és vezetéknevét a mustralajstromba kellett bejegyezni.⁹⁷ Ezt követően a felfogadottakat egységekbe osztották, és ha fegyverzetük és felszerelésük kiegészítésre szorult, úgy pótolták azokat. Fizetésükből természetesen ennek az összegét is levonták.

A sikeres szemlét követően a felfogadottaknak felolvasták a *Reiterbestallung* pontjait, amelyre a megjelenteknek a mustrabiztosok felszólítására szintén esküt kellett tenniük. Majd bemutatták tisztségviselőiket, és kifizették nekik az első havi zsoldot is.⁹⁸

Ez utóbbit már nagyon várhatták az újdonsült dragonyosok, hiszen rapidíj híján már nem tudták ellátni magukat, ugyanis mustrájuk időpontja egyre csak tolódot. Az Udvari Haditanács 1602. december 22-i dekrétumában már arra tett javaslatot, hogy a négy kompániát két vagy három héten belül szemléljék meg, hogy aztán az 1602. október 7-én elfoglalt Pestre vezényeljék.⁹⁹ Az Udvari Kamara 1603. január 3-i protokollum-bejegyzése szerint is a tanácsosok úgy számoltak, hogy a kapitányok három héten belül megmustrálhatják teljesen felfegyverzett zsoldosaikat.¹⁰⁰

Mint ahogyan már említettem, az 1000-1000 tallért kompániánként kifizették a kapitányoknak, ám a 400 dragonyos első havi zsoldját, mintegy 6500 forintot egyelőre nem tudta az Udvari Kamara előteremteni,¹⁰¹ holott az Udvari Haditanács az Udvari Kamarának 1603. január 7-én még egy emlékeztető dekrétumot is átküldött a zsoldkifizetéssel kapcsolatban.¹⁰² Így a vallonok megélhetésük biztosítása végett a számukra kínálgató egyetlen módot választották, a lakosság kifosztását. Rheingraftól az erről beszámoló első riasztó hírek 1603. január 25-én érkeztek az Udvari Haditanácshoz. Emiatt a haditanácsosok az Udvari Kamaránál arról érdeklődtek, hogy az immáron majdnem 7000 forintra emelkedett első havi zsold összege rendelkezésre áll-e, hogy a mustrát megtarthassák.¹⁰³ Mindeközben a vallon, francia és lotaringiai zsoldosok megmustrálásával megbízott Heliot január 28-án és 30-án arra utasították, hogy álljon készen az összeg átvételére és a dragonyosokhoz való utazásra.¹⁰⁴ A bécsi Udvari

⁹⁷ Janko: *Lazarus Freiherr von Schwendi*, 176–177.

⁹⁸ Meynert, Hermann: *Geschichte der K. K. österreichischen Armee. Ihrer Heranbildung und Organisation, so wie ihrer Schicksale, Thaten und Feldzüge von der frühesten bis auf die neuere Zeit. Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung in der Österreichischen Monarchie zur Zeit Kaiser Maximilian's I. und bis zum dreissigjährigen Kreige*. Wien, 1854. 99.

⁹⁹ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 13v–14r. 1602. december 23.

¹⁰⁰ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 20v–21r. 1603. január 3.

¹⁰¹ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 13v–14r. 1602. december 23.

¹⁰² ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 553. fol. 59r. 1603. január 7.

¹⁰³ ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 210. fol. 628r–v. 1603. január 25.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 45r–46r. 1603. január 31.

¹⁰⁴ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 209. fol. 193r. No. 52. 1603. február 13.; ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 209. fol. 193r. No. 56. 1603. február 13.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 45r–46r. 1603. január 31.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 46r. 1603. január 31.

Kamara 1603. január 31-i protokollum-bejegyzéséből kiderül, hogy a kamara tanácsosai utasították a hadi fizetőmestert, Michael Zellert, hogy a mustramesternek adja át a dragonyosok zsoldját, valamint útiköltségét is.¹⁰⁵

Magára a mustrára 1603. február 10-én került sor.¹⁰⁶ Az Udvari Haditanács e hónap 13-án két utasítást is küldött Kollonich részére. Az elsőben beszámoló jelentést kértek a szemléről. A másodikban pedig arra utasították, hogy a kapitányokat figyelmeztesse, lovasaik teljes létszámban legyenek jól felfegyverezve (jó puskával és lőportáskával).¹⁰⁷

Az 1605 tavaszán újonnan felfogadott kompánia dragonyos mustrája is hasonló módon elhúzódott. Az Udvari Kamarához az Udvari Haditanács már 1605. április 19-én átküldött egy rendelkezést, amely szerint a Cle lovasainak mustrájához szükséges első havi zsoldot, 1564 forintot és 30 krajcárt mihamarabb ki kell utalni, mivel a Kollonichnak már korábban eljuttatott pénzből erre már nem futotta. Ramée ezért kérte, hogy amíg a mustra nem történik meg, legalább a következő kifizetéséig a zsold terhére előleget (*Lehen* vagy *Vorlehen*) nyújtson számukra.¹⁰⁸ A mustrára végül az Udvari Haditanács 1605. június 4-én Meillent és Simon Schröttlt jelölte ki, akik vélhetően hamarosan el is végezték a rájuk bízott feladatot.¹⁰⁹

A sikeres szemlélt követően pedig megkezdődött az első dragonyos kompániák szolgálata a Habsburg Birodalom haderejében a magyarországi hadszíntéren.

A zsoldra várva

Az elkövetkezendő majdnem négy esztendőben a dragonyosok élete inkább a zsoldra való várakozással és ennek hiányában ellátásuk biztosításával telt, mint harccal. A végeláthatatlannak tűnő kérvények felsorolása helyett egy példát idézek, amely rávilágít arra, milyen nehéz helyzetben is voltak a zsoldba fogadottak. Már az első mustrát követően, 1603. március végén az Udvari Haditanács Kollonich javaslatára *Lehent*, azaz két zsoldfizetés között nyújtható előleg kifizetését kérte az Udvari Kamarától.¹¹⁰ A helyzet azonban nem oldódott meg még a következő hónap végére sem, azaz a dragonyosok még ekkor sem jutottak pénzhez. Ezért az Udvari Haditanács egy 1603. április 24-i protokollum-bejegyzés szerint egyebek mellett újra figyelmeztette az Udvari Kamarát, hogy a négy kompániának valamennyi összeget ki kell utalni.¹¹¹

Felmerül a kérdés, hogyan és milyen időközönként történt a megszolgált zsold elszámolása. Ma hozzá vagyunk szokva ahhoz, hogy a bért havi bontásban utalják át, ám ez a 16–17. századi zsoldkifizetéseknél egészen máshogy folyt. A felfogadottak igen rendszertelenül kapták meg a fizetségüket, és időről-időre újra megmustrálták őket. Ezen alkalmakkal a kirendelt mustramester vagy mustramesterek újra feljegyezték a zsoldosok nevét, esetleg fegyverzetük hiányát, és elszámoltak legfőbb tisztségviselőikkel a fizetendő összegről. Abban a sze-

¹⁰⁵ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 557. fol. 46r. 1603. január 31.

¹⁰⁶ ÖStA KA HKRA Exp. 1605. April, No. 110.

¹⁰⁷ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 209. fol. 193r. No. 52. 1603. február 13.; ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 209. fol. 193r. No. 56. 1603. február 13.

¹⁰⁸ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 214. fol. 67v–68r. No. 74. 1605. április 20.; ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 213. fol. 144r–v. 1605. április 21.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 579. fol. 128v. 1605. április 21.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 579. fol. 131r–v. 1605. április 23.

¹⁰⁹ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 214. fol. 361r. No. 27. 1605. június 4.

¹¹⁰ ÖStA FHKA AHF Pr. Reg. B. No. 559. fol. 78v. 1603. március 20.; ÖStA FHKA AHF Pr. Reg. B. No. 559. fol. 82v. 1603. március 29.

¹¹¹ ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 210. fol. 62r–v. 1603. április 24.

rencsés helyzetben vagyunk, hogy 1605 áprilisának közepéig a dragonyosok mustráiról készült iratok egy része rendelkezésünkre áll, így nyomon követhetjük, hogy milyen kifizetések történtek, illetve milyen egyéb juttatásokat kaptak.

Az Arnold Helio által 1604. július 16-án készített elszámolásból tudjuk, hogy addig mennyi zsold illette meg a dragonyosokat, és ebből addig mennyit vettek át pénzben, illetve más juttatás formájában. A négy dragonyos kompánia 14 hónap és 15 napos szolgálatára 92 187 forint és 48 krajcár járt. Ebből az összegből azonban már történtek különböző jogcímenek kifizetések. Helio felsorolása szerint Ramée az első mustrát követően lovasai részére átvett 6202 forintot. Mint már említettem, Kollonich 1603 márciusában újabb kifizetést kívánt a dragonyosoknak. Két hónapos huzavona után végül 1603. május 22-án Ramée újabb közel egy havi zsoldot, azaz 6358 forintnyi *Lehent* vehetett át.¹¹² A következő hónapokban eltérő nagyságú zsoldelőlegeket nyújtottak a dragonyosoknak, mint ahogyan a következő táblázatban láthatjuk.

1603. július 3.	2 000 forint
1603. augusztus 11.	4 000 forint
1603. szeptember 14.	1 200 forint
1603. szeptember 29.	2 000 forint
1603. október 26.	1 200 forint
1603. november 10.	800 forint
1603. november 25.	4 000 forint

A következő mustrára és elszámolásra 1603. december 29-én került sor. Ekkor újra ki-egészítették, mondhatni aktualizálták a mustrajegyzéket, és megtörtént az elszámolás az 1603. február 10. és 1603. december 31. közötti időszakra, azaz 10 hónapra és 23 napra.¹¹³ Helio azonban a még a levonások után is jelentős összegből csupán két hónapot, azaz 12 260 forintot tudott kifizetni a dragonyosoknak. Ahogyan a prágai Udvari Kamara protokollum-bejegyzése fogalmazott: ennyire futotta a rendelkezésre álló pénzből.¹¹⁴

A következő zsoldosztásra 1604. április 21-én került sor. Ekkor az addig ki nem fizetett zsoldra további három hónap és 22 nap szolgálati idő bére „rakódott”. Ramée dragonyosai számára három hónap kifizetését kívánta még 1604. márciusában, ám az Udvari Kamara ismét csupán két havi zsold, azaz 12 196 forint utalványozására adott utasítást a hadi fizetőmesteri hivatalnak.¹¹⁵

A dragonyosok a zsoldon kívül „természetbeni” juttatásokban is részesültek. Helio elszámolásából tudjuk, hogy a körmendi élelmezési tisztségviselőtől 15 forint és 15 krajcár, míg az élésmesteri hivatalból további 4652 forint 1 és 1/4 krajcár értékben.

¹¹² Erről lásd a bécsi Udvari Kamara jelentését a prágai Udvari Kamarához. ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Exp. B. No. 555. fol. 246v–248r. 1603. május 26.

¹¹³ ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 210. fol. 811r. 1603. december 22.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 553. fol. 1001r. 1603. december 19.; ÖStA FHKA AHF Pr. Reg. B. No. 559. fol. 331v. 1603. december 19.

¹¹⁴ ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Exp. B. No. 563. fol. 39v. 1604. január 26.

¹¹⁵ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 567. fol. 227r–v. 1604. március 27.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 567. fol. 276v–277r. 1604. április 2.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 567. fol. 286v–287r. 1604. április 5.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 567. fol. 288v–289r. 1604. április 6.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 567. fol. 294v. 1604. április 7.; ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 567. fol. 295r. 1604. április 7.; ÖStA FHKA AHF Pr. Reg. B. No. 571. fol. 112v. 1604. április 7.

A mustramester elszámolása szerint így 1603. február 10-től 1604. április 21-ig a dragonyosok különböző formában összesen 56 883 forintot, 16 krajcárt és 1 dénárt kaptak. Ez pedig azt jelentette, hogy az Udvari Kamara további 35 304 forinttal, 31 krajcárral és 3 dénárral volt adósa a felfogadottaknak.¹¹⁶

A Pesten 1604. július 13-án megtartott mustrán Helio a két hónap és 13 nap szolgálatért összesen 11 948 forintot adott át Raméennek. Ezt követően azonban újra csak *Leheneket* kaptak a felfogadottak.

1604. augusztus 3.	518 forint
1604. szeptember 6.	800 forint

Emellett az élésmesteri hivaltaltól gabonát, bort, zabot, szénát és szalmát adtak át a számukra összesen 7669 forint értékben.

A minderről beszámoló Meillen-féle, 1604. november 2-án Esztergomban kelt mustrajelentésből kiderül, hogy a felfogadottak közül 41 rossz lovon, gyalog, illetve sebesülten szolgált. Másrészt a mustramester azt is feljegyezte, hogy ekkor további 5450 forintot adtak át Raméennek a dragonyosok kifizetésére. Így 1604. áprilisa és 1604. november 2. között összesen 26 385 forint 34 krajcárt költött a négy kompániára az Udvari Kamara, ám a zsoldhátralék tovább növekedett, immáron 46 585 forintot 9 krajcárt és 3 dénárt tett ki.¹¹⁷

A dragonyosok az 1605. esztendőben is szolgálatban maradtak, az Udvari Kamara pedig a továbbiakban sem tudta rendszeresen fizetni a kompániákat, így a zsoldhátralék tovább nőtt. Mit tehetek ilyen esetben a felek? A hatalmas mértékűre dagadt zsoldhátralék miatt kompromisszumot kellett keresni az uralkodó, illetve a felfogadottak között. A megegyezés egyetlen járható módja az ún. *Accordo* (megállapodás) megkötése volt, amit feltehetően németalföldi minta alapján honosított meg az Udvari Haditanács, és ilyen módon kívánta a már felfogadottakat továbbra is szolgálatban tartani anélkül, hogy a zsoldosoknak járó összeg egészét kifizették volna. Az egységeket ezért újra megmustrálták, és ez alapján megállapították a nekik járó zsoldot. Emellett az adott hadat újjászervezték (*Reformierung*), és al egységeit összevonták (*Reduktion* vagy *Unterstoßung*). A katonák nem követelhettek új *Bestallungot*, hanem a „régiben” megállapított zsold fejében szolgáltak tovább.¹¹⁸ Ez alkalmával sem tehetek egyebet, ekkor is ez volt az egyedüli járható út számukra.¹¹⁹

Az Udvari Haditanács a megegyezés megkötésével Meillent bízta meg, akinek 1605. április 12-án elküldték az eredeti mustrajegyzéket, amit aztán a mustrabiztos kiegészített az 1602 februárja óta felvettek nevével.¹²⁰ Meilen az *Accordót* végül 1605. április 20-án kötötte meg Raméével, miután megszemlélte az Érsekújváron összevont lovasokat.¹²¹ Az Udvari Haditanács átírta az egyezményről 1605. április 23-án került az Udvari Kamarához. A megállapodásban szereplő összeg egészét azonban ekkor sem tudták kifizetni a dragonyosok részére, így a kamarai tanácsosok úgy rendelkeztek, hogy Lazarus Henkel kölcsönéből küldjenek részükre 18 000 forintot.¹²²

¹¹⁶ ÖStA KA HKRA Exp. 1605. April, No. 110.

¹¹⁷ ÖStA KA HKRA Exp. 1605. April, No. 110.

¹¹⁸ Heischmann: *Die Anfänge des stehenden Heeres*, 196.

¹¹⁹ Az *Accordo* szó pusztán megegyezést is jelentett.

¹²⁰ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 579. fol. 110r. 1605. március 31.; ÖStA KA HKRA Exp. 1605. April, No. 110.

¹²¹ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 214. fol. 421v. No. 70. 1605. április 20.

¹²² ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 579. fol. 131v–132r. 1605. április 23.

A következő hónap elején Ramée új *Bestallungot* kapott, immáron *Obristként* öt kompánia zsoldos felett parancsnokolt. Ezek szolgálati idejét azonban már csak három hónapban határozták meg, és ennek leteltét követően a közben Hainburgba,¹²³ majd Petronellbe¹²⁴ beszállásolt dragonyosok a szolgálatból való elbocsátásukat kérték, hogy végre pénzükhöz jussanak. Ramée ezzel szemben továbbra is szolgálni kívánt. A kialakult vita rendezésére az Udvari Haditanács Santhiliert jelölte ki közvetítőnek, illetve Bécsbe rendeltették a lovasok 12 képviselőjét is.¹²⁵

Az Udvari Haditanács végül úgy döntött, hogy Ramée négy kompániáját leszerelik, amihez 1605. augusztus 12-án Pietro Bonhomot és Simon Schröttl-t rendelték ki.¹²⁶ Ám mivel az előbbi akadályoztatva volt, helyére Maximilian Espile-t küldték,¹²⁷ a következő napon, augusztus 13-án pedig minderről tájékoztatták Ramée-t is.¹²⁸

A kompániákat a krónikus pénzhány miatt nem eresztették szélnek ezt követően sem, tovább szolgáltak – igaz, a hadszíntéren kívül – a legutóbbi megállapodáson túl is, amit a korban *Nachdienstnek* neveztek. Ennek kifizetésére további 8000 forint járt nekik.¹²⁹ Az újabb, pusztán megegyezést jelentő *Accordót* az Udvari Haditanács kérésére Mátyás főherceg 1605 novemberében ratifikálta, majd az Udvari Kamaránál kérvényezték, hogy a hadi fizetőmestert utasítsák a járandóság kifizetésére.¹³⁰ Az ügy azonban még 1606 tavaszán sem jutott végérvényesen nyugvópontra, hiszen az Udvari Könyvelőseget ekkor arra utasították, hogy a *Nachdienst* kifizetésével kapcsolatban jelentést tegyen.¹³¹

Az elbocsátására váró négy kompánia dragonyost az Udvari Kamara 1605. augusztus 12-én arra utasította, hogy tartózkodjanak mindenféle erőszaktól és az alattvalók kifosztásától.¹³² A lassan vagy egyáltalán nem érkező zsold miatt azonban a felfogadottak kénytelenek voltak „helyben beszerezni” a szükséges javakat. A dragonyosok is a védett és a harcok által addig kevésbé érintett területekre vonultak. Az Udvari Kamara 1604 januárjában és februárjában többször is utasítást adott ki arra vonatkozóan, hogy a lévai vártartományban telelő dragonyosokat a számukra kijelölt kvártélyba, a Duna melletti Maroshoz és az Ipoly vidéki falvakhoz vezessék.¹³³

Az alattvalókat sem nem tekinthetjük az események passzív szemlélőinek. Az Udvari Haditanács 1604. április 2-án utasította Thurzó György ideiglenesen kinevezett érsekújvári *Ob-ristot* és alsó-magyarországi főkapitányt,¹³⁴ hogy írja össze mindazon Gömör vármegyeiek nevét, akik megtámadták és kirabolták a dragonyosokat.¹³⁵

¹²³ ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 213. fol. 544r. 1605. június 23.

¹²⁴ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 214. fol. 453v. No. 87. 1605. július 11.

¹²⁵ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 214. fol. 457v. No. 152. 1605. július 20.; ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 214. fol. 460r. No. 201. 1605. július 26.; ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 214. fol. 477r. No. 4. 1605. augusztus 1.

¹²⁶ ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 214. fol. 466r. No. 70. 1605. augusztus 12.

¹²⁷ ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 213. fol. 571r. 1605. augusztus 12.

¹²⁸ ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 214. fol. 466v. No. 80. 1605. augusztus 13.

¹²⁹ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 579. fol. 307v–309r. 1605. október 20.

¹³⁰ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 579. fol. 350v–351r. 1605. november 29.

¹³¹ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 585. fol. 120v. 1606. április 20.

¹³² ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 214 fol. 465v–466r. No. 68. 1605. augusztus 12.

¹³³ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 212. fol. 384v. No. 86. 1604. január 18.; ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 212. fol. 387r. No. 125. 1604. január 26.; ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 212. fol. 389r. No. 157. 1604. január 26.; ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 212. fol. 392r–v. No. 48. 1604. február 21.

¹³⁴ Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 271.

¹³⁵ ÖStA KA HKR Pr. Reg. Bd. 212. fol. 108r. No. 10. 1604. április 2.

Az elvett javak értékét egyébként a zsoldosok kötelesek voltak megtéríteni. Heinrich Posio, az Alsó-ausztriai Kamara titkára 1605. szeptember 13-án kérte az Udvari Haditanácstól, hogy a Cle lovasai által okozott kárt (megitták a kőszegi borokat) fizessék ki.¹³⁶ Az Udvari Kamara 1606. június 13-án utasította a hadi fizetőmestert, hogy a dragonyosok fizetéséből vonja le ezt az összeget.¹³⁷ Ugyanekkor Sigmund von Landau alsó-ausztriai főnemes egyszerűen a Lazarus Henkeltől felvett hitelből vett el 1600 forintot, hogy Ramée lovasainak a kártételét kompenzálja belőle.¹³⁸

Az sem számított egyedi esetnek, ha bizonyos alakulatok tisztségviselőinek kölcsönöztek azért, hogy zsoldosaik el tudják tartani magukat. Az Udvari Haditanács 1604. augusztus 19-én a bécsi kamarai tanácsosoknak megküldte Pogrányi Benedek levelét, amelyben az érsek-újvári *Obrist* és az alsó-magyarországi főkapitány helyettese¹³⁹ azt kérte, hogy az általa a dragonyosoknak nyújtott 1500 tallért a következő kifizetésükből térítsék meg neki.¹⁴⁰

Összegzés

A fent leírtak alapján egy nagyon fontos megállapítást tehetünk. A 19. és 20. században divatos ezredtörténetekhez hasonlóan a 16–17. század fordulóján a Habsburg Birodalom szolgálatába állt zsoldosok és alakulatok felfogadásába, felfegyverzésébe és mindennapjaiba is lehetőségünk nyílik betekinteni. Természetesen a forrásadottságok igen szűk keresztmetszetet biztosítanak a kutató számára, ám a vállalkozás korántsem lehetetlen. Az egy-egy regimenttel, zászlóval vagy kompániával kapcsolatban rendelkezésre álló protokollum-bejegyzések, felfogadási iratok, mustrajelentések és egyéb típusú dokumentumok szisztematikus feldolgozása és mozaikszerű összeállítása első olvasásra ugyan túl időigényes feladatnak tűnhet, de a befektetett energia mindenképpen megtérül. Minden egyes ilyen esettanulmány ugyanis közelebb visz bennünket ahhoz, hogy megértsük a kor hadszervezetének működését és nehézségeit, így a hogyanok helyett a miértekre is választ adhatunk.

ZOLTÁN PÉTER BAGI

The Foundation, Equipment and Financing of the Habsburg Empire's First Dragoon Companies During the Fifteen Years War

Similarly to the stories of regiments popular in the 19th and 20th centuries we also have sources about the hiring, equipment and everyday lives of the mercenaries and companies in the service of the Habsburg Empire at the turn of the 16th and 17th centuries. Among the most interesting of these is the story of the dragoon companies hired and employed during the final period of the Fifteen Years War. In my study I am examining their fate from their hiring and muster through the payment of their salaries and lack thereof, up to the disbandment of the companies.

¹³⁶ ÖStA KA HKR Pr. Exp. Bd. 213. fol. 559v. 1605. szeptember 13.

¹³⁷ ÖStA FHKA AHF Pr. Reg. B. No. 591. fol. 242r. 1606. június 13.

¹³⁸ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 579. fol. 307v–309r. 1605. október 20.

¹³⁹ Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 271.

¹⁴⁰ ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 567. fol. 706v. 1604. augusztus 19.

HADNAGY SZABOLCS

Az 1658. évi oszmán hadjárat

*Egy kettős hadjárat lehetősége**

Az 1658. évi Erdély ellen vezetett oszmán hadjárat úgy került be a történelembe, mint amelynek révén az Oszmán Birodalom megregulázta egyik vazallusát. Ugyanakkor – ahogy arra már többen rámutattak¹ – található az események sorozatában egy velencei szál is. Azaz a katonai vállalkozást a szóban forgó év elején a köztársaság ellen tervezték, és iránya csak később, az erdélyi események, illetve a birodalom keleti felében eszkalálódó *dzseláli*-láadás miatt módosult. Az oszmán hadsereg ez évi élelem-utánpótlására vonatkozó iratok azonban arra engednek következtetni, hogy a velenceiek elleni támadás sem került le a napirendről, azaz felmerülhetett akár egy kettős hadjárat lehetősége is. Az alábbiakban ezt a kérdést járom körül az oszmán hadvezetés szemszögéből az 1658. évi eseményekre és a hadjárat élelem-utánpótlásának megszervezésére vonatkozó dokumentumok segítségével.

Ami a velencei szálát illeti, ez a köztársaság és az oszmánok által 1645–1669 között Kréta szigetéért vívott háború szárazföldi, a dalmáciai hadszíntéren zajló eseményeihez kapcsolódik. Velence 1653–1654 között dominált a térségben, majd fő harci tevékenységét lassan áthelyezte a tengerre, és célul tűzte ki a Dardanellák feletti ellenőrzés megszerzését. Ennek eléréséhez legközelebb 1656 nyarán kerültek, amikor a velencei flotta parancsnoka, Barbaro Badoer révén elfoglalták Tenedosz és Limnosz szigetét, miután a Dardanelláknál egy tengeri csatában megsemmisítették az oszmán flottát, és gyakorlatilag blokád alá vették a szorost. Ezen események következményeként 1656. szeptember közepén került Köprülü Mehmed pasa nagyvezíri pozícióba (1656–1661), aki kemény kézzel kezdte meg a birodalom helyzetének konszolidációját. Ennek első eredményeként sikerült elhárítani a közvetlen veszélyt, azaz a következő évben az újjáépített oszmán flotta visszaszerezte az említett két szigetet.²

Az oszmánok e hadmozdulatok mellett a velenceiek tengertől való elvonásának szándékával 1657-ben a szárazföldön, Dalmáciában is katonai akciókra, várak elfoglalására készültek. Vállalkozásuk azonban a térségbeli tartományi erők szervezetlensége és rivalizálása miatt teljes kudarcha fulladt. A boszniai beglerbég, Szejdi Ahmed 1657 júniusában sikertelenül próbálta meg elfoglalni Spalatót, a Kotor ellen július végén indult és a skodrai szandzsákbég,

* A tanulmány az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport munkája keretében jött létre.

¹ B. Szabó János – Sudár Balázs: „*Independens fejedelem a Portán kívül*”. II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. 2. rész. Századok, 147. évf. (2013) 4. sz. 987–988.; B. Szabó János: II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. Hadtörténelmi Közlemények, 114. évf. (2001) 2–3. sz. 232–233.; Papp Sándor: II. Rákóczi György és a Porta. In: Szabó András Péter – Kármán Gábor (szerk.): Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora. Budapest, 2009. 148–149.

² Setton, Kenneth M.: *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*. Philadelphia, 1991. 184., 186., 189.; Eickhoff, Ekkehard: *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700*. München, 1970. 138–139.

Hiszim (Varlac) Mehmed vezette akció pedig a velenceiek által lefizetett és egyben személyes okokból Varlac bukását akaró hercegovinai szandzsákbég, Csengizáde Ali „machinációi” nyomán maradt eredménytelen.³

Míndeközben, 1657-ben az oszmánoknak Erdéllyel is problémái akadtak. A fejedelem, II. Rákóczi György (1648–1660) az év elején a svédek szövetségeseiként a lengyel korona megszerzése céljából betört Lengyelországba. Rákóczi a katonai akcióhoz nem kért engedélyt Isztambulból, ezért a várható büntetés sem maradt el a Porta részéről. A krími tatárok az erdélyi sereg tekintélyes részét fogságba ejtették, Rákóczinak pedig távoznia kellett a hatalomból, novemberben pedig már új fejedelem, Rhédey Ferenc állt Erdély élén (1657–1658), azaz úgy tűnt, a probléma megoldódott. Így megkezdődhetett a következő évi szárazföldi hadjárat előkészítése a velenceiek ellen.

A tervek – Velence ellen

Az oszmánok 1658 elején az erdélyi eseményektől függetlenül egyértelműen a velenceiek ellen készülődtek, méghozzá az előző évi kudarc tanulságait levonva immár a központi katonai erőkkal. Ismételten szárazföldi támadást terveztek, de az eddigiek mellett Friuli felől is megakarták lepni a köztársaságot. Ebből következően a Habsburg Monarchia területeit is igénybe akarták venni, így például Zrínyi Miklós horvát bán (1646–1664) birtokain is átvonultak volna, a tatárok pedig Kanizsa környékéről léptek volna a monarchia területére. Ez a megoldás egyébként már az előző évi dalmáciai vállalkozás tervezésekor is felmerült, de a Habsburgok akkor elzárkóztak a kérés teljesítése elől.⁴

A velenceiek békekötésre törekedtek az oszmánokkal, akik ennek fejében Kandiát, Kiszia közelében található további szigetet, Klissza várát és a háborús költségek megtérítését követelték. Ezek az ellenfél számára kevésbé akceptálható, súlyos igények arra utalnak, hogy a törökök mindenképpen háborúra készültek, a tavaszi napéjegyenlőség idejére, március 21-re Edirnébe parancsolták a ruméliai és az anatóliai erőket, ráadásul a közvélekedés szerint Boszniaig a szultán, IV. Mehmed (1648–1687) is a haderővel szándékozott menni. Ennek a híresztelésnek az lehetett az alapja, hogy 1658. január 22-én megparancsolták az Edirne térségében fekvő kazáknak, hogy a szultán (és hadereje) számára a természetbeni élelemdót (*szürszát*) szolgáltatassák be Edirne mezejére.⁵

A velenceiek február végére reagáltak a török feltételekre, de az álláspontok nem igazán közeledtek, Krétához mindkét fél ragaszkodott. Velence Kandiáról nem szándékozott lemondani, de évi 50 000 tallér adó fizetésére hajlandóságot mutatott, illetve ezen felül a szultánnak 200 000 tallért, majd két év múlva évenként 100 000 tallért ígért. Hania és Réthimno

³ Madunić, Domagoj: *Frontier Elites of the Ottoman Empire During the War for Crete (1645–1669). The Case of Ali-Pasha Čengić*. In: Kármán, Gábor – Păun, Radu G. (eds.): *Europe and the ‘Ottoman World’. Exchanges and Conflicts (Sixteenth to Seventeenth Centuries)*. Istanbul, 2013. 63–69.; Sudár Balázs: *A hódoltsági pasák az oszmán belpolitika fogságában (1657–1665)*. Hadtörténelmi Közlemények, 124. évf. (2011) 3. sz. 894.

⁴ Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg-rezidens jelentése. Edirne, 1658. január 6. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 129. Konv. 1. fol. 7–19. Vö. Papp: *II. Rákóczi György és a Porta*, 148–149., 164.; *Erdélyi országgyűlési emlékek*. Szerk.: Szilágyi Sándor. XI. köt. (1649–1658). Budapest, 1886. (a továbbiakban: EOE XI.) 348–350.; B. Szabó – Sudár: *„Independens fejedelem”*, 981.

⁵ Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. január 6. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 129. Konv. 1. fol. 7–19.; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA), Maliyeden Müdevver Defterleri (a továbbiakban: MAD) 2998., 43–47. BOA, Mevkufat Kalemi (a továbbiakban: D.MKF) 27493., 6–10.

erődei helyett Tinosz és Párosz szigeteit adták volna, ahogy Klissza helyett is más várost ajánlottak fel.⁶

Mindeközben, 1658. február-márciusban a törökök már hidakat kezdtek ácsolni a Szávára és a Drávára, Belgrádban pedig megkezdték az élelmiszer-utánpótlás előkészítését. A Belgrádtól északra eső terület kiszípolozása miatt drágaság uralkodott a térségben, ennek ellenére az enyhe tél miatt úgy tűnt, hogy nem kell annyi fát, lisztet, állatoknak való takarmányt szállítani a környékre. Ekkor azt lehetett feltételezni, hogy a szultán vezette sereg elsődleges célja valamelyik velencei terület, leginkább Kotor vagy más dalmáciai erőd (Zára, Sebenikó, Klissza vagy Spalató) megtámadása lesz.⁷

A törökök azonban a Friuli felől történő rajtaütésről sem mondtak le teljesen, ennek ügyében folyamatosan zaklatták a Habsburgok konstantinápolyi rezidensét, Simon Renigert,⁸ sőt ragaszkodva a magasabb szintű hivatalos megkereséshez, márciusban Bécsbe is követet küldtek. A Habsburgok a béke megsértésének tekintették a tervezett akciót, ami ráadásul az itáliai térségben rájuk nézve is háborús viszonyokat idézhetett volna elő. Nem is akartak semmilyen „felfordulást”, mivel a Habsburg-ház német-római trónon maradását megátolni igyekvő francia diplomácia machinációi miatt elhúzódó császárválasztás miatt nyugalomra volt szükségük. Végül 1658 áprilisára a Friuli felől történő akció lekerült a napirendről, a követnek a fennálló békére vonatkozó semleges válasszal kellett visszatérnie.⁹

Köprülü Mehmed pasa nagyvezír március 25-én kitűzte zászlaját, ezzel az oszmánok a háborút hivatalosan is kihírdették. Március 29-én a kapudánpasa harminc gályával kihajózott, és további tíz hajót terveztek kiküldeni utána Tenedosz szigete felé, sőt Kandia ostromának folytatásán is gondolkodtak. Mindez azonban inkább a velenceiek figyelmének elterelésére szolgált, a kialakult helyzetből az következett, hogy a célpont Kotor vagy Dalmácia lesz.¹⁰

⁶ Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. február 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 129. Konv. 1. fol. 143r–v., 147r–149v.

⁷ Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. február 13. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 129. Konv. 1. fol. 66–79v.; A Titkos Tanács az uralkodónak, Bécs, 1658. március 17. Uo. fol. 229r–238r.

⁸ Simon Renigerre bővebben lásd: Cziráki, Zsuzsanna: *Követ vagy szélhámos? a Habsburg-diplomácia útvesztői egy konstantinápolyi gyilkosság tükrében*. Aetas, 31. évf. (2016) 3. sz. 22–39.; Cziráki Zsuzsanna: *Habsburg–oszmán diplomácia a 17. század közepén. Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649)*. Századok, 149. évf. (2015) 4. sz. 835–871. Reniger rendszeres követjelentéseinek kiadását lásd: Papp Sándor – Cziráki Zsuzsanna – Tóth Hajnalka – Szabados János: *Everyday Life and Imperial Politics in the Köprülü Era. Reports of the Resident Envoy, Simon Reniger from Constantinople to the Vienna Court (1649–1660)*. Szeged, 2018. (kézirat); Papp Sándor: *Egy Habsburg-követ, Simon Reniger oszmán kapcsolathálózata Konstantinápolyban*. Aetas, 31. évf. (2016) 3. sz. 40–53.

⁹ Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. január 6. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 129. Konv. 1. fol. 7–19.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. február 13. Uo. fol. 66–79v.; A Titkos Tanács az uralkodónak. Bécs, 1658. március 17. Uo. fol. 229r–238r.

¹⁰ Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. március 10. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 129. Konv. 1. fol. 219r–220r.; Simon Reniger jelentése. Konstantinápoly, 1658. március 12. Uo. fol. 97v–98v.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. április 3. EOE XL., 380–382.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. április 8. Uo. 383–384.; Simon Reniger jelentése. Konstantinápoly, 1658. április 11. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 129. Konv. 1. fol. 98v–100r.

Az előkészületek – Velence és/vagy Erdély ellen

A támadás iránya végül 1658. április 9-én vált egyértelművé, amikor is a belgrádi illetőségű Juszuf müteferrikanak megparancsolták a Belgrád–Zára útvonal szálláshelyeinek (*menzil*) felkészítését. Az utasításból kiderül, hogy korábban is Velence ellen készülődtek, a Zára elleni hadjárat a tényleges előkészítés fázisába lépett.¹¹

A terveket azonban az erdélyi történesek módosították. Az itteni ügyek ugyan 1657 vége óta elrendezettnek tűntek, de a Portán mindenki tudatában volt annak, hogy az erdélyiek Rhédey fejedelemmé választásával csak a helyzetet igyekeztek menteni, valójában még mindig a vagyonától és hatalmától fogva magát továbbra is fejedelemnek tekintő Rákóczi mellett álltak. A törökök ezért nyomás alá helyezték a rendeket, és Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) egykori állítólagos ígéretére hivatkozva Jenő és még néhány környező palánk átadását kezdték követelni tőlük. Emellett szóba került az évi adójuk megkészszerzése is, és „természetesen” Rákóczi és fia kiűzetése a fejedelemségből, sőt, az utóbbi hiányában Erdély szabad fejedelmválasztási jogának elvesztése is felmerült.¹² Az oszmánok ezzel csak azt érték el, hogy jogalapot szolgáltatottak Rákóczinak az ország újbóli irányítására, hiszen az erdélyiek már nem Rákóczi személyének kifogásolását, hanem Erdély határainak megsértését, szabadságjogainak kurtítását, azaz az állítólagos (de gyakorlatilag soha nem létezett) *szülejmáni ahdnáme*¹³ megsértését látták. Január 22-én a szászmedgyesi országgyűlésen hűséget esküdtek Rákóczinak, amit január 29-én Rhédey is megtett.¹⁴

Az eseményekkel egy időben Köprülü Mehmed pasa megkezdte a török pozíciók Rákóczival szembeni erősítését, ami elsősorban a fejedelemség keleti határait érintette. A román vajdákat 1657 végén Edirnébe rendelték, egyes vélemények szerint a velenceiek elleni hadjáratban történő részvételükkel kapcsolatban, valójában – akár a hadjáratra vonatkozóan is – további élelemadókat akartak kivetni rájuk, továbbá Rákóczi támogatása miatt elszámoltatás is várt rájuk. A havasalföldi vajda, Constantin Șerban (1654–1658) jogos félelmében nem akart a szultán színe elé járulni, melynek következtében 1658. január 26-án már egy új vajda, Mihail Radu (III. Mihnea, 1658–1659) esküdött hűséget, akit úgy iktattak tisztségébe, mintha csak egy beglerbég lenne. Șerban Erdélybe menekült, Rákóczi pedig ezzel elvesztette egyik szövetségését.¹⁵

A másíkra, Gheorghe Ștefan moldvai vajdára (1653–1658) is hasonló sors várt. Helyére március 18-án a hatvanas éveiben járó és a tisztségtől meglehetősen húzódzkodó Gheorghe Ghicát (1658–1659) nevezte ki a szultán. Ștefan leváltása után szintén Erdély irányába me-

¹¹ BOA, MAD 2998., 103.; BOA, D.MKF 27491., 9, 11.

¹² Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. január 6. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 129. Konv. 1. fol. 7–19.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. március 19. Uo. fol. 241r–244v.

¹³ Az állítólagos szülejmáni ahdnáme egy 1528-as lengyel–török békeszerződés alapján készített hamisítvány volt. Papp Sándor: *Hungary and the Ottoman Empire. (From the Beginnings to 1540)*. In: Zombori, István (ed.): *Fight Against the Turk in Central Europe in the First Half of the 16th Century*. Budapest, 2004. 70–76.

¹⁴ A szászmedgyesi országgyűlés törvényei, 1658. január 24. EOE, XI. 350–354.; Rhédey Ferenc hűségessküje II. Rákóczi Györgynek. Szászmedgyes, 1658. január 29. Uo. 357.; II. Rákóczi György az országnak. H. n., é. n. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) E190, 30/7447.

¹⁵ Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. január 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 129. Konv. 1. fol. 40r–v.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. február 13. Uo. fol. 66–79v.; B. Szabó – Sudár: „*Independens fejedelem*”, 987.

nekült. A törökök ezenfelül többszörre utasították a krími tatárokat, hogy álljanak készenlétben Erdély határánál, az erdélyieknek pedig megüzenték, hogy ha Rákóczi eltávolítja, akkor országuk nem kerül a román vajdaságok státuszába.¹⁶

Az erdélyiek egyáltalán nem engedelmeskedtek a háromszor is elküldött figyelmeztető fermánnak, nem tudták lemondadni a hatalmához továbbra is ragaszkodó Rákóczit, így az oszmánok a történetírók szerint április 13-án döntöttek az Erdély elleni beavatkozásról, bár erről hivatalos dokumentum egyelőre nem tanúskodik. A törökök, úgy tűnik, elbizonytalanodtak a hadjárat kérdésében, másnap már a Habsburgokkal fenntartandó béke mellett a Velence és Erdély ellen vívandó háborúról beszéltek Renigernek.¹⁷

Mindettől függetlenül Erdély lakossága számára továbbra is fenntartották a megbékélés lehetőségét, ha Rákóczit és az Erdélybe menekült két leváltott román vajdát a Portára küldik. Erdélyt egyelőre mellékhadszíntérnek tekintették, egy beavatkozás esetén pedig úgy kalkuláltak, hogy a sereg megoszlaná Belgrádnál: egy része a velencei érdekeltségek ellen vonulna, a másik része pedig leginkább a budai, az egri, a temesvári, a szilisztrai törökökkel, a tatár kánnal és esetlegesen a kozák támogatással Erdélyben folytatna hadmozdulatokat. A sereg-rész a tatárok nélkül is várhatóan 25–30 000 főt tett volna ki, így elvileg a főszereg nélkül is elegendőnek tűnt a Rákóczival való leszámolásra.¹⁸

A hadjárat előkészítésének következő lépéseként a nagyvezír 1658. április 29-én ünnepélyes keretek között táborba szállt. Reniger értesülései szerint a janicsáraga aznap érkezett meg 17 000 janicsárral, akiket télen a Dardanellák környékén állomásoztattak.¹⁹ Ez a szám a Habsburg-rezidens jól informáltságát mutatja, ugyanis egy zsoldbejegyzés 18 786 főt említ,²⁰ ami elegendő egy nagy volumenű hadi vállalkozás lefolytatásához, de soknak tűnik egy vazallus állam megrendezéséhez. A hadjáraton azonban jóval kevesebb, körülbelül 6–7000

¹⁶ Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. január 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 129. Konv. 1. fol. 40r–v.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. február 13. Uo. fol. 66r–79v.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. március 19. Uo. fol. 241r–244v.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. április 3. EOE, XI. 380–382. Az idő rövidsége miatt kinevezett román vajdáknak sem teljesen bíztak meg az oszmánok. Ez leginkább a konstantinápolyi kormányzati körökbe bejáratos Raduval szemben nyilvánult meg, aki kinevezése után nemcsak a Habsburgokkal, hanem a velenceiekkel is felvette a kapcsolatot egy törökellenes koalíció létrehozása érdekében, sőt egy idő után Rákóczi is neki köszönhetően jutott portai információkhoz. Păun, Radu G.: *Belső ellenségek: Hatalmi kapcsolathálók és oszmánellenes katonai lázadások a 16–17. századi Havasalföldön és Moldvában*. Korall, 13. évf. (2012) 2. sz. 70.; B. Szabó – Sudár: „*Independens fejedelem*”, 992.; Andreescu, Ștefan: *Venice and the Rumanian Principalities*. In: Graciotti, Sante (ed.): *Italia e Romania. Due popoli e due storie a confronto* (secc. XIV–XVIII). Firenze, 1998. 166–168.

¹⁷ Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. április 22. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 1. fol. 98–108.; B. Szabó – Sudár: „*Independens fejedelem*”, 988.; Hammer, Joseph von: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Bd. 6. Pest, 1830. 34.; Behcetî Seyyid İbrahim Efendi: *Târih-i Sülâle-i Köprülü*. Köprülü Kütüphanesi, Ahmed Paşa, Nr. 212. 35a.

¹⁸ Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. április 3. EOE XI. 380–382.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. április 8. Uo. 383–384.; Giovanni Battista Ballarino jelentése. Edirne, 1658. április 11. Óváry Lipót: *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. III. füzet*. Budapest, 1901. 145.; Giovanni Battista Ballarino jelentése. Edirne, 1658. április 22. Uo. 145.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. április 22. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 1. fol. 98–108.; B. Szabó: *II. Rákóczi György*, 234.

¹⁹ Reniger jelentése. Edirne, 1658. május 19. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 1. fol. 137–150.

²⁰ BOA, Kamil Kepeci Tasnifi (továbbiakban: KK) 1949., 51.

janicsár vett részt,²¹ ami már egy erdélyi beavatkozáshoz sem számított túlzónak. (Összehasonlításképpen: az 1663–1664. évi hadjáraton körülbelül 10 000 janicsár volt jelen.)²²

A közvélekedés a sereg várható megindulását május végére várta, de az óvatosabb becslések június végét sem tartották kizártnak, ahogy azt sem, hogy a nagyvezír esetleg Belgrádban teel. Az azonban már biztosnak látszott, hogy az uralkodó nem fog a hadsereggel tartani.²³

A késlekedésben szerepe lehetett az anatóliai seregrész lassú és nehézkes gyülekezésének. Ennek hátterében pedig az állt, hogy a birodalmat meglehetősen véres kézzel konszolidáló és emiatt a Portán nem nagy népszerűségnek örvendő nagyvezír személye ellen a *dzselálík* részéről ellenállás bontakozott ki. Ennek élére az elégedetlenkedők az aleppói pasához, a kor egyik befolyásos családjából kikerülő Abaza Haszanhoz fordultak, aki egyébként is kereste a lehetőséget, hogy jóakarójának, Ipsir Musztafa pasa nagyvezírnek (1654–1655) 1655 májusában történt kivégzéséért elszámoljon a portai körökkel. Az anatóliai kormányzók nagy része csatlakozott hozzá, és az anatóliai erők addig nem voltak hajlandók megjelenni Edirnében, amíg az uralkodó le nem váltja a nagyvezírt.²⁴

Míndeközben, május közepe felé megtörtént a Belgrád–Banja Luka–Knin–Zára útvonal kijelölése, amelyen az utánpótlást nemcsak Bosznia és Kanizsa, hanem Buda és Temesvár *vilájetek szürszát*-adójából kívántak fedezni. A beszerzett élelem közel kétharmadát Belgrádban, egyharmadát pedig Temesvár és környéke váraiban kellett felhalmozni, és az utóbbiakat készenlétben kellett tartani egy esetleges Belgrádba történő szállításra. Azzal is számolni kellett, hogy az 1657. évi tervekhez hasonlóan a törökök egyszerre több dalmáciai erődőt is megtámadnak, Zárát, Szebenikót, Klisszát és esetleg Spalatót.²⁵ Úgy tűnik, hogy Erdély kérdése továbbra is csak mellékhadműveletként merülhetett fel.

Az erdélyi probléma megoldása időközben lokális szinten is megkezdődött. Gürdzsi Kenán budai pasa (1655–1656, 1656–1658, 1658–1659, 1663) 1658. április végén székhelyéről felkerekedve seregével Szolnokra érkezett, ahonnan Gyula felé vette az útját. Egyelőre azonban csak a várhoz közeli Mezőmegyeren szállt meg, de a nyomásgyakorlás részeként parancsot adott a határvidéken Lippa és a Maros környékének nyugtalanítására.²⁶

²¹ Hadnagy Szabolcs: *Az oszmán hadsereg élelmiszer-utánpótlásának rendszere az 1658. évi erdélyi hadjárat tükrében*. PhD disszertáció. Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2015. 198.

²² Kolçak, Özgür: *Yeniçeriler, Ümera Kapıları ve Tımarlı Sipahiler. 1663–1664 Osmanlı–Habsburg Savaşlarında Osmanlı Ordu Terkibi*. In: Şakul, Kahraman (ed.): *Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*. İstanbul, 2013. 221–223.; Kolçak, Özgür: *XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar. 1660–1664 Osmanlı–Avusturya Savaşları*. PhD Dissertation. İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2012. 159.

²³ Johann Rudolf Schmid von Schwarzenhorn Kenán pasának. Bécs, 1658. május 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 1. fol. 161r–162v.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. május 28. Uo. fol. 164r–166r.

²⁴ Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. április 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 1. fol. 79r–v, 82r.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. május 19. Uo. fol. 137–150.; B. Szabó – Sudár: „*Independens fejedelem*”, 989.

²⁵ BOA, MAD 2998., 140, 147. 159/1–2.

²⁶ Gyulai Ferenc II. Rákóczi Györgynek. Várad, 1658. május 27. MNL OL E190 30/7462.; EOE XI. 393–395.; Thúry Mihály Teleki Mihálynak. Borosjenő, 1658. május 4. *Teleki Mihály levelezése*. Szerk.: Gergely Sámuel. 1. köt. (1656–1660) Budapest, 1905. 178–179.; Thúry Mihály Teleki Mihálynak. Borosjenő, 1658. május 17. Uo. 190–191.

Az erdélyi beavatkozás tervezete már korábban súrlódást idézett elő a Habsburg és a török fél között. Bécs a Jenőre támasztott oszmán igényt a fejedelemség határainak megváltoztatására tett kísérletnek és a fennálló béke megsértésének tekintette. Emiatt a Magyar Királyság területének védelmére a fejedelemség nyugati határára Annibale Gonzaga herceg, titkos tanácsos parancsnokságával katonákat terveztek küldeni (bár a rendelkezésre álló pénzügyi eszközök csak néhány ezer fős sereg kiállítását tették volna lehetővé), valamint Kassa megerősítésre is előkészületeket tettek. Az oszmánok viszont egy Rákóczi megsegítését célzó Habsburg-beavatkozástól tartottak. Noha márciustól kezdve többször biztosították egymást a felek az egyezmények betartásáról, a kölcsönös bizalmatlanságból fakadó súrlódások a nyár közeledtével végül megszűntek, hiszen semelyik félnek nem állt érdekében megszegni a fennálló békét.²⁷

Miután az erdélyiek nem teljesítették a kiszabott feltételeket, a szultán 1658. június 10-én parancsot adott a budai pasának, hogy ha a probléma megoldására kifogyott az eszközökből, végső soron be kell törnie Erdélybe. A haditerv adott volt: Kenán pasa a többi határbeli török katonával Temesvár felől, a havasalföldi vajda a szilisztrai pasával Havasalföld felől, míg a moldvai vajda a tatár kánnal Moldva felől támadt volna.²⁸ A budai pasa június elején érkezett Gyulára, ahonnan az említett parancs értelmében a hónap második felében el is indult. Június 21-én a jenőiek rajtaütöttek felderítőin, a gyulai szandzsákbég egységén, aminek eredményeképpen Kenán pasa a Maroson át Lippához húzódott, és úgy tűnt, hogy Jenő várának elfoglalásával fog próbálkozni.²⁹ E terv egyik kulcsfontosságú szereplője, IV. Mehmed Giráj tatár kán (1641–1644, 1654–1666) érkezésével kapcsolatban azonban problémák merültek fel. Az állítólag májusban már úton lévő tatár sereg nagy részének a kozákok belső konfliktusa miatt³⁰ és így a Krím biztonsága érdekében vissza kellett fordulnia. A kedélyek lecsillapodását követően csak június második vagy július első felében kerekedtek fel újra, így augusztus elejéig vagy közepéig nem lehetett a főseregükre számítani.³¹

Az oszmán hadsereg végül 1658. június 24-én indult el Edirnéből, az anatóliai sereg nagy része nélkül, mivel Abaza Haszan pasa végképp megtagadta az Edirnében való megjelenést.

²⁷ A Titkos Tanács az uralkodónak, Bécs, 1658. március 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 129. Konv. 1. fol. 261r–v., 269r–279r.; Johann Rudolf Schmid von Schwarzenhorn Gürdzsi Kenán pasának. Bécs, 1658. május 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 1. fol. 161r–162v.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. május 28. Uo. fol. 164r–166r.

²⁸ Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. június 24. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 1. fol. 182r–186v.; Szaplanczay Simon a beszerceieknek. Majszin, 1658. június 3. Hurmuzaki, Eudoxiu de: *Documente privitoare la Istoria Românilor. Vol. XV. part. II. 1601–1825.* București, 1913. 1280–1281.

²⁹ II. Rákóczi György Lórántffy Zsuzsannának. Jánosd, 1658. június 24. *Teleki*, 214.; II. Rákóczi György Lórántffy Zsuzsannának. Jánosd, 1658. június 24. MNL OL E190 30/7342.

³⁰ Az 1657 augusztusában elhunyt Bogdan Hmjelnyickij hetman (1648–1657) utóda, Ivan Vihovszkij és orospárti ellenzéke (Martin Puskar, Poltava polkovnyikja és Jakiv Barabas, a zaporozsjei kozákok parancsnoka) közötti ellentét fegyveres összecsapáshoz vezetett. A tatárok a Krím biztonsága érdekében Vihovszkij segítették, és részt vettek a két fél között 1658. június 1-jén lezajlott, a hetman pürrösi győzelmével végződött poltavai csatában.

³¹ Constantin postelnik II. Rákóczi Györgynek, Bukarest, 1658. június 16. MNL OL E190 37/9215.; II. Rákóczi György Lórántffy Zsuzsannának, Gyulafehérvár, 1658. június 11. Uo. 30/7339.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. május 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 1. fol. 164r–166r.; Giovanni Battista Ballarino jelentése. Edirne, 1658. július 31. Óváry: *A Magyar Tud. Akadémia*, 148.

A hadjárat pontos célpontja még ekkor sem volt ismert vagy legalábbis nyilvános, de továbbra is keringtek olyan híresztelések, hogy a nagyvezír Belgrádban fog telelni, ami egy hosszabb hadi vállalkozás jele is lehetett.³²

A Dalmácia elleni támadási szándék továbbra sem került le a napirendről, amit alátámasztanak a Bécsből a budai pasához menesztett Habsburg-küldött, Johann Friedrich Metzger tapasztalatai is. Metzger 1658. június 18–27. között jutott el Budáról Lippára. Budáról hajóval utazott Bajáig, Becsénél kelt át a Tiszán, végül Lippán találkozott Kenán pasával. Útközben hallotta, hogy a törökök hidat vertek a Száván és a Dunán is, Valkóvárnál (Vukovar) és Tárnoknál (Tovarnik) kutakat ástak, Eszéknél és más helyeken pedig táborverésre alkalmas helyeket készítettek. Metzger ezekből arra következtetett, hogy a nagyvezír elsődleges célja Dalmácia, amit a török katonák is tudtak, csak halálbüntetés terhe mellett megtiltották nekik, hogy erről bárkinek is beszéljenek.³³ Hasonló következtetésre jutott az egy hónappal később a nagyvezírhez menesztett Habsburg-küldött, Julius Heinrich Wogni is, aki augusztus 12-én érkezett meg Belgrádba. Útja során nemcsak a törökök kútúrásairól kapott értesítéseket, hanem maga is látott kutakat és alaposan megtisztított utakat.³⁴

A török sereg a „megszokott sebességgel” haladt előre, július 1-jén az első nagyobb pihenőhelyen, már Filibében tartózkodott. Eközben a Habsburgok értesülései szerint a nagyvezír úgy döntött, hogy rendhagyó módon további nagyobb pihenő beiktatása nélkül fog Belgrádig vonulni, mivel olyan kedvezőtlen híreket kapott, miszerint Batthyány I. Ádám, a Kanizsával szembeni végvidék főkapitánya (1633/1637–1659) és Zrínyi Miklós bán csapást mértek a boszniai pasára, Rákóczi pedig Temesvárat ostromolja. Noha ez utóbbiak csak alaptalan híresztelésnek bizonyultak, az oszmán sereg gyorsított menetelését támasztja alá egy *rúznám-cse-defter* bejegyzés is. Ebben a Szófia–Belgrád közötti 15 *menziles* távolságot 15 napban jelölték meg, ami alapján feltételezhető, hogy már Szófia környékén juthatott el a nagyvezírhez valami kedvezőtlen hír.³⁵

Ez pedig a budai pasa június 26-án és július 5-én Rákóczi hadaitól elszenvedett vereségeiről szóló tudósítás lehetett. A Jenő várában tartózkodó Rákóczi ugyanis, hogy a budai pasa „érdeklődését” elvonja a várról, felgyújtatta az aradi török palánkot. Ezt látva Kenán pasa kijött Lippáról a seregével, és a közeli Pálülésénél összecsapott Rákóczi hadával, de vereséget szenvedett, a menekülő törökök közül több előkelő, így az esztergomi szandzsákbég és a temesvári pasa is a Maros folyóba fulladt.³⁶ Egyre inkább úgy tűnt, hogy a határmenti török erők nem tudják megoldani a helyzetet.

³² Giovanni Battista Ballarino jelentése. Edirne, 1658. június 21. Óváry: *A Magyar Tud. Akadémia*, 148.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. június 24. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 1. fol. 168r–170r.

³³ Johann Friedrich Metzger Annibale Gonzagának. Szakálos, 1658. július 16. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 2. fol. 27–39.; Johann Friedrich Metzger beszámolója a budai pasánál tett látogatásáról. Bécs, 1658. július 25. Uo. fol. 19–26.

³⁴ Julius Heinrich Wogni jelentése. Keskafalu, 1658. szeptember 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 2. fol. 126–135.

³⁵ Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. július 1. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 2. fol. 1r–2r.; Reniger jelentése. Edirne, 1658. július 21. Uo. 7r–9v.; BOA, KK 1949., 32.;

³⁶ II. Rákóczi György Lórántffy Zsuzsannának. Gyula, 1658. július 11. MNL OL E190 30/7348.; Bethlen János: *Erdélyi története 1629–1673*. Ford.: P. Vásárhelyi Judit. Budapest, 1993. 35–36.; Kraus, Georg: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Ford.: Vogel Sándor. Budapest, 1994. 311.; Szalárdi János *síralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte: Szakály Ferenc. Budapest, 1980. 411–413.; Doberdoi Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme*. 16. rész. (1630–1682). Budapest, 1940. 118.

A nagyvezírnek a hadjárat további tervezésekor azonban már nemcsak ezt, hanem a *dzse-láli*-felkelés eszkalálódását is számításba kellett vennie. Abaza Haszan ellenállása ugyanis ekkor már nyílt lázadássá vált, serege Burszáig nyomult előre, ennek pedig köze lehetett ahhoz, hogy Köprülü Mehmed július közepén 2400 janicsárt küldött vissza Szófiából a fővárosba.³⁷

Július 14-én utasítás született arról, hogy tervezzék meg az Erdélybe történő bevonulást az aktuális helyzet alapján, továbbá tegyenek lépéseket a Belgrád–Lippa útvonal korábban kijelölt szálláshelyeinek Jenő irányába történő meghosszabbítására és véglegesítésére, valamint ezek élelemmel való ellátására és készenlétben tartására.³⁸ De még ekkor sem látszott egyértelműnek, hogy Belgrádnál melyik irányba fog elindulni a sereg, a katonák csak azt tudták, hogy vagy Zárába, vagy Erdélybe mennek.³⁹

A szultáni udvarban sokan támogatták a Dalmácia elleni háborút, azt, hogy Köprülü Mehmed pasa végleg rendezze el a velencei ügyet, Erdély ügyét pedig marginálisnak tartották. Abban viszont – állítólag – mindenki egyetértett, hogy bármi is történjék, a nagyvezírnek sikerrel kell hazatérnie, ellenkező esetben a fejével játszik.⁴⁰

A kivitelezés – Erdély ellen

Az oszmán sereg július 26-án érkezett meg Belgrádba, ahol valamivel több mint két hetet töltött. A hadjárat célpontjával kapcsolatban augusztus 6-án jöhetett el a fordulópont, ekkor ugyanis a nagyvezír egy *haszeki* vagy a szultán egyik bizalmas embere által üzenetet kapott Edirnéből, hogy tevékenységét negyven nap alatt intézze el, és térjen haza. Köprülü Mehmedet Abaza Haszan felkelésének egyre nagyobb kiterjedése miatt rendelték vissza, mivel az aleppói pasa ez időre már teljes Anatóliát uralma alá vonta, sőt a július közepén a megfélemezésére küldött Topál Szári Kenán pasa is melléállt. A lázadók Köprülü Mehmed és a rájuk *fetvát* kibocsátó főmufti fejét követelték, ennek elmaradása esetén pedig Üszküdar és Konsztantinápoly lángba borításával fenyegetőztek.⁴¹

A nagyvezírnek küldött üzenet tartalma pontosan nem ismert, de ha az elintézendő ügynek Erdélyt nevezték meg benne, akkor ez parancsnak is értelmezhető. Ha nem jelöltek ki konkrét irányt, akkor a kiszélesedő lázadás és a megadott határidő miatt válik egyértelművé, hogy mi lehetett a célja a hadjáratnak. Jenő vára, azaz Erdély lett a célpont, ugyanis itt volt akutabb a probléma, de adott időre megoldhatónak látszott, ráadásul a már számtalan ellenséget szerzett Köprülünek pozíciója megtartása érdekében szüksége volt valamilyen siker felmutatására is.

Az idő szorításában a nagyvezírnek a Rákóczi-val való – feltehetően látszólagos – meg-egyezés is megfordult a fejében, többször hívta a kegyelemért táborába a fejedelmet, aki azonban nem járult a pasa elé, mert török támogatóitól annak várható leváltásáról értesült. Az invitálás lehetett akár csel is, hiszen Köprülü – már csak az iránta érzett személyes ellenszenve miatt is – a fejedelmet magával akarta vinni a szultán elé, Rákóczi elfogása is kézzel

³⁷ Görög Marin jelentése, h. n. 1658. július 21. MNL OL E143 14. t. fol. 88.; EOE XI., 405–406); Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. július 21. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 2. fol. 7r–9v.

³⁸ BOA, MAD 2998., 157/1.; BOA, D.MKF 62/67.

³⁹ Görög Marin jelentése. h. n. 1658. július 21. MNL OL E143 14. t. fol. 88.

⁴⁰ Giovanni Battista Ballarino jelentése. Edirne, 1658. augusztus 8. Óváry: *A Magyar Tud. Akadémia*, 148.

⁴¹ Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. augusztus 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 2. fol. 64r–67v.; Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. augusztus (feltehetőleg augusztus 11. után) Uo. fol. 101r–102v, 105.; Giovanni Battista Ballarino jelentése. Edirne, 1658. november 1. Óváry: *A Magyar Tud. Akadémia*, 149–150.; Hammer: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 37.

fogható eredménynek számított volna, ha sikeres katonai akcióra nem maradt volna idő. Ezután döntöttek arról, hogy Bosznia *vilájet* többi szandzsákjából már pénzben kéri a természetbeni élelemdót (*szürszát*), és ekkor rendelhették a boszniai beglerbéget, Szejdi Ahmedet a sereg mellé, akinek a kanizsai pasával együtt eredetileg Dalmáciában lett volna feladata.⁴²

A következő napokban a sereg „átköltözött” Pancsova alá, ott várták a híreket a tatárok-ról. Augusztus 11-én megkezdtek a janicsárok felszerelésének Temesvárra szállítását, majd augusztus 15-én maga a sereg is elindult ide, miután a tatárokkal megerősített havasalföldiek betöréséről szóló üzenet megérkezett.⁴³

A különböző hiedelmekkel ellentétben Köprülü Mehmed pasa csak augusztus 20-án érkezett meg Temesvárra, ahonnan seregével augusztus 24-én indult el Jenő irányába, ugyanis ezen a napon kapott hírt a IV. Mehmed Giráj által vezetett tatárokról. A kán augusztus 19-én a tervekkel ellentétben nem Moldva, hanem Havasalföld felől, a Bodzai-szoroson át tört be a fejedelemség területére. A törökök Arad környékének érintésével, mintegy bekerítő hadműveletként augusztus 27-én értek Jenő alá, és nekikezdtek a vár ostromának előkészítéséhez.⁴⁴

A támadás augusztus 30-án kezdődött, és néhány nap után a védők Újlaky László vezetésével kapituláltak, az elhanyagolt állapotban lévő Jenőt szeptember 2-án harc nélkül foglalták el a törökök. Ezt követően, szeptember 14-én Köprülü Mehmed pasa a szultán nevében a fejedelemségből érkezett küldöttség tagjai közül – az erdélyiek szabadságát és a szokásjogot mellőzve – Barcsai Ákost nevezte ki fejedelemmé. Emellett Erdély évi adóját 40 000 aranyra emelték, továbbá az erdélyieknek a háborús költségekre további 500 000 tallért kellett fizetniük, Lugost és Karánsebest pedig át kellett engedniük a törököknek. A fejedelemség új helyzetbe került, mondhatni a román vajdaságok szintjére süllyedt, amit nemcsak a kinevezés formája mutat, hanem az is, hogy Barcsait nem *ahdnáméval*, hanem nagy valószínűséggel csupán *beráttal* nevezték ki.⁴⁵

Rákóczi semlegesítése ugyan elmaradt, de az 1658. évi hadjárat a törökök számára néhány korántsem erős végvár elfoglalása révén viszonylagos sikerrel zárult. A nagyvezír a tisztségben maradása érdekében rendkívüli diadalnak állította be ezt az eredményt, amit valószínűleg a szerencsének is köszönhetett. Ugyanis az oszmánok állítólag nem tudták pontosan, hogy mekkora haderővel nézhetnek szembe, és ha az erdélyiek kellőképpen felkészültek

⁴² Julius Heinrich Wogni jelentése. Kesekfalu, 1658. szeptember 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 2. fol. 126–135.; Rozsnyay Dávid, *az utolsó török deák, történeti maradványai*. Szerk.: Szilágyi Sándor. Pest, 1867. (Magyar történelmi emlékek, második osztály, Írók. 8.) 170–173.; B. Szabó – Sudár: „*Independens fejedelem*”, 992.; Bethlen: *Erdély története*, 176–180.; Hadnagy Szabolcs: *Köprülü Mehmed egri kormányzósága – egy oszmán államférfi életrajzának kérdőjelei*. Keletkutatás, 2010. tavasz. 109–110. Köprülü még egri pasaként került rossz viszonyba I. Rákóczi György-gyel, attól kezdve a Rákóczi-család iránt teljes ellenszenvvel viseltetett.

⁴³ Julius Heinrich Wogni jelentése. Kesekfalu, 1658. szeptember 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 2. fol. 126–135.; Silahdar Fındıklı Mehmed: *Silahdar Tarihi*. Cilt 2. İstanbul, 1928. 123.; BOA, MAD 2998., 157/2.; BOA, KK 1949., 41.

⁴⁴ Julius Heinrich Wogni jelentése. Kesekfalu, 1658. szeptember 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 2. fol. 126–135.; Giovanni Battista Ballarino jelentése. Edirne, 1658. november 1. Óváry: *A Magyar Tud. Akadémia*, 149–150.; B. Szabó: *II. Rákóczi György*, 251.

⁴⁵ Papp: *II. Rákóczi György és a Porta*, 168–169.; Papp Sándor: *Amikor a nagyvezír választott fejedelmet Erdélynek: Köprülü Mehmed pasa audienciája 1658-ban*. In: Nagy Gábor – Viskolcz Noémi (szerk.): *Háborúk, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről*. Miskolc, 2019. 128–129.

volna Jenő megvédésére, akkor az idő szorításában lévő török hadseregnek nem biztos, hogy elegendő ideje lett volna a vár elfoglalására. A Rákóczi fogságába esett törökök szerint hat napig kellett volna a vár védőinek kitartaniuk, és akkor teljesen új helyzet állt volna elő...⁴⁶

Következtetések – Kettős hadjárat?

A fentiek alapján elmondható, hogy az 1658. évi oszmán hadjárat iránya a körülmények alakulásának függvényében több módosításon ment keresztül, melyek során sok jel utalt arra, hogy szokatlan módon egy kettős hadjárat lehetősége is felmerült. A kezdetben Velence elleni oszmán terveket Rákóczi keresztülhúzta a visszatérésével, és ellenállásával elérte, hogy a törökök Velence mellett Erdély ellen is háborút fontolgattak. A tényleges célpont kijelölését illetően azonban a szultáni udvarban is eltérő álláspontok alakultak ki, így gyakorlatilag egyidejűleg készültek megoldani a két problémát. Úgy számoltak, hogy amíg Erdély ügyét a határ menti törökök (a budai, a temesvári, az egri és a szilisztrai pasa), a két román vajdaság seregei és a tatárok esetleges kozák, illetve lengyel közreműködéssel el tudják rendezni, addig a főserég Dalmácián keresztül a velencei érdekeltségekre támad.

Ez utóbbinak szinte az utolsó pillanatig nagy fontosságot tulajdonítottak. A felvonulási és utánpótlási vonal május végére már elkészült, az útvonal szálláshelyeinek ellátásában Temesvár és Buda *vilájetek szürszátjával* is számoltak, a beszerzett élelem tárolásának súlypontját pedig Belgrádra helyezték. Az 1657-es tervekhez hasonlóan három, esetleg négy várra (Zára, Szebenikó, Klissza, Spalató) támadtak volna egy időben, ami megmagyarázná a janicsárok kezdeti magas létszámát (18 786 fő) is.

Július elején az erdélyi helyzet súlyosbodása miatt úgy tűnt, hogy Rákóczi ügyét a helyi erők nem tudják megoldani. Ekkor sürgősen átvitték a főserég Erdélybe való benyomulásának tervét, ami az előbbiekkal összefüggésben azért is látszott szükségesnek, mert a tatárok a kozákok belső konfliktusa miatt jelentős késésben voltak, és a törökök az újonnan kinevezett vajdák lojalitásában sem bízhattak. Belgrádba való megérkezése után a politikailag szorult helyzetben lévő nagyvezír a kialakult helyzetet mérlegelve akart döntést hozni, amit végül a *dzselálík* miatti visszarendeléséről szóló parancs kényszerített ki. Az akut helyzetre való tekintettel Erdély ügyét kellett elsimítania, és – ahogy a konstantinápolyi velencei követségi titkár, Giovanni Battista Ballarino egy október eleji jelentésében írta – a lázadás keresztülhúzta a Dalmácia elleni terveket.⁴⁷

Tervbe vették a nagyvezír Belgrádban való telelését is, amit már a hadjárat megindulása előtt híreszteltek, és ami utólag megerősítésre is került.⁴⁸ Erre, illetve egy elhúzódó vagy egy téli hadjáratra utalhatnak az élelem biztosítására fedezetül szolgáló adók (*nüzul, istira*) beszédésének és felhasználásának körülményei is: a Duna menti szandzsákokból mindkettőt természetben szedték be, aminek nagy részét Belgrádban akarták elraktározni. Ennek közel kétharmadát nem használták fel, nagyjából a felét pedig visszahajóztatták a dunai kikötőkbe, ahogy tették ezt a kanizsai *vilájetből* vásároltak szinte teljes egészével is.⁴⁹ Ezek a mennyiségek fedezetül szolgálhattak volna a Belgrádban való téli tartózkodásra vagy egy téli hadjárat élelem-utánpótlására. Ha voltak is ilyen elképzelések, a *dzselálík* miatt sem lehetett volna kivitelezni.

⁴⁶ II. Rákóczi György Lórántffy Zsuzsannának, Várad, 1658. szeptember 5. MNL OL E190 30/7369.

⁴⁷ Giovanni Battista Ballarino jelentése. Edirne, 1658. október 7. Óváry: *A Magyar Tud. Akadémia*, 149.

⁴⁸ Simon Reniger jelentése. Edirne, 1658. szeptember 25. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 2. fol. 171r–172v.

⁴⁹ BOA, MAD 2998.

Az eddig leírtakkal összefüggésben a *rúznám*-cse-iratok is jelzésértékkel bírnak. Ezekben a hadjáratokkal kapcsolatos kiadások és bevételek feljegyzése során általában a „*der sefer-i hümayın*” („a nagyúri hadjáraton”) kifejezést is feltüntették, amit néhány esetben annak a területnek a megnevezésével is kiegészítettek, amely ellen a hadjárat irányult. Az iratokban az 1658. évi hadjáratra vonatkozóan augusztus elejéig csak a „Rumeli” („Rumélia”) vagy a „*garb*” („nyugat”) szavak tűnnek fel (1657-ben is a „*garb*” szó fordul elő a Dalmácia, illetve a Kotor elleni hadi vállalkozással kapcsolatban), ami szintén arra utal, hogy a hadjárat elsődleges célja vagy fő hadszíntere Dalmácia lett volna. Az „Erdel” („Erdély”) kifejezés először egy augusztus 2-án kelt bejegyzésben bukkan fel, majd augusztus 6-át követően a hadjárat végéig már csak ez fordul elő.⁵⁰ Azaz, attól a naptól kezdve volt szó egyértelműen az Erdély elleni hadjáratról, amikor az Edirnéből érkezett küldönc a fent említett, az ügyek negyven nap alatt történő elrendezésére utasító üzenetet hozta a nagyvezír számára. Tehát a *rúznám*-cse-dokumentumok is támpontként szolgálnak annak megítélésében, hogy mikor dönthettek végérvényesen az erdélyi beavatkozás prioritásáról.

Végezetül álljon itt egy idézet az oszmánok egyik akkori nagy ellenfelétől, korának kiváló hadvezérétől és hadtudósától, Zrínyi Miklóstól, akinek véleménye szintén a kettős hadjárat eshetőségét erősíti: „Csodálkozom azonban, hogy a török egyszerre két háborúba kezd. Ilyesmiről nem tud történelmük, és vallásuk sem engedi, meg a józan politika sem vallja. Lehet, hogy ezt az erdélyi ügyet nem nevezi háborúnak, s azt reméli és képzei, hogy nagyravágását kénye-kedve szerint és veszedelem nélkül kielégítheti.”⁵¹

SZABOLCS HADNAGY

The Ottoman Campaign of 1658 – The Possibility of a Double Campaign

The topic of this article is the Ottoman campaign against Transylvania in 1658, which aimed to remove the Prince of Transylvania, George II Rákóczi from his position, who had already been deposed for his unauthorised attempt to take the Polish crown, but still tried to maintain his power. The recently discovered Ottoman language sources concerning the army's food supplies put the whole issue into a different perspective. According to these sources the campaign was planned against the Dalmatian regions of the Republic of Venice, then slowly turned against Transylvania due to Rákóczi desperately trying to hold onto power, and culminated in the capture of the castle of Jenő and the appointment of Ákos Barcsai as Prince because of the Celali rebellion that broke out in the Ottoman Empire. Due to this situation the Ottomans were planning a double camping, presented in this study together with the previously mentioned events, as a process in three separate parts divided by the turning points of the campaign's planning and execution process. The study discusses how the Ottomans planned to attack Zadar first with their whole army, and later only with their central armies, as well as how the regional army, then the full army led by Grand Vizier Köprülü Mehmed turned against Transylvania and Jenő.

⁵⁰ BOA, KK 1947., 80-114.; BOA, KK 1949., 6-50.; BOA, KK 1950., 6-62.; BOA, D.BRZ 47/1-3, 10-12. 48/1, 13-14.

⁵¹ Zrínyi Miklós Rucsics Jánosnak, h. n. [1658]. *Zrínyi Miklós összes művei*. Szerk.: Kovács Sándor Iván. Budapest, 2003. 707–710.

TÓTH HAJNALKA

Vasvár előtt. Habsburg–oszmán megegyezési kísérlet Temesváron 1663-ban*

A Vasváron 1664. augusztus 10-én Köprülü Ahmed pasa nagyvezír (1661–1676) és Simon Reniger von Reningen konstantinápolyi állandó követ (rezidens, 1649–1665) által tető alá hozott oszmán–Habsburg békeszerződés a magyar rendek és Magyarország számára „szégyenteljes” megegyezésként híresült el, elsősorban azért, mert a tárgyaló felek nem vették figyelembe a magyar érdekeket.¹ A megállapodás létrejöttét azonban egy több mint két évig tartó tárgyalássorozat előzte meg.² Ennek kevésbé ismert szakasza az 1662 nyara és 1663 tavasza között Temesváron zajló tárgyalás, amelynek során a Habsburg-megbízottak a végvidék közelében próbálták rendezni a két birodalom közötti vitás kérdéseket és megmenteni a békét.

Minderre azt követően került sor, hogy 1661 őszén a Raimondo Montecuccoli vezette császári haderő bevonult Erdélybe, hogy segítséget nyújtson Kemény János fejedelemnek (1661–1662) az oszmánokkal szemben.³ Ezzel pedig – a Porta szemszögéből nézve a történetet – I. Lipót német-római császár és magyar király (1658/1657–1705) beavatkozott az osz-

* A tanulmány az MTA-SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport munkájának keretében jött létre. A jelen írás rövidített változata megjelent német nyelven forrásközléssel: Tóth, Hajnalka: *Entstehung eines auf Osmanisch verfassten Friedenskonzepts. Ein Beitrag zu der Vorgeschichte des Friedens von Eisenburg 1664*. In: Zimonyi, István (ed.): *Ottomans – Crimea – Jochids. Studies in Honor of Mária Ivanics*. Szeged, 2020. 311–324.

¹ A vasvári békéről historiográfiai áttekintést ad: R. Várkonyi Ágnes: *A vasvári béke jelentősége a magyar történelemben*. In: Tóth Ferenc – Zágorhidi Czigány Balázs (szerk.): *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás. / La bataille de Saint-Gotthard et la pais de Vasvár. Expansion ottomane – coopération européenne*. Budapest, 2017. 339–368.

² A tárgyalássorozatról részletesen lásd: Tóth Hajnalka: *A vasvári békekötésig vezető út. Oszmán–Habsburg diplomáciai lépések a béke megújítására, 1662–1664*. In: Tóth – Zágorhidi Czigány: *A szentgotthárdi csata*, 319–338. Simon Reniger von Reningenről lásd: Cziráki, Zsuzsanna: *Zur Person und Auswählung des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel, Simon Reniger von Reningen (1649–1666)*. In: Cziráki, Zsuzsanna – Fundárková, Anna – Manhercz, Orsolya – Peres, Zsuzsanna – Vajnági, Márta (Hrsg.): *Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten István Fazekas. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, 10.)* Wien, 2014. 157–164.; Cziráki Zsuzsanna: *Habsburg–oszmán diplomácia a 17. század közepén. Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg-rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649)*. Századok, 149. évf. (2015) 4. sz. 835–871.

³ A katonai eseményekről lásd: Czigány István: *A furcsa háborútól a nagy háborúig 1661–1664. A furcsa háború, 1661*. Hadtörténelmi Közlemények, 127. évf. (2014) 4. sz. 892–908. Vö. az 1661. évi katonai eseményekre vonatkozóan: B. Szabó János: *Montecuccoli 1661. évi erdélyi hadjáratának katonai okairól*. Hadtörténelmi Közlemények, 124. évf. (2011) 3. sz. 929–933.

mánok belügyének tekintett erdélyi belháborúba. Kemény halálát (1662. január 23.) követően a Habsburg-kormányzat célja továbbra is az volt, hogy fennhatóságát kiterjessze Erdélyre – legalább a császári katonaság által megszállt várak megtartása révén.⁴ Ugyanakkor Lipót császár Johann Ferdinand Porcia herceg, a Titkos Tanács elnökének (1658–1665) hatására mindenképpen el akart kerülni egy nyílt háborút a Portával.⁵ Diplomatainak – a Konsztantinápolyban tartózkodó Renigernek és az oda 1662. május 22-én megérkező jogi doktor és kamarai titkár Johann Philipp Beris internunciusnak (rendkívüli követ)⁶ – sikerült elérniük, hogy a két birodalom között 1662. június 15-én fegyverszüneti szerződés lépjen érvénybe. Ezzel pedig kezdetét vette a fent említett hosszú, 1664. augusztus 10-ig tartó tárgyalássorozat, melynek kezdeti szakaszában egyértelműen a Habsburg és az oszmán fél között 1606 óta fennálló és többször megújított béke⁷ helyreállítása, megújítása volt a cél. Egy új

⁴ R. Várkonyi Ágnes: *Országgyesítő kísérletek (1648–1664)*. In: R. Várkonyi Á. (szerk.): Magyarország története 1526–1686. 1. köt. Budapest, 1987. (Magyarország története tíz kötetben, 3/2.) 1092.

⁵ 1660 végén az a döntés született a Titkos Tanácsban, hogy tárgyalnak a törökökkel, de felkészülnek a háborúra is. Az oszmánok elleni háború összhangban állt volna a magyar rendek érdekeivel és követeléseivel. Czigány: *A furcsa háborútól*, 896–897. A magyar rendek uralkodóhoz eljuttatott emlékiratáról (1661. január), amelyben a fegyveres fellépést követelték, lásd: R. Várkonyi Ágnes: *Török világ és magyar külpolitika*. Budapest, 1975. 17–18. Vö. B. Szabó: *Montecuccoli 1661. évi erdélyi hadjáratának katonai okairól*, 929.

⁶ Johann Philipp Beris 1662 tavaszán küldték Konstantinápolyba tárgyalni, érkezéséről a budai pasa értesítette a Portát: Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. május 15. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 2. fol. 151r. Vö. Veltzé, Hauptmann: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Constantinopel Simon Reniger von Reningen 1649–1666*. Mitteilungen des k. (u.) k. Kriegsarchivs, Neue Folge, 12. (1900) 123.; Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. 5. köt. Pest, 1872. 515. Beris május 22-én érkezett meg Konstantinápolyba, erről mind Reniger, mind pedig ő maga is beszámolt: Johann Philipp Beris I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. május 22., Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. május 23. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 2. fol. 157r., 162r., 163r. Vö. Hammer-Purgstall, Joseph: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Bd. 6. (a továbbiakban: GOR 6) Pest, 1830. 106.

⁷ Az MTA-SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport tagjainak több munkája foglalkozik az 1606. évi zsitvatoroki békét megújító békekötésekkel: Papp Sándor: *Az Oszmán Birodalom, a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia kapcsolattörténete a békekötések tükrében (Vázlat és adatbázis)*. Aetas, 33. évf. (2018) 4. sz. 86–99.; Brandl Gergely – Göncöl Csaba – Juhász Krisztina – Marton Gellért Ernő – Szabados János: *Válogatott források az 1627. évi szőnyi békeszerződés történetéhez*. Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlémények, 15. évf. (2017) 151–203.; uők: *Kommunikáció és híráramlás. A Habsburg-oldal tárgyalási stratégiája az 1627. évi szőnyi békekötés során*. Aetas, 33. évf. (2018) 4. sz. 108–124.; uők: *Kommunikation und Nachrichtenaustausch. Verhandlungsstrategie der habsburgischen Seite bei der Friedensverhandlung von Szőny 1627*. Chronica, 19. évf. (2019), 113–140.; Juhász Krisztina: „...gyümölcse pedig semmi nem volt.” Esterházy Miklós véleménye 1642. február 28-án a szőnyi béke(tervezet) pontjairól. Levéltári Közlemények, 91. évf. (2019) 353–366.; uő: Esterházy Dániel és Esterházy Miklós levelei az 1642. évi szőnyi békekötés idején. Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlémények, 17. évf. (2019) 175–204.; uő: *A második szőnyi béke margójára. Adalékok az 1642. évi szőnyi békekötés történetéhez*. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Hétköznapiak az oszmán uralom idején, egyén és közösség viszonya*. Budapest, 2020. (megjelenés alatt); Marton, Gellért Ernő: *On the Question of the Negotiations Between the Habsburgs and the Ottomans at Szécsény and Buda (1628) through Palatine Miklós Esterházy's letter to the head of the Hungarian negotiators*. Rocznik Przemyski, vol. 55., Historia, vol. 22. (2019) Nr. 1. 79–91.; uő: „Szőnyből tudatjuk.” Három magyar diplomata – Rimay János, Tassy Gáspár és Tholdalagi Mihály követnaplóinak összehasonlító elemzése az 1627. évi szőnyi békekötés kapcsán. In: J. Újváry: *Hétköznapiak*, (megjelenés alatt); uő: *Three Hungarian Diplomats' Emissary Diaries. A Comparative Analysis of Emissary Diaries of János Rimay, Gáspár Tassy and*

béke megkötése 1663 áprilisa, az oszmánok magyarországi hadjáratának megindítása után vált szükségessé.⁸

Konstantinápoly–Bécs–Pozsony – A Habsburg–oszmán egyeztetések kezdeti szakasza

1662. június 15-ét követően Konstantinápolyban a rezidens, Reniger egyezkedett a Köprülü Ahmed pasa nagyvezír által megbízott Sámizáde Mehmed Efendi *reiszülküttá*bbal (Reis-ül Küttab, a díváni írnokok, kancellária vezetője),⁹ aminek eredményeképpen még június végén hét pontból álló béketervezet született.¹⁰ A pontok a következők voltak: (1) a császári katonaságnak el kell hagynia a megszállt erdélyi városokat, várakat, és vissza kell állítani Erdélyben a korábbi állapotokat; (2) Szatmár és Szabolcs vármegyék a császár kezében maradhatnak, a váradi pasa pedig nem követel adót ezekről a területekről; (3) a császár nem támogatja sem II. Rákóczi György fiának,¹¹ sem pedig Kemény János fiának¹² erdélyi trónigényét; (4) a császár Szatmár és Szabolcs vármegyékben megerősítheti várait és városait, de azokban generális vezette sereget („generális katonaságot”) nem tarthat; (5) a császár nem avatkozik be, ha az erdélyi fejedelemmel szemben fellázadnak alattvalói; (6) a császár leromboltatja Zrínyi-Újvárat; (7) a császár a jövőben megtilt minden portyát és ellenségeskedést. Ezt a tervezetet, amelynek minden pontja valamilyen formában szerepel a két évvel később aláírt vasvári békeszerződésben, Reniger a hónap végén küldte el Bécsbe.¹³

I. Lipót az éppen zajló pozsonyi országgyűlésen (1662. május 1–szeptember 19.) egyeztetett a magyar rendekkel a tervezetről, akik azt követelték az uralkodótól, hogy nyíltan rendezze a viszonyt a Portával, és magyar követet is küldjön tárgyalni. Az utóbbi követelést az 1662. évi 4. törvénycikk tartalmazta: „A törökökkel megállapítandó vagy kötendő békére – és az ottomán udvarnál a császári mellett, magyar követnek tartására és az ország összes, különösen pedig közügyeinek magyar tanácsban tárgyalására nézve, Ő szent felsége a hitle-

Mihály Tholdalagi in the Context of the 1627 Peace Treaty of Szőny. Prace Historyczne, (megjelenés alatt). Lásd még újabban: Cervioğlu, Mahmut Halef: *The Peace Treaties of Gyarmat (1625) and Szőny (1627).* Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi, vol. 3. (2016.) Nr. 2. 67–86.

⁸ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1663. április 22. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 2. fol. 87v–88r. Vö. Veltzé: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten*, 130. „...es müsse ein neuer Friede aufgerichtet und die Diplomata durch Gross-Botschaften ausgetauscht werden.” Uo. 131.; Tóth: *A vasvári békekötésig vezető út*, 330.

⁹ A reiszülküttáb tisztségére lásd: Ahıskalı, Recep: *Reiszülküttab*. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 34. İstanbul, 2007. 546–549.

¹⁰ Alfons Huber szerint kellett lennie egy hét pontból álló – esetleg oszmán-török nyelvű(?) – tervezetnek, amit Reniger a jelentéséhez mellékelve küldött jóváhagyásra Bécsbe. Huber, Alfons: *Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte, 1658–1664.* Archiv für österreichische Geschichte, vol. 85. (1898) 56. Vö. Tóth: *A vasvári békekötésig vezető út*, 323. Simon Reniger későbbi, 1662. szeptember 4-i jelentésének 'A' melléklete a júniusi békepontok egyik latin nyelvű példánya. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 4. fol. 12r–13v. (Sajnos a folio-számozás hibás, a konvolutumban kétszer találunk fol. 12 és fol. 13 számozást.)

¹¹ I. Rákóczi Ferencet (1645–1676) 1652-ben még gyermekként erdélyi fejedelemmé (apja utódjául) választották, de ténylegesen soha sem került a fejedelmi trónra.

¹² Kemény Simon

¹³ A vasvári béke dokumentumaira lásd: Tóth, Hajnalka: *The circumstances and documents of the Peace of Vasvár.* Archivum Ottomanicum, vol. 34. (2017) 243–256.

vél harmadik feltételét s az 1638-ik évi 3-ik és 1659-ik évi 14-ik törvénycikkelyeket kegyelmesen megtartani méltóztassék.”¹⁴ Ennek megvalósulásáról ugyan a későbbi történesek fényében nem beszélhetünk, a júniusi béketervezet módosítási javaslatait még az országgyűlés bejegyzésével küldték vissza Konstantinápolyba július legvégén,¹⁵ amit Reniger augusztus 17-én kapott kézhez, és 19-én már a szultán előtt tárgyalták.¹⁶ Az udvar változtatásai és követeléselei kétoldalúvá tették a feltételeket. Ennek értelmében a fejedelemség területéről mindkét fél csapatainak kivonása szerepelt a javaslatok között, továbbá a portyák kölcsönös tiltása. Bécsben elfogadták, hogy nem nyújtanak segítséget II. Rákóczi György és Kemény János fiainak trónigényükben, de Lipót császár amnesztiát kért a Portával szembe forduló erdélyiek számára. Továbbá követelte, hogy Apafi Mihály erdélyi fejedelem (1661–1690) halála után az új fejedelem választása a „régí privilegiumok alapján történjék”.¹⁷

A Habsburg-fél két pontban kért komolyabb módosítást. Az egyik a magyar–oszmán határvidék nyugati részén felépült Zrínyi-Újvár sorsának kérdése volt, amely várat 1661 nyarán kezdte építtetni Zrínyi Miklós horvát bán (1646–1664) az oszmán kézen lévő Kanizsa szomszédságában.¹⁸ Ez a vár elsősorban stratégiai helyzete miatt zavarta az oszmánokat, hiszen a Kanizsa és környéke elleni portyák komoly hídfőállása lett, és mivel a béke és a tiltás ellenére

¹⁴ Márkus Dezső (szerk.): *Magyar törvénytár 1000–1895. 1657–1740. évi törvénycikkek.* – *Corpus juris Hungarici. Millenniumi emlékkiadás.* 6. köt. (a továbbiakban: CJH 6.) Budapest, 1900. 227.; R. Várkonyi: *Országgyesítő kísérletek, 1101–1102.* Vö. Az 1638:3. tc. (Márkus Dezső (szerk.): *Magyar törvénytár 1000–1895. 1608–1657. évi törvénycikkek.* – *Corpus juris Hungarici. Millenniumi emlékkiadás.* 5. köt. Budapest, 1900. 373.) és 1659:14. tc. (CJH 6, 147). A korabeli viszonyok érzékeltetésére lásd a magyarok képviseléről a Titkos Tanácsban az 1660–1663 közötti időszakban: Pálffy Géza: *Mellőzött magyarok? Hadikonferenciák ülésrendje 1660–1662-ből és 1681-ből.* *Levéltári Közlemények,* 75. évf. (2004) 51–56.

¹⁵ A császár 1662. július 25-én terjesztette az országgyűlés elé a Porta tervezetét. Szalay László: *Magyarország története.* 5. köt. Pest, 1866. 97.; Huber: *Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte,* 53. Érdekes összehasonlítani a későbbi szakirodalomban a békekötés interpretációját. Szalay Lászlónál még a következőket olvashatjuk: „Köprili most táborát Vasvárra tette át, s itt augusztus 10-én ő és Renninger béke-oklevelet szerkesztettek, nagyjából azon feltételek alapján, melyekkel Leopold a háború megnyitása előtt megkínálta vala a portát.” Szalay: *Magyarország története,* 92. Ugyancsak nála szerepel, hogy 1664 decemberében Wenzel Eusebius von Lobkowitz herceg, az Udvari Haditanács elnöke azzal nyugtatta a Bécsbe hívott és a békekötéssel elégedetlen magyar tanácsosokat, hogy a vasvári békepontok majdnem ugyanazok voltak, mint amiket 1662 nyarán a pozsonyi országgyűlés elé terjesztett az uralkodó. Uo. 97. A későbbiekben ez a momentum kikopott a békekötés körülményeinek említésekor. Példaként lásd: „Majd Vasvárra vonult [Köprülü Ahmed pasa nagyvezír], és augusztus 10-én Reniger császári megbízottal összeállították a békeszöveget.” R. Várkonyi: *Országgyesítő kísérletek,* 1138.

¹⁶ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. szeptember 4. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 4. fol. 1–2. Vö. GOR 6, 107.; Huber: *Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte,* 57–58.; Veltz: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten,* 125.

¹⁷ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. szeptember 4. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 4. fol. 3. Ugyanezeket a feltételeket olvashatjuk Velence bécsi követe, Giovanni Sagredo dózsához küldött, 1662. augusztus 5-i jelentésében is. Huber: *Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte,* 56–57.

¹⁸ A vitatott vár építését egyébiránt kezdettől fogva támogatta a Belső-ausztriai Haditanács, és az udvarnál is széles körű támogatásra talált: Czigány: *A furcsa háborútól,* 904–905.; Toma Katalin: *Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666).* PhD disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2005. 134.; Zrínyi-Újvárról lásd: Hausner Gábor – Padányi József (szerk.): *Zrínyi-Újvár emlékezete.* Budapest, 2012.; Hausner Gábor – Németh András (szerk.): *Zrínyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán.* Budapest, 2019.

épült fel, követelték annak lerombolását. Reniger a bécsi kormányzat utasítása alapján egy listát adott át az ügyben vele tárgyaló reiszülküttábnak arról a 39 (40) várról, erősségről, amelyeket a zsitvatoroki béke megkötése (1606) óta a törökök építettek vagy építettek újjá a határvidéken, és azt követelte, hogy Zrínyi-Újvárért cserében az említett várak egy részét ők is rombolják le.¹⁹

A másik pont (valójában pontok) a magyar–oszmán határvidék keleti, illetve észak-keleti részét és Erdélyt érintette, Szatmár és Szabolcs vármegye birtoklásának kérdése volt. A két vármegyét további öt felső-magyarországi megyével együtt két korábbi fejedelem, Bethlen Gábor (1613–1629) és I. Rákóczi György (1630–1648) birtokolhatták a Habsburg-uralkodókkal kötött megállapodásaik értelmében. Sőt, az 1645. évi linzi béke alapján a birtokjog kiterjedt I. Rákóczi György fiaira is, azaz a későbbi fejedelemre, II. Rákóczi Györgyre (1648–1661) is.²⁰ A problémát az jelentette, hogy egyrészt Várad 1660. augusztus 27-i oszmán kézre kerülését követően az ottani pasa adóztatta a nevezett vármegyéket, másrészt pedig a terület legvitatottabb várában, Székelyhídon, ami korábban Várad alárendeltségében állt, 1662 nyarán már vagy még mindig császári katonaság állomásozott. Székelyhidat annak stratégiai fontossága miatt Lipót császár mindenképpen meg akarta tartani, az oszmánok azonban meg akarták szerezni, de Apafi erdélyi fejedelem is vissza kívánta venni.

Végül a Szatmár és Szabolcs vármegyéket érintő problémák (várak hovatarozása, a terület oszmánok általi adóztatása, az itt lévő hajdú katonaság hovatarozása és a császári katonaság jelenléte), súlyozottan pedig Székelyhíd kérdése miatt vált szükségessé, hogy a békétárgyalásokat két helyszínen folytassák. A Habsburg-diplómácia feladata az volt, hogy Székelyhíd császár általi birtoklását elfogadtassák az oszmánokkal. Ugyanakkor Apafi fejedelem kinyilvánította, hogy szerinte Székelyhíd mindenképpen a fejedelemséghez tartozik, és jogot formált rá, ezt alapul véve pedig a Porta sem kívánt lemondani róla. Reniger a Konstantinápolyban látottak és hallottak alapján azt a konklúziót fogalmazta meg egyik jelentésében, hogy az oszmánok meg is ostromolták volna a várat, és semmiképpen sem akarták átadni Apafinak. A rezidens vélekedése szerint a bécsi udvar a fejedelemmel még meg tudott volna egyezni, aki a császár javára le is mondott volna a várról, de annak Váradhoz való közelsége

¹⁹ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. június 23., szeptember 4. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 3. fol. 12r.; Konv. 4. fol. 7r. Vö. Veltzé: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten*, 125. A törökök által épített várak említésekor Reniger konkrétan megnevezte Berkigátat is, amely palánkot a törökök 1655-ben építettek (vagy építettek újjá), és 1660 februárjában Batthyány II. Kristóf (1637–1687) Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány katonái elfoglaltak és leromboltak. A Habsburg-udvar a béke fenntartása végett már ebben az évben felajánlotta a Portának, hogy akár újjá is építhetik, ami 1661 nyarán még nem történt meg, de Zrínyi Miklós számára hivatkozási alap volt saját erősítése megépítésekor. Papp Sándor: *Egy ismeretlen dél-dunántúli török palánk: Berkigát*. In: Kovács György – Gerelyes Ibolya (szerk.): *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai*. Budapest, 2002. (Opuscula Hungarica, 3.) 129–136.; *A Magyarország története* című munka vonatkozó részénél azt olvashatjuk, hogy az uralkodó még a pozsonyi országgyűlés ideje alatt aláírta a Zrínyi-Újvár lerombolását elrendelő parancsot. R. Várkonyi: *Országgyesítő kísérletek*, 1100.

²⁰ A II. Ferdinánd (1619–1637) és Bethlen Gábor között 1621. december 31-én létrejött nikolsburgi béke értelmében hét magyarországi vármegyét (Abaúj, Borsod, Zemplén, Bereg, Ugocsa, Szabolcs, Szatmár) a magyar király átengedett a fejedelemlennek, aki ezeket élete végéig birtokolhatta, de nem tartoztak az Erdélyi Fejedelemséghez. A III. Ferdinánd (1637–1657) és I. Rákóczi György között 1645. december 16-án létrejött linzi béke hasonlóan Rákóczinak engedte át haláláig a fent említett vármegyéket.

miatt Reniger mégis kivitelezhetetlennek tartotta a megtartását, a reiszülküttáb pedig még tárgyalni sem akart vele erről a kérdésről.²¹

A tárgyalások új helyszíne: Temesvár

A fent említett problémák kivizsgálására és megoldására végül a tárgyaló hatalmak a végvidéken tevékenykedő bizottságokat szándékoztak felállítani: az ügy rendezésével a Porta a már régóta Temesvárnál táborozó Kösze Ali pasa szerdárt²² bízta meg, a Habsburg-udvar pedig egyelőre Philipp Johann Berist rendelte Konstantinápolyból Temesvárra, aki június 19-én érkezett Nándorfehérvárra, ahonnan megbízólevelet kért és némi ajándékot a pasa részére.²³ Július 17-én az a hír érkezett a követről Konstantinápolyba, hogy megbetegedett, és Budára vagy Bécsbe akar menni, aminek engedélyezése miatt írt Ali pasa a Portára. Furcsa mód Reniger sem látta szükségét annak, hogy Beris Temesvárra utazzon,²⁴ de mire megfogalmazta véleményét, a titkár már megérkezett Temesvárra, július 18-án pedig fogadta is őt Ali pasa.²⁵ A Habsburg-megbízott azonban a pasával ellentétben nem rendelkezett felhatalmazással arra vonatkozóan, hogy a kérdéses várak (köztük Székelyhíd) ügyében és Zrínyi-Újvár lerombolásáról tárgyaljon. Ezért alapvetően a fegyverszünet fenntartásának biztosítását kérte a pasától. Miután pedig a július 27-i audiencián a pasa számára azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a végső megegyezésnek a Portán kell megszületnie, Ali pasa dührohamban tört ki, fenyegetőzött, és el akarta küldeni az internunciust, aki viszont arra kapott utasítást, hogy

²¹ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. június 23. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 3. fol. 17r–v., 20r–v. Vö. „...ich versicherte aber Euer Majestät, dass Székelyhíd nichts Guetes verursachen werde, wie hernach in der That geschehen.” Veltzé: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten*, 125.

²² Kösze Ali pasa szerdár (egyben boszniai pasa) a Köprülük köréhez tartozott, Köprülü Mehmed egykori nagyvezír (1656–1661) legmegbízhatóbb emberei közé számított, akit 1660-ban küldtek az oszmán sereggel II. Rákóczi György megengedezésére, majd nem is hagyta el a határvidéket, seregével Temesvárnál táborozott. Személyéről lásd: Sudár Balázs: *A hódoltsági pasák az oszmán belpolitikai forgatagában (1657–1665)*. Hadtörténelmi Közlemények, 124. évf. (2011) 3. sz. 899–901., 904.; uő: *Török hadak Magyarországon, 1663–1664*. In: Bujdosóné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – H. Szilasi Ágota (szerk.): *Várostromok és Közép-Európa Zrínyi Miklós (1620–1664) korában*. Eger, (Studia Agriensia, 34.) 95. A temesvári pasa ekkor – 1661 óta és 1663 elejéig – Kücsük Mehmed pasa volt, róla lásd: Sudár: *A hódoltsági pasák*, 901–903.; uő: *Török hadak*, passim.

²³ Beris június 5-én indult el Konstantinápolyból. Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Nándorfehérvár, 1662. július 1. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 3. fol. 52r. A kurír az ajándékkal és François (Franz) Mesgnien de Meninski tolmáccsal július 12-én érkezett meg Nándorfehérvárra. Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. július 20. Uo. fol. 100r. Beris küldetését megemlíti még: GOR 6, 107.; Horváth: *Magyarország történelme*, 515.; Huber: *Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte*, 54. Meninskiről lásd: Kerekes Dóra: *A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején*. Századok, 138. évf. (2004) 5. sz. 1201–1202.

²⁴ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. július 20. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 3. fol. 66v–67r. Maga Beris csak augusztus 4-i jelentésében írt a betegségéről, amiből ugyan felgyógyult, de időközben ismét visszaesett, és az uralkodó engedélyét kérte, hogy Komáromba vagy Győrbe utazhasson kezeltetni magát. Mivel úgysem haladtak előre a tárgyalások, felvetette, hogy távollétében a mellé rendelt tolmács helyettesíthetné, aminek még a törökök is jobban örültek volna, mert a követet annyira nem szívelték. Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. augusztus 4. Uo. fol. 150r–v, 158r.

²⁵ Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. július 20. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 3. fol. 100r–v. Reniger csak augusztus elején értesült arról, hogy Beris eljutott Temesvárra. Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. augusztus 14. Uo. fol. 123r.

további rendelkezésig maradjon Temesváron.²⁶ Beris augusztus 4-én arról számolt be, hogy Ali pasa rendkívül elégedetlen volt a kialakult helyzettel, azzal, hogy a két birodalom nem tudott megegyezni, és már hosszú ideje tétlenül várakozott a katonasággal Temesvár alatt. Augusztus elején úgy tűnt, hogy a török tábor készülődik, és vagy Buda, vagy Kanizsa alá vonulnak, de végül nem történt semmi.²⁷ Egy kurír viszont éppen ekkor volt úton Konstantinápolyba Lipót béketervezetre adott válaszával.²⁸

A császári választ – egy latin nyelven írt tervezetet – Reniger augusztus 17-én kapta meg, és ha a Portán elfogadták volna a Lipót módosításával visszaküldött békepontokat, a rezidens aláírhatta volna a megegyezést. A latin szöveg törökre és olaszra fordítását követően, az augusztus 19-i dívánbeli megbeszélés után Reniger a reiszülküttábbal pontról pontra újratárgyalta a tervezetet, és értelmezték a bécsi változtatásokat. Augusztus végére ismét született egy nyolc pontból álló dokumentum, amit azonban a felhatalmazással rendelkező Reniger az adott formában mégsem írhatott alá, így azt első szeptember 4-i jelentésével együtt ismét elküldte Bécsbe, a fejleményekről pedig Berist is tudósította.²⁹

A tervezetből látható, hogy a Habsburg-udvar kétoldalúságra tett javaslatait a törökök elfogadták: mindkét fél katonasága kivonul az Erdélyi Fejedelemség területéről, és a béke fenntartása végett tiltani és büntetni fogják a portyákat és minden ellenségeskedést. Erdély korábbi állapotát állítják vissza, és a továbbiakban a fejedelmet a régi szerződéslevelekben foglaltak szerint választják (majd) meg. A Portán azt is elfogadták, hogy a fellázadt erdélyieket visszaengedik lakóhelyeikre, és visszakapják földjeiket, méltóságukat, ha leteszik a hűségüket Apafinak. A szatmári és szabolcsi várak – Szatmár, Károly, Kálló, Ecsed és Székelyhíd – kapcsán szintén hajlandók voltak elfogadni az udvar javaslatát, de szükségesnek tartották megvizsgálni, hogy az említett várak valóban a kérdéses vármegyékben vannak-e, illetve oda tartoztak-e eddig is. Oszmán részről elismerték, hogy a császár rendelkezhet a nevezett vármegyék szabad hajdúsága fölött, de a korábban Váradhoz tartozó hajdúk fölött nem. A vármegyék és a szabad hajdúk kérdésének felülvizsgálatát és a béketervezet vonatkozó részeinek pontosítását Kösze Ali pasa szerdár hatáskörébe rendelték. Zrínyi-Újvár le-

²⁶ Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. július 20., július 29. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 3. fol. 100v–102v., 136v–137v. Vö. Wagner, Franz: *Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti*. Augustae Vindelicorum, 1719. 107–108. és Huber: *Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte*, 55. Berisnek július 27-én a pasa fogságában lévő váci püspök ügyében is tárgyalnia kellett volna, amire ekkor nem került sor. Másnap Beris a pasa embereinél informálódott, és a tőlük hallottak alapján úgy gondolta, hogy van esély a püspök szabadon bocsátására, de Konstantinápolyból vártak választ. Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. július 29. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. fol. 138v. Uo. fol. 138v. Később Ali pasa a püspököt Beris szállására küldte minden kíséretével együtt. Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. szeptember 13. Uo. Konv. 4. fol. 54v.

²⁷ Philipp Johann Beris az Udvari Haditanácshoz. Temesvár, 1662. augusztus 4. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 3. fol. 149r–v.

²⁸ Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. augusztus 13. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 3. fol. 110r–118r.

²⁹ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. szeptember 4. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 4. fol. 1r–13r. A latin nyelvű tervezetet lásd: uo. 12r–13r. Az augusztusi tervezet olasz szövegét lásd: uo. 14r–v., 17r–v. Vö. Huber: *Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte*, 59–60.

rombolásának követeléséből azonban a törökök nem engedtek, arról pedig hallani sem akartak, hogy ők is leromboljanak egy várat.³⁰ Ezzel az oszmánok a maguk részéről lezártak tekintették a portai tárgyalásokat, és innentől kezdve arra vártak, hogy Lipót császár elfogadja az általuk módosított – és a Habsburg-udvar számára nem kedvező – tervezetet. A később még Temesvárott tárgyaló Habsburg-követek 1663. január 31-i jelentésének lapjai között található egy arab írásos oszmán–török nyelvű béketervezet, olasz nyelvű fordítással együtt,³¹ amelynek tartalma, úgy tűnik, nagyrészt megegyezik a Porta részéről 1662. augusztus végén véglegesnek tekintett, nyolc pontból álló tervezettel, melynek egy olasz nyelvű példánya megtalálható Reniger szeptember 4-i jelentésének mellékletében is.

Reniger Konstantinápolyból a mielőbbi megegyezést sürgette, mivel úgy látta, hogy anélkül az oszmánok elvesztik türelmüket, és még 1662 őszén megostromolják a császáriak által megszállt erdélyi várakat és Zrínyi-Újvárat is.³² A bécsi udvar mozgásterét jelentősen szűkítette az a tény, hogy a Portán augusztus 26-án döntés született a következő év tavaszán Dalmáciába indítandó hadjáratról, és kiküldték a birodalom európai és ázsiai tartományaiba a katonai készülődésre felszólító parancsokat is.³³ Ez a hadjárat pedig azt jelentette, hogy a magyar határvidék közelében fog megjelenni a százezres oszmán hadsereg.

A Portáról még szeptember 5-én Ali pasához is küldtek egy agát, aki a Reniger által útnak indított császári kurírral együtt utazva 11-én este érkezett meg Temesvárra.³⁴ Ezen idő alatt, szeptember 7-én a pasa ismét a korábbihoz hasonló, ellenséges légkörű audiencián fogadta Berist, ahol megint dühöngött, a fogságban tartott váci püspököt pedig azzal gyanúsította, hogy új fejedelem választatása miatt ment volna Erdélybe, Berist pedig egyenesen kémnek

³⁰ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. szeptember 4. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 4. fol. 6r., 9r., 10v. Vö. Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. szeptember 4. (második jelentés) Uo. fol. 28r–v.

³¹ Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris Simon Renigerhez. Temesvár, 1663. január 27., I. Lipóthoz. Temesvár, 1663. január 31. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 94r–v., 141r–142r. Mind az oszmán–török, mind az olasz nyelvű szöveg kitér a hajdúság kérdésére, ami a júniusi tervezetben még nem szerepelt, ugyanakkor megnevezi a vitás várakat, amelyek a későbbiekben – Székelyhíd kivételével – kikerültek a szövegből. A szövegből és a kézírásból megállapítható, hogy nem anyanyelvi nyelvhasználó írta, hanem európai kéz. Annak az iratcsomónak a külsején, amely ezt a kéziratot is tartalmazza, az olvasható, hogy az iratanyagban található a Porta által módosított béketervezet, ami Michel d'Asquier udvari főtölmácsból (1625–1663) került oda. Goess és Beris 1663. január 31-i jelentésében pedig ez olvasható: „...wir verhoffen, es werde unß der Reniger daß project durch den Panioti ins türkisch übersetzt, durch den zurückkommenden currier zu schicken, wans euere kayserliche Majestät gleichfals durch den D'Asquier transferirn und unß zu überschicken sich gnädigst belieben lassen wollten.” Uo. fol. 138r. Az oszmán–török nyelvű béketervezet kiadását lásd: Tóth: *Entstehung eines auf Osmanisch verfassten Friedenskonzepts*, 322–324.

³² Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. szeptember 4. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 4. fol. 11v. A határvidéki oszmán katonaság nagyarányú mozgósításáról számolt be egy Philippopolisból érkezett levél is. Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. szeptember 4. (második levél) Uo. fol. 18v.

³³ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. szeptember 4. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 4. fol. 9v.

³⁴ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. szeptember 4. (második levél) ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 4. fol. 18r. Vö. Rudolph Dane kurír jelentése. [h. n.] 1662. szeptember. Uo. 48r–50r. Vö. Philipp Johann Beris is I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. szeptember 13. Uo. 56r.

titulálta.³⁵ A pasa a Portáról érkezett agán keresztül azt a parancsot kapta, hogy küldje egy emberét – a *csausz basit* küldte – Bécsbe, és általa kérjen egy tárgyalással és aláírási joggal felhatalmazott megbízottat Temesvárra.³⁶ Azaz lehetőséget kapott arra, hogy tető alá hozza a Habsburg–oszmán megegyezést. Berisnél aziránt érdeklődött, hogy ő kapott-e Renigertől valami információt vagy instrukciót a Szatmár és Szabolcs vármegyei várakkal és a szabad hajdúsággal kapcsolatban.³⁷ Ő maga viszonylag gyorsan elküldte állásfoglalását a Portára a kérdéses várakról, mely szerint Székelyhid Rhédey Ferenc kapitánysága idején biztosan Váradhoz tartozott, és mivel az utóbbit a törökök elfoglalták, Székelyhídra mint Várad tartozékára szintén jogot formálhattak. Mivel Károly és Kálló már Eger elfoglalása (1596) óta a törököknek adózott, azok sem maradhatnak a császár kezében. A Várad környéki hajdúk esetében pedig az általuk lakott terület hovatartozása dönt a kérdésben, azaz oszmán fennhatóság alá tartoznak.³⁸

A pasa gyorsaságával ellentétben a szeptemberi béketervezetre Reniger több mint három hónapig nem kapott választ Bécsből. Az időközben küldött jelentéseiben sürgette a császári udvar választását és a mielőbbi megegyezést a Portával, mivel az oszmánok háborús előkészületei a magyar–oszmán határvidéket is mindinkább veszélyeztették.³⁹ November végén már arról írt, hogy titokban egy agát küldtek Ali pasához azzal a paranccsal, hogy támadja meg a Kanizsa közelében felépített magyar erődöt (azaz Zrínyi-Újvárat) és a császári kézben lévő erdélyi várakat.⁴⁰

A megállapodás lehetősége – Goess és Beris temesvári tárgyalásai

Még szeptemberben megérkezett Bécsbe Hüszejn aga, és a császár a Porta és Ali pasa kérésének megfelelően a már jelentős diplomáciai tapasztalattal rendelkező Johann Freiherr von Goest küldte békekötési felhatalmazással Temesvárra tárgyalni.⁴¹ Goest azonban csak de-

³⁵ Philipp Johann Beris is I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. szeptember 13. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 4. fol. 51v–52r. Ekkor Beris már pénzt is kért levelében, mivel magán és emberein kívül a váci püspök és annak tizenhárom embere és tizenhét lova napi ellátásáról is gondoskodnia kellett. Már öt hónapja jött el Bécsből, és jelentős összegeket kellett költenie mind Konstantinápolyban, mind Temesvárott az oszmán tisztségviselők ajándékaira is. Uo. 54v–55r.

³⁶ Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris Simon Renigerhez. Temesvár, 1663. január 27. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 37r. Ali pasa Hüszejn agát („*chaus-lar kehaja*”) küldte el Bécsbe, aki másfél évvel korábban is járt már ott. Rudolph Dane jelentése. [h. n.] 1662. szeptember. Uo. Kt. 134. Konv. 4. fol. 48v.; Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. szeptember 13. Uo. fol. 57r.

³⁷ Uo. fol. 56v. fol. 56v.

³⁸ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. október 19. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 4. fol. 79r.

³⁹ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. szeptember 21., szeptember 28., október 19., október 30., november 13. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 4. fol. 66r., 67r., 80r., 89r–90r., 101v–102v. Vö. még december 4., december 22. Uo. 124v–125r., 131r–v., 136r. A tatár kán a teljes készenlétről tájékoztatta a nagyvezírt, és abbéli reményét is kifejezte, hogy Magyarország találkozik majd vele.

⁴⁰ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1662. november 26. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 4. fol. 115r–v.

⁴¹ Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris Simon Renigerhez. Temesvár, 1663. január 27. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 37r. Goest tapasztalt diplomatának számított ekkor, 1657–1659-ben Koppenhágában volt követ, már III. Ferdinánd (1637–1657) birodalmi udvari tanácsossá nevezte ki. A temesvári küldetést követően, még 1664 januárjában tárgyalt fegyverszünetről a császár nevében, majd 1665 és 1669 között is többször volt követ Európában.

cember 15-én érkezett meg Budára, ahol 17-én fogadta Iszamil budai pasa.⁴² A fejleményekről a konstantinápolyi rezidens már csak ezt követően, december második felében értesült.⁴³

Temesvárott érdemi tárgyalásokra csak Goess megérkezését követően került sor. Az internuncius már december 20-án elindult Budáról Hüszejin aga kíséretében, de az erős havazásnak köszönhetően csak 1663. január 9-én érte el úticélját, ahol Berist és a tolmácsát (*Minin*) is jó egészségben találta.⁴⁴ Megbízólevelét – némi ajándékkal együtt – január 12-én, az első ünnepélyes audiencia alkalmával adta át Ali pasának.⁴⁵ A Habsburg-megbízottak a következő két hétben többször tárgyaltak – január 15-én, 18-án, 22-én, 23-án, illetve 25-én – a pasával, amiről január 27-i keltezésű, jelentős terjedelmű levelükben számoltak be Renigernek, majd 31-én küldték el ugyancsak részletes jelentésüket Bécsbe a rezidensnek küldött jelentésük másolatával együtt.⁴⁶

A temesvári egyeztetések az addigi tárgyalások kérdéses részeinek tisztázása után lehetőséget teremtettek (volna) egy megállapodás aláírására, azaz a két birodalom közötti béke helyreállítására. Azonban a Habsburg-követek jelentései alapján kérdéses, hogy 1663 januárjában tényleg volt-e még realitása a megegyezésnek. Goess fellépése ettől függetlenül a császári udvar nagyon is határozott elképzeléseit tükrözte: január 12-én kiderült – és rögtön meg is akasztotta a megbeszéléseket –, hogy az internuncius követutasításának megfelelően először a pozsonyi országgyűlés által 1662 júliusában jóváhagyott béketervezetet tekintette tárgyalási alapnak, ezzel szemben Ali pasa a Portán augusztusban módosított és véglegesnek tartott változatot kívánta tovább pontosítani. Majd szükségessé vált a későbbi tervezet latin

1672-ben gurki püspök lett, majd 1679-ben a nymwegeni béketárgyaláson volt a császár meghatalmazottja. 1686-ban lett bíboros, majd 1696-ban Rómában hunyt el. Zedler, Johann Heinrich: *Großes vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*. Bd. 11. Leipzig, 1735. 81.; Goëß, Johann Zeno Graf: *Goëß, Johann Freiherr von*. In: *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 6. 1964. 544 (online változat: <https://www.deutsche-biographie.de/gnd123662427.html#ndbcontent>; letöltés: 2020. júl. 30.); Ritter, Heinrich, Zeißberg von: *Goës, Johann Freiherr von*. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Bd. 9. 1879. 323–326. (online változat: [https://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Go%C3%AB%C3%9F,_Johann_Freiherr_von&oldid=letöltés: 2020. szept. 8.\)](https://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Go%C3%AB%C3%9F,_Johann_Freiherr_von&oldid=letöltés: 2020. szept. 8.))

⁴² Johann Freiherr von Goess I. Lipóthoz. Buda, 1662. december 19. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 4. fol. 134r–v. Goess útját nehezítette a rendkívül hideg időjárás és a havazás. A Komáromtól Esztergomig tartó út két nap alatt tudták megtenni, a Duna vize pedig annyira befagyott, hogy az emberek gyalog keltek át rajta Budáról Pestre. Iszmail budai pasáról lásd: Gévai Antal: *A budai pasák*. Bécs, 1841. 44–45.; Sudár: *A hódoltsági pasák*, 897–899.

⁴³ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1663. január 5. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 5. Vö. Wagner: *Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti*, 108–109.; Horváth: *Magyarország történelme*, 515–516.; Veltzé: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten*, 126.

⁴⁴ Johann Freiherr von Goess I. Lipóthoz. Buda, 1662. december 19. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 134. Konv. 4. fol. 137v.; Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1663. január 31. Uo. Kt. 135. Konv. 1. fol. 134r.

⁴⁵ Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris Simon Renigerhez. Temesvár, 1662. január 27. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 37v–38r.; Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1663. január 31. Uo. fol. 134v–136v. A január 12-i audiencián Goess, Beris és kíséretük is kaftánt kapott a pasától.

⁴⁶ Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris Simon Renigerhez. Temesvár, 1662. január 27.; Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. január 31. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 37r–64v., 134r–145r.

nyelvű és oszmán-török nyelvű szövegeinek összehasonlítása.⁴⁷ Az eltérő terminológia okozta problémák végigkísérték az egyeztetéseket, aminek elsősorban a béketervezet első pontja szempontjából volt jelentősége, ahol az erdélyi fejedelem megválasztása körülményeinek megfogalmazását, azaz a szabad választást kellett egyértelműsíteni, hogy az a jelenlegi fejedelem, Apafi halálát követően lép érvénybe, és a régi szerződéslevelek (*ahdnámék*) alapján válik biztosítottá.⁴⁸ Ezzel Apafi fejedelemségét a Habsburgok is elismerték. Igaz, a január 25-i audiencián annak a veszélye is felmerült, hogy akár ki is kerülhet a békeponthoz közül a fejedelmválasztásra vonatkozó rész, sőt Ali pasa abban is akadékoskodott, hogy egyáltalán miért kellene Erdélyt érinteni a Habsburg–oszmán megállapodásban.⁴⁹

A temesvári tárgyalások legproblematisabb része – ami alapvetően szükségessé tette a helyben való egyeztetéseket – Szatmár és Szabolcs vármegyéket érintette: egyrészt az itt lévő szabad hajdúk feletti fennhatóságot (az 1662. augusztusi portai tervezet második pontja foglalkozott vele), másrészt – ahogy arról már szó esett – némely vár hovatartozását kellett tisztázni (ugyanazon tervezet negyedik pontja érintette). A hajdúk kérdése azonban oszmán részről inkább időhúzásnak tűnt – ahogy maga Goess is vélte –, mivel Reniger már megértette a reiszülküttábal, hogy a császár csak a két említett vármegye területén tartózkodó hajdúk feletti fennhatóságra tartott igényt, a Váradhoz tartozó hajdúk felettire nem. Ali pasának azonban ezt többször el kellett magyarázni. Ő arra hivatkozott, hogy a hajdúk és településeik Bocskai István fejedelem (1605–1606) alá tartoztak; majd pedig követelte, hogy pontosan nevezzék meg azokat a hajdútelepüléseket, amelyek a két érintett vármegyében találhatók.⁵⁰

Az augusztusi tervezetben megnevezett várak – Szatmár, Kálló, Károly, Ecsed – ugyan csak Szatmár és Szabolcs vármegye területén álltak, kivéve a Szatmár vármegye határában, Biharban elhelyezkedő Székelyhidat. A pasa – ahogy azt korábban már a Portára is megírta – Károly és Kálló esetében arra hivatkozott, hogy azokat *ziámet*ként (javadalombirtok-fajta) tartották nyilván már 1596 óta. Goess azonban sikeresen bizonyította, hogy például Károly az akkori Szatmár vármegyei örökös főispáni tisztséget birtokló Károlyi-család családi birtoka volt, nem tartozott Erdélyhez, és főképp nem fizetett adót az oszmánoknak. Ecsed esetében a pasa ugyan elismerte, hogy az Rákóczi-birtok volt, de Erdélyhez tartozónak tekintette, miután II. Rákóczi György erdélyi fejedelem volt. Goess és Beris állhatatosságának köszönhetően – hivatkozva arra, hogy a vár császári területen állt, és a Rákóczi-családhoz csak a fejedelem feleségén, Báthory Zsófián keresztül került – Ali pasa végül (úgy tűnt) lemondott róla. Jóval nagyobb gondot okozott a Habsburg-diplomatáknak elfogadtatni, hogy Lipót nem akarja átadni Székelyhidat. A vár esetében elismerték, hogy egy ideje valóban Várad alá tartozott, érvelésüket azonban új alapokra helyezték: mindenekelőtt az 1606. évi zsitvatoroki béke hatodik pontjára hivatkoztak, amelyben a békekötő felek megegyeztek abban, hogy sem

⁴⁷ Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris Simon Renigerhez. Temesvár, 1662. január 27. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 38r–39r.

⁴⁸ Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris Simon Renigerhez. Temesvár, 1662. január 27. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 49v., 52r.; Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. január 31. Uo. fol. 137v–138r.

⁴⁹ Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris Simon Renigerhez. Temesvár, 1662. január 27. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 57v–60r.

⁵⁰ Goess és Beris január 31-i jelentéséhez csatolva találunk is egy összesítést a hajdútelepülésekről, ami azonban a későbbiekben nem került elő az egyeztetéseken. Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris Simon Renigerhez. Temesvár, 1662. január 31. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 142r.

erővel, sem pedig cselszövésessel nem foglalják el az egymás területén fekvő várakat.⁵¹ Az oszmánok azonban időközben megszerezték Jenőt (1658), Lugost (1658), Karánsebest (1658) és Váradot is, ezért a császár jogosnak és méltányosnak tarthatta Székelyhíd megszállást, amivel a béke fenntartását és saját területei védelmét is biztosíthatta. Goess mint nyugati diplomata arról próbálta meggyőzni a pasát, hogy egy megegyezés során mindkét félnek kell engedményeket tennie. Ezt azonban Ali pasától – aki nem volt diplomata, és (bár némely forrás szerint „nem a háború, hanem a békétárgyalások híve” volt⁵²) egy olyan birodalmat képviselt, ahol az idegen hatalmakkal folytatott tárgyalások során a feltételeket ők szabták – nem lehetett elvárni, Székelyhíd követeléséről nem mondhatott le, a vitát rövidre zárta: a vár nem császári területen feküdt, a követek által említett települések esetében a vazallus Erdélyi Fejedelemség volt csupán érintett, és mindegyik vár – Várad is – kellő távolságban volt a császári váraktól.⁵³

A január 23-i audiencián a követek ismét kísérletet tettek a tervezet pontjainak egyeztetésére. A hajdúkérdésben sikerült megegyezni, bár a pasa továbbra is akadékoskodott, Székelyhíd ügyében az álláspontok nem közeledtek. Goess és Beris felvetette, hogy a várat vagy az erdélyi fejedelemnek, vagy korábbi birtokosainak, a Zólyomi-családnak kellene átadni.⁵⁴ Két nappal később újra megismétlődtek a viták, míg végül Székelyhíd kérdésén kívül alapvetően sikerült megállapodni. Az egyeztetések során Zrínyi-Újvár lerombolása is szóba került ugyan, de érdemi vita nem folyt róla. A július 25-i audiencia alkalmával Ali pasa rákérdezett, hogy megvalósul-e a vár lerombolása, amire Goess azt a feleletet adta, hogy majd akkor, ha a tárgyalások lezárulnak, és a békepontokat ratifikálják.⁵⁵ Feltehető tehát, hogy a bécsi udvar végül hajlandó lett volna teljesíteni az oszmánok követelését.

A Habsburg-követek január 27-i levelükben értesítették Renigert a fejleményekről, miután a *kihágóján* (ügyvivő) keresztül még ajándékot ajánlottak fel Ali pasának, hogy sikerüljön Székelyhíd kérdésében is megállapodni és tető alá hozni a szerződést.⁵⁶ A pasa 29-én küldte el emberét a Portára annak a lehetőségnek a felvetésével, hogy Székelyhíd kerüljön vagy a

⁵¹ A béke hatodik pontja foglalkozik a kérdéssel. Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. 2/1. köt. (1526–1790) Budapest, 1968. 369. Az eredeti dokumentumra és kiadásaira lásd: Papp: *Az Oszmán Birodalom*, 95.

⁵² Esterházy Pál: *Mars Hungaricus*. Sajtó alá rend., ford., jegyz., kísérőtanulmány: Iványi Emma; bev., szerk.: Hausner Gábor. Budapest, 1989. 341–342. Hosszabban idézi: Sudár: *A hódoltsági pasák*, 901.

⁵³ Megjegyzem, később a vasvári béke nyolcadik pontját illetően az oszmánok elfogadták, hogy az általuk 1663-ban elfoglalt Érsekújvárral szemben, Gutánál a császár saját területei védelmére felépítenek egy erődöt, Lipótvárat.

⁵⁴ A vár a Rákócziak tulajdonába azt követően került, hogy 1633-ban I. Rákóczi György fejedelem Zólyomi Dávidot jószágvesztésre ítélte. Szabó András Péter: *Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája*. PhD disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola. Budapest, 2008. 191. (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/szaboandras/diss.pdf>; letöltés: 2020. aug. 3.)

⁵⁵ „Hir hat der Ali bassa unß abermahlen gefragt, ob wir macht hetten, die plaz in Siebenbürgen zu evacuieren, [61v] und das fort Zrinj zu demolieren zu lassen. Wir haben geantwortet, daß wan die tractaten geschlossen und ratifiziert sein wurden.” Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris Simon Renigerhez. Temesvár, 1662. január 27. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 61r–v.

⁵⁶ Uo. fol. 63r. (Reniger február 7-én kapta kézhez a levelüket. Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1663. február 14. Uo. fol. 67r.) Szalay is említést tett arról, hogy 1663 elején alkudozás folyt Temesváron, az oda küldött császári tanácsosok mindent megígértek a pasának Székelyhídért. Szalay: *Magyarország története*, 73. Vö. Wagner: *Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti*, 107.

fejedelem, vagy a korábbi birtokos család kezébe.⁵⁷ Megfogalmazódott az is, hogy ha elutasító választ kapnak, Goess és Beris Ali pasa embereinek javaslatára a vár lerombolását indítványozzák, amire vonatkozóan a császártól további utasítást kértek.⁵⁸ Miközben Temesvárott a császár és a szultán válaszára vártak, Ali pasa – aki a Habsburg-követeket jól tartotta⁵⁹ – ismét parancsot kapott arra, hogy Zrínyi ellen vonuljon, amihez nem volt kedve. Nándorfehérvárról pedig az a hír érkezett, hogy az ott összegyűlt jelentős oszmán had megkezdte az átköltözést a Száván.⁶⁰

Konstantinápolyban Ali pasa leveléből arról értesültek, hogy a Habsburg-követek megvesztegették őt, pontosabban a levél megérkezése után a reiszülküttáb a tolmács Panajotin⁶¹ keresztül azt tudatta Renigerrel, hogy 20 000 dukátot ajánlottak fel a pasának Székelyhíderért, amin egy egész várat vagy országrészt meg lehetett volna vásárolni.⁶² (Goess későbbi tiltakozása alapján arra lehet következtetni, hogy nem egészen így történt a felajánlás.) A február 10-i nagyvezíri audiencián Reniger utalva a bécsi békére, azt bizonygatta, hogy Székelyhidat II. Rudolf német-római császár és magyar király (1576–1608) Bocskai István fejedelemnek csak átengedte, de meghatározott feltételek mentén, és az nem képezte a fejedelemség részét.⁶³ A terület a későbbiekben szintén a fejedelmek személyén keresztül kapcsolódott Erdélyhez. Azonban a rezidens már nem ért el semmilyen eredményt, és Körpülü Ahmed pasa nem kívánt a továbbiakban tárgyalásokat folytatni.⁶⁴ Reniger február 14-i jelentésének utóiratában arra kérte az uralkodót, hogy ha hajlandó átadni Székelyhidat, a jóváhagyásáról egy kurírral minél előbb értesítse, hogy ő a szultáni jóváhagyást előkészítse. Azt is felajánlotta, hogy ha a béke aláírására is sor kerülhet Temesvárott, elküldi Panajotit, hogy Goess mellett egy jó tolmács legyen, és semmi sem kerülje el a figyelmüket a fordítások esetén.⁶⁵ Azaz 1663 februárjában, hosszas konstantinápolyi egyeztetéseket és intenzív temesvári tárgyalásokat

⁵⁷ Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. január 31. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 136v–137r. Ali pasa embere szintén február 7-én érkezett meg a Portára. Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1663. február 14. Uo. fol. 67r.

⁵⁸ Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. január 31. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 137r.

⁵⁹ Johann Freiherr von Goess I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. február 12. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 65r.

⁶⁰ Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. január 31. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 144v–145r.

⁶¹ Panajótisz Nikúsziosz (Panajoti) görög fanarióta tolmács, akinek pályafutása 1645-ben császári tolmácsként indult, majd portai főtolmács lett belőle. Panajotiról lásd: Hering, Gunnar: *Panagiutis Nikusios als Dragoman der kaiserlichen Gesandtschaft in Konstantinopel*. Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, vol. 44. (1994) 143–178.; Janos, Damien: *Panaiotis Nicousios and Alexander Maurocordatos: The Rise of the Phanariots and the Office of Grand Dragoman in the Ottoman Administration in the Second Half of the Seventeenth Century*. Archivum Ottomanicum, vol. 23. (2005) Nr. 6. 177–196.

⁶² Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1663. február 14. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 68. Vö. Veltzé: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten*, 127.

⁶³ Sinkovics: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, 355–356. Az Erdélyhez csatolt területekről, az ezzel kapcsolatos tárgyalásokról és az átadás jellegéről bővebben lásd: Oborni Teréz: *Bocskai erdélyi állama*. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária (szerk.): „Frigy és békesség legyen.” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Debrecen, 2006. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója, 8.) 94–102.

⁶⁴ Simon Reniger I. Liptóhoz. Konstantinápoly, 1663. február 14. ÖStA, HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 68r–70v.

⁶⁵ Uo. fol. 74v.

követően a Habsburg-diplomácia – szinte minimális változtatásokkal – az 1662 augusztusában a Porta által véglegesnek tekintett békepontokat lett volna kénytelen elfogadni a béke helyreállításáért.

Goess és Beris a Porta elutasító válaszáról február végén értesült, amit Ali pasa közölt velük, és elvárta volna, hogy ennek ellenére megszülessen a megegyezés, amire azonban az adott körülmények között – Székelyhídról való lemondás – Goessnek nem volt felhatalmazása.⁶⁶ Minderről a pasa is beszámolt, egy kurírt küldött a Portára, sőt levelében ismét megbegyezte Ecsed elfoglalásának lehetőségét. A március 13-án Konstantinápolyba érkezett, leváltott budai pasa, Iszmail pasa pedig Panajotin keresztül azt tudatta Renigerrel, hogy szerrinte a határvidéken már csak karddal lehet feloldani a nézeteltéréseket.⁶⁷

Köprülü Ahmed pasa nagyvezír arra figyelmeztette Renigert, hogy ha a császár nem akar békét kötni, akkor ők készen állnak Belgrádig vonulni, a tatárokat fogják mozgósítani, és semmiféle további tárgyalásról nem lehet szó.⁶⁸ A hadjárat előkészületek Temesvárott Goess és Beris számára is egyre nyilvánvalóbbakká váltak, de hogy megoldást találjanak, és megakadályozzák a háborút, Székelyhíd átadása helyett a vár lerombolását ajánlották fel.⁶⁹ Az Ali pasával folytatott „csatározások” mind meddőbbekké váltak, ő is a császár ellen indítandó háborúval fenyegetett.⁷⁰ Közben, április 9-én a drinápolyi táborban Köprülü Ahmed pasa nagyvezír világossá tette Reniger számára, hogy immáron a hadjárat célja nem Dalmácia, hanem Magyarország, a császár területei.⁷¹ Arról, hogy Lipót császár hajlandó volt leromboltatni a várat, ha a törökök is lerombolják a kezükben lévő Szentjobb várát, Reniger a március 16-i – április 17-én átvett – követutasításból értesült.⁷² A nagyvezír azonban erről a lehetőségről sem akart hallani, ekkor már *új béke* szükségességéről beszélt.⁷³ A magyar-

⁶⁶ A kialakult helyzetről hosszasan vitatkoztak. Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris Simon Renigerhez. Temesvár, 1663. március 1. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 2. fol. 23r.

⁶⁷ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1663. március 22. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 2. fol. 38r.

⁶⁸ Veltzé: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten*, 127. Vö. Simon Reniger I. Lipóthoz Konstantinápoly, 1663. április 1. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 2. fol. 56r.

⁶⁹ A vár lerombolásának lehetősége már a januári tárgyalások során felmerült megoldásként az oszmán fél részéről. Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris Simon Renigerhez. Temesvár, 1663. január 27. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 1. fol. 56v. Vö. Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris Simon Renigerhez. Temesvár, 1663. április 15. Uo. Konv. 2. fol. 69v–70v. Székelyhídon 1663 őszén katonalázadás tört ki, melynek következtében a vár Apafi fejedelem birtokába jutott. A várat azonban az 1664. augusztus 10-én megkötött béke értelmében le kellett rombolni, amire 1665 január–februárjában került sor. Koncz József: *Katona-lázadás Székelyhídon*. Hadtörténelmi Közlemények, 3. évf. (1890) 566–568.; uő: *Székelyhíd lerombolása 1665*. Uo. 564–566

⁷⁰ Johann Freiherr von Goess és Philipp Johann Beris Simon Renigerhez. Temesvár, 1663. április 15. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 2. fol. 68r–69r.

⁷¹ Simon Reniger I. Lipóhoz. Drinápoly, 1663. április 16. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 2. fol. 74r–75r.

⁷² Simon Reniger I. Liptóhoz. Philippopoli, 1663. április 22. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 2. fol. 88v–89r. Szentjobb várát a törökök 1661. február 21-én foglalták el. Lerombolásának lehetősége már Reniger 1663. február 16-i jelentésében is felmerült: Simon Reniger I. Lipóthoz. Uo. Konv. 1. fol. 67–76.

⁷³ Simon Reniger I. Lipóthoz. Konstantinápoly, 1663. április 22. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 135. Konv. 2. fol. 87. „...es müsse ein neuer Friede aufgerichtet und die Diplomata durch Gross-Botschaften ausgewechselt werden.” Veltzé: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten*, 131.

országi hadjáratot nem lehetett megállítani, és bár Goess ér Reniger az oszmán haddal felvonuló nagyvezírnél akartak még megbékélést kieszközölni, annak már nem volt realitása.⁷⁴

A vasvári békekötést megelőző hosszadalmas egyeztetések közbülső szakaszát jelentő temesvári tárgyalások – korántsem legrészletesebb – bemutatása révén egy diplomáciai háború bontakozik ki előttünk. Kirajzolódnak a szemben álló felek érdekei, szándékai és az azokat képviselő tisztviselők személyes attitűdjei is. Az oszmán hadsereg 1663. márciusi hadba szállását megelőzően megvolt a lehetőség a két birodalom közötti béke megkötésére, pontosabban helyreállítására és megújítására – igaz, alapvetően a Porta feltételei alapján és nem mellesleg a magyar, illetve erdélyi érdekek háttérbe szorításával. Habsburg-résről Freiherr von Goess személyében tapasztalt diplomatát küldtek tárgyalni Temesvárra, és bíztak a megállapodás sikerében; és bár nem kétséges, hogy Köse Ali pasa is tető alá szeretne volna hozni a megegyezést (már 1662 nyarán, ami az ő portai pozícióit erősíthette volna), arra – először vagy elsődlegesen Székelyhíd, majd pedig a nagyvezíri szándék miatt – mégsem került sor.

Székelyhídon túl az egész Felső-Magyarország és Erdély közötti határ menti terület, a korábbi erdélyi fejedelmek által birtokolt vármegyék, várak birtoklásának és a hajdúk hovatartozásának komoly tétje volt, ami bonyolult, elhúzódó jogi vitákat eredményezett. A továbbiakban a rendelkezésünkre álló gazdag forrásanyag lehetőséget teremt arra, hogy mélyebb ismereteket szerezzünk az egész békefolyamatról, a felek tárgyalási technikájáról és akár gondolkodásmódjukról is. Az 1664. évi vasvári béke megkötésének előzményei, körülményei, módja és hatása átfogó, részletekbe menő vizsgálatot érdemel.

HAJNALKA TÓTH

Before Vasvár.

An Attempt at a Habsburg-Ottoman Compromise at Temesvár in 1663

The peace treaty signed in Vasvár on 10 August 1664 by Grand Vizier Köprülü Ahmed Pasha and Simon Reniger von Reningen, the resident ambassador of Constantinople became known to Hungarian estates and Hungary as a “shameful” compromise, primarily because the parties failed to take Hungarian interests into consideration. However, the creation of this treaty was preceded by a more than two years long series of negotiations. A lesser known section of these negotiations happened between Summer 1662 and Spring 1663 in Temesvár, where the Habsburg representatives, Johann Freiherr von Goess and Philipp Johann Beris tried to settle the arguments between the two empires and save the peace in the camp of Serdar Köse Ali Pasha.

This study discusses the process that led to the beginning of the negotiations at Temesvár and the debated issues in the discussions between the Habsburg diplomats and the Serdar. It is presented that in early 1663 there was a chance of making peace, – even though it would have been based mostly on the demands of the Ottoman Porte – but it failed on the issue of the affiliation of Székelyhíd. The primary sources of this examination were the reports of Goess, Berris, and Reniger, the Habsburg resident ambassador of Constantinople.

⁷⁴ Tóth: *A vasvári békekötésig vezető út*, 330–336.

JULIA BAVOUZET

Hivatali eskü a magyar közszoigálatban

A közszoigák esketése sajátos politikai kultúrák lenyomata, ezért az eskütétel gyakorlatát, mivel a hagyományba illeszkedik, érdemes alávetni hosszú távú elemzésnek. Míg manapság a magyar¹ („Magyarországhoz és annak Alaptörvényéhez hű leszek”), az angol² („*I do swear that I will well and truly serve Her Majesty Queen Elizabeth II*”), a belga³ („*Je jure fidélité au Roi, obéissance à la Constitution et aux lois du Peuple belge*”) és a luxemburgi⁴ köztisztviselőknek („*Je jure fidélité au Grand-Duc, obéissance à la Constitution et aux lois de l'État*”) az uralkodó vagy az állam iránti hűségükről is tanúbizonyságot kell tenniük (*Treueid*), addig a német⁵ és az osztrák⁶ köztisztviselőket csak szakmai esküjük (*Amstseid*) köti, francia társaiknak⁷ pedig a hivatalba lépésüket megelőzően általában nem is kell esküt tenniük.

E politikai jogi aktust egyértelműsége folytán problémamentesnek szokták tekinteni, ezért a történetírás érdeklődését mindeközéig csak kevésé keltette fel⁸ – holott a hivatali

¹ „Én, ... becsületekre és lelkiismeretemre fogadom, hogy Magyarországhoz és annak Alaptörvényéhez hű leszek; jogszabályait megtartom és másokkal is megtartatom; tisztességemet a magyar nemzet javára gyakorolom.” (Az eskütevő meggyőződése szerint:) „Isten engem úgy segítjen!”, 2011. évi CXCV. tc. 44. §.

² A hivatali eskü (*official oath*) nem azonos a hűségesküvel (*Oath of Allegiance*), melyet a kormány tagjai és a parlamenti képviselők tesznek le (*Promissory Oaths Act 1868*).

³ Ez a forma az alkotmányos képviselői monarchia 1831. évi létrejöttével alakult ki, és azóta is érvényben van (1831. július 20-i rendelet, 38. cikk).

⁴ Az Államtanácsról szóló 2017. június 16-i törvény 38. cikke.

⁵ Az állami tisztviselők (*Bundesbeamten*) az alábbi esküszöveget mondják el: „*Ich schwöre, das Grundgesetz und alle in der Bundesrepublik Deutschland geltenden Gesetze zu wahren und meine Amtspflichten gewissenhaft zu erfüllen (so wahr mir Gott helfe)*.” (Bundesbeamtengesetz-BBG, §64).

⁶ „*Ich gelobe, dass ich die Gesetze der Republik Österreich befolgen und alle mit meinem Amte verbundenen Pflichten treu und gewissenhaft erfüllen werde*.” (Beamten-Dienstrechtsgesetzes-BDG, §7) Itt nem valódi esküről, hanem csak egyfajta ünnepélyes fogadalomról van szó.

⁷ 1870 óta a közigazgatásban dolgozóknak nem kell politikai esküt tenniük, azt ugyanis a köztársaság kikiáltásával eltörölték.

⁸ Ezt a megállapítást támasztja alá az a konferencia is, amelynek előadásai hamarosan megjelennek: Bismuth, Hervé – Taubert, Fritz (dir.): *La question du serment. De l'âge du prince à l'ère des peuples*. Heidelberg, 2019. Mindazonáltal úgy tűnik, a német történetírást jobban érdekli a hivatali eskük politikai vetülete. Conze, Vanessa: *Treue schwören. Der Konflikt um den Verfassungseid in der Weimarer Republik*. Historische Zeitschrift, Bd. 297. (2013) no. 2. 354–389.; Weichlein, Siegfried: *Religion und politischer Eid im 19. und 20. Jahrhundert*. In: Bluhm, Harald – Fischer, Karsten – Llanque, Marcus (Hrsg.): *Ideenpolitik. Geschichtliche Konstellationen und gegenwärtige Konflikte*. Berlin, 2012. 309–420. A magyar történetírás elsődlegesen azok jogi aspektusa iránt érdeklődik. Bartoniek Emma: *A koronázási eskü fejlődése 1526-ig*. Századok, 51. évf. (1917) 1. sz. 5–46.

vagy szolgálati eskü intézményesítése a modern közigazgatás kialakulását rögzíti, tartalmának változásai pedig az adott állam értékeit tükrözik. A hivatali eskü mint *par excellence* hivatalos beszéd, de mint az állam szakramentalitása rituális „performálása” is bonyolult jogi, politikai és antropológiai megfontolások tárgya.

A jelen tanulmány a Magyar Királyság tanácsosai által tett eskü archeológiájának felvázolására tesz kísérletet, amely vezérfonalként szolgál majd ahhoz, hogy a keresztény királyság kezdeteiig visszatekintsünk. Ezzel célunk egyrészt annak megértése, hogyan jött létre a király (majd később az állam) szolgálira nézve kötelező eskü, másrészt arra a kérdésre kereszünk a választ, hogy a 19–20. század során milyen változásokon ment keresztül a király, az alkotmány, majd később a nemzet iránti hűség fogadalma. Ahhoz, hogy ezt megtehessük, főképpen a törvénytövegek (*Corpus Juris Hungarici*) által rögzített esküszovegeket, majd a levéltárakban megőrzött esküminta-gyűjteményeket fogjuk megvizsgálni. Az eskütétel rituális és politikai vetületével (az eskü ünnepélyes letételével vagy elutasításával) csak érintőlegesen foglalkozunk.

A hivatali eskü bevezetése

Maga a hivatali vagy szolgálati eskü fogalma, amely általánosságban az adminisztratív funkciók betöltéséhez szükséges eskükre vonatkozik, a magyar jogi terminológiában csak a 18. század közepén jelenik meg.⁹ Korábban csak tanácsosi eskü, bírói eskü, királyi eskü létezett, valamint különböző funkciókat ellátó eskük (hűségi, hűbéri, hódolati, titoktartási eskü, illetve az igazságszolgáltatásban a tanúsító, perdöntő, erősítő, tisztító, patvarhárító, hiteztető stb. eskü). Ez a fogalom tehát, amely *per definitionem* a közszolgálat formalizálásához és a hivatalok létrejöttéhez kapcsolódik, korántsem tekinthető történeti evidenciának, ezért archeológiájának e hivatalok kialakulását kell nyomon követnie.

A középkori Magyarország

Ahogy a hivatali eskü is a modern kor terméke, úgy a hivatalnok/tisztviselő is későn, az állami köztisztviselő pedig még később jelenik meg. A középkorban a tisztségviselőket egyszerűen csak titulusaik jelölik. Közülük némelyeket már a kezdetektől fogva eskü köt – erre utal egyébként az esküdt bíró vagy a szolgabíró (*iudex nobilium*) elnevezés, akiknek már a 13. századtól kezdve kötelező volt esküt tenniük,¹⁰ vagy az alkalmi esküdtek (*iurati assessores*), akiknek *ad hoc* megbízatásuk értelmében az imént említett bírónak kellett segítséget nyújtaniuk a bűnözők összeírásában, hogy azokat át lehessen küldeni a királyi igazságszolgáltatás képviselőinek. Mivel az Árpád-kori Magyarországon a hivatalos írásbeliség csak csekély mértékben terjedt el,¹¹ ezen esküszovegeknek kevés nyoma maradt fent. Például bár ismert, hogy 1387-ben a székesfehérvári országos gyűlés, viharos körülmények közt elrendelt egy bizonyos esküt a királyi (majd országos) tanácsi tanácsosok használatára, ennek szövege nem ismert. Annyit tudunk róla, amennyit egy 14. századi töredékes másolat említ, miszerint elvárták a tanácsuraktól, jövőben esküdjenek arra, hogy nem csupán a királyi felség és a ma-

⁹ A „hivatali eskü” terminus 1751-ben jelenik meg először a *Corpus Juris*ban, mégpedig a koronaörökre vonatkozóan (*Corpus Juris Hungarici*, 1751: IV).

¹⁰ Béli Gábor: *A „nemeselek négy bírója”, a szolgabírók működésének első korszaka (1268–1351)*. Pécs, 2008.

¹¹ Solymosi László: *Az írásbeliség fejlődése az Árpád-korban*. In: uő: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Diplomatai és pecsétani tanulmányok. Budapest, 2006. 193–215.

guk érdekeire, hanem a közérdekre, az ország és Szent Korona érdekére is mindenkor tekintettel lesznek.¹² Az alkalmi esküdtek esküjét sikerült megtalálni, akik Nagy Lajos király uralkodása idején, mivel többségükben nem beszéltek latinul, a következő szöveget mondták: „ISTEN teged vgy fegebben, Szűz Maria melleted te veg napodon ízent fiánac előtte vgy tamadgyon, ISTENNEC mind ízenti te erted vgy imadgyanac, ISTEN tefte te vég napodon meltan neked vgy meltoztatafséc, fzőrnyű halallal vgy ne vefz el, föld tetemedet vgy fogadgya halua, harmad napon vgy ki ne vefze, ISTEN fzeniet te vég napodon vgy lathasad, őróc pokolban vgy ne temetefszel, es magul magod vgy ne fzakadgyon, hogy Vrunknac Laios királnac es ízent Koronaianac való hiufeg tartafodra, minden oruot, toluait, gyilkolt, kacsert, ember étetőket, buőfoket, baiofokat, ház égetőket, fzentegyhaz törőket, fél hiten valot, es ki Orfzag vefzedelmére, poganoknac fegetfeggel, auagy tanachal volt, ál leuel költőket, al pechet likaztokat, es kic ezekkel élnenec, es mindeneket azokat, kic vrunc Laios királnac es Orfzaganac, es fzent Koronaianac ellene es vefzedelmére tőrekedőc volnanac, igazan meg mondog, meg neuvezed, es ki adod, es meg nem tagadod: es irigyfégben auagy gyűlölfégben fenkit el nem vefzfetfz, es igazat nem hamifszitafz, es hamifat nem igazitafz. Ezeket meg nem hagyod fem keduért, fem adomanért, fem gyűlölfégbért, fem félelemért, fem baratfágért, femmiertis. Es a' mi befzed közöttetec lenne, ezt titkon tartod, es oknekűl fenkinec meg nem íelented, meg fem mondog, ISTEN teged vgy fegebben, es ez fzent kereftz.”¹³ Az esküformát a nádori közgyűlés határozta meg, amelynek a 15. századig ugyancsak feladata volt, hogy a vármegyékben mozgó hatóságként az igazságszolgáltatást gyakorolja.

¹² „Item prelati et Barones pro consiliariis deputati jurabunt, quod in consiliis exhibendis et dandis non solum Regie majestatis aut eorum vel suorum propriam querent utilitatem, sed communem utilitatem Regni et sacre Corone regie; et e conuerso ipsa regia certitudo promittet bona fide Consilia ipsa in violabiliter sequi et obseruare, et si quipiam ex huiusmodi consiliariis regie serenitati falsimi et communi bono contrarium swaserint consilium, ex tunc rescita huius veri tata de medio huiusmodi consiliariorum tanquam falsus turpiter eiiciatur nunquam ad eadem prebenda admittendus.” Hajnik Imre: *Az 1387-ik évi székes-fehérvári országgyűlés cikkelei*. Magyar Történelmi Társ., 3. sorozat, 1. köt. (1878) 173.

¹³ *Decreta constitutiones et articuli regum inclyti regni Hungariae*. 1584, 68–69. Mai helyesírással megjelent: *Corpus Juris Hungarici*, Milleniumi kiadás, 1000–1526, I. Lajos 1351. évi decretuma, 181. Bónis György egy hasonló szövegre bukkant Batthyány József esztergomi érsek (1776–1799) irattárában, amely mintájául 1565-ben egy bécsi szöveg szolgált – ez utóbbit tévesen bírácnak tulajdonítják („Forma Juramenti Dominorum Consiliariorum Magistrorum Prothonotariorum et Judicum ordinariorum, tempore Ludovici primi Regis facti”). Bónis György egyébként a dokumentum óriási jelentőségét hangsúlyozza, mivel „az egyik legrégibb nyelvemlékünkről” van szó, amely arról tanúskodik, hogy a magyar jogi nyelv, legalábbis a közigazgatás alsóbb szintjein, használatban volt („a hivatalos latinság uralma mellett kialakult a magyar jogi nyelv is a vármegyén”). Ez megkérdőjelezi a latin jogi nyelv hegemon helyzetét. Bónis György: *Régi magyar esküminták*. Magyar Nyelv, 57. évf. (1961) 279–285. Kétségtelen tény, hogy a régi magyar nyelvű esküminták igen gazdag forrást jelentenek a nyelvészek és nyelvtörténészek számára. Lásd például: *Régi Magyar Nyelvemlékek*. 2. köt. Kinizsy Pálné Magyar Benigma imádságoskönyve [Czech-kódex] 1513, Vegyes tárgyú régi magyar iratok, 1342–1599. Sajtó alá rendezte: Döbrentei Gábor. Buda, 1840. 336.; Jakubovich Emil: *Két régi magyar esküforma*. Magyar Nyelv, 29. évf. (1933) 118–121.; Mályusz Elemér: *A magyar rendi állam Hunyadi korában*. Századok, 91. évf. (1957) 5-6. sz. 86–88.; Kovács Ferenc: *Régi magyar esküminták*. Magyar Nyelv, 57. évf. (1961) 285–295.; Kertész Balázs: *Esküszöveg magyar nyelven 1446-ból*. In: Madas Edit (szerk.): „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Budapest, 2009, 246–247.; Rajsli Ilona: *Esküszövegek Kórogyról*. Létünk, 43. évf. (2013) 3. sz. 88–100.

Az eskü három részből áll: az első részben, mint minden eskünél, az érintett Isten büntetését kéri magára arra az esetre, ha esküjét megszegi, vagyis itt egyfajta rettentő esküről (*firmissimus juramentum*) van szó. A második, hosszabb rész az eskütevő kötelelességeit részletezi: mindenekelőtt hűségesnek kell lennie a királyhoz és a Szent Koronához, majd „igazán” kezdettel ígéretet kell tennie a bűnözők megnevezésére (ebből a felsorolásból egyébként kiderül, hogy melyek voltak a halállal büntetendő bűntettek a 14. században), továbbá nem lehet részrehajló („sem kedvért, sem adományért, sem gyűlölségért, sem félelmért, sem barátságért”), végül meg kell őriznie a tanáccsal összefüggésben tudomására jutott titkokat („titkon tartod”). Az eskü végén az eskütevő ismét Istenhez fordul, amiből kiderül, hogy az illető a keresztre esküdött.¹⁴ Ebben a legrégebbi esküszövegben már kezdetlegesen megjelennek mindazon elemek, amelyek az évszázadok során kikristályosodó hivatali eskü részeit képezik: az uralkodó iránti, nevezzük így, politikai hűség köteleessége, az ellátandó sajátos feladatok felsorolása, az erkölcsös viselkedés avagy [köz]szolgálati etika, végül pedig a titkok megőrzésének kívánalma. Ez az ekkor még babonás formában megjelenő eskü tehát élesen elkülönül a bírósági erősítő, valamint a hódolati esküktől (*homagialis juramentum*).

Zsigmond király 1435. évi második, úgynevezett nagy *decretuma* a tisztségviselők eskütevése szempontjából fontos állomást jelent: amellett, hogy szabályozza a magyarországi bíróságok működését, kötelezővé teszi az ott megfoglalmazott bírói esküt a főtisztséget és méltóságot viselő személyek számára. Az eskütétel törvényben rögzített általános kötelezettsége tehát már jóval a 18. századi abszolutizmust megelőzően megjelenik.¹⁵ Az 1. cikk kimondja, hogy a nádor, a tárnokmester és a kancellár, valamint az összes rendes bíró, bán, vajda, megyei ispán és szolgabíró köteles „tisztükbe és hivatásukba való beiktatásuk alkalmával” a következő esküt letenni, mégpedig „királyi felségünk vagy kirendeltjeink kezébe”¹⁶: „*Ego T. juro per Deum [et justitiam], et per gloriosam Dei genitricem virginem Mariam, et per omnes sanctos, et electos Dei: quod omnibus, et singulis coram me causantibus, absque cujusvis personae, divitis scilicet, et pauperis acceptione; omnibusque, prece, praemio, favore, amore, et odio postpositis, et remotis, prout scilicet secundum Deum, et ejus justitiam faciendum cognovero, justum, et verum judicium, et justitiam faciam, meo pro posse. Sic*

¹⁴ A középkorban az eskütevőknek általában a keresztre (felszentelt vagy külön az adott alkalomra készített feszületre) kellett felesküdniük. Az eskühöz kapcsolódó sajátos mozdulatokkal kapcsolatban, amelyekről igen keveset tudunk, lásd. Béli Gábor: *Az eskütétel sajátos módjai a középkori Magyarországon*. Jogtörténeti Szemle, (2007) különszám: *Justitiától a bírói pálcáig (Jogi kultúra, processzusok, rituálék és szimbólumok)*. 120–130. A szerző itt megkülönbözteti egymástól a testi esküt (*juramentum corporale*), amely közben egy szent tárgyat kellett megérinteni (az evangéliumot, a keresztet stb.), a fejre tett esküt (*juramentum ad caput*), amely során az esküt tevő saját életére esküdött, végül a földre tett esküt (*juramentum supra terram*), amelyet fedetlen fővel és mezítláb kellett letenni. Ekkor, vagyis a középkorban, amikor az eskünek még nincs standardizált írásos formája, nem annyira a kimondott szavak, mint inkább a mozdulatok kölcsönöznek szimbolikus jelleget az eskünek. A későbbiekben az esküket már nem az elvégzett rítus, hanem az elhangzott szöveg alapján különböztetik meg egymástól (bírói eskü, tanácsosi eskü, tanúsító eskü, katonai eskü stb.).

¹⁵ 1758. október 28-án kelt pátensében Mária Terézia előírja a tisztviselők számára az eskütelési kötelezettséget. E fontos rendelet azonban tévesen számít az első eskütétel-kötelezettség szabályozásának.

¹⁶ A 14. századig a helyettes (al-)ispán (akit ekkor még *curialis comes*nek, nem pedig *vice comes*nek neveznek) nem a vármegye szolgálója, hanem az ispán helyettese, akiből egyébként hamarosan főispán lesz. A helyettes ispánt a főispán nevezi ki, és kezdetben előtte kell esküjét letennie (1435. évi II. decretum I. cikke). Fél évszázaddal később azonban az alispánoknak és a szolgabíráknak is a vármegyei gyűlés színe előtt kell esküjüket elmondaniuk (1486: LXXIII, 2§): ez is a vármegyei fokozatos önállósodását jelzi.

*me Deus adjuvet, et beata virgo Maria, et hoc signum viviticae crucis, domini nostri Jesu Christi.*¹⁷

Megállapíthatjuk, hogy itt mindenekelőtt egyfajta erkölcsi és nem politikai esküről van szó, ahogyan azt a törvénycikk bevezető mondata is egyértelművé teszi („hogy minden aggályos gyanut, mely országunk bírái és igazságszolgáltatói ellenében ezek kedvezése, gyűlölsége miatt avagy bármi módon támadhatna, mindenkinek szívéből gyökeresen kiirtsunk és eltávolítsunk”). A hűbéri hűségesküvel vagy a rendeknek a koronázási ceremónián tett hódolati nyilatkozatával (*homagium*) szemben itt nem jelenik meg a hűség kívánalma. Az esküt tevő vállalja, hogy „igaz és való törvényt és igazságot [fog] tenni”, mégpedig részrehajlás nélkül („*omnibusque, prece, praemio, favore, amore, et odio postpositis, et remotis*”, amely formula szó szerint már az utóbbi szövegekben is szerepelt) és legjobb tudása szerint („tehetségemhez képest”). Ez az igen általános megfogalmazás engedte, hogy a legkülönbözőbb tisztviselőkre is terjedjen a bírói eskü.

A király szolgáinak minden valószínűség szerint különböző esküket kellett elmondaniuk, mivel tanácsosként, bíróként, a rendi országgyűlés tagjaként stb. sokféle és egyedileg meghatározott hivatalt viseltek, ráadásul egy adott megbízatás idején is gyakran többféle esküt kellett letenniük. Így például a királyi embereknek (*homo regius*) az előírt bírói eskü mellett minden küldetésről visszatérve állító esküt kellett tenniük, „hogy azt, a mit láttak, cselekedtek, hallottak, megtudtak és végrehajtottak, annak rendje szerint fogják megvallani”.¹⁸ Az eskü tehát határozott időre és feladatra szólt, és bár kötelezettségét a törvény előírta, nem jelentette a középkori intézmények állandó jellegét. Azonban e bírói eskü, amely 1486-ban¹⁹ és 1492-ben²⁰ kisebb változásokon ment keresztül, alapító intézmény: egyetlen közös esküszövegformát rögzít a királyság politikai-bírói tisztviselői számára, és meghatározza az esküformula alapjait, amelyeknek bizonyos fordulatai egészen a dualizmus időszakáig fennmaradnak.²¹ Ráadásul, bár nem tudjuk, mennyire vált általánossá az eskütétel a gyakorlatban,

¹⁷ *Corpus Juris Hungarici*, 1435 (II):I, §2.

¹⁸ *Corpus Juris Hungarici*, 1486: VIII, §2-4.

¹⁹ „*Ego T. juro per Deum vivum, et per gloriosam Dei genitricem virginem Mariam, et per omnes sanctos, et electos Dei: quod omnibus coram me causantibus, et in omni negotio, quod ad officium meum pertinebit, absque cujuvis personae, divitis scilicet, et pauperis acceptione, prece, praemio, favore, timore, odio, amore, et complacentia, remotis, et postpositis; prout secundum Deum et ejus justitiam faciendum cognovero, justum, et verum iudicium, justitiam, atque executionem omnibus in rebus, pro meo posse, faciam. Sic me Deus adjuvet, et omnes sancti.*” *Corpus Juris Hungarici*, 1486: LXXIII.

²⁰ „*Ego T. juro per Deum vivum, et per gloriosam Dei genitricem virginem Mariam, et per omnes sanctos, et electos Dei: quod omnibus coram me causantibus, et in omni negotio, quod ad officium meum pertinebit, absque cujuvis personae, divitis scilicet, et pauperis acceptione; omnibusque, prece, praemio, favore, timore, odio, amore, et complacentia, remotis et postpositis; prout secundum Deum et ejus justitiam faciendum cognovero, justum, et verum iudicium, et justitiam, atque executionem, in omnibus rebus, pro meo posse faciam sic me Deus adjuvet, et omnes sancti.*” *Corpus Juris Hungarici*, 1492: XXXIII, §1.

²¹ Ennek nyomai többek között a főispánok 1860. évi esküjében (lásd 63. lábjegyzet) vagy a királyi ítélőtábla-bírák által letett eskü szövegében is fellelhetők: „Én N. N. esküszöm az igaz és mindenható Istenre, hogy [...] az előltem perlekedőknek vagy hozzám folyamodóknak személyválogatás, érdekeltség és elfogultság nélkül, kérést, jutalmat, kedvezést és kedvkeresést, félelmet és gyűlöletet félretéve, részrehajlatlanul, lelkiismeretem és meggyőződéseim szerint igazságot szolgáltatok; tisztemben hiven, pontosan és serényen eljárók. Isten engem úgy segéljen!” A m. kir. igazságügyministernek 4291/I. M. E. számú rendelete, a bírói ügyviteli szabályok kiadása tárgyában (*Rendeletek Tára*, 1891).

az itt először kifejezett eskü kötelezettsége jogilag egészen a 19. századig érvényben marad.²² Vagyis a 1435-ből származó bírói eskü tekinthető az legsős magyar hivatali eskünek.

Mohács után

Mohács után, I. Ferdinánd uralkodása idején végbemegy az ország hűbéri jellegű, területileg széttagolt kormányzatának bürokratikus közigazgatássá való átszervezése. Ez immáron lehetővé teszi a Habsburg-udvarban már működő dikasztériumi rendszer bevezetését.²³ Ettől kezdve a Magyar Kancellária, valamint a Helytartóság rendszeresen megköveteli a hivatali esküt tanácsosaitól, valamint a titkáraitól, mely utóbbi funkció ekkoriban jön létre. A bürokratizálódás előretörését a hivatali eskü szövegezése is tükrözi. I. Ferdinánd megkoronázását követően a legfőbb méltóságok közül 13 főpap és 18 báró tette le az úgymondott tanácsosi esküt, köztük a Magyar Tanács néhány tagja, a nádor, a tárnokmester, a vajda és a bán, mégpedig a következő szöveggel: „En N. eskezem az elw Istenre az ew Zenth annyara mind az Zentekre, hogh felseges fayedelmnek Ferdinandus Uramnak Magyarorznagnak, es Chehorzagnak Kyralyanak, az ezen Kegyelmes Uramnak mindenek ellen yelesben pedek az ew el-lenseghy es engedetleny ellen, atalan fogva fenkit ki nem veven hyw es engedelmes lezek, es az en ertelmen zerint igaz es haznos tanochot adok mind azokrol kiket ew felsegnek melto-sagara haznara, avagy artalmara ez merendewk lenyew felseget zorgalmatoffan es hyven tudoffa tezen aze w yavara telyes ereynivel gondolok, gonozat eltavoztatom az ew felsegenek, tytok tanachat meg nem yelentem, Isten engemet ygh fegelyen es Isten mind Zenthly.”²⁴

Szemben az 1435. évi bírói esküvel, e szöveg két részből áll. Az első rész az uralkodó iránti hűség kifejezésére szolgál („hű és engedelmes leszek”) – fontos megjegyezni, hogy itt már nem szerepel a Szent Korona iránti hűség, mint a 14. századi alkalmi esküdtek (*iurati assessores*) esetében. A második rész a szakmai köteleességeket határozza meg („értelmem szerint igaz és hasznos tanácsot adok”), és csírájában már nemcsak a titkok megtartásának kötelezettségét („titkos tanácsát meg nem jelentem”), hanem a buzgalom kívánalmát („szorgalmasan és híven”) is tartalmazza. Némely sajátosságok folytán joggal feltételezhetjük azonban, hogy itt nem a dikasztériumokban szokásban lévő tanácsosi esküről van szó: az uralkodó „osztrák” titulusai ugyanis nem szerepelnek a szövegben, s az ellenségeire tett utalás („az ő ellenségei”)

²² A *Corpus Juris Hungarici* millenniumi kiadásában a következőt találjuk: „A törvénynek az eskü letételének kötelezettségére vonatkozó általános rendelkezése hatályban van – minden tisztviselő tartozik esküt tenni a miniszterelnöktől kezdve lefelé.” *Corpus Juris Hungarici*, Milleniumi kiadás, 1000-1526, II. Ulászló 1492. évi decretuma (I), p. 503.

²³ A mohácsi vereséget és a király halálát követően a Magyar Kancellária és a Helytartóság a királyi udvarral együtt Pozsonyba költözik, ahol olyannyira veszítenek jelentőségükből, hogy átmenetileg működésük is megszűnik. A Magyar Kancellária fokozatosan visszaszorul, tagjai a magyar Udvari Kancelláriával és az Udvari Kancellária (*Hofkanzlei*) magyar osztályával (*expeditio*) olvadtak össze. E két szerv feladatköre és személyi állománya nagymértékben átfedi egymást, feladatuk a magyar ügyek képviselése Bécsben. A Helytartóság 1549-ben az osztrák dikasztériumi modellt követve modern és állandó szervként alakul újjá. A király mellett működött a Magyar Tanács, amelynek tagjai a nemesi és egyházi rendből kerültek ki, és hosszabb-rövidebb ideig Bécsben laktak az uralkodó környezetében. Az ország pénzügyeiért a *Hofkammer* ellenőrzése alatt álló Magyar Kamara volt felelős. Bővebben lásd: Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. Budapest, 1949.; Fazekas, István: *Die Ungarische Hofkanzlei*. In: Hochedlinger, Michael – Mat'a, Petr – Winckelbauer, Thomas (Hrsg.): *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. I. Bd. 1/2 Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen. Wien, 2019. 489–503.

²⁴ *Supplementum Ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros* 3. köt. *Ab exordio regni eorum...* Sajtó alá rendezte: Kovachich Sándor. Pest, 1801. 123.

szintén arra enged következtetni, hogy valamiféle *ad hoc* esküről beszélhetünk, amelyre a sajátos helyzet is magyarázatul szolgálhat, melybe Magyarország a mohácsi vereséget követően került. Továbbá a részrehajlás tilalmának, amely ekkor már bevett formula volt, hiánya ugyancsak gyanúra adhat okot.

Néhány évvel később, 1584-ben a tanácsosi esküminta valóban már a következőképpen néz ki: „*Ego N.&c. juro per DEUM vivum, & gloriofam DEI Genitricem Virginem Mariam, ac omnes Sanctos & electos DEI: quod cum Sacra Caefarea & Regia Majeftas, Dominus meus Clementiffimus, me in Confilium fuum adhibere dignata fit, a modo in pofterum Suae Caefareae & Regiae Majeftati, ac Succefforibus ejus, legitimis fcilicet Ungariae Regibus, in omnibus fidelis & obediens ero, & in quacunque re interrogatus fuero, fidele, bonum, & utile confilium dabo, odio, amore, timore, favore, alifque complacentis & affectibus remotis, amicos Suae Majeftatis Caefareae & Regiae pro amicis, inimicos pro inimicis habebó, confilia & fecreta Majestatis Suae Caefareae & Regiae mihi in confilio, vel per literas, aut alias quatercunque commiffia, nemini pandam, nec evulgabo. Ita me Deus adjuvet, Beata Virgo Maria & omnes Sancti DEI.*”²⁵

Megtálálható itt a hivatali esküre ettől kezdve jellemző két rész: először az uralkodó – akire a szöveg ezentúl császári és királyi felségként utal – iránti hűség („*fidelis & obediens ero*”), amely mellett új elemként megjelenik az uralkodóház iránti hűség („*ac Succefforibus ejus*”) kifejezése is, másodszor pedig a hivatal ellátásával járó feladatok rögzítése, amely egyre hangsúlyosabb szerephez jut az esküszövegben. A tanácsosi hivatali tisztségre már a legelső szavak is utalnak („*me in Confilium fuum adhibere dignata fit*”), ahogyan a titkok megtartásának kötelezettsége is hangsúlyos terjedelemben szerepel, ami a hivatalos nyelv jogias stílusára és procedurálissá válására utal. Így részletes leírásra kerül a tanácsok és a titkok („*confilia & fecreta*”) megosztásának vagy felfedésének tilalma („*nemini pandam, nec evulgabo*”), függetlenül attól, hogy azok írásban vagy más formában jutottak-e az érintett tudomására („*in confilio, vel per literas, aut alias quatercunque commiffia*”). Ez a számos kitétel éles el-lentétben áll a korábbi esküszöveg egyszerű szándéknyilatkozatával („*titkos tanácsát meg nem jelentem*”). A tanácsosi eskü valóban professzionalizálódik, így elkülönül az arisztokrata udvarokbeli szolgák és familiárisok esküjétől.²⁶ Annál is inkább, mivel csak a különböző tanácsokban és kancelláriákon funkcióban lévő és javadalmazásban részesülő tanácsosoknak kötelező esküt tenniük. A 16. századtól kezdve csakugyan gyakorlattá válik tanácsosi cím adományozásával elismerni személyes érdemeket, és nemcsak születési jog alapján az ország előljárói, vagyis a bárók és prélatosok, hanem alacsonyabb származású személyek is kaphatják.²⁷ Ezért szükséges lett elkülöníteni a tényleges, vagyis fizetett és eskühöz kötött tanácsosi tisztséget a valódi feladatvégzéssel nem járó egyszerű tiszteletbeli címtől.

A Magyar Királyság első állandó közigazgatási intézményei létrejöttével az eskütétel fontos szerephez jut az uralkodó szolgálainak professzionalizálódásában. A törvénytörvegekben az olyan visszatérő fordulatok, mint például „a legszilárdabb eskü alatt” vagy „a legszigorúbb

²⁵ *Decreta constitutiones et articuli regum incliti regni Hungariae*, 743. Ugyanezek a formulák köszönnek vissza a *Corpus Juris Hungarici* 1696. évi kiadásában.

²⁶ Duchoňová, Diana: „Nur damit wir in unserem Ansehen und Werten nicht nachlassen...” *Die Hofordnung als Disziplinierungsmittel an den Höfen der ungarischen Aristokraten im 17. Jahrhundert*. In: Fundárková, Anna – Fazekas István (Hrsg.): *Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16. 17. Jahrhundert*, Wien, 2013. 261.

²⁷ 1600 és 1636 között a *Libri Regiüben* 39 olyan tanácsnoki címről találunk említést, amelyeket személyes érdemek elismeréseként adományoztak, miközben ugyanebben az időszakban a Magyar Tanács fizetett tanácsnokainak száma mindösszesen 3 és 9 között ingadozott.

eskü alatt”²⁸ az eskü és ezzel együtt az adott hivatal fontosságát hangsúlyozzák. E látszólagos racionalizáció hátterében azonban a norma és a gyakorlat jól láthatóan elválík egymástól. Például a főispánok eskütételére vonatkozó visszatérő utasítások szeszélyes gyakorlatról tanúskodnak a 16. század során, ami a kor politikai konkurenciaviszonyaira vezethető vissza.²⁹ Még a vármegyéken belül sem beszélhetünk egységes gyakorlatról, mivel az esküszöveget gyakran az adott körülményekhez igazították. A *Magyarország vármegyei és városai* sokkötetes sorozatából is kiderül, hogy voltak bizonyos eltérések, legyen szó az Uza Imre, Gömör alispánja által 1539-ben javasolt változatról³⁰ vagy a szatmári szolgabíró által 1643-ban elmondott esküszövegről.³¹

Végül nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy e rendelkezések csak a Magyar Királyság területén belül voltak érvényesek, míg az önálló Erdélyi Fejedelemség területén másfajta jogi szabályozás volt érvényben. Az összevetés kedvéért azonban érdemes az Erdélyi Kancellárián bevett gyakorlatra is kitérni. Az önálló fejedelemség időszakában (1570–1690) az Erdélyi Kancellária tanácsosainak esküje néhány különbségtől eltekintve a bécsi díksztériumokban bevett eskü szövegét követte: *„Ego N. iuro per Deum uiuum et fidem meam Christianam sanctumque Euangelium, quod cum Sua Serenitas, Serenissimus Hungariae et Transylvaniae Princeps, Dominus meus clementissimus, me in consilium suum adhibere dignatus est, a modo in posterum Suae Serenitati Regnoque Hungariae in omnibus fidelis et obediens ero, et in quacunque re interrogatus fuero, fidele, bonum et utile consilium, Regni Hungariae libertatibus consonum dabo, odio, amore, timore, fauore, alijsque complacentijs et aflectis semotis; amicos Suae Serenitatis et Regni pro amicis, inimicos pro inimicis habeo, consilia et secreta Suae Serenitatis et Regni mihi in consilio vel per literas*

²⁸ Például a kapitányok (1522: XIX) vagy az adókievők esetében (1546: IX).

²⁹ *Corpus Juris Hungarici*, 1504:II, 1536:XXXV, 1542 (pozsonyi):XXXVIII, 1545:LII, 1546:XXXVIII, 1548:LXVI, 1552:XXXVIII, 1554:XIX, 1559:LII, 1563:LXVI. A király távollétében, akit ekkor helytartója helyettesített, valamint a királyi hatalom és az önállósuló vármegyék közötti konkurenciaharcból adódóan a főispánok eskütétele fontos kérdéssé vált: a rendek jogot követeltek maguknak az uralkodótól arra, hogy a főispán előttük és ne a király előtt tegye le az esküt (ahogyan az az alispánok és szolgabírók esetében 1486 óta történt), a főispánok pedig egyre gyakrabban utasították el az eskütételt annak érdekében, hogy így kivonják magukat mindenféle kötelezettség alól. Az eskü így valódi alkotmányjogi biztosítékká vált, amennyiben a vármegye csak abban az esetben volt hajlandó beiktatni a főispánt, ha az esküjét letette.

³⁰ „Én N.N. esküszöm az élő Istenre, ki Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szent Háromság, egy bizony örök Isten, hogy én ezen nemes Gömör vármegyének alispáni tisztében, minden előttem perlekedőkkel személyváltogatás nélkül kéreményt, adományt, kedvezést, félelmet, szeretetet gyűlölséget, irigységet és mindeneket hátra vetvén, valamint Isten, annak igazsága, és országunk törvényei szerint tudhatom, teljes tehetséggel szegénynek, boldognak igaz törvényt és executiót szolgáltatók. Isten engem úgy segítjen.” Borovszky Samu: *Magyarország vármegyei és városai*. Gömör-Kishont vármegye. Budapest, 1903. 531.

³¹ „Én Domahidy Miklós, Szatmár vármegyének szolgabírája, esküszöm az élő Istenre, Atyára, Fiúra és Szentlélek Istenre, hogy minden előttem pörlekedőknek, gazdagnak és szegénynek – nem nézván atyafiságot, barátságot, kedvezést, ígéretet, adományt, haragot, gyűlölséget, félelmet, sőt mindezeket hátrahagyván, igazán s hiven az én tisztemben eljárván – az ország törvénye, dekrétuma és konsztituciója szerint, tehetségem szerint igazságot tések és a hol megengedik, igaz exekuciót is. Isten engem úgy segítjen, teljes Szentháromság.” Borovszky Samu: *Magyarország vármegyei és városai*. Szatmár vármegye. Budapest, 1908. 430.

*aut aliter qualitercunque commissa nemini pandam, nec euulgabo. Ita me Deus adiuet et fides mea Christiana.*³²

Azonban amellett, hogy az érintettek nem a királynak-császárnak, hanem az erdélyi fejedelemlnek („*Hungariae et Transylvaniae Princeps*”) tesznek hűségesküket, egy még jelentősebb különbséget az Isten megszólítása jelenti. Az úgynevezett dekretális forma helyett, amely a katolikus udvarban Szűz Máriára és a szentekre utal, itt „protestáns” formában jelenik meg az eskü, amely a hitre és az evangéliumokra utal („*fidem meam Christianani sanctumque Euangelium*”). Továbbá érdemes kiemelni, hogy itt jelenik meg először a törvények betartására vonatkozó kitétel, ami jelen esetben a szabadságjogok tiszteletben tartását jelenti („*Regni Hungariae libertatibus consonum*”).

Később, II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemsége idején (1703–1705) az esküszöveg újra, rövid időre visszatér³³ a „protestáns” formához, és néhány jelentős változást mutat az Udvari Kancellária esküformájával szemben: „Én N. N. esküszöm az élő Istenre, ki Atya, Fiú, Szent-Lélek, teljes Szent-Háromság egy bizony örök Isten, hogy én a Méltóságos Fejedelem Rákóczi Ferencz Kegyelmes Urunk ő Nagysága szolgálatja s a Nemes Ország közönséges, úgy akármely magános személyek előtttem forgó dolgaiban Isten, az igazság s országunk törvénye szerint valamit igaznak talállok lenni: minden személyválogatás, barátság, kedvezés, kérelem, ajándék, szeretet, harag, félelem meggondolása nélkül, teljes tehetségem szerint arról igaz ítéletet tések s igazán is pronunciólok; semmi tanácsbeli titkokat ki nem jelentek. Isten engemet úgy segéljen!”³⁴

Erdélyben éppúgy, mint a Magyar Királyságban a hivatali eskü szövege tehát a kora újkorban kristályosodik ki. Ekkor kezdenek fokozatosan elkülönülni egymástól egyrészt a közjogi alapon államot szolgáló közhivatalnokok, másrészt a magánjogi alapon továbbra is a főúrhoz kötődő szolgák.³⁵ A közszerolat kialakulása az esküszövegben is nyomon követhető: noha a tanácsosok elsődleges feladata a fejedelem személyes titkainak megőrzése (1527-ben „titkos tanácsát”, 1584-ben pedig „*secreta Majestatis Suae Caesareae & Regiae*”, ahogyan az Erdélyi Udvari Kancellárián volt használatban), a 18. század folyamán egyfajta hivatali titok is megjelenik (Rákóczi idején erre a „tanácsbeli titkokat” fordulat utal).

³² *Forma Juramenti Dominorum Consiliariorum*, 1691, közli: Szabó Károly: *Bethlen Gábor politikai levelezése III.* Magyar Történelmi Társ., 3. sorozat, 4. köt. (1881) 330.

³³ A *Diploma Leopoldinum* kiadását követően Erdély ismét a királyság részévé vált, és a Habsburgok az Erdélyi Udvari Kancelláriából (1690–1848) irányították. Elképzelhető, hogy ott bevezették a többi dikasztériumban létező esküformákat, és így az Erdélyi Udvari Kancelláriát egységesítették a többi udvari szervvel –, de ennek nyoma jelenleg nem fellelhető. Tudni, hogy 1695. október 31-én történt meg a Kancellária installációja; ez év november 12-én tette le az alkancellár és a két referendarius Dietrichstein herceg előtt az esküt (a többiek 14-én). Az esküszöveg nem maradt fenn. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) B2. 1695:23. Közli: Trócsányi Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Budapest, 1935. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, 1. Levéltári leltárak, 5.) 35.

³⁴ *Juramentum Consiliariorum Alicorum*, 1704. Közli: Thali Kálmán: *II. Rákóczy Ferencz udvartartási szabályzata*. Magyar Történelmi Társ., 3. sorozat, 4. köt. (1881) 169.

³⁵ Az úr és szolga közötti viszony magánjogi jellege azonban nem jelentette azt, hogy ezt a törvény ne szabályozza. Így például egy 16. századi országgyűlési határozat elrendelte, hogy ez a viszony egy évre szóljon, mindkét fél részéről egyhavi felmondási idővel, és erre a szolga ellátást, fizetést és akár birtokot is kapjon. *Corpus Juris Hungarici*, 1552: XI.

A török uralom utáni időszak

A törökök kiűzése után, kihasználva az Oszmán Birodalom által hátrahagyott *tabula rasat*, a Habsburgok a díkasztériumokat modern kormánysszervezetekként alapították újra.³⁶ A Helytartótanács ünnepélyes beiktatására 1724. március 21-én került sor. Ez alkalommal a segédhivatali igazgató tette le a hivatali esküt a nádor jelenlétében, aki pedig már korábban Bécsben, a király színe előtt tette ugyanazt.³⁷ A többi tanácsost az irodaigazgató eskette meg, a titkárokat pedig a tanácsosok, míg a titkárok az alhivatalnokokat eskették meg.³⁸ E piramisszerű hierarchiában, amelynek csúcsán maga az uralkodó áll, minden szintre külön esküszöveg vonatkozik. Ekkor megsokasodnak a hivatalokban szinte kézikönyvekként használt eskükönyvek (*liber juramentorum*), amelyek a kancellártól vagy nádortól egészen a kapuőrökig a különböző tisztségek ellátásához szükséges eskük mintaszövegeit tartalmazzák.³⁹

Ezek a *libri juramentorum*ok kézzel írt és tartalomjegyzékkel ellátott kötetek, amelyek a bürokrácia racionalizálásának és egységesítésének szimbólumai. Gyakran áthúzásokat, későbbi javításokat és módosításokat is tartalmaznak, ami ugyancsak azt bizonyítja, hogy rendszeresen használták őket. Jóllehet e kötetekből nem tudjuk meg, hogy ki határozta meg az esküszövegeket, vagy hogy milyen rituálé szerint zajlottak az eskütételek, annyi azonban ki-

³⁶ A Kancellária és a Magyar Kamara újjászervezéséről az 1715. évi diéta XVII. és XVIII. törvénye rendelkezik, míg a Helytartótanács újjáalapítását az 1722–1723. évi diéta mondja ki (1723: XCVII. törvény). A kérdésről bővebben lásd: Ember Győző: *A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848*. Budapest, 1940. 2.

³⁷ „Ego N.: Juro per DEUM vivum & Gloriosam DEI Genetricem Virginem MARIAM & omnes Sanctos atq Electos DEI, Quod cum Augustissimus, Potentissimus & Invictissimus Princeps, ac Dominus Dominus CAROLUS Sextus, Electus Romanorum Imperator, Haereditarius Hungariae et Bohemiae REX, Dominus Noster Clementissimus, sub decursu novissime terminatae Generalis Regni Dietae Consilium Regio Locumtenentiale me Praeside clementer instituisset; Ob hoc Ego quoque ad exequendum iftiusmodi Munus, promitto per Fidem meam Christianam, me Altefatae Sacrae Caesareae Regiae Majestati deinceps quoque perpetuo fidelem, et obedientem futurum, Officiumq Praesidis antelati Consilij Regij Locumtenentialis novissimae praesertim Dietae fundatam, Mandataq Suae Majestatis Caesareo Regiae fideliter, ac diligenter adminiftraturum, ac ne altefatae Caesareo Regiae Majestatis Juribo, et Autoritati in quopiam praejudicetur, verum eadem firmiter conderventur, et manutenenantur, omni contu ad laboraturum. Et ut non minus Secretarii, aliiqque praedicti Consilii Officiales fideliter, et diligenter suum peragant Officium, et Fionctionem sedulo curaturum, Demin in occurrentibus Nogotiis fidele, debitum, et quod utilissimum videbitur, Consilium dabo, odio, amore, timore, favore, alijsq Complacentijs, aut affectibus sepositis, Consilia quoque ac Secreta nemini pandam, nec vulgabo, nulli Partium Consilio, aut praeter aqutatem adherebo, omnia deniq illa praeftabo, quae Fidelem, et juratum Praesidem praefati Consilij Regij Locumtenentialis praefatare decet, et oportet. Ita me DEUS adjuvet, Beatissima Virgo MARIA Immaculata, et Omnes Sancti atq Electi DEI.” *Juramentum Comitum Palatini & Locumtenentis Regij, qua Praefidis Confilij Regij Locumtenentialis, Instructiones Pro Excelso Consilio Locumtenentiali Regio & Officis Eidem Subalternis*. MNL OL C 96, 5. kötet, fol. 25. Az irodaigazgató számára ezt az esküt, amely a tanácsnokok esküjével megegyezik, a Kancellária írta elő 1724. március 18-án. MNL OL C 13 (Benigna Mandata), 1724. március 18. A többi esküről az 1724. január 20-i királyi utasítás rendelkezett.

³⁸ Az eskütételre vonatkozó rendelkezések száma megsokszorozódik: csak a megeskettett tisztviselő használhatta a hivatalos pecsétet, kezelhetett közpénzt, szedhetett be adókat, írhatott alá okiratokat és hozzájuk férhetett.

³⁹ A Helytartótanács archívumában megtalálható az *Instructiones Pro Excelso Consilio Locumtenentiali...* (MNL OL C 96 5. kötet), az Udvari Kancellária vagy az Erdélyi Kancellária *Liber Juramentorum* (MNL OL A 82 1 kútfő, MNL OL B 22 1–2. kötet).

derül belőlük, hogy az adott esküt ki előtt kellett letenni. Ezen értékes forrásanyagokból követhetnénk egy bizonyos hivatali nyelvet, avagy *Kanzleisprache* kialakulására is, és arra, hogy azt hogyan használták a magyar dikasztériumokban.⁴⁰ A Helytartótanácsban a tanácsosoknak a következő esküszöveget kellett elmondaniuk: „*Ego N. Juro per DEUM Vivum, et Gloriosam DEI Genitricem Virginem MARIAM, et Omnes Sanctos, atq Electos DEI, fidei mea spondeo, et promitto Serenissimo, Potentissimo, ac Invictissimo Principi Francisco Electo Romanorum Imperatori Germaniae, et Hierusalem REGI, Duci Lotharingiae, ac Barri, Magno Duci Hettruria, qua in Regno Hungariae vigore Articuli 4si Anni 1740 Bonissima Dietae Coregenti, et Serenissimae, ac Potentissimae Principi MARIAE THERESIAE Romanorum Imperatrici, Hungariae, et Bohemiae Reginae, Haereditaria Terrae Principi ac Dominae Dominae Nostrae Clementissima, quod Suis Sacris Caesaris Regijsq Majestatibus perpetuo fidelis et obediens ero, Nec non Earundam, uti et Haeredum, et Successorum Earum Honorem, Dignitatem, et commoda semper observari, ec promovere studebo. Damna vero pro Viribus avertam, occasio ne demun adepti ex Clementi Altfatarum Caesarearu Regiarumq Majestatum Resolutione Consiliariatus in Consilio Regio Locumtenentiali in Regno Hungariae Instituto in quacunq Re per modum Consilij interrogatus fuero fideliter, quod optimum, et utilissimum videbitur, Consilium dabo, odio, amore, timore, favore, alijsq Complacentijs, affectibus, aut Corruptelis femotis, Consilia quoq et Secreta praelibati Consilij nemini revelabo; debitum respective honorem, et observantiam Domino Praedidi modofati Consilij exhibebo. Nulli Partium Consilio, vel praeter aequitatem adhaerebo Instructionem Regiam in Legibus et Articulis praecipie novissimarum Dietarum fundatam exacte observabo; omnia deniq alia praestabo, quae fidelem, et Juratum Consiliarium praestare decet, et oportet, qua quae Honestati, et Justitiae sunt consentanea. Ita me DEUS adjuvet, Beatissima Virgo MARIA Immaculata, et Omnes Sancti, atq Electi DEI.*”⁴¹

Az uralkodó titulusainak végeláthatatlan felsorolása – például itt I. Ferenc császár és Mária Terézia mint társuralkodók esetében – a 18. század közepének hivatali esküire jellemző, és barokkos stílust kölcsönöz a szövegnek. Így a hűség kifejezésre juttatása („*perpetuo fidelis et obediens ero*”) közel a felét teszi ki az esküszövegnek, amelyben egyébként a hivatásvégezéssel kapcsolatos rész is kifejtettebb formában jelenik meg. Amellett, hogy a szövegben szerepel a részrehajlás tilalmának tradicionális említése („*odio, amore, timore, favore, alijsq Complacentijs, affectibus, aut Corruptelis femotis*”), valamint a hivatalvégezéssel összefüggő titkok megtartására vonatkozó kötelezettség, új elemként megjelenik a törvények betartásának kívánalma („*Instructionem Regiam in Legibus et Articulis praecipie novissimarum Dietarum fundatam exacte observabo*”) és főképpen a feljebbvalók iránti engedelmeség („*debitum respective honorem, et observantiam Domino Praedidi modofati Consilij exhibebo*”). Az engedelmeség követelménye, amely ekkor kerül be a hivatali eskübe, egyébiránt a központi közigazgatás minden szintjén megtalálható: a tanácsosok például a Tanács elnökének engedelmeskednek: „*...honorem, et observantiam Domino Praedidi modofati Consilij exhibebo.*” A titkárok pedig az irodaigazgatónak is engedelmeséget fogadnak: „*...Dominis Pra-*

⁴⁰ A *Kanzleisprache* formalizálásában fontos szerepet játszottak az olyan stilisztikai kézikönyvek, mint például: Kovachich Márton György: *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim usitati.* Pest, 1799.

⁴¹ *Juramenti [sic] Consiliarium, Instructiones Pro Excelso Consilio Locumtenentiali...*, MNL OL C 96, 5. kötet, fol. 25.

*esidis praelibati Consilij, vel in ipsius absentia, Ejus Vices-agentis, ac Directoris quoq Cancellariae Praescriptum, et Ordinationem fideliter, et diligente adimplebo...*⁴² A kancellisták, *expeditorok* és *registratorok*, akik a hivatali hierarchia legalján helyezkednek el, esküjükben az elnöknek, az igazgatónak, valamint a tanácsosoknak és a titkároknak fogadnak engedelmességet: „...et quaemihi a Domino Praeside antelati Concilij, vel in ipsius absentia, Ejus Vices-agente, aut a Dominis Directore Cancellariae, vel Secretarijs, in Rebus Officium meum tangentibus, injungentur, sedulo, et fideliter exequar...”⁴³ Így aztán az esküszövegek differenciálódása a hierarchia és az engedelmesség elvének elsajátítását tükrözi.

Más jelentős eltérés is megfigyelhető a különböző hierarchikus szintek között. A szövegtörzsekben részletesebben felsorolt hivatali feladatok így differenciálódnak egymástól, és a teendőik specializálódását mutatják. A kancellistáktól bizonyos gondosságot kívántak az akták elkészítésében („*scripturas attente, diligenterque conficiam*”),⁴⁴ a protocollistáktól pedig pontos és hűséges másolatot arról, amit tanács közben elmondtak („*fideliter ac clare, omnique studio, et solertia connotabo, et protocollabo, taliterque protocollatis, post eorundem in Consilio factam perlectionem, et approbationem nihil penitus addam, vel demam, aut alio modo immutabo*”),⁴⁵ miközben a fűtőszolgákat külön figyelmeztették, hogy tűzveszélytől védjék meg az iratokat („*scrituris conficiendis, vel reponendis, deputata, clausa, & munda, nec non ab Igne, et Ignis periculo, tuta, et Secura tenebo*”).⁴⁶

Sokféleségük ellenére azonban az esküszövegek felépítése igen hasonló, bizonyos megfigyelések változatlan formában térnek vissza bennük. A tanácsosok történelmi sajátosságának számító esküjét leszámítva, az esküszövegek standardizálódása különösen szembeötlő a *Libri Juramentorum*ban. Az uralkodó iránti hűség kinyilvánítását és titulusainak ceremoniális felsorolását a betöltött hivatal említése követi („*Officium et Servitum Secretarij Consilij Regij Locumtenentialis in Regno Hungariae instituti*”, „*functionem Regefratoris in Regno Hungariae Instituti Consilij Regij Locumtenentialis*”, „*me in functione Cancellariae [...] instituti*”, „*me in Conservatione, Custodia, et Ufu, Sigilli Consilij Regij Locumtenentialis in Regno Hungariae instituti*” stb.). Ezután következnek a törvények betartására és a feljebbvalók iránti engedelmességre vonatkozó részek, majd eltérően az adott hivatali feladatok felsorolása. Az esküszövegek a személyes hűség ismételt hangsúlyozásával („*ac demum ea omnia facturum quae fidelem Servitorem Domino fuo facere, et praestare oportet*”), majd az Istenhez való fordulással zárulnak. E standardizálódás mellett azonban bizonyos eltérések meglepőek. Míg a buzgalom kötelessége mindig ugyanabban az állandósult formában jelenik meg („*fidelem, probum, honestum, et fedulum exhibebo*”), például a hivatali titok megőrzésére vonatkozó részek különböznek a titkárok („*Consilia, Vota, et Secreta in Consilio, vel alias a me percepta nemini revelabo*”) és a kancellária hivatalnokai esetében

⁴² *Juramentum Secretariorum, Instructiones Pro Excelso Consilio Locumtenentiali Regio & Officium Eidem Subalternis*, MNL OL C 96 5. kötet, fol. 26.

⁴³ *Juramentum Cancellistarum, Instructiones Pro Excelso Consilio Locumtenentiali...*, MNL OL C 96 5. kötet, fol. 33.; *Juramentum Expeditoris, Instructiones Pro Excelso Consilio Locumtenentiali...*, MNL OL C 96 5. kötet, fol. 30.; *Juramentum Registratoris, Instructiones Pro Excelso Consilio Locumtenentiali...*, MNL OLC 96 5. kötet, fol. 29. (ez utóbbiban néhány változtatással).

⁴⁴ *Juramentum Cancellistarum, Instructiones Pro Excelso Consilio Locumtenentiali...*, MNL OL C 96 5. kötet, fol. 33.

⁴⁵ *Juramentum Protocolliferae, Instructiones Pro Excelso Consilio Locumtenentiali...*, MNL OL C 96 5. kötet, fol. 31.

⁴⁶ *Juramentum Calefactoris, Instructiones Pro Excelso Consilio Locumtenentiali...*, MNL OL, C 96 5. kötet, fol. 35.

(„*Secreta praefati Consilij, Verbis, Scriptis, Nutu, vel alio quocunque modo nemini patefaciam, aut revelabo, sed ad finem usque Vitae mea conservabo*”). Mindez azt jelzi, hogy a gyakorlatok homogenizálására irányuló minden törekvés ellenére a szövegek standardizálódása nem tekinthető lezárt folyamatnak.

A hivatásos közigazgatás fokozatos kialakulásával a mohácsi vereség utáni első dikasztériumoktól a felvilágosult abszolutizmus bürokratikus racionalizációjáig a hivatali eskü újradefiniálódására került sor. A hivatalvégzésre vonatkozó elemek fokozatosan előtérbe kerültek, és a hierarchiának megfelelően változtak és differenciálódtak, tükrözve Mária Terézia és II. József tisztviselőknek szánt számos utasítását. Az abszolút fejedelmi hatalom korában az uralkodó iránti hűség kifejezésre juttatása egyre nagyobb hangsúlyt kapott, ami már túlmutatott a szokásos hűbéri eskün: a tisztviselő az uralkodói autoritás letéteményesévé vált. Ez a hűségeskü azonban a forradalmak és nemzetállamok korában problematikusává vált.

A hűségeskü alakváltozása

A 19. és 20. század folyamán az egész Európát felkavaró rendszerváltások következtében a hivatali eskűszövegeket is rendszeresen átfogalmazták. Éppen a szövegek e folyamatos változása készítette például Franciaországot arra, hogy végül eltörölje az eskütételre vonatkozó kötelezettséget. Ezzel szemben Magyarország a maga sajátos útját járta.

Vormärz

A magyar udvari kancellária 1806-ban közreadott *Liber Juramentorum* értékes forrást nyújt, amelyben megtalálhatjuk a felvilágosult abszolutizmus és a francia forradalom utáni időszakra megállapított eskümintákat. Ekkor a tanácsosok következőképpen esküdtek: „*Ego N.N. juro per DEUM Vivum (et Gloriosam DEI Genitricem Virginem Mariam, et omnes Sanctos atque Electos DEI) Fideque mea spondeo, et promitto Serenissimo, Potentissimo, ac Invictissimo Principi FRANCISCO Imo Austriae Imperatori, et Germaniae, Hungariae et Bohemiae hujus nominis V.to, Dalmatiaeque, Croatiae, Slavoniae, etc. Regi Apostolico, Haereditario terrae Principi, ac Domino Domino Nostro Clementissimo: Quod Suae Sacrae Caesarea, et Regio Apostolicae Majestati perpetuo fidelis, obediens et devotus ero, Ejusdemque Haeredum et Successorum Honorem, Dignitatem, Commodaque semper observare et promovere studebo, Damna vero pro viribus avertam, Leges Regni observabo, Privilegia, Immunitates, et Jura Regia omni Studio defendere, et quam possum manutenere conabor, nec permittam, quantum in me est, iisdem in quopiam praejudicari, vel derogare, et in quacunque Re per Modum Confilii interrogatus fuero, fideliter, quod optimum, ac utilissimum videbitur Confilium dabo, Odio, Amore, Timore, Favore, aliisque Complacenciis, Affectibus, aut Corruptelis femotis, Consilia quoque, et Secreta Majestatis Suae Caesariae et Regio Apostolicae nemini pandam nec vulgabo, omnem quoque competentem Respectum Domino Cancellario exhibebo, nulli Partium Consilio, aut praetor Aequitatem adhaerebo, Omnia denique alia praestabo, quae fidelem et juratum Cancellarium praestare decet, et oportet, quaeque Honestati et Justitiae sunt consentanea; et prout de praesenti nulli secretae Societati aut Confraternitati sive intra Ambitum Sua Majestatis Caesariae et Regio Apostolicae Ditionum, sive extra illas adlectus sum, ita neque a modo in posterum ad qualemcunque talismodi secretam Consociationem, quocunque demum sub praetextu, me immittam. Ita me DEI adjuvet (Beatissima Virgo MARIA, et omnes Sancti atque Electi DEI).*”⁴⁷

⁴⁷ *Juramentum Consiliariorum Hungarico aulicorum*, MNL OL A 82 (*Liber Juramentorum*, 1806–1842), 1 kűtfő, fol. 7.

Ez az esküszöveg, melynek felépítése továbbra is a korábbiakét követi, több szempontból is érdekes. Először megtaláljuk benne a részrehajlás tilalma követelményének tanácsosok számára szokásos megfogalmazását, amely a *Liber Juramentum*-ban lapozva a főispáni⁴⁸ és a bírói⁴⁹ esküben is még mindig előfordul, valamint az engedelmességre („*Respectum Domino Cancellario exhibebo*”) és a hivatali titkok megtartására vonatkozó előírást („*Secreta Majestatis Suae Caesareae et Regio Apostolicae nemini pandam nec vulgabo*”). Új elemként megjelenik azonban egy záró kitétel, amely tiltja a belépést titkos társaságokba (ez a rész hol a szövegben jelenik meg, hol pedig később az oldal alján adták hozzá), és minden hivatali eskü részévé válik.⁵⁰ Ezt a tiltást, amely a kor esküszövegeinek jellemző vonása volt, és mindenekelőtt a forradalmi gondolatokat képviselő szabadkőművességre vonatkozott, I. Ferenc vezette be 1801-ben a tisztviselők politikai beállítódásának ellenőrzésére a napóleoni háborúk és a Német-római Birodalom felbomlásának forradalmi időszakában (ugyancsak itt jelenik meg először az uralkodó mint „*Auftriae Imperatori*”, mely címet 1804-ben vette fel, az „*Electo Romanorum Imperatori Germaniae*” cím helyett).⁵¹ A hűségre vonatkozó kívánságot megerősítik („*perpetuo fidelis, obediens et devotus ero*”), a tisztviselők pedig minden eddigénél szorosabban kötődnek az uralkodóhoz. A hivatali titok például újból az uralkodó titkává változik. Alávetettségük megerősítése céljából ettől kezdve minden esetben, amikor új tisztségbe kerülnek, újra esküt kell tenniük, és már nem elégséges ezt a közszolgálatba történő belépésükkor egyszer és mindenkorra megtenni. Ez a gyakorlat egészen 1848-ig fennmaradt.⁵²

⁴⁸ *Juramentum Supremor Comitum*, MNL OL A 82 (Liber Juramentorum, 1806–1842), 1 kútfő, fols. 61–61.

⁴⁹ *Juramentum Judicis Curiae Regiae*, MNL OL A 82 (Liber Juramentorum, 1806–1842), 1 kútfő, fol. 46.

⁵⁰ Az esküminták standardizálódása ellenére továbbra is a díksztériumok hatáskörébe tartozik az esküszövegek meghatározása. Ebből adódóan nem meglepő, hogy a Helytartótanács tanácsosaira vonatkozó esküszöveg némiképp eltér a Kancellárián használatban lévő szövegtől: „*Ego N.N. juri per DEUM Vivum (et Gloriosum Dei Genitricem, Virginem Mariam, et omnes Sanctos atque Electos DEI) Fidemque mea spondeo, et promitto Serenissimo, Potentissimo, ac Invictissimo Principi FRANCISCO Imo Auftriae Imperatori, Hungariae et Bohemiae hujus nomini quintus, Dalmatiaeque, Croatiae, Slavoniae Regi Apostolico, Haereditario Terrae Principi, ac Domino Domino Nostro meo Clementissimo; Quod Suae Sacrae, Caesareae et Regio Apostolicae Majestati perpetuo fidelis, obediens et devotus ero, nec non Ejusdemque Haeredum et Successorum Honorem, Dignitatem, et Commodaque semper observare et promovere studebo, Damna vero, pro Viribus, avertam, in quacunque Re per Modum Confilii, interrogates fuero, fideliter; quod optimum et utilissimum videbitur, Confilium dabo, Odio, Amore, Timore, Favore, aliisque Complacenciis, Affectibus, aut Corruptelis femorit, Confilia quoque et Secreta praelibati Confilii [Regii Locumten. hungarici] nemini revelabo, debitum Honorem ac Observantiam Praesidi modofati Confilii exhibebo; nulli Partim Confilio, vel praetor Aequitatem adhaerebo; Instructionem Regiam, in Legibus, et Articulis Regni fundatam, exacte observabo; Omnia denique alia praefabo, quae fidelem, et juratum Confiliarium praefare decet, et oportet, quaeque Honefati, et Justitiae, sunt confentanea. Et prout de praefenti nulli secretae Societati, aut Confraternitati, sive intra Ambitum haereditariarum Suae Majestatis Caesareae et Regio Apostolicae Ditionum, sive extra illas adlectus sum, ita neque a modo in posterum ad qualemcunque talismodi secretam Consociationem, quocunque demum sub praetextu, me immittam. Ita me DEUS adjuvet, (Beatissima Virgo Maria, et omnes Sancti atque Electi DEI).” *Juramentum Confiliariorum Consilii Regii Locumtenen. Hungarici*, MNL OL A 82 (Liber Juramentorum, 1806–1842), 1 kútfő, fol. 58.*

⁵¹ Illés József: *A Magyar czimer és a királyi czim története 1804-től kezdve*. Budapest, 1917. 7–11.

⁵² Heindl, Waltraud: *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*. Wien–Graz–Köln, 1991. 44., 287–288.

Egy kevésbé szembeötlő, mégis jelentős változás található a *Vormärz* hivatali esküszövegeiben: az Istennek címzett részben a Szűz Máriára és a szentekre vonatkozó rész zárójelbe került. A katolikus udvar dikasztériumaiban (Erdéllyel szemben, ahogy már láttuk) használatos dekretális esküforma (*decretale iuramentum*), amelyet a *Carolina Resolutio* tett kötelezővé 1731-ben, hosszú ideig lehetővé tette a protestánsok kirekesztését a közszerolatból.⁵³ A vallási tolerancia jegyében azonban 1790–1791-ben megreformálják azt, és a protestánsok számára opcionálissá teszik⁵⁴ – e tolerancia azonban csak a keresztényekre terjed ki, a nem keresztények továbbra sem vállalhatnak hivatalt a közigazgatásban.

Így a *Vormärz* időszakában a közigazgatás egyre növekvő átpolitizáltsága a hivatali esküszövegen is nyomot hagy, amelyben a hűség kívánalma fontosabbá válik a hivatali kötelezettségeknél.

A forradalom és a neoabszolutizmus időszaka (1848–1860)

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc hatására, amelynek idején létrejöttek az első magyarországi minisztériumok, és kimondták az ország függetlenségét, egy sor új hivatali eskü jött létre. Az esküszövegek éles cezúrát vontak a korábbi időszakokkal, és egyre nagyobb hangsúlyt kapott bennük egyféle nemzeti legitimitás kifejezése. Továbbá átfarmálásuk a rendszerben végbemenő változásokat is jól tükrözi.

Az áprilisi törvények kihirdetését követően először vonatkozott ugyanaz az eskü a hierarchiában elfoglalt pozíciótól függetlenül a tanácsosokra, titkárokra és fogalmazókra: a külön tanácsosi eskü végleg megszűnt a közös hivatali esküben. Az 1844 óta a latint felváltó magyar hivatalos nyelven előírt közös esküminta továbbra is egyszerre hűségi és hivatali eskünek tekinthető, azonban *Vormärz*beli változatához képest igen sokat rövidül: „Én, N. N. esküszöm az élő Istenre, az alkotmánynak és királynak hűséget, a törvényeknek engedelmisséget, és ígérem és fogadom, hogy a reám bizott, s elvállalt hivatalnak minden kötelességeit igazság és törvény szerint pontosan és lelkiismeretesen fogom teljesíteni. Isten engem úgy segítjen.” (Az irodabelieké a záró részben másként alakult: „...lelkiismeretesen teljesítem, és a hivatalos iratokat és azoknak titkait becsületesen megőrzöm...”)⁵⁵

⁵³ A 1731. évi első *Carolina Resolutio* elrendelte, hogy minden bírának és más tisztviselőnek, ügyvédnek, a megrendelt forma szerint („*ad formulam decretalem*”) kell az esküt letenni, azaz Szűz Máriára és a szentekre utalva („*expressis verbis deiparae Virginis ac Sanctorum*”). *Carolina Resolutio*, 9. pont. Kuzmány, Karol: *Urkundenbuch zum österreichisch-evangelischen Kirchenrecht*. Wien, 1856. 135. A közhivatalok viseléséből a protestánsokat nem zárták ki nyíltan, de a vallási meggyőződésük feladása nélkül gyakorlatilag lehetetlenné vált számukra a hivatali pálya.

⁵⁴ „Az evangélikusok a törvényben előírt eskü letételétől, a mi annak záradékát (a boldogságos szűz Máriát, Isten szentjeit és választottait) illeti, menteknek nyilváníttatnak.” 1790/91. évi XXVI. tc. 9 §. Az 1781. évi türelmi rendelet már tett egy lépést ebbe az irányba, de a szövegben akkor még nem szerepelt a következő passzus: „Úgy véljük, hogy az igaz keresztényi türelem megerősítéséhez az is hozzátartozik, hogy az ágostai és a helvét hitvallásúak ne legyenek kötelesek másként esküdni, csakis azon esküforma szerint, amely vallásuk hitelveinek megfelel.” Itt ki kell emelnünk, hogy a *Liber Juramentorum*ban a „szűz Máriára és minden szentekre” vonatkozó szövegrészt, mivel nem volt kötelező, zárójelbe tették – legalábbis a kancellárok és a tanácsosok esetében, amely esküszövegek az első oldalakon szerepelnek. Úgy tűnik, az alsóbb tisztségekre vonatkozó eskük esetében, amelyek az utolsó oldalakon találhatók, már nem terjedt ki ez az igyekezet, ami azonban nem jelenti azt, hogy ez utóbbiak esetében dekretális esküformáról lett volna szó. Ellenkezőleg, ezek azok a részletek, amelyek az esküminták felhasználásáról közvetítenek információkat, és amelyekből arra következtethetünk, hogy a norma és a gyakorlat nem volt egymással teljes átfedésben.

⁵⁵ Belügyminisztériumi tisztviselők esküje, 1848. április 28. Fábíánné Kiss Erzsébet: *Az 1848–49-es magyar minisztériumok*. Budapest, 1987. 480–481.

Még ha csak formailag is, de ez a minisztériumi eskü nagyban eltér a régi tanácsosi eskü hagyományaitól: az uralkodó tituluszainak barokkos felsorolása, valamint a Szűz Máriára és a szentekre vonatkozó utalás ekkor már egyaránt eltűnik. Az uralkodó, akire immáron csak a Magyarországon egyedülként elismert címe („királynak”) utal, második helyen kerül említésre. Lényeges változásként most először a tisztviselők az alkotmánynak is hűséget esküsznek, amely így először bekerül a hivatali eskübe (a korábbi szövegekben, ahogy láttuk, csak a törvények betartásának kívánalma szerepelt).⁵⁶ Így a bécsi tisztviselőkkel szemben a pestbudai tisztviselőket kétszeres hűségeskü köti, ami később legitimitáskonfliktus forrásává válik. Valóban az egész szabadságharc tétjét összefoglalja az az alkotmányos, majd historiográfiai vita, amely egyrészt az uralkodónak, másrészt az alkotmánynak fogadott – ugyancsak létfontosságú – hűség közötti feszültségre mutat rá. Az eskü kérdése többek között az aradi vértanúk elleni perben is fontos szerephez jut: az uralkodó elleni lázadás kötelességét a vértanúk mindannyian az alkotmányra tett esküjükkel magyarázták.⁵⁷

A hivatásvégzésre vonatkozó rész kezdetben a lehető legrövidebb volt. A tisztviselők esküszövegében a hivatali titok megőrzésének kívánalma ekkor még csak az irodatisztek esetében jelenik meg (a következő hónapokban már általánossá válik⁵⁸), míg a feladatvégzésre csak ennyi utal: „hivatalnak minden kötelességeit”.

Mindez azt jelenti, hogy az eskütétel inkább csak valamiféle szándék- vagy hűségnyilatkozatnak, semmint az egyébiránt törvényileg is szabályozott hivatali feladatok pontos meghatározásának tekinthető. Most, hogy az eskütétel függetlenné vált a hagyománytól, amely

⁵⁶ Az alkalmi esküdekre vonatkozó 14. századi esküszövegekben a Szent Korona iránti hűség természetesen nem modern alkotmányként (például az áprilisi törvények értelmében) értelmezi az alkotmány iránti hűséget, azonban valamiféle korai előfutárnak tekinthetjük, amennyiben a Szent Korona (mint egyfajta történelmi alkotmány) túlmutat az uralkodónak fogadott hűségen. Ez a Korona és az alkotmány közötti homályos viszony a dualizmus kori esküszövegekben is megjelenik, amelyekben az esküre kötelezettnek „a magyar korona országainak alkotmányához” kell hűnek maradnia.

⁵⁷ Katona Tamás (szerk.): *Az aradi vértanúk*. Budapest, 2003. A tábornokoknak katonai esküt kellett tenniük, amely 1848-ban a következőképpen hangzott: „Esküszünk a mindenható Istenre, hogy mi felséges királyunk és urunknak ötödik Ferdinánd Magyar-, Dalmát-, Horváth-, Tót-, Halics-, Lodomer-, Ráma-, Szerb-, Kun-, és Bolgárországok apostoli, úgy Jerusalemban királyának, Erdély nagyfejedelmének s a többi, mindenkor hűvek és engedelmesek leszünk, a magyar alkotmányt tisztelni és oltalmazni fogjuk, az Ő Felsége magyar hadi miniszterének, vezéreinek és a többi előjáróinknak engedelmeskedünk, őket megbecsüljük, védelmezzük, parancsolatjukra és rendelkezéseikre minden szolgálatokban figyelmezzünk, minden ellenség ellen, bár ki legyen és akárhol fogja Ő királyi Felsége és az alkotmány kívánni, akár vízen, akár a szárazon, minden éjjel nappal, mind csatákban, megtámadásokban, harcokban és ütközetekben mindennemű történetekben, szóval mindenütt, minden alkalomban bátran és vitézi módon hadakozunk, gyalog és loval zászlóinkat soha el nem hagyjuk, magunkat mindenkor úgy viseljük, mint az alkotmány és hadi törvények kívánják és mint a haza védőinket illik, s annál fogva becsületesen élni és meghalni kívánunk. Isten így segítjen bennünket.” Horváth Csaba: *A magyar katonai eskü története*. Budapest, 1998. 23. A kettős hűség kívánalma a katonai esküben is megtalálható, annyiban különbözik azonban a polgári tisztviselői eskütől, hogy itt a király és nem az alkotmány szerepel első helyen.

⁵⁸ Lásd például a pénzügyminisztériumi tisztviselők esküjét (1848. május 6.): „Én N. N. az élő Istenre esküszöm, az alkotmánynak és királynak hűséget, a törvényeknek engedelmességet; ígervén és fogadván, hogy a reám bízott ügyeket, utasításom szerint szorgalmasan elintézendem, s a hivatalbeli titkokat senkinek, semmi szín alatt föl nem fedezendem; törvényes előjáróimnak hivatalos körömhez tartozó minden rendeleteit lelkiismeretesen teljesítendem, s kötelességemnek törvény és igazság szerint pontosan megfeleledek. Isten engem úgy segítjen.” Fábíáné Kiss: *Az 1848–49-es magyar minisztériumok*, 480–482.

éppen a szentesített formulák ismétléséből merítette erejét, már a szakítás, a megszakított-ság válik fontossá, és minden terminus mérlegelés és vita tárgya.⁵⁹ Így vanezpéldául a hűségnyilatkozat esetében, amely változásainak elemzése lehetővé teszi a forradalmi rezsim változásainak nyomon követését. Kezdetben az alkotmányra tett hűségeskü megelőzte az uralkodónak fogadott hűséget, később azonban már csak az alkotmányra kellett felesküdni, az uralkodóra nem – már a Függelenségi Nyilatkozat kikiáltása előtt is: „Én N. N. esküszöm az élő Istenre, Magyarországnak és Magyarország alkotmányának hűséget, esküszöm, hogy hivatalomban, s minden hivatalos foglalatosságaimban legnagyobb pontossággal, szorgalommal s becsületességgel eljárandok, tudomásomra jött hivatalos titkokat senkivel, semmi ürügy alatt nem közlendem, egyáltalában minden hivatalos dolgaimat hazám javára és a szolgálat előmozdítására mint egy becsületes hivatalnok teljesítendem. Isten engem úgy segéljen.”⁶⁰ Majd végül a történelmi alkotmányra való utalás is eltűnt, és megjelenik a legitimitás új forrása, a függetlenség kinyilvánítása: „Én N. N. esküszöm az élő Istenre, hogy a nemzeti függetlenség nyilatkozatán épülő alkotmánynak hűve leszek, a törvénynek s a kormány rendeleteinek engedelmeskedem, és hivatalos kötelességeimet lelkiismeretesen teljesítendem. Isten engem úgy segéljen!”⁶¹

Nem meglepő, hogy később, a neoabszolutista rezsim lemondott az alkotmányra történő utalásról. 1849 decemberétől fogva a tisztviselőkre vonatkozó új, immár német hivatalos nyelvű eskü Ferenc Józsefnek tett hódolati eskü formáját ölti: „*Ich N.N. schwöre bei Gott dem Allmächtigen, Seiner Majestät dem durchlauchtigsten Kaiser von Österreich und Könige von Ungarn, unserem allergnädigsten Herr Franz Joseph dem Ersten unverbrüchliche Treue und Unterwürfigkeit, Gehorsam den Gesetzen, gewissenhafte Erfüllung meiner Amtspflichten und treue Bewahrung der Dienstgeheimnisse. So wahr mir Gott helfe.*”⁶²

1850 után, amikor az új igazgatási rendszer kiépült, ezt az átmeneti szöveget egy részletesebb szövegre cserélik, amely a birodalom egész területén érvénybe lép. Az Országos Levéltár több doboznyi esküformát (*Eidesformel*) őriz, ami ugyancsak a neoabszolutizmus bürokráciájának aprólékosságáról tanúskodik, ahogyan a felvilágosult abszolutizmus idején az esküminta-gyűjtemények. Dőry Gábor kerületi főispán esküje például a következőképpen hangzott:

⁵⁹ Ez igaz például Madarász László 1848. december 26-i törvényjavaslatára is V. Ferdinánd lemondását követően, amely felmentette a tisztviselőket esküjük alól: „Esküszöm az élő Istenre Magyarországnak s Magyarország alkotmányának hűséget; esküszöm, hogy Magyarország alkotmánya s annak törvényes és jogszerű függetlensége fenntartására törekedvén a magyar haza szabadságát és érdekeit mindenütt és mindenkor teljes erőmből előmozdítandom; esküszöm, hogy a Magyarország budapesti gyűlésének, s az általa megbízott vagy megbízandó kormánynak és ennek útján kinevezett s kinevezendő előjáróinak engedelmeskedvén, valamint senki mástól parancsot el nem fogadok, úgy minden kötelességeimet mindig hiven, pontosan és becsületesen teljesítendem, Isten engem úgy segéljen.” Fábíánné Kiss: *Az 1848–49-es magyar minisztériumok*, 480–482.

⁶⁰ *Honvédelmi tisztviselők esküje*, 1849. március 9. Uo.

⁶¹ *Belügyminisztériumi tisztviselők esküje*, 1849. június 19. Fábíánné Kiss: *Az 1848–49-es magyar minisztériumok*, 480–482.

⁶² MNL OL D 54 Abszolutizmus kori levéltár, 1. doboz. A szöveg Berzeviczy Albert magyar fordításában a következőképpen hangzik: „Én N.N. esküszöm az élő Istenre boldogságos szűz Máriára, s minden Szentekre Ő Császári Kir. Felségének I-ső Ferencz József Austriai Császár, s Magyar Ország Királyának legkegyelmesebb Urunknak törhetetlen hűséget és jobbágyi hódolatot, a törvénynek engedelmesseget; s fogadom, hogy hivatalos foglalatosságimat lelkiismeretesen, s pontosan teljesítendem, hivatalom titkait pedig szorosan megőrzendém. Isten engem úgy segéljen!” Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon: 1849–1865*. 1. köt. Budapest, 1922. 83.

„Eidesfomel

für dem k.k. Ober Kreis-Präsident Gabriel Döry

Sie werden zu Gott dem Allmächtigen schwören, und bei Ihrer Ehre und Treue geloben, Seiner Majestät Franz Joseph I. von Gottes Gnaden Kaiser von Oesterreich, und nach Ihm, dem aus Allerhöchst dessen Stamme und Geblüte nachfolgenden Erben, treu und gehorsam zu sein, und, nachdem Sie von dem Herrn Minister des Innern zum Kreis-Präsidenten ernannt worden sind, werden Sie schwören, in diesem Amte die Ihnen durch das Gesetz und die besondere Dienst-Instruction auferlegten Obliegenheiten genau zu erfüllen, alle Ihnen von Ihren Vorgesetzten zugewiesenen Geschäfte nach Ihrem besten Wissen und Gewissen eifrigst zu verrichten, stets das Beste des Staatsdienstes im Auge zu behalten, das Amtsgeheimniß strenge zu bewahren, in Allem und Jedem die wahre Wohlfahrt der Monarchie, und insbesondere des Ihrer Leitung anvertrauten Regierungsbezirkes auf Grundlage der von Seiner Majestät Ihren Völkern Allergnädigst verliehenen Reichs-Verfassung und der besonderen Gesetze, zu befördern, Nachtheil und Schaden nach Ihren Kräften abzuwenden, mit allem Nachdrucke dahin zu wirken, daß dem Gesetze allenthalben Achtung verschafft und Folge geleistet werde, und sich überhaupt so zu benehmen, wie es einem Manne von Ehre und einem treuen Diener Seiner Majestät des Kaisers ziemt.

Was mir eben vorgelesen worden ist, und ich in Allem wohl und deutlich verstanden habe, demselben will ich getreu nachkommen. So wahr mir Gott helfe!

Ofen dem 1sten Dezember 1850⁶³

A Vormärz időszakának esküszövegeivel ellentétben az uralkodónak csak egyetlen titulusa kerül említésre („Kaiser von Oesterreich”): 1848-cal ellentétben a tisztviselők most először kizárólag az osztrák császárnak fogadnak hűséget, és már nem a magyar királynak. Noha a hivatkozás az alkotmányra az 1850. évi esküben is megmarad, már sokkal rövidebb formában jelenik meg, sőt a hivatalviselésre vonatkozó részen belül, és már a birodalmi alkotmányra („Reichs-Verfassung”), az olmützi oktrojált alkotmányra utal. Egyébként ez a rendelkezés a későbbiekben, még az alkotmány 1851. év végi hatályon kívül helyezése előtt eltűnik a császár által előírt új eskü szövegéből: „Sie werden einen Eid zu Gott dem Allmächtigen schwören und bei Ihrer Ehre und Treue geloben, Seiner Majestät dem Allerdurchlauchtigsten Fürsten und Herrn Franz Joseph dem Ersten, von Gottes Gnaden Kaiser von Oesterreich, König von Ungarn und Böhmen, König der Lombardie und Venedigs, von Dalmatien, Croatien, Slavonien, Galizien, Lodomerien und Illyrien, Erzherzog von Oesterreich etc. etc., und nach Allerhöchst Demselben den aus Allerhöchst Dessen Stamme und Geblüte nachfolgenden Erben unverbrüchlich treu und gehorsam zu sein. Sie werden schwören die Ihnen in Ihrem Dienste obliegenden besonders vorgezeichneten Pflichten gewissenhaft zu erfüllen, dabei stets nur das Beste des Dienstes Seiner Majestät und des Staates vor Augen zu haben, den Gesetzen so wie den Ihnen zugekommenen Aufträgen Ihrer Vorgesetzten willigen Gehorsam zu leisten und das Dienstgeheimniß treu zu bewahren.”⁶⁴

⁶³ MNL OL D 54, 1. doboz, fol. 5.

⁶⁴ Stockinger, Thomas: *Der Diensteid der Beamten in der Habsburgermonarchie in Revolution und Neoabsolutismus, 1848–1868*. In: Bismuth, Hervé – Taubert, Fritz (dir.): *La question du serment. De l'âge du prince à l'ère des peuples*. Vienne, 2020. (megjelenés alatt); Bavouzet, Julia: *Les usages du serment officiel des fonctionnaires hongrois de la Double Monarchie*. Bismuth–Taubert (dir.): *La question du serment*, id. mű. Többek között Halász Gusztáv, a kecskeméti közigazgatási főszolgabíró is ezzel a szöveggel teszi le esküjét 1851. december 11-én. MN OL D 54 1 doboz, fol. 599.

Ez az új eskü, amelybe ismét bekerülnek az uralkodó titulussai, mindenekelőtt a tisztviselők engedelmisségének kívánalmát hangsúlyozza, akár a törvények (de már nem az alkotmány), akár a feletteseik iránt. Mindazonáltal az 1851. évi rendelet nem teszi lehetővé az esküforma egykori stabilizását: az 1854. évi közigazgatási reform újabb módosításokat vezet be, 1858-ban pedig ismét bekerül a kitétel, amely tiltja a titkos társaságokban való részvételt.⁶⁵ Végül az októberi diploma (1860) és a februári pátenz (1861) kihirdetését követően, amelyek helyreállítják az alkotmányos rendet, a hivatali esküszöveg a tradicionális formához tér vissza: az új főispánok „az 1848 előtt szokásban lévő esküforma szerint” teszik le esküjüket.⁶⁶

A folyamatos módosítások következtében a hivatali esküszöveg mintegy két évtized alatt közel tíz különböző változatban jelenik meg. Sőt a köztisztviselők esketésének fontossága körül is heves vita bontakozik ki, amelyben a módosításokkal kapcsolatos aggodalmak is felmerülnek, mondván: a sorozatos változtatások az eskü szimbolikus erejét csökkentették.⁶⁷

A dualizmus kora

A dualizmus időszaka alatt, úgy tűnik, az eskü politikai dimenziója átmenetileg háttérbe kerül. A kiegyezéssel Magyarország új korszakba lép, amit az ország szuverenitásának helyreállítása és ezzel párhuzamosan a központi állam feladatainak megsokasodása, valamint az igazgatási apparátus specializálódása és racionalizációja jellemez. Ennek következtében egy sor tisztség – az oktatói kar, az anyakönyvvezetők, a vasúti alkalmazottak, a fegyőrők, a csendőrök, az erdőtisztek – állami irányítás alá kerül, amelyek betöltői számára új esküszöveget kell kidolgozni. Sőt, a hivatali eskü törvényi keretei olyannyira bonyolultakká válnak, hogy e homályos intézmény részletei még az érintettek számára sem átláthatók.⁶⁸ Valóban

⁶⁵ *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Das Ministerium Buol-Schauenstein, Bd. 7.* Hrsg. von Stefan Malfèr. Wien, 2015. 18–22.

⁶⁶ Ez a kitétel többek között az 1860. évi főispáni utasításban is benne foglaltatik (MNL OL D 187, 1. csomó, fol. 129.). „Én N.N. esküszöm az élő Istenre (boldogságos szűz Máriára Isten minden Szentjeire), s örökös földi fejedelemnek, legkegyelmesebb uramnak, fenséges, hatalmas, győzhetetlen 1860 Ferencz József ausztriai Császár, Magyar és Csehország, ugy Dalmát, Horváth- és Tótország apostoli királyának hitemre fogadom ígérem: hogy Ő cs. kir. apostoli Fenségehez örökké hű, engedelmes, hódoló leszek, Ő Felségének, örökösének, utódainak dicsőségét, méltóságát, hasznát mindenkor fentartani és előmozdítani ügyekszem, kárát pedig erőm szerint meghőződvé leszek, minden dolog iránt tehetségemhez képest jogos és igaz ítéletet igazságot és végrehajtást teszek. Isten engem úgy segéljen (a boldogságos szűz, Istennek minden szentjei).” MNL OL D 187, 1. csomó, fol. 127.

⁶⁷ „...die öftere Wiederholung des Eides dessen Bedeutung verringert”. A miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve, 1859. nov. 1. *Die Protokolle des österreichische Ministerrates. IV. Das Ministerium Rechberg. Bd. 1.* Hrsg. von Stefan Malfèr. Wien, 2003. 211.

⁶⁸ Ez a *Magyar Közigazgatás* nevű hetilap „Lapunkhoz intézett nyílt kérdések és arra adott feleletek” nevet viselő rovatához beérkező kérdések nagy számából is kiderül, amelyekre az újság igyekezett a lehető legpontosabban válaszolni: kinek és mikor, mely formában és ki előtt kell esküt tennie, kinek nem kell esküt tennie, mihez van vagy nincs joga egy felesketett tisztviselőnek, mikor tekinthető egy eskü érvénytelennek stb.

minden igazgatási testület saját hivatali esküszöveget kap, amelyekben az adott hivatal végzésére vonatkozó sajátosságok is megjelennek. Ugyanis ebben az időszakban, amikor a köztisztviselők jogi státuszát törvény rögzíti, formálisan azt tekintik tisztviselőnek, akinek „eskütételi kötelezettsége van”, míg korábban éppen a *hivatalnok* biztosította az eskü számára a *hivatalos* jellegét.⁶⁹

Közülük azonban nem mindenkinek kellett feltétlenül hűségesküt is tennie. Bizonyos szakterületeken, például az anyakönyvi hivatalban, az erdőigazgatóságnál, valamint a helyi közigazgatás legalsóbb szintjein – a községekben – a köztisztviselőnek elegendő volt szakmai esküt tenniük.⁷⁰ Ezzel szemben a legtöbb tisztviselő esetében megmaradt az eskü politikai komponense: a köztisztviselők mind az uralkodónak, mind pedig az alkotmánynak hűséget fogadtak, még ha igazgatási területenként találunk is nem jelentéktelen eltéréseket. A központi állami közigazgatásban egy 1898-ban megjelent miniszterelnökségi rendelet megfogalmazza „a közigazgatás valamennyi ágában és az állami számvevőszéknél alkalmazott többi polgári állami tisztviselők különbség nélkül” leteendő esküszövegét a következő minta szerint: „Én, N. N., esküszöm az élő Istenre, hogy ő császári és apostoli királyi Felségéhez, ő Felsége uralkodó házához, a magyar korona országainak alkotmányához hű leszek, a törvényeket, a törvényes szokásokat, rendeleteket, utasításokat és szabályokat megtartom, hivatali előjáróimnak engedelmeskedem, a hivatali titkot megőrzöm, a hivatalommal járó köteleességeket részrehajlatlanul, lelkiismeretes pontossággal és legjobb tehetségem szerint teljesítem. Isten engem úgy segéljen!”⁷¹ Az államtitkároknak, állami számvevőszéki alelnököknek és főispánoknak, valamint az altiszteknek és szolgáknak külön-külön, de nagyjából hasonló minta készült, amelyeket mind tartalmaz a rendelet. Így e szöveg tekinthető a dualizmus kori állami közigazgatási köztisztviselők közös esküszöveg mintájának – ahogy említettük, más szakterületeken és közigazgatási szinteken más volt a szokás.

Az esküszövegben a politikai dimenzió csekély szerepét mindenekelőtt az uralkodó iránti engedelmességre vonatkozó rész hiánya jelzi: míg az esküt tevőnek már egészen a kezdetektől hűséget és engedelmisséget kellett fogadnia („*fideliter et obediens*”, „hű és engedelmes”, „*treu und gehorsam*”), a továbbiakban a szöveg már csak hűségre utaló részt tartalmaz („hű leszek”). Az uralkodó titulusa különösen érdekes: az állami központi igazgatásban dolgozók által teendő eskü „ő császári és apostoli királyi Felséghez” van címezve a 18. század óta hagyományosan érvényben lévő megfogalmazásnak megfelelően. Így teszük le esküjüket például a miniszteri és számvevőszéki tisztviselők, de a főispánok, a vasúti alkalmazottak és az igazságszolgáltatás alkalmazottai is.⁷² Hasonló a katonai eskü, amely továbbra is tartalmazza

⁶⁹ Hencz Aurél: *Törekvések a közzolgálati etika kialakítására. A dualizmus és a két forradalom kora.* 1. köt. Budapest, 1987.

⁷⁰ Például községi előjáróságnál (községi bíró, községi tanács, körjegyző, pénztárnok, községi jegyző, közgyám): „Én N. N. esküszöm, hogy a hivatalommal járó kötelezéseimet lelkiismeretes pontossággal teljesítem. Isten engem úgy segéljen!”, *Corpus Juris Hungarici*, 1871: XVIII, §86, 1886: XXII, §85. Itt nem új rendelkezésről van szó, sőt a falusi tisztségviselőkre vonatkozó esküszövegek korábban már említett gyűjteményében is találhatók nem politikai jellegű esküszövegek (lásd 38. lábjegyzet).

⁷¹ 1898/6451. M. E. számú rendelet, (*Rendeletek Tára*, 1898).

⁷² A miniszteri dolgozók, főispánok és számvevőszéki alkalmazottak esetében lásd: 1898/6451. M. E. számú rendelet, (*Rendeletek Tára*, 1898). A vasúti dolgozók esetében lásd: 1907/58.654. K. M. számú rendelet (*Rendeletek Tára*, 1907). Az igazságszolgáltatásban dolgozók esetében lásd: 1891/4291. I. M. számú rendelet (*Rendeletek Tára*, 1891).

az uralkodó többi titulusának felsorolását („Felséges Fejedelmünk s Urunk első Ferencz Jó-zsef, Isten kegyelméből ausztriai császár, Csehország királya stb. és Magyarország Apostoli királya”⁷³).

Míg az állami tisztviselők (*Staatsdiener*) esküszövege az összbirodalmi, *gesamtstaatlich* keretre utal, a vármegyei, önkormányzati, valamint az országgyűlési tisztségviselők csak a (magyar) királynak tesznek hűségesküt, mégpedig a következő rövid formában: „a királyhoz hű leszek”⁷⁴ – azonban az eskü második, a hivatásvégzésre vonatkozó része megegyezik az állami tisztviselőkével. Ez az apró különbség korántsem jelentéktelen, ha tudjuk, hogy a reformkor óta az uralkodó titulusainak meghatározása vita tárgyát képezte: a vita gyökere Magyarország Birodalmon belüli jogi státuszának kérdéséig nyúlik vissza.⁷⁵ Ebből adódóan például I. Ferdinándnak nem osztrák császárként, hanem magyar királyként kellett részt vennie az 1835. évi diétán, mégpedig V. Ferdinánd néven (ez a kettős számozás a reformkor esküszövegeiben is megjelenik). Sőt 1848-ban Kossuth Lajos egyenesen arra kérte a magyar királyt, hogy üzenjen hadat az osztrák császárnak, míg az abszolutizmus ideje alatt a magyar király titulus eltűnik a hivatalos nyelvből. Tehát a dualizmust szimbolizáló császári és királyi minőség (*k.u.k.*), amely megjelenik az állami tisztviselők esküjében, kényes politikai egyensúly produktuma és jellemző az Osztrák–Magyar Monarchiára, de tulajdonképpen az állami és vármegyei közigazgatás dualizmusát is jelzi, mivel az önkormányzati tisztviselők esküjében már nem szerepel.⁷⁶

Ahogy az esküszöveg, az eskütétellel járó szertartás/gesztusok is a közigazgatási ágazatok és a hierarchiában foglalt pozíció szerint változnak. A korábbi időszakokkal ellentétben a hivatalos szövegekben ekkor már fellelhetők a jelzések az eskütétel módjáról: az esküt „ünnepélyes módon”⁷⁷ kell elmondani, szívre tett kézzel (a minisztériumi alkalmazottak esetében), két (a közigazgatásban dolgozók számára) vagy (a miniszterek esetében) három ujjukat felfelé tartva. A tisztviselő ekkor hangosan, vagyis „élő szóval” köteles elismételni az eskü szövegét, majd „sajátkezűleg”⁷⁸ aláírni az oklevelet két példányban. Vagyis egy élőszóban elmondott esküről van szó, melyet az érintett írásban is megerősít – ez egyébként a középkor óta az eskütétel tradicionális formája. Mindezekon kívül az esküt az ország hivatalos nyelvéen kell elmondani,⁷⁹ amely körülményre az állami és felekezeti vagy nemzetiségi magániskolák tanárainak figyelmét⁸⁰ külön fel is hívják. Ezzel szemben az esketés vallási szempontból igen

⁷³ 1887/762 H. M. számú eln. körrendelet (*Rendeletek Tára*, 1887).

⁷⁴ A vármegyéken dolgozó tisztviselők esetében: *Corpus Juris Hungarici*, 1870: XLII, §71. A városházán dolgozók esetében: *Corpus Juris Hungarici*, 1872: XXXVI, §105. Az országgyűlésben dolgozó tisztviselők esetében: *Képviselőházi Szolgálati Szabályzat* §19, 1908.

⁷⁵ Péter László: *Die Verfassungsentwicklung in Ungarn*. In: Rumpler, Helmut – Urbanitsch, Péter (Hrsg.): *Verfassung und Parlamentarismus. Die Habsburgermonarchie (1848–1919)*. Bd. 7/1. Wien, 2000. 273–276.

⁷⁶ Bavouzet: *Les usages du serment officiel des fonctionnaires hongrois*.

⁷⁷ A m. kir. honvédelmi miniszter által kibocsátott utasítás, a véderőről szóló 1889. évi VI. törvénycikk végrehajtása iránt. (*Rendeletek Tára*, 1889).

⁷⁸ „Az illetők a mellett, hogy az esküt élőszóval elmondják, annak leirt szövegét még sajátkezűleg is aláírni tartoznak.” A m. kir. belügyminisztériumtól. Szervezeti és szolgálati utasítás a m. kir. csendőrség számára (*Rendeletek Tára*, 1887).

⁷⁹ Kizárólag a polgári igazgatás hatókörébe ekkor még nem tartozó honvédeknek lehet az eskü szövegét saját anyanyelvükön előolvasni és elmagyarázni. 1887/762 H. M. számú eln. körrendelet (*Rendeletek Tára*, 1887).

⁸⁰ *Corpus Juris Hungarici*, 1907: XXVII, §32, 1913: XL, §30.

engedékeny. 1791 és a dekretális eskü elhagyása óta az eskü intézményének fokozatos szekularizálódása lehetővé tette az eskü vallási szempontból semleges („laikus”) formájának, a fogadalomnak a megjelenését. Már a 19. század közepétől rendszeresen található a különböző eskütételeket szabályozó törvényekben az eskü mellett alternatívaként a fogadalom:⁸¹ minden tisztviselő maga döntheti el, hogy hagyományos formában teszi-e le az esküt („esküszöm az élő Istenre”), vagy pedig egyszerű fogadalmat tesz („becsületemre fogadom”). Az összevetés kedvéért érdemes megemlíteni: mind a német, mint az ausztriai tisztviselőknek egészen a Weimari, illetve a Német-ausztriai Köztársaságig várniuk kellett egy efféle választási lehetőségre.⁸² A vallási kellékeket sem kizárva, a köztisztviselők számára azt is lehetővé kellett tenni, hogy kívánságuk esetén feszület vagy égő gyertya előtt mondhassák el esküjüket.⁸³ A zsidókra vonatkozóan, feltehetőleg abból adódóan, hogy a közigazgatásban csak csekély számban voltak jelen, nem szerepel hasonló kitétel. Ezzel szemben az ügyvédek szakmai esküjében, illetve a tanúk esetében a tanúsító esküben benne foglaltatik, hogy az izraelita szokásoknak megfelelően kipával a fejükön és egyik kezüket a Tórára téve tegyék le esküjüket. Mindehhez azonban rabbi jelenléte nem volt szükséges.⁸⁴

Mint minden olyan ceremónia esetében, amely az állam mágiáját teszi láthatóvá, az eskü letétele ritualizált, vagyis egyfajta rituális rendet követ (mozdulatokkal, szavakkal, az ünnepi környezettel). Ez a szimbolikus dimenzió egyre inkább fontossá vált, mivel a dualizmus időszakában a hivatali eskü elveszíti jogi vetületét. Szimbolikusan továbbra is a közszolgálatba lépést jelzi, ám a hivatalban eltöltött éveket nem az eskü letételének pillanatától, hanem a tényleges hivatalba lépéstől számolják, a kettő között pedig hetek, sőt akár hónapok is eltelhetnek.⁸⁵ Továbbá, függetlenül attól, hogy egy tisztviselő tett-e esküt vagy sem, a hivatása végzése közben az általa vétett hibákat a közigazgatási bíróság egyformán ítéli meg, az esküszegést pedig önmagában nem tekinti súlyosbító körülménynek.⁸⁶ Paradox módon éppen akkor válik a hivatali eskü csak az átmeneti rítusokra emlékeztető ünnepélyes aktussá, amikor a

⁸¹ Lásd például: *Corpus Juris Hungarici*, 1868: XXVI, §43, 1871: XVIII, §86, 1872, XXXVI, §106, 1874, §12, 1875: VII, §29, 1876: XV, §21, 1881: XXI, §51, 1883: XLIV, §21, 1886: VII, §3, 1899: XV, §153, 1909: X, §39, 1913: XIV, §30. Leggyakrabban a következő mondat vezeti be a fogadalom szövegét: „Ha a megválasztott azt nyilvánítaná, hogy az eskü vallási meggyőződésével ellenkezik, a következő fogadalmat kell tennie”.

⁸² Conze, Vanessa: *Treue schwören. Der Konflikt um den Verfassungseid in der Weimarer Republik*. Historische Zeitschrift, Bd. 297. (2013) No. 2. 354–389.; Garstenauer, Therese: *Diensteide und Gelöbnisse ehemaliger Bediensteter der Habsburgermonarchie 1918–1921*. In: Bismuth–Taubert (dir.): *La question du serment*; Bavouzet: *Les usages du serment officiel des fonctionnaires hongrois*. id. mű.

⁸³ 1907/76.000. V. K. M. számú körrendelet (*Rendeletek Tára*, 1907).

⁸⁴ „...a rabbi közbejötté nélkül is, de minden esetre feltett kalappal a Thórára tett kézzel esküdjének.” 1867/ I. M. jul. 25-én kelt pótrendelete (*Rendeletek Tára*, 1867), §13.

⁸⁵ *Corpus Juris Hungarici*, 1885: XI. Kimondatlanul a nyugdíjba vonulásról szóló törvény is súlyos csapást mér a hivatali esküre.

⁸⁶ „Az eskü természetszerűen a jövő magatartásra vonatkozó promisszorios eskü, ehhez képest megsejtesét nem mint hamis esküt bírálják meg, legfőlebb súlyosító körülménynek tekintik a [hivatali eskü]-vel ellentétes magatartást. Egyébként a hivatali büntettek és vétségek szempontjából annak, hogy a terhelt hivatalnok tett-e [hivatali esküt] vagy nem, döntő súlya nincs.” *Révai Nagylexikon*, 10. köt. Budapest, 1914. 151. Ezzel szemben a katonák esetében az elkövetett vétség büntetési tétele magasabb, amennyiben az érintett korábban esküt is tett. A behívóparancs megtagadása például egytől öt évig terjedő szabadságvesztéssel fenyegetett, amennyiben az érintettet eskü köti, de azokra, akik nem tettek esküt, csak hat hónaptól két évig terjedő szabadságvesztés szabható ki. 1893/23.025. H. M. számú körrendelet (*Rendeletek Tára*, 1893).

köztisztviselőstátusz tartóoszlopaként jelenik meg. Egységes és egységesítő „integratív adminisztratív ritusként”⁸⁷ nemzetiségi és felekezeti hovatarozástól függetlenül olyan közös értékalapzatot hoz létre a tisztviselők számára, amelynek alapja a magyar alkotmány és főképpen Ferenc József iránti hűség és a hivatásetika tisztelete.

Az 1918–1919-es forradalmi időszak

Az első világháborút követően az eskü politikai aspektusa ismét előtérbe került. Az 1848–1849-es időszakhoz hasonlóan a rezsimváltások és forradalmak gyors egymásutánisága egyféle inflálódáshoz vezetett: 1919 és 1920 között a köztisztviselőknél négy, olykor öt különböző esküt is le kellett tenniük: először a monarchiára, majd a demokratikus, később pedig a tanácsköztársaságra, az ellenforradalmi kormányra, végül a magyar kormányzóra – nem beszélve azokról a köztisztviselőkről, akik az idegen megszállás alá került területeken maradtak. E zavaros periódusban, amelyet a határok és az államforma bizonytalansága jellemzett, az eskükben a hatalom elszemélytelenedése, vagyis az állam vezetője iránti hűség kívánalmának elhagyása tükröződött, és konszenzus alakult ki a haza iránti hűség fontossága tekintetében.

A királyra utoljára 1918. október 31-én esküdött fel a magyar kormány. E gyakran elfelelt eskü szövegét Drozdy Győző, a Nemzeti Tanács írnoka örököltte meg: „Esküszöm az egy élő istenre [sic], boldogságos Szűz Máriára és Istennek minden Szentjeire, hogy Ő császári és apostoli királyi Felségéhez örökké hű, engedelmes és hódoló leszek (A pesti utcán ekkor volt lehangosabb forradalmáraink kiáltozása; Éljen a Köztársaság!) Ő Felségének, örököseinek és utódainak dicsőségét, méltóságát, hasznát mindenkor fenntartani és előmozdítani igyekszem... Legnagyobb gondal azon leszek, hogy a királyi jogok, mentességek, kiváltságok csorbulást ne szenvedjenek... Ő Felsége szándékait, titkait senkinek fel nem fedezem... Valamint pedig határainkon belül vagy kívül semmiféle titkos társaságnak (Bólyai páholy) tagja nem vagyok...”⁸⁸

A szerző ironikus megjegyzésével szemben itt nem a „spanyol királyi háztól kölcsönzött antik esküszövegről”, hanem a reformkori hivatali esküről van szó, amelyet IV. Károly anakronisztikus módon utoljára életre keltett. A Habsburg Monarchia hatyúdalaként ennek a király (vagy inkább a homo regius) előtt tett utolsó eskünek azonban már csak szimbolikus jelentősége lehetett, mivel IV. Károly másnap távbeszélőn (!) felmenti a kormányt esküje alól.⁸⁹ Bár a felmentés csak a kormányra vonatkozott, így a tisztviselőket elvileg nem érintette,⁹⁰ „ezzel az egy szóval elismerte az uralkodó Magyarország önállóságát. Az a paktum, mely Szent István országát a Habsburgok birodalmához kötötte, megszűnt érvényben lenni.

⁸⁷ Ez a kifejezés, amelyet Magali Gravier használt az újraegyesített Németország közigazgatásával összefüggésben, a dualizmus kori Magyarország esetében is jól használható. Gravier, Magali: *Entrer dans l'administration de l'Allemagne unifiée: une approche anthropologique d'un rituel d'intégration* (1990–1999). *Revue française de sciences politiques*, vol. 53. (2003) No. 3. 323–350.

⁸⁸ Pakzy Zoltán (szerk.): *Elvett illúziók: Drozdy Győző emlékiratai*. Budapest, 2013. 41–42.

⁸⁹ E drámai epizódról lásd: Garami Ernő: *Forrongó Magyarország: emlékezesek és tanulságok*. Budapest, 1922. 39–42.

⁹⁰ Ezzel szemben az ausztriai tisztviselőket nem a császár, hanem törvény mentette fel. (Gesetz vom 12. November 1918 über die Staats- und Regierungsform von Deutschösterreich. *Staatsgesetzblatt*, Bd. 5. (1918), §6: Die Beamten, Offiziere und Soldaten sind des dem Kaiser geleisteten Treueides entbunden.).

Amit századok küzdelmei nem tudtak kivívni, azt most a lehető legegyszerűbb módon megtette egy kis telefonbeszélgetés”, ahogy két francia író, Jean és Jérôme Tharaud patetikusan közli.⁹¹ Az eskü alól felmentés valóban olyannyira fontos aktus, mint maga az eskütétel.

Annak érdekében, hogy ne maradjanak „eskütlenek” (*eidlos*), a miniszterek, másnap esküt tettek a Nemzeti Tanács előtt, mégpedig egy kizárólag politikai aspektusra redukált meg egyezésen alapuló formában: „Esküszöm, hogy Magyarországhoz hű leszek, teljes függetlenségét megvédem, minden örömmel Magyarország népének javát, szabadságát és haladását fogom szolgálni. Isten engem úgy segítjen.”⁹² Ami a köztisztviselőket illeti, Károlyi Mihály úgy döntött, hogy „a fennálló szabályokban megállapított eskü vagy fogadalom szövegéből a királyság intézményével kapcsolatos rész elmarad, és e helyett a magyar Népköztársaságra és annak alkotmányára való hivatkozással kell újabb esküt vagy fogadalmat tenni”.⁹³ A köztársaság iránti hűség november végén kerül be az esküszövegbe: „Én, N.N. esküszöm az élő Istenre, hogy a Magyar Népköztársasághoz és ennek alkotmányához hű leszek.”⁹⁴ Megtalálható tehát a hazára és az államra hivatkozás, amely 1848 óta a politikai legitimitás új forrását jelenti az alkotmányra vonatkozó hagyományos jogi formula mellett. Ez a hivatkozás azonban egy bizonyos politikai rezsim formájában jelenik meg itt, először a Népköztársaság, majd 1919-ben a Tanácsköztársaság formában, mint később, 1946-ban⁹⁵ és 1949-et követően.⁹⁶ Továbbá a nép mint hivatkozási alap („Magyarország népének javát, szabadságát és haladását fogom szolgálni”) bekerült a hivatalos nyelvbe.

Ezzel szemben a szegedi ellenforradalmi kormány, amely saját legitimitásának biztosítása érdekében magát az államiság jogfolytonos képviselőjének tekintette, a dualizmus hivatali esküjéből merített ihletet a köztisztviselők 1919. május 31-jei esketéséhez: „Én N. N. esküszöm az élő Istenre, hogy Magyarországhoz és ennek alkotmányához hű leszek, a hivatali

⁹¹ Tharaud, Jean – Tharaud, Jérôme: *Ha Izrael a király*. Napkelet, 2. évf. (1924) 6. sz. 22. E riport-szerű tanulmányt, amely a 1918-at követő budapesti eseményekre tér vissza, franciául publikálták először 1921-ben, és egy trilógia első kötete (*Ha Izrael már nem király*, 1933, *A vörös Bécs*, 1934). Ezen erősen németellenes és kissé antiszemita iratokban a két francia testvér a zsidó kultúrát és vallást igyekszik elmagyarázni egy tanultabb francia olvasóközönségnek, amelyet élesen megosztott az 1894 és 1906 között zajlott Dreyfus-ügy.

⁹² *Minisztertanácsi jegyzőkönyv*, 1918. november 1., 1. pont. MNL OL K 27 1918. november 1. fol. 2–6.

⁹³ A magyar minisztérium 1918. évi 5.430. M.E. számú rendelete az állami hatóságok, vállalatok és intézetek címének, valamint az eskü és fogadalom [sic] szövegének megváltoztatásáról (*Rendeletek Tára*, 1918.).

⁹⁴ 1918/155.000. B. M. számú rendelet (*Rendeletek Tára*, 1918). Mindazonáltal 1919-ben még találunk olyan esküket, amelyek a korábbi formát követik: Thierfeld Mór miniszteri fogalmazó eskütétele Samassa Adolf államtitkár előtt, Budapest, 1919 évi március hó 10-én, MNL OL K 148 1920-5.t. 29-96 am/I, fol. 3.

⁹⁵ „Én esküszöm a mindentudó és mindenható Istenre, hogy a magyar köztársasághoz és annak alkotmányához hű leszek; Magyarország törvényeit, törvényes szokásait és a kormány rendeleteit megtartom; hivatali előjáróimnak engedelmeskedem, a hivatali titkot megőrzöm és hivatali kötelességeimet pontosan, lelkiismeretesen, a nép érdekeinek szem előtt tartásával teljesítem. Isten engem úgy segítjen!” *Corpus Juris Hungarici*, 1946: IV.

⁹⁶ „Én ... esküszöm, hogy a Magyar Népköztársasághoz, annak népéhez és Alkotmányához hű leszek; az Alkotmányt és az alkotmányos jogszabályokat megtartom; hivatali titkot megőrzöm, hivatali előjáróimnak engedelmeskedem; hivatali kötelességeimet pontosan, lelkiismeretesen és a nép érdekeinek szolgálatával teljesítem és minden igyekezetemmel azon leszek, hogy hivatali működésemmel a Magyar Népköztársaság megerősödését és fejlődését előmozdítsam.” 4288/1949. (X. 22.) MT számú rendelet a Magyar Népköztársaság és annak alkotmányára teendő eskü tárgyában.

titkot megörzöm, a hivatalommal járó kötelességeket részrehajlatlanul, lelkiismeretes pontossággal és legjobb tehetségem szerint teljesitem. Isten engem úgy segéljen!”⁹⁷

1920-tól kezdődően a hivatali eskü hasonlóképpen visszatér az 1898-as formájához, amelyben az esküt tevő először hazájának, majd az alkotmánynak, végül pedig az állam fejének (kormányzónak) fogad hűséget: „Én N. N. esküszöm a mindentudó és mindenható Istenre, hogy Magyarországhoz, annak alkotmányához és Magyarország kormányzójához hű leszek, Magyarország törvényeit és törvényes szokásait, valamint az alkotmányos kormány rendeleteit megtartom, hivatali előjáróimnak engedelmeskedem, a hivatali titkot megörzöm, és hivatali kötelességeimet pontosan és lelkiismeretesen teljesitem. Isten engem úgy segéljen!”⁹⁸ Míg tehát a köztársaság a hivatali esküt oly módon próbálta megújítani, hogy a legitimitás új formájára hivatkozott, addig a konzervatív kurzus ragaszkodik a hagyományos formákhoz, amelybe azonban beemelte a haza iránti hűséget.

A 19–20. század folyamán a köztisztviselőktől elvárt hűség mindenekelőtt a hatalom személytelenné válásának folyamatát tükrözi: az uralkodónak fogadott hűséget felváltja a rendszer (Népköztársaság, Tanácsköztársaság) és a haza (Magyarország, Szent Haza) iránti hűség. Ez közvetlen következménye e „zavaros időknél”, amelyeket a kormányzati rendszer, az ország vezetőjének és az ország határainak bizonytalansága jellemez. Míg Ferenc József személye a dualizmus stabilitásának megtestesítőjeként jelent meg, és neve egyfajta buzgóságot tudott kelteni a népben, 1918 után már csak a veszélyben lévő haza retorikájával lehetett a népességet mozgósítani. 1920 után és az ellenforradalmi Horthy-rezsim stabilizálódását követően a hivatali eskü visszatért tradicionális gyökereihez, amennyiben az alkotmány és az államfő iránti hűséget írta elő.

Konklúzió

Azáltal, hogy a tisztviselők esketését hosszú időperspektívában vizsgáltuk, lehetőségünk nyílt megvizsgálni azokat a változásokat, amelyek az első dikasztériumok tanácsosi esküjében végbementek, majd azt a folyamatot, amelynek során ez az eskü minden közszerolat közös esküjévé vált. A forradalmi időszakok kivételével azt tapasztaljuk, hogy az esküszövegben folytonosságot jelent bizonyos, az évszázadok során bevetté vált szófordulatok vissza-visszatérése. A hagyomány e rituális ereje különleges szentséget kölcsönöz a kimondott szavaknak,⁹⁹ amin az írásbeliség és a hatalom szekularizálódása sem változtatott.

Abban az időszakban, amely a rettentő esküben (*horribile juramentorum*) megjelenő büntető Istenben való hittől a nem vallásos, avagy „laikus” fogadalomig terjed, megállapíthatjuk, hogy a vallási aspektus a politikai dimenzióval szemben háttérbe szorul, bár nem tűnik el teljesen: a hivatalos szóhasználatban még ma is az eskü terminus használatos,¹⁰⁰ az

⁹⁷ Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez*. Szeged, 1923. 109.

⁹⁸ 1920/2.708. M. E. számú rendelet a hivatali (szolgálati) esküről (*Rendeletek Tára*, 1920). Érdekeséggént említjük, hogy a magánkézben lévő iskolák tanítóinak még 1931-ben is „Őfelsége Magyarország apostoli királyának” kellett hűséget fogadniuk, jóllehet IV. Károly 1922-ben bekövetkezett halála óta Magyarországnak nem volt királya – a szövegből mindenesetre a birodalomra való utalás már eltűnt. 1931/865-1-70. V.K.M. számú rendelet (*Rendeletek Tára*, 1931).

⁹⁹ A nyelv és különösen az eskü szakramentalitására lásd: Prodi, Paolo: *Das Sakrament der Herrschaft: der politische Eid in der Verfassungsgeschichte des Okzidents*. Berlin, 1997.; Agamben, Giorgio: *Das Sakrament der Sprache: Eine Archäologie des Eides*. Frankfurt am Main, 2010.

¹⁰⁰ Köbel Szilvia: *A köztisztviselői eskü és a lelkiismereti szabadság – Gondolatok az Alkotmánybíró-ság határozata kapcsán*. Fudamentum, 13. évf. (2009) 4. sz. 119.

eskütétel pedig azonkívételes (és ritka) alkalmak közé tartozik, amikor az érintett egy transzcendens világra hivatkozik. A bürokratikus formalizmus azonban, amelynek feladata saját koherenciájának megteremtése, a modern kor óta jellemzi az esküket, amelyek a kialakulófélben lévő állam benne rejlő rendjére hivatkoznak: ennek megfelelően a dikasztériumokban megjelenik a tekintélyelv, a felettes iránti engedelmesség elve, amely különbözik az uralkodónak fogadott feudális hűségtől. A hivatali titok az uralkodó személyes titkától az államtitokig fokozatosan egyre elvontabbá válik; végül a szakmai előírások is egyre pontosabb megfogalmazást nyernek. Mindennek fényében azonban egészen 1918-ig az uralkodót néven nevezik a hivatali esküben, és a hatalom elszemélytelenedése csak a monarchikus kereteken kívül (1848–1849-ben, majd 1918-at követően) figyelhető meg. A kormányzati rendszerre hivatkozás csak későn jelenik meg, ezután azonban a zavaros időkben saját politikai legitimitásának biztosítása érdekében a szabadság- és függetlenségeszményre támaszkodik, és így új alapokon biztosítja a hatalom szakralitását.

JULIA BAVOUZET

Official Oath in the Hungarian State Administration

This study proposes an archaeology of the official oath in the royal Hungarian administration, from the first centuries of the Christian statehood to the end of the monarchy in 1918. The evolutions of the oath pronounced by the councilors (in various medieval councils, dicastries and later in the 19th century's ministries) allows replacing in the *longue durée* this complex phenomenon, the persistence of which until today shows a remarkably long-lasting tradition. First to be addressed here is the issue of implementing a mandatory oath for the king's and later the state's servants, crystallizing the bureaucratization and professionalization of the administration. The second issue is specific to the 19th and 20th centuries, and focuses on the multiple reformulations of official oaths during revolutionary periods: how did evolve the duty of loyalty between allegiance to the king, the constitution, the country and finally the nation? In order to achieve this study, oath-templates were collected from various official sources (*Corpus Juris Hungarici*, *Rendeletek Tára*) as well as from archival oath-repositories (*libri juramentorum*). The political as well as ritual dimensions of the oath taking (and its refusal) are just incidentally part of our study.

PAPP SÁNDOR

„Rendkívül felemelő és megindító látvány ennek a rabságból felszabadult keleti népnek a lelkesedése”

*Forradalom és alkotmányosság a 20. század eleji Isztambulban
egy magánszemély és a hivatalos diplomácia szemszögéből**

A magyar historiográfia mindig is nagy érdeklődést mutatott az isztambuli könyvtárak és archívumok iránt.¹ A 19. század második felétől kezdve Vámbéry Ármin tette meg az első lépéseket afelé, hogy a magyar történészek és szakértők számára hozzáférést biztosítson az oszmán forrásokhoz.² Ezt követően 1907 és 1911 között Karácson Imre folytatott kutatásokat Isztambulban. Naplója részletes képet nyújt többek között a kor jeles magyar és török tudósaival folytatott levelezéséről, az isztambuli mindennapi életéről, a politikai küzdelmekről, a modern török történetírás kialakulásáról, a Török Történelmi Társaság megalapításáról és az azt körülvevő vitákról. Karácson szemtanúja volt az isztambuli ifjútörök forradalomnak (*Yön Türk Devrimi/İhtilali*), V. Mehmed Resád trónralépésének és a koronázással azonos jelentőségű kardfelővezési szertartás ünnepségeinek. Saját fényképezőgépével készített felvételeket arról a hajóról, amivel az új szultánt Ejüpbé (Eyüp) vitték, az ünnepi tömegről és a nyitott hintókon visszatérő ünnepélyes felvonulásról (*kılıç alayı*). Noha Karácson naplóját még nem tették közzé, néhány magyar szakember már használta,³ írásaik közül külön ki-

* Ez a tanulmány az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport tevékenysége keretében jött létre (FIKP Program TUDFO/47138-1/2019-ITM). A tanulmány első változata *Osmali Istanbulu / Ottoman Istanbul* évente megtartott konferenciasorozat előadására készült, írott változata 2020-ban jelenik meg. Szeretném megköszönni doktoranduszom, Kutse Altın segítségét a végleges török nyelvű szöveg kialakításáért, továbbá köszönettel tartozom Oross Andrásnak a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban végzett kutatásaim során nyújtott rendkívüli segítségéért. A címbeli idézet helye: Karácson Imre gépírási naplója. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kézirattár Fol. Hung. 1903. 69.

¹ Arbanász Ildikó – Csorba György: *Magyar kutatók isztambuli levél- és könyvtárakban a második világháború előtt*. In: Dobrovits Mihály (szerk.): A kísérlet folytatódik. A II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Dunaszerdahely, 2005. 4–47.

² Papp, Sándor: *Vámbéry ve Osmanlı Tarihçiliği*. In: Kul, Erdoğan – Altaylı, Yasemin (eds.): *Ölümlün 100. Yılında Ármin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri* (Ankara, 6–7 Eylül 2013). Ankara, 2017. 137–143.

³ Bene István: *Karácson Imre élete és művei (1863–1911)*. Győri Szemle, 7. évf. (1936) 137–171.; Fodor Pál: *Karácson Imre (születésének 125. évfordulóján)*. Keletkutatás, 1989. tavasz, 109–114.; Fodor Pál: *Emlékezés a magyar turkológia nagyjaira. Karácson Imre*. Török füzetek, 3. évf. (1995) 1. sz. 4–6.; Papp Sándor: *Mekkora értéket képviseltek a Rákóczi-okmányok Konstantinápolyban a 20. század elején? Oszmán levéltárak megnyitására vonatkozó kutatástörténeti adatok*. In: Dobrovits Mihály (szerk.): *A segítő kéznek ez a mesterfogása. VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia 2011. Dunaszerdahely, 2005. 270–298.*

emelendő Csorba György rövid, de alapos tanulmánya, amely több helyen is foglalkozik az alábbi, általam is érintett témákkal.⁴

A jelen tanulmány témájának kidolgozásakor igyekeztem a lehető legszélesebb forrásbázisra alapozni. Mindenekelőtt alaposan merítettem (1) Karácson Imre naplójából, melynek mind az eredeti, füzetekben vezetett kéziratos változatát, mind pedig az ezekből készült gépelt példányt felhasználtam. (Ahol a kettő között nem volt különbség, csak a gépelt változatra hivatkozom.) A sok érdekes téma közül ez alkalommal az ifjútörök forradalomtól, vagyis az oszmán alkotmány második kihirdetésétől (1908. július 23.)⁵ II. Abdülhamid szultán trónfosztásáig (1909. április 27.)⁶ és V. Mehmed Resád szultán trónra lépéséig vizsgálom az isztambuli eseményeket. (2) Mindezekkel együtt Karácson Magyarországra küldött és nagy számban fennmaradt leveleit is felhasználtam.⁷ (3) Harmadikként pedig – egyben kontroll-adatokat szolgáltató elsődleges forrásként – az Oszták–Magyar Monarchia isztambuli nagykövetsége anyagait, főként a követjelentéseket és táviratokat dolgoztam fel. Ezek legnagyobb részét az itáliai származású magyar arisztokrata, Pallavicini János őrnagy (Pádua, 1848 – Pusztaradvány, 1941)⁸ nagykövet és a monarchia cseh származású külügyminisztere, Alois Lexa von Aehrenthal gróf (Hrubá Skála, 1854 – Bécs, 1912) közötti hivatalos levelezés teszi ki.⁹ A fentebb felsorolt források a jelen téma számára igen részletes adatokkal szolgálnak, teljes körű kiértékelésükre ebben az írásban nem vállalkozhattam. (Úgy tűnik, e bécsi forrásokat a nemzetközi oszmán történetírás részéről a Princeton Egyetemről nyugállományba vonult Şükrü M. Hanioglu kívül más ez idáig nem használta fel.¹⁰)

Karácson Imre 1907–1911 között élt Isztambulban. Elfoglaltsága hivatalosan a magyar történelemre vonatkozó források gyűjtése volt. Emellett, ha a levelezését és a naplóját figyelmesen olvassuk, más jellegű tevékenység nyomaira is bukkanhatunk. Karácson nem volt diplomata, fennmaradt útlevele szerint egyszerű magyar állampolgárként utazott Isztambulba,¹¹ úticélként tanulmány (*étude*) szerepelt. Utazását a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatta.¹² Ezzel szemben – ahogy az alábbiakban látni fogjuk – magas rangú állami tisztviselőkkel, élükön a nagyvezírekkel került egészen közeli kapcsolatba. Ott ült a diplomatapáholyban az újra összehívott oszmán parlament megnyitóján, és az elhangzott beszédekről beszámolókat küldött Magyarországra. Jól tudjuk, hogy Magyarország a tárgyal

⁴ Csorba György: *Történelem a történelem viharában: Karácson Imre az 1908–1911 közötti törökországi eseményekről*. Keletkutatás, 2012. tavasz, 87–101.

⁵ Danişmend, İsmail Hâmi: *Osmanlı Devlet Erkânı. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. Cilt 4. İstanbul, 1972. 356.

⁶ Danişmend: *İzahlı Osmanlı Tarihi*, 376.

⁷ OSZK Kézirattár, Levelestár, Karácson Imre–Thallóczy Lajos. (1907–1910, 75 levél, levelezőlap és képeslap)

⁸ Bridge, Francis Roy: *Die jungtürkische Revolution aus österreich-ungarischer Sicht*. Österreichische Osthefte, Jg. 36. (1996) 1. H. 23–52. A cikket ismerteti: Sonnevend Péter: Bridge, F. R.: *Az ifjútörök forradalom egy bécsi diplomata szemével*. Kisebbségkutatás, 5. évf. (1996) 1–4. sz. 482–484.

⁹ Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Politisches Archiv (a továbbiakban: PA) XII. Türkeri Berichte, Kt. 195. (1908. VI–VII.); ÖStA HHStA PA XII. Türkeri Berichte, Kt. 196. (1908. VIII–IX.); ÖStA HHStA PA XII. Türkeri Berichte, Kt. 197. (1908. X–XII.); ÖStA HHStA PA XII. Türkeri Berichte, Fasc. 198. (1909. I–VII.)

¹⁰ Hanioglu, M. Sükrü: *Preparation for a Revolution. The Young Turks, 1902–1908*. Oxford, 2001. (Studies in Middle Eastern History)

¹¹ Xantus János Múzeum, Győr, H.O. 75. 7.

¹² Csorba: *Történelem a történelem viharában*, 87.

időszakban nem volt független ország, a kiegyezést követően sem folytathatott önálló külpolitikát.¹³ Pontosan ezért nagyon különleges Karácson ezen tevékenysége, hiszen a Monarchia egységes külpolitikája ellenére nem hivatalos formában, de a budapesti magyar kormány egyfajta ügyvivőjeként tartották őt számon Isztambulban.

Karácson a magyar kormány utasítására és II. Abdülhamid szultán külön engedélyével kezdte meg kutatásait Isztambulban. Elsődlegesen a II. Rákóczi Ferenc vezetésével kitört felkelés és az annak leverésekor az Oszmán Birodalom területére menekült magyar bűjdósók mindennapjaira vonatkozó levéltári és kéziratári források feltárását szándékozta elvégezni. Isztambulba 1907 áprilisában érkezett meg, és kint tartózkodásának első másfél évét az oszmán bürokráciával folytatott küzdelmével töltötte. Annak ellenére, hogy levéltári kutatásaira vonatkozóan rendelkezett szultáni és nagyvezíri engedéllyel, újabb kérvényekkel és az állandóan akadályokat gördítő hivatalnokokkal való vitatkozással kellett töltötenie idejét.

Naplójában állandóan visszatérő motívum a reménytelenség. Más szavakkal, naplójának állandó témája a török bürokrácia lassú és eredménytelen működése. Katolikus papként valósi szempontból sem volt semleges a muszlim világgal szemben. Visszaemlékezéseiből érzékeny és nyugtalan személyisége, lelki egyensúlyának hiánya szintén kimutatható. Nagyon feltűnő, hogy napi bejegyzéseiben a törökökre vonatkozó pozitív és negatív megjegyzések szinte rendszeresen egymást követve szerepelnek, mindig annak megfelelően, hogy miképpen telt az elmúlt napja. A bejegyzések híven tükrözik lelkiállapotának változásait, időnként nagyon radikális kijelentésekre ragadtatta el magát, mint például: „A török néppel való rokonság-keresés éppoly téves út a magyar tudományban, mint aminő téves politikai irány volt a törökkel való szövetkezés. A török nép faji jellegére, természetére nézve teljes ellentéte a magyarnak. Őseink szinte fékezhetetlenségig szabadságszerető nép voltak mindig, a török pedig rabszolgatermészet volt mindig. E népnek a szabadság iránt semmi érzéke nincs és nem is volt soha.”¹⁴

Az 1908. július 18-i naplóbejegyzésében kitért arra, hogy a fővárosi lakosság nagy szegénységben él, és információi szerint már harmadik hónapja nem kaptak fizetést. Az Ajaszófia Könyvtárban (Ayasofya Kütüphanesi) egy könyvtáros pénzt kért tőle kölcsön, hogy eltarthassa a családját.¹⁵ (Sajátos, ahogyan a tartozását visszafizette: néhány hét múlva egy kéziratot adományozott Karácsonnak, amely feltehetően a nevezett könyvtárból származott.)¹⁶ Mint bárki másnak Isztambulban, Karácsonnak sem volt fogalma arról, hogy az Oszmán Birodalomban hamarosan politikai fordulat következhet be. Sőt, még négy nappal azelőtt, hogy az alkotmányt másodszorra kihirdették volna, Avlonjai Ferid pasa arról beszélt az Osztrák–Magyar Monarchia nagykövetének, hogy a nagyvezír bármennyire is erős személyiség, mégis arra hatalma, hogy az alkotmányt érvényre juttassa.¹⁷

Ezen vélemény ellenére más történt. Július 22-én Karácson a Báb-i Áli főutcáján a következő jelenetnek volt tanúja: „Ma délután, midőn a Portára mentem, ugyancsak különös

¹³ Az Osztrák–Magyar Monarchia Külügyminisztériumának a Balkánt és különösen Bosznia–Hercegovinát érintő politikájára lásd: *Bridge, Francis Roy: Österreich-(Ungarn) unter den Grossmächten, Die bosnische Annexionskrise.* In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. Teilband 1. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. VI/1.* Wien, 1989. 309–318.

¹⁴ Karácson Imre: *Törökországi tartózkodásom főbb eseményei.* (1907, Karácson Imre gépelt naplója) OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 51.

¹⁵ Csorba: *Történelem a történelem viharában,* 90.

¹⁶ Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1908. október 15. OSZK Kézirattár, Leveléstár

¹⁷ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. július 21. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt.195. fol. 351.

látványnak voltam tanúja. A Báb-i áli Dsaddere érve meglepődéssel láttam, hogy az utca két oldalát sűrű néptömeg állja körül, az út közepén rendőrök járnak, s szorítják hátra a népet. Néhány ismerőssel találkozva megkérdeztem e tömörülés okát, s akkor mondják, hogy mindjárt jön a palotából az új nagyvezír. A szultán délben leküldött Ferid pasa nagyvezírhez s tudatta vele, hogy le van téve a hivataláról, és elvétette tőle a nagyvezíri pecsétet; ugyanakkor a Jildizbe hívatta Szaid pasát és a seikh-ül-iszlámot, s tudatta Szaid pasával, hogy kinevezte nagyvezírnek, s az elkészített okmánnyal elküldte a Portára elfoglalni a hivatalát. A kinevezési okmány török szövege a következő: »*Magasságos Vezér, Szaid pasa! Ferid pasa leváltásának következtében a nagyvezíri hivatal Hűségednek adatott és ruháztatott. Legyen Önön Isten Özszentsége tökéletes támogatása, ámen.*« Ily magas állásra való kinevezést lehetetlen volna rövidebben megírni. A Báb-i áli Dsádden, mivel a Portára menni úgysem lehetett, megvártam az új nagyvezír felvonulását. Katonai zenekarral és katonai kísérettel vonult fel. Elöl a török zászlót vitték a katonák, s azután a zenekar jött, majd pedig lóháton a nagyvezíri hivatal főtisztje, azután lóháton a seikh-ül-iszlám Dseáleddin, közepén Tahszin pasa a kinevező okmánnyal, mellette az új nagyvezír, Szaid pasa. Nagyobb baj lesz most rám nézve, hogy egy hónapig legalább várnom kell, mire valamiféle engedélyt kaphatok a munkám folytatására.¹⁸ A korszak udvari történetírója, Abdurrahman Seref Efendi a következő szavakkal vezette be a politikai fordulat leírását: „Ferid pasa leváltásával Szaid pasa nagyvezírsége” vette kezdetét.¹⁹

Két nap múlva a július 24-én kelt naplóbejegyzés szerint Karácson erősen kételkedett azzal a rövid hírrel kapcsolatban, amely az oszmán újságokban megjelent, miszerint a padisah utasításba adta a parlament (*Meclis-i Mebu'san*) összehívását. A török történetírásban ezt az eseményt második alkotmányossági időszaknak (*II. Meşrutiyet*) nevezik.

A fenti hírek szerint Karácson az oszmán alkotmány újbóli kihirdetéséről az oszmán polgárokkal együtt csak az esemény után másnap értesült. Egy nappal később, július 25-én tett naplóbejegyzésének hangneme a korábbiaktól nagyon eltérő volt: „Ma végre felébredt a török nép, s az alkotmányos szabadság második napján olyan tüntetést rendezett a Portán, a Szeraszkeriatban [Katonai Főparancsnokság], mely valóban meglepő. A zászlókkal, zenészővel felvonuló óriási tömegből sűrűn hangzott a hürrijet [szabadság], a vatan [haza] szó. Ez az aluszékony nép mily hirtelen átváltozott. Főképp érdekes a hírlapok nyelve.”²⁰ Karácson az alkotmány második kihirdetése után azonnal küldött egy írást a magyar kormány hivatalos orgánumának számító *Budapesti Hírlap*ba, amelyből a szimpátia és a remény hangját is ki lehet olvasni.²¹

¹⁸ „*Vezir-i [معلمیرم] Sa'îd Paşa! Ferid Paşa'nın infisal vuku'una binaen mesned-i sadâret sadakatıniza mebnâ-i uhdenüze tevcih u ihale kılınmışdır. Cenâb-i Hakk tevfiât-i sübhanesine muzahher buyura, âmin!*” Karácson Imre kézírásos naplójából, amelyben arab írásos török betétek is szerepelnek. Ezek a későbbi gépirásos tisztázatból hiányoznak. A kéziratban a fenti idézetben látható szót a fenti formában lehet elolvasni, de ez értelmetlen, valószínűleg معالیم a helyesebb olvasat, amelynek a jelentése 'magasságos', rajta az egyes szám első személyű birtokos személyrag. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 265/2. A napló gépelt változatát lásd: OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 51.

¹⁹ Kodaman, Bayram, Prof. Dr. – Ünal, Mehmet Prof. Dr.: *Son Vaka'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi. II. Meşrutiyet Olayları (1908–1909)*. Ankara, 1996. (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi – Sa. 133.) 11.

²⁰ Karácson Imre gépirásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 52.; Kodaman–Ünal: *Son Vaka'anüvis*, 12.

²¹ Karácson Imre gépirásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 52.; Csorba: *Történelem viharában*, 90.

Ezekben a napokban a hivatalos stílusban fogalmazott politikai jelentések hangneme is megváltozott. Erre jó példa Pallavicini őrgróf jelentése: „...tehát a szultántól az alkotmány újbóli érvényessé tételét kérték. A napokban megjelent konstantinápolyi újságok közzétették a nagyvezír köriratát, amelyben az 1876-os alkotmány ismételt bevezetését ismertette.”²² Pallavicini jelentésében kifejezte abbéli reményét, hogy minden hirtelen jóra fordul. „Európa a mai napon egy teljesen új helyzettel áll szemben. Egy olyan elem, amelyet eddig teljes mértékben ignorált, a saját öntudatára ébredt...”²³ Feltehetően a többi Isztambulba akkreditált külföldi követség is hasonlóan reagált. Példaként idézhetem a hosszú ideig a Német Birodalom nagyköveti státuszában lévő (1897–1912) Adolf Freiherr Marschall von Bieberstein (1842–1912) véleményét, aki az Oszmán Birodalomban bekövetkezett változásokat hazája számára nagyon öröndetesnek értékelte.²⁴

A négy nap múlva, július 28-án írt naplóbejegyzés mutatja, hogy Karácsont különben nagyon szkeptikus karaktere ellenére mennyire befolyásolta az a lelkesedés és izgalom, amellyel a török nép az eseményeket fogadta: „A szabadság láza elfogta a törököket. A tüntetések napról napra nagyobbak, de mégsem fajultak el. A sajtó szeme felnyílt. Némely lap oly erősen ír, hogy bármely más európai lappal felveheti a versenyt.”²⁵ Az újságok nyelvezésére vonatkozóan Ausztria–Magyarország nagykövetének a véleménye megegyezett Karácsónéval.²⁶ A török nép lelkesedése nem ismert határokat, szabadon folytak a nyilvános rendezvények, amelyeken elkezdtek használni a nemzeti szimbólumokat. Az udvari történetíró erről a tényről a következőket írta: „A sajtónak, amely harminc éven keresztül alig hallatta szavát, egyszeriben ismét megerősödött a hangja, és újra elkezdte a korábbi fájdalmas panaszkodását. Azonban az, ahogy a Jildiz Palotánál az audienciára várakozó, a mellükre vörös és fehér kokárdát tevő és kezükben zászlót tartó demonstrálók a júliusi kánikulában órákon keresztül várakoztak arra, hogy »látni fogjuk padisahunkat«; és az a reménykedés, amellyel reggel öt óráig kitartottak és helytálltak, illetve az, amilyen komolyságot mutatott minden alattvaló, aki a forradalmi eseményben részt vett, elég volt arra, hogy alázatra kényszerítse [az újságírókat], s így senki se sértse meg sem az uralkodó személyét, sem annak mind személyes, mind hivatali méltóságát, [...]. »Sokáig éljen a padisahunk!« szólama mindenfelől az egekbe szállt. Július 10-étől az elmúlt időszakot a »korábbi korszak« nevével fémjelezték, és a szívet melengető szabadság korszakától megkülönböztették. A korábbi korszak hibái és bűnei ismételt az újságírók témájává váltak, ugyanakkor az uralkodás székhelyét senki sem kárhoztatta, és zaklatástól ment maradt.”²⁷

²² Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. július 21. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 195. fol. 351.

²³ „Das Element, welches man bisher fast vollständig ignoriert hat, ist zum Selbstbewußtsein gekommen...” Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. július 21. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 195. fol. 351.

²⁴ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. augusztus 27. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 308.

²⁵ Karácson Imre gépírási naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 53.; Csorba: *Történet a történelem viharában*, 92.

²⁶ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. augusztus 8. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 87.

²⁷ „otuz seneden beri sesi kısılmış olan matbû’âtun birden bire ref-i âvâz ve hikâye-i elîme-i mâziyye-i âgâz eylemesi ve göğüslerinde kırmızı beyaz kokardalar ve ellerinde bayraklarla sokak dolaşan nûmayişçiler Yıldız Sarayı pişgâhında padişahımızı göreceğiz diye Temmuz sicağında sâ’atlerce intizâr ve gecenin sâ’at beşine kadar sebât u isrâr ile nâil-i emel olması evkâf-ı umûmiyye inki-lâb-ı vâkî’in ciddiyetine ve zât-ı şâhânenin de şahsi ve makâmınca hiçbir zararı melhûz olmayan

A politikai helyzet a forradalmi hangulatban lassan megváltozott, mégpedig a regnáló uralkodó presztízisének kárára. Karácson naplóbejegyzése 1908. augusztus 8-ról: „Ismét új nagyvezír és új minisztérium van. Ezen a héten a miniszterek már részben harmadszor cserélődtek. Most a külügyminiszter kivételével csupa új miniszter van Kjamil pasa nagyvezírral az élén. Az új törökök bizottsága az [*İttihad ve Terakki Cemiyeti*, azaz Egység és Fejlődés Bizottsága] ugyancsak kezébe kapta a hatalmat. Most már nem a szultán az úr a birodalomban, nem is a kormány, hanem az új török bizottság. Ismét néhány új lap keletkezett. Tegnap török színielőadás volt. Számi bejnek²⁸ Besa yahut ahde vefa ('Besza avagy hűség az eskühöz')²⁹ című darabját adták elő, mely már 30 év óta el volt tiltva. A színielőadás óriási hazafias tüntetés volt. Beszédeket mondtak az előadás közben, s elég volt csak említeni a haza, szabadság szót, s a közönség óriási módon tüntetett. Egy jelenséget vettem észre e tüntetések-nél, hogy a szultán iránt való lelkesedés meglehetősen leszállott, mert a padisah említésekor igen feltűnően gyenge volt az éljenezés. Meglátjuk, mit hoz a jövő.”³⁰

Karácson megfigyelése teljes mértékben igaznak bizonyult. Pallavicini információi szerint már ekkor a padisah trónfosztásáról és leváltásáról folytak a viták a háttérben. Az akkori viszonyok azonban még nem tették lehetővé, hogy ténylegesen lemondassák a trónról.³¹ Ennek ellenére lassan mindenki számára világossá vált, hogy a szultán presztízse erősen megfogyott az ifjú török komité szemében.³² Pallavicini hírforrása szerint elkezdődtek a kormány tagjai elleni eljárások és elfogatások. Nagyon régi hagyományok is feléledtek. Az akkori helyzet hasonlított például az 1655-ben történetekhez, amikor is Ipsir Musztafa pasa lett a nagyvezír. Eleinte nagyon keményen lépett fel a Porta magas méltóságú hivatalnokaival szemben, a korábbi rezsim defterdjának teljes vagyonát konfiskálta, őt magát pedig Krétára száműzte. Majd változtatva szándékán, amikor a volt defterdár átkelt a Boszporuszon, azonnal kivégeztette.³³ A 20. század elején azért megfigyelhető némi eltérés a korábbi századok gyakorlatához képest. A bukott államférfiak, akiktől teljes vagyonuk átadását követelték, ha hajlandónak mutatkoztak fizetni, meg tudták menteni az életüket. Így például a korábbi védelmi miniszter, Riza pasa, aki 200 000 piaszttert fizetett, vagy a tüzéség felügyelője, Zeki pasa, aki 50 000 piszatert volt kénytelen átadni, s így megszabadult a börtöntől.³⁴

usul-i cedideye lüzüm-ı mutâva 'atına hükm etdirmeğe kâfi idi. [...] »Padişahım çok yaşa« sadâları her tarafdan göklere çıkıyordu. On Temmuz'dan evvelki devir, devr-i sâbık nâmıyle devr-i dil-ârây-yı hürriyetden tefrik edilip devr-i sabıkın kusûrları kabahâtları jurnalçılara isnâd edilerek makâm-ı saltanat münezzeh ve müberrâ 'ad olunuyor idi.» Kodaman–Ünal: Son Vaka'niüvis, 12–13.

²⁸ Semszeddin Számi Fraseri (1850–1904) híres íróról, szótárszerkesztőről van szó.

²⁹ Csorba: *Történész a történelem viharában*, 93.

³⁰ Karácson Imre gépírási naplója, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 54.

³¹ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. augusztus 8. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 87.

³² Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. augusztus 27. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 291–293.

³³ Simon Reniger III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1655. március 30. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 151–157.

³⁴ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. augusztus 20. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 247–248.

Az új nagyvezír kinevezése Magyarországon is visszhangra talált: „Ma írt Thaly Kálmán, hogy Kjamil pasa nagyvezírt üdvözlöm a nevében, ha kihallgatásra megyek, s majd ő felnyitatta a Szeráj levéltárát. Bárcsak sikerülne, mert az idei munkám ugyancsak kevés lesz, ha ez nem sikerül. Különösen Rákóczyra vonatkozólag kevés, amit eddig felkutatni sikerült.”³⁵

Az újonan megalakuló oszmán kormányzat Németország felé fordulása gyengítette Ausztria–Magyarország pozícióját. Pallavicini az új nagyvezírnél tett első audienciája során természetesen szóba került a Monarchia és az oszmánok közötti viszony is: „Törökországnak az Ausztria–Magyarországgal fennálló számos politikai és gazdasági érdeke következtében nagy figyelmet kell fordítania a köztük fennálló barátságra.” Pallavicini jelentésében kitért a boszniai és hercegovinai vilájetek helyzetére, véleménye azonban teljesen ellentétes volt hivatali előjárója állásfoglalásával. Az Osztrák–Magyar Monarchia újságaiban megjelenő, annexiót támogató nézeteket elhibázottaknak tartotta: „Megengedem magamnak azt is megjegyezni, hogy a jelenlegi időpont nem tűnik számomra alkalmasnak, hogy az annexió kérdését Bosznia tekintetében, ahogyan az a mi sajtónkban már megtörtént, bármilyen módon is tárgyalás alá vegyük. A jelenlegi körülmények között nem lehetne kizárni, hogy ennek a kérdésnek a felvetése Törökországot a többi balkáni országgal egy velünk szemben álló táborba kényszerítene.”³⁶

Az oszmán forradalom tanúja, Karácson és a hivatalos diplomácia beszámolója közötti különbség abban állt, hogy a nép megmozdulásairól, a tiltakozásokról és a nemzeti zászlóval történt felvonulásokról csak a civil Karácson tudósított (1908. augusztus 21.): „A tipe-basi [tepebasi, *tepebaşı*] színházban ma délután előadták Kemál bej Vatan c. darabját, óriási közönség jelenlétében. A jövedelmet a Niazi és Enver páncélosok vásárlására szánták.”³⁷ A néptömeg hazaszeretetből fakadó, hirtelen kitört megmozdulásairól csak a napi eseményeket a tömeggel együtt megélő, alsó perspektívából szemlélő szemtanú, Karácson írásaiban lehet nyomára bukanni. Ahogy arra is, hogy a török nőket, akik eddig a társadalom háttérbe szorított rétegét képezték, mennyire mélyen megérintette a hazaszeretet nyílt megélése (1908. augusztus 23.): „...Az alkotmányosság felvillanyozta a zárkózott török nőket is, akik gyűjtést indítottak a Niazi és az Enver hadihajók vásárlására. Húsz török asszony nyitott arccal, vállukon piros-fehér szalaggal indult el a szigeten az előkelő házaknál gyűjteni a nemzeti célra. Óriási feltűnést keltettek a török nők, kiknek nagy része igazi tüneményes szépség volt. A török hadihajók nagy része hasznavehetetlen állapotban van. Az *Ikdam* közli, hogy csupán csak a külső burkolat volt meg a gépészet nélkül, s ezt mint ócskavasat lehet csak értékesíteni. Ma este óriási tűz volt Sztambulban, amelyhez hasonlót sosem láttam. A Fátih mecset-től a Sehzáde mecsetig minden égett. A próféta miráds napja volt, ez a fényes kivilágítás ugyancsak szomorú lesz sok ezer emberre.”³⁸

Mirács napja – mint ismert – a muszlim időszámítás szerinti redzseb hónap 27. napja, ami 1908-ban augusztus 25-re, péntekre esett. Meglepő, hogy Karácson naplóbejegyzése két nappal korábbra van datálva, mint az ünnep tényleges ideje. Ez esetleg arra utalhat, hogy a naplófeljegyzéseit nem mindig az esemény napján készíthette, hanem néha utólagosan, így

³⁵ Karácson Imre gépirásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 54.

³⁶ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. augusztus 10. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 90. (távirat)

³⁷ Karácson Imre gépirásos naplója, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 55. A színdarab pontos címe a következő: Vatan yahut Silistre (A haza vagy pedig Szilisztra).; Csorba: *Történet és történelem viharában*, 93.

³⁸ Karácson Imre gépirásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 55.; Csorba: *Történet és történelem viharában*, 93.

tévedhetett a dátummal. Bárhogya is történt, annyi feltétlenül kiemelendő, hogy az ifjú oszmán forradalom napjaiban a fent említett tűzvész hosszú ideig mind Karácson naplójának, mind pedig a hivatalos diplomáciai jelentéseknek kiemelt témája maradt.

Az Oszmán Birodalmon belüli gazdasági és politikai pozíciókért versenyben lévő Ausztia–Magyarország és Németország a károsult családoknak nyújtott anyagi támogatásával és a leégett házak újjáépítésének szándékával kívánt maga iránt szimpátiát kelteni. Elsőként a német nagykövet, Marschall von Bieberstein báró lépett fel saját állama nevében. Pallavicini, amint tudomására jutott a német lépés, a segítségnyújtás érdekében kormányának egy nagy összeg átutalását javasolta.³⁹ I. Ferenc József elfogadta a nagykövet előterjesztését, és a saját nevében 15 000, kormánya részéről pedig 4000 piaszt utalványoztatott szeptember legelőjén. A padisah és az oszmán kormányzat köszönettel fogadta a segítséget.⁴⁰ Karácson naplójából kitűnik, hogy a tűzvész hatalmas katasztrófát idézett elő (1908. augusztus 24.): „Ma megnéztem a tüzet; egyes helyeken még ég a zsarátnok. Több mint háromezer ház pusztult el. Valens vízvezeték óriás, ódon falai több helyen ugyancsak füstösek lettek. A hajléktalanná vált népség számát 20 000-re teszik. Ezek legnagyobb részt muzulmánok.”⁴¹

Néhány nap múlva a tűzvész hátterének egy másik olvasata is napfényre került (1908. augusztus 27): „A török lapok már nyíltan írnak róla, hogy az óriási tűz s utána kisebb tüzek a gyújtogatók szövetkezetének tulajdonítható. Ezeket a gyújtogatókat a török lapok kondakdsi [kundakcsi, *kundakçı*] néven említik. A kondakdsik szövetkezete petróleumos fát és olajos vásznat dob a házra s azt meggyújtja. A gyanú pedig terjed, hogy a kondakcsik szövetkezete nem csupán rabolni akar a tűzveszély alkalmával, hanem a háttérben politikai párt lappang, mely az alkotmányosságot megzavarni akarja. Az *Ikdám* erre vonatkozólag így ír: »Kétségtelenné vált, hogy országunkban már egy ideje gyújtogatás szándékában egy gyújtogató csapat szerveződött. Ezeknek a szándékait teljes mértékben még nem fejtettük meg. Az [emberek] házait és szíveiket lángra lobbantók, a vagyonukat és értéküket felpredálók vajon a rablás miatt teszik-e ezt, vagy aljas szándékuk az, hogy ezen ország politikai testét romba döntsek? Mindkettő szükségszerűen következik ellenséges és piszkos szándékukból.«”⁴² Ezeket a híreket hiába keresnénk Pallavicini ezen napokban írt jelentéseiben.

A soknemzetiségű és vallási tekintetben is nagyon kevert országban, de különösen a sajátosan is többféle etnikai elem által lakott Isztambulban a *nemzeti* kérdés hirtelen a legfontosabb politikai üggyé vált. Pallavicini véleménye szerint az Egység és Fejlődés Bizottsága a meglévő nemzeti és vallási csoportok identitását egy kialakuló oszmán nemzettudatra kívánta lecserélni. A vallások között pedig meg akarta teremteni az egyenrangúságot.⁴³ Karácson szerint (1908. augusztus 28.): „Az *Ikdám* mai száma [Bir teklif-i mühim ('Egy fontos

³⁹ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Isztambul, 1908. augusztus 27. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 316–317. (távirat).

⁴⁰ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Isztambul, 1908. szeptember 3. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 308–315. Az átutalás eredeti oszmán számlája és annak német fordítása: uo. fol. 425., 424.

⁴¹ Karácson Imre gépirásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 56.

⁴² A naplóbejegyzés török szövege Karácson kézírásával: „Memleketimizde öteden beriden ihrak etmek için bir kundakçı çetesi teşkil etdiğine artık şüphe kalmıyor. Bundan maksadına olduğumı temamıyle giremiyoruz. Acaba evleri, yürekleri yayan, mal ve mennâmı gâret edüp yağma mi etmek, yoksa bir maksad-i mel'unâneye (ملعونانه?) mebna şu memleket vucud-i siyâsetine zarbe mi urmakdır. Bunun ikiside a'dâ-yi (?) müstelzem olan cenabetlerdendi.” OSZK Kézirattár, Quart Hung 265/2.; Karácson Imre gépirásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 56.

⁴³ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Isztambul, 1908. augusztus 27. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 291–293.

javaslat') címen ⁴⁴ Ali Mevlevi levelét közli, mely azzal a javaslattal áll elő, hogy egy bizottság álljon össze az ulemákból, s készítsen török nyelven új tefszíreket [magyarázatokat] a Koránhoz, amely magyarázza meg a Koránt.”⁴⁵ 1908. augusztus 31.: „Az *İkdám* ma cikket közöl [...] címen, mely a muzulmánoknak sok keserű igazságot nyíltan elmond. Mi volt, úgy mond, Európa beavatkozásának oka eddig? Mivel igazság és egyenlőség nem volt. Felszólítja a kormányt, hogy a legkiválóbb ulémákat küldje ki Anatólia falvaiba, hogy magyarázzák meg a népnek az alkotmány által követelt egyenlőséget, igazságot, keresztény és muzulmán között lévő teljes jog- és kötelesség-egyformaságot. Mert, ha most elveszítik Európa jóakarátát, többé nem sikerül így együvé hozni a népet. A *Budapesti Hírlap*ban közölt két cikkemnek jó hatása volt, mert egyiket az idevaló francia és török lapok kivonatban ismertették.”⁴⁶ (Ezen cikkek egyike a *Budapesti Hírlap* 1908. július 30-i 182. számában jelent meg *A Szabadság első napjai* címmel.⁴⁷ Karácson szeptembertől kezdve rendszeresen publikált az *İkdám* című napilapban is.⁴⁸)

A muzulmánok és a keresztények egyenjogúsítása az isztambuli muszlim társadalom számára egyáltalán nem volt könnyen elfogadható. Az oszmán társadalom hagyományainak, vallási és kulturális különbözőségeinek a felszámolására tett kísérlet egy európai minták alapján létrehozott alkotmány bevezetésével és az oszmán nemzettudat kialakítására való törekvéssel egyik pillanatról a másikra megvalósíthatatlan volt. A helyzet súlyosságát egy októberben történt szomorú esemény igazolta, amiről azonban nem Karácson, hanem a hivatalos nagyköveti beszámoló tájékoztat bennünket. Egy isztambuli görög (róm) férfi egy muszlim özvegyasszonnyal alakított ki kapcsolatot. Majd tudatta a nő apjával, hogy el kívánja venni feleségül a lányát. Az apa rettenetes dühbe gurult, és a görögöt más muzulmánok segítségével egy rendőrsre vitték, ahol egy fanatikus muszlim úgy felkorbácsolta az indulatokat, hogy egy muszlim csoport a rendőrs és a jelenlévő katonák szeme láttára szörnyű bántalmazások során megölte a görögöt.⁴⁹

Az alkotmány újbóli kihirdetésekor több zavaró esemény is rontotta a közhangulatot. Például Kréta elszakadása, Bulgária adófizető státuszának felmondása és teljes függetlenségének a kinyilvánítása, továbbá Bosznia-Hercegovina annektálása, melynek következtében széles körű gazdasági bojkott bontakozott ki az Osztrák–Magyar Monarchia ellen.⁵⁰ Karácson Thallóczy Lajosnak írt beszámolóiban a bojkott mögött Anglia szándékát és propagandáját vélte felfedezni.⁵¹ Şükrü M. Hanioglu elemzése szerint is 1908 augusztusa közepétől az Egység és Fejlődés Bizottsága Németország, de még inkább Anglia felé kezdett közeledni, aminek következménye a törökök Ausztriával szembeni magatartásban is megmutatkozott.⁵² Az Ausztria árucikkei elleni bojkott Karácson naplója szerint hónapokig tartott, intenzitása

⁴⁴ Csorba: *Történet a történelem viharában*, 93.

⁴⁵ Karácson Imre gépírásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 57.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ *A Szabadság első napjai*, Konstantinápoly, 1908. július 25. *Budapesti Hírlap*, 1908. július 30. 182. sz. 6.

⁴⁸ Karácson Imre gépírásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 58.

⁴⁹ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Isztambul, 1908. október 21. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 197. fol. 38–41.

⁵⁰ Bulgária függetlenségének kikiáltása és Bosznia-Hercegovina annexiója között feltétlenül kapcsolat kell látnunk. *Bridge: Österreich-(Ungarn) unter den Grossmächten*, 315., 328., 329–331., 337–339.; Hanioglu, M. Şükrü: *A Brief History Of The Late Ottoman Empire*. Princeton, 2008. 168., 276–277.; Csorba: *Történet a történelem viharában*, 94.

⁵¹ Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1908. december 2. OSZK Kézirattár, Levelestár

⁵² Hanioglu: *A Brief History*, 167.

még erősödött is. 1908. november 24.: „Tegnap erős meghűlés miatt otthon tartózkodtam. Ma Sztambulba mentem, hol egyik városrészben lefolyt választás után zeneszóval, zászlókkal tüntető menet volt. Az osztrák áruk ellen a boycott egyre erősödik. Csodálatos, hogy Ausztria egy népnél sem tud rokonszenvet kelteni maga iránt. Kelet az európai intézmények behozatalánál sok tekintetben modernizálódik, s vesz abból a titokzatos romantikusságból, mely eddigelé jellemezte. Szándékom Konstantinápolyról olyan történelmi vonatkozású leírást készíteni, mely főleg ránk, magyarokra érdekes. Miként fogom bevégezni, Isten tudja.”⁵³

A Bosznia–Hercegovinát érintő kérdések augusztus hónap végétől kezdve napi rendszerességgel jelen voltak az isztambuli újságokban. Ausztria–Magyarország nagykövetsége ezeket a cikkeket a jelentések mellékleteiként Bécsbe küldte. Időnként a legfontosabbnak tartott cikkeket németre fordíva is mellékeltek. Az isztambuli lapok azt sugalták, hogy Bosznia–Hercegovinából autonóm tartományt kellene kialakítani.⁵⁴ Annak ellenére, hogy a két állam között kitapintható volt a politikai elhidegülés, augusztus végén Pallavicini személyesen és baráti hangnemben mondott köszönetet II. Abdülhamid szultánnak azért, hogy a Ferenc József születésnapján tartott ünnepségen a portai főceremóniamester átadta a szultán jókívánságait. A köszönetnyilvánításra adott válaszként II. Abdulhamid biztosította a nagykövetet arról, hogy az oszmán alkotmányt senki sem vonhatja vissza, és hangsúlyozta: ő a népével és a hadseregével egynek érzi magát.⁵⁵ Ezt a kijelentést a padisah néhány nap múlva egy másik találkozáson megismételte.⁵⁶

Bosznia–Hercegovina ügyére vonatkozóan igen sok eltérő vélemény fogalmazódott meg.⁵⁷ Politikai szempontból a pánszláv mozgalmak perspektívájából Szerbia, Oroszország támogatottja talán a később kiformálódó Jugoszlávia-gondolat előhírnökeként mindent megtett a nevezett vilájetek megszerzéséért. Ausztria–Magyarország Balkánra irányuló politikája érdekében az említett két vilájetet 1878-tól katonailag megszállta, ami azonban nem jelentette, hogy államjogi szempontból kétségbe vonta volna az oszmán államhoz való tartozásuk tényét. Ahogyan ezt már érintettem, Pallavicini követ az oszmánokhoz tartozó terület annektálását mind az oszmánok, mind pedig Oroszország számára elfogadhatatlannak tartotta.⁵⁸ Azonban, amikor az oszmán lapok legsűrűbben emlegették a Bosznia–Hercegovina körüli vitákat, 1908. szeptember 15-én titokban találkozott Aehrenthal az orosz külügyminiszterrel Buchlau városában. A találkozó eredményeképpen Oroszország elfogadta Bosznia–Hercegovina annektálását a feltétellel, hogy a Monarchia biztosítja az orosz flotta

⁵³ Karácson Imre gépirásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 67.

⁵⁴ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. augusztus 28. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 319. (távirat)

⁵⁵ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. szeptember 2. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 346–348.

⁵⁶ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. augusztus 29. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 327.

⁵⁷ „Bosna-Hersek vilâyetine ait olan vesikaların konularından görünüyor ki, İngiltere ve Rusya Monarşi'nin tek tarafî tedbirini, yani annekasyonu hoş görmemiştir.” Demir, İsmet – Yıldırım, Hacı Osman – Demirbaş, Uğurhan – Ağanoğlu, Yıldırım – Akdağ, Hasan – Bayır, Önder – Çakır, Hamza – Demirbaş, Şükran – Demirel, Mücahit – Eliaçık, Muhittin – Emecen, Ayşe – Kartal, Nuray – Koltu, Nuran – Mete, Zekâi – Yavuz, Fuat – Yıldırım, Zahit – Yılmaz, Nazım: *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516–1919)*. Ankara, 1992. (Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Bakanlığı Yayın Nu: 7.) 262–339.

⁵⁸ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. szeptember 5. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. fol. 372.

előtt a Boszporusz és a Dardanellák megnyitását. Ezt követően I. Ferenc József Magyarországon Szent Koronája jogaira hivatkozva uralma alá vonta Bosznia–Hercegovinát. Ugyanakkor a novipazari szandzsákról, amely szintén a Monarchia megszállása alatt állt, lemondott, és innen visszavonta csapatait. Korábbi háttértárgyalásokra utal például az a tény is, hogy Bulgária fejedelme és Kelet-Rumélia helytartója, Sachsen-Coburg-i és Gotha-i I. Ferdinánd, aki mindkét minőségében a szultán vazallusa volt, már júniusban magyarországi birtokának nevét felhasználva Murányi grófként inkognitóban Bécsbe utazott.⁵⁹ Annak ellenére, hogy a Bécsben őrzött ceremóniaaktákban nem találunk adatokat a tárgyalásokról, valószínűsíthető, hogy az oszmán–bulgár viszonyrendszer lehetett a fő téma.

Utólag meglepő, de magas szintről származó információ alapján elfogadható, hogy az ifjú török komité nem hitt a pánszláv mozgalom veszélyességében.⁶⁰ Érdekes ez annak fényében, hogy például a Rákóczi-szabadságharc idején, tehát körülbelül kétszáz évvel korábban már a fejedelem is felhívta a Porta figyelmét a balkáni ortodox népek és a cár kapcsolatára.⁶¹ Hogy a veszély lekicsinylése mekkora hiba volt, I. Ferdinánd fejedelem szentpétervári látogatása és annak következményeként 1908. szeptember 12-én Bulgária függetlenségének kinyilvánítása nyomán vált (utólag) nyilvánvalóvá.

A független Bulgáriát érintő első jelentős politikai ügy azzal kezdődött, hogy az oszmán külügyminiszter vacsorájára a külföldi követségek mellé a bulgár *kapukethüdát* (portai ügyvivőt), akinek a nevét a források Geschoff/Gesov/Kasov formában jegyezték le, nem hívták meg. Ezzel a megalázással jelezni kívánták, hogy nem tekintik egyenrangúnak a többi követet. Egy nap múlva Gesov meglátogatta Asztria–Magyarország nagykövetét, és arról érdeklődött, vajon ebben a kérdésben mi a Monarchia álláspontja. A nagykövet nagyon kimért választ adott, amelyben ugyan a baráti együttérzés tükröződött, de az is világossá vált, hogy a Monarchia a Portához hasonlóan a kialakult helyzetet, vagyis az oszmán–bulgár viszonyt az Oszmán Birodalom belpolitikai kérdéseként kezeli.⁶² A vacsora során ez a politikai vita a külföldi követek között is a beszédtema volt. Az, hogy a bulgár–oszmán diplomáciai-protokolláris konfliktusban nem Bulgária mellett álltak ki, nem meglepő.⁶³ A nagyvezír kifejtette,

⁵⁹ „Fürst Ferdinand von Bulgarian, Eintreffen. Wien, am 5. Juni 1908. Fürst Ferdinand von Bulgarian ist inkognito unter dem Namen Graf Murany heute um 6 Uhr 33 Minuten früh aus Sofia in Wien eingetroffen. (Unterschrift).” ÖStA HHStA Neuere Zeremonialakten, Kt. 447. 1908. XV Pr.Z. 1769.

⁶⁰ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. augusztus 27. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt.196. fol. 291–293.

⁶¹ Benda Kálmán – Esze Tamás – Maksay Ferenc – Pap László (szerk.): *Ráday Pál iratai 1703–1706*. 1. köt. Budapest, 1955. 442–444.; Benda Kálmán: *II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve 1702–1705*. Történeti Szemle, 5. évf. (1962) 2. sz. 207. A témáról részletesebben lásd: Papp Sándor: *A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája*. Századok, 138. évf. (2004) 4. sz. 793–821.; Папп, III.: *Два желанных союзника венгров — два заклятых врага: освободительная война Ракоци в силовом поле России и османской империи*. In: Кочегаров, К. А. – Хаванова, О. В. – Шереш, А. (ред.): *Освободительная война 1703–1711 гг. в Венгрии и дипломатия Петра I*. [Az 1703–1711. évi Rákóczi-szabadságharc és I. Péter orosz cár külpolitikája.] Санкт-Петербург, 2013. 91–112.

⁶² „Ich galube den Intention Eurer Exzellenz gemäß zu handeln, in dem ich in ganz freundschaftlicher Weise und mit dem Beifügen, dass es mir ferne liege, mich in eine rein innere Frage einzumischen zu wollen...” Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. szeptember 12. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 96. fol. 430–431.

⁶³ „Türkischerseits beruft man sich auf den formell, allerdings richtigen Standpunkt, dass der hiesige bulgarische Agent nicht Mitglied des diplomatischen Korps ist und mit dem Minister des Aeussern nicht offiziellem Verkehr steht. Demgegenüber kann man aber mehrere Präzedenzfällen geltend

hogy az, ha Gesovot tiltakozásképp visszarendelik a konfliktus miatt Szófiába, nem jelent problémát, és csak jó lenne, ha valaki mást küldenének helyette.⁶⁴

Amikor Pallavicini gróf Gesov hazarendelése után egy nappal a bulgár–oszmán viszonyt államjogi szempontból kiértékelte, a konfliktust egy szuverén hatalom és a vazallusa között felmerült problémaként vázolta.⁶⁵ Az oszmán alkotmány második kihirdetése körüli időszak udvari történésze, Abdurrahman Seref Efendi a bulgár kérdés tárgyalását a következő szavakkal vezette be: „Bulgária portai állandó ügyvivője (*kapukethüdası*), Gesov (*Kaşov*) nem kapott meghívást a nagyvezírhez....”⁶⁶ A bulgár követ címe, a *kapukethüda* régóta ismert a magyar történelemben, hiszen a Portán tevékenykedő erdélyi állandó követek ugyanilyen címet viseltek, jelezve, hogy Erdély diplomáciája egy Portától függő hatalom képviselőjét látta el. A nagyvezír tehát a régi beidegződések szerint járt el, ami alapvetően az európai diplomácia standardjaitól nem állt távol.

Mindebből látható, hogy a Portának egy sor külső és belső nehézséggel kellett szembenéznie, amikor mélyreható belső reformtevékenységre kellett volna összpontosítania. A nagyvezír magatartása jelezte, hogy a konfliktusokat, akár Bulgária, akár Bosznia–Hercegovina esetében, békés eszközökkel kívánták rendezni.⁶⁷ Az osztrák levéltári források bemutatják, hogy a fentiek mellett a birodalom keleti határvédékén is konfliktusok jelentkeztek. A 19. század diplomáciai szokásainak megfelelően a felmerülő problémákat közös tárgyalóbizottságok (*gemischte Grenzkommision*) útján próbálták megoldani. Ilyen volt az az oszmán és iráni küldöttekből álló bizottság is, amelynek feladata a határvédéken kialakult ellentétek rendezése volt, és amelybe Isztambul részéről elsősorban katonákat delegáltak. Ez azonban újabb surlódáshoz vezetett, aminek feloldására a katonákat visszahívták, és helyükre a külügyminisztérium embereit rendelték ki.⁶⁸

machen, wo der bulgarische Vertreter mit Diplomaten bei Hof empfangen wurde.” Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. szeptember 13. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt.196. fol. 431.

⁶⁴ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. szeptember 12. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 430.

⁶⁵ „Die Pforte habe nur die sich aus dem Verhältnisse des souveränen zum Vasallenstaate ergebende logische Schlussfolgerung gezogen.” Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. szeptember 12. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 430–431.; Papp, Sándor: *The System of Autonomous Muslim and Christian Communities, Churches and States in Ottoman Empire*. In: Kármán, Gábor – Kunčević, Lovro (eds.): *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Leiden–Boston, 2013. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy, 53.) 375–419.; Papp, Sándor: *Vasal. Daha güçlü bir devletin koruması altına girme ve ona bağlanma durumunu anlatan siyaset terimi*. Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (a továbbiakban: TDVİA). Cilt 42. İstanbul, 2012. 531–534.

⁶⁶ Kodaman–Ünal: *Son Vaka’anüvis*, 17.

⁶⁷ Kodaman–Ünal: *Son Vaka’anüvis*, 17.

⁶⁸ „Die türkisch-persischen Differenzen in Angelegenheit der Grenzregulierung, in welcher, wie Euer Excellenz aus der h.a. Berichterstattung erinnerlich, die türkischerseits gemachten Schwierigkeiten ausschliesslich von Palais ausgenommen waren, scheinten gleichfalls ihrer baldiger sachgemässen Erledigung entgegenzugehen.” Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. szeptember 2. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 355–356. A 19. századi iráni–oszmán határkomissziók működésére és a megállapodásokra lásd: Mirzā Moheb’Alī Khān Nāzēm’ol-Molk Marandī Yekanlou: *Majmou-e Rasā’el va Lavāyeh Tahdid-e Hudūd-e Irān ve Os-māni*. (Treaties on the Demarcation of Iranian-Ottoman Boundary 907–1309 / 1501 1891). Edition and Introduction: Salehi, Nasrollah Dr. Tehran, 2016 / 1395.

Október elején Karácson Imre az oszmán állam első fővárosába, Burszába látogatott, hogy ott a korai oszmán–magyar történelemre vonatkozó források után kutasson, ahonnan csak 11-én érkezett vissza. Megdöbbenésére az isztambuli lapokban Magyarországot illetően meglepő híreket talált (1908. október 11.): „Ma visszatértem Burszából. Az *Ikdám*ban Iszmail Hakki egy felhívást közöl [Macar kardeslerimize ('Magyar testvéreinkhez')⁶⁹] címen, amelyben felhívja a magyarokat, hogy delegációban tagadják meg a budgetet Bosznia miatt. Naiv politikusok ezek a törökök! [...] Az *Ikdám* felhívását lefordítottam és elküldtem a *Budapesti Hírlap*nak. Ha tetszik nekik, feleljenek rá. Én nem avatkozom a politikába.”⁷⁰ A törökök Bosznia annektálása miatt határozott fellépést vártak a magyaroktól a Habsburg-uralkodóházzal szemben. Ha a Monarchia belső ügyeire vonatkozó hírek többsége tévedésen alapult is, nagy jelentőséget tulajdonítottak nekik. 1908. október 13.: „A *Millet*ben Ahmed Refik cikket írt [...] címen és közölte Zápolyai János király arcképét. Ennek is ugyanazon célja van, mint az *Ikdám* cikkének. A keleti lapok túlságos együgyűek. A mai lapokban szélteben elterjesztették a hírt, hogy Magyarország kikiáltotta az Ausztriától való elszakadást. Ez a kohlomány itt hitelre talál.”⁷¹ Karácson ennek a téves hírnek a keletkezéstörténetére egyik levelében tért ki. Az osztrák árucikkekre vonatkozó bojkott idején az Isztambulban élő magyar kereskedők egy nyilatkozatot jelentettek meg, amelyben azt követelték, hogy különböztessék meg őket az osztrákoktól, és azt is kifejezték, hogy mennyire szomorúan vették tudomásul Bosznia annektálását. Emellett egy ismeretlen személy egy táviratban Budapestről Magyarország függetlenségének kinyilvánításáról írt.⁷² Tehát nemcsak a törökök voltak naivak, hanem valaki a tűzzel játszott Budapesten. Mindez Bulgária függetlenedése idején hihetőnek tűnhetett a Boszporusz partján.

Ugyanakkor még egy újabb valótlán hír felbukkant, mégpedig arról, hogy I. Ferenc József elhalálozott. 1908. október 19.: „Ma délután az a vakláрма terjedt el Sztambulban, hogy Ferenc József királyunk meghalt. Furcsa híresztelés!” 1908. október 20.: „Ma a török lapok megcáfolják a halálhírt. Tehát hitelre talált.”⁷³

A török politikusoknak a magyarokkal kapcsolatos és a maguk szempontjából logikus elvárását, amit a lapokban is fejtegettek, Karácson pontosan ismertette Thallóczy Lajossal, aki mint a közös pénzügyminisztérium osztályfőnöke nem hivatalosan a magyar kormány részéről Karácson kapcsolattartója volt, ő maga is a Balkán magyar történeti kapcsolatait kutatta.⁷⁴ Eszerint, ha a magyarok ténylegesen a török nép őszinte barátai, akkor ebben a sanyarú helyzetben azt várták, hogy olyan lépéseket tesznek, amelyek megváltoztatják az Osztrák–Magyar Monarchia politikáját. A magyar és a török vélemény között azonban jelentős szemléletbeli különbség mutatkozott. A magyarok Boszniát a középkor végéig a magyar államhoz kapcsolódó, annak alárendelt vazallusaként szemlélték, és ennek következtében a Monarchia katonai és politikai céljait támogatták, sőt Bosznia irányítását illetően a Szent

⁶⁹ Csorba: *Történész a történelem viharában*, 94.

⁷⁰ Karácson Imre gépirásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 61. A magyar válasz igen cinikusan hangzott, utalva a török–magyar küzdelmekre és a hódoltságra. Lásd: Török testvéri szöveg. *Budapesti Hírlap*, 1908. október 15.; Csorba: *Történész a történelem viharában*, 94.

⁷¹ Uo.

⁷² Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1908. október 13. OSZK Kézirattár, Levelestár

⁷³ Karácson Imre gépirásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 61.; Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1908. október 22. OSZK Kézirattár, Levelestár

⁷⁴ Életére és működésére lásd: Juzbašić, Dževad – Ress Imre (Hrsg.): *Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft*. Zusammenarbeit mit Andreas Gottsmann. Sarajevo–Budapest, 2010.

Korona jogaira hivatkozva ismét a magyar állam irányítása alá kívánták helyezni. Érdeemes megjegyezni, hogy a fenti kérdéskörrel, ami a Monarchiát oly nagy mértékben érintette, az Isztambulból Bécsbe küldött jelentésekben nem találtam adatokat, pedig biztosak lehetünk benne, hogy Pallavicini nem kerülhette meg ezen hírek értékelését és továbbítását.

A Monarchia elleni bojkott Karácson életét is befolyásolta. 1908. október 22.: „Tegnap és ma a Bajazid mecsetben voltam. [...] Ma meghallgattam egy prédikációt a Bajazid mecsetben. A hodsza a képviselőválasztásról prédikált, hogy a választáskor a muzulmánok együtt legyenek, mert különben sok keresztény jut be a parlamentbe s abból veszély lesz, mivel az örmények majd autonómiát fognak követelni Örményország számára. Azután rátért a prédikációban Ausztriára, s buzdította a hívőket, hogy Ausztria ellen folytassák a gazdasági háborút.

A prédikáció végeztével egy ismerős török tiszt jött hozzám s kért, hogy a napokban ne jöjjenek a mecsetbe, mert inzultálhatnak. A törökök most ilyen prédikációk hatása alatt igen ingerültek, s összetéveszthetnek az osztrákokkal.”⁷⁵

November közepén Pallavicini az alkotmánnyal szembeni akcióról is beszámolt. A kormányzat mintegy preventív intézkedésként lépéseket foganatosított konzervatív muszlim vezetők, elsősorban a mollákkal szemben. November 14-én a mollák a Jildiz Szeráj előtt nagy demonstrációt tartottak.⁷⁶ A Bajezit Dzsámiban elhangzó prédikációt is jellemző keresztényellenes hangulatkeltést a Monarchia nagykövete is érzékelte, és a keresztények közötti újabb törésvonalak létét is bemutatta. A parlamenti választások idején megnyilvánuló keresztényellenes fellépés ellenhatásaként ugyanis a két legnagyobb nemzetiség, a görögök (rúm) és a bulgárok nyilvános, tiltakozó akciókat szerveztek. Az örmények pedig, akik mintha teljesen elfogadták volna az „oszmán nációban [*Osmanlı Milleti*]” betöltött helyüket, a görögökkel és a bulgárokkal szemben semlegességet mutattak.⁷⁷

Karácson véleménye szerint az isztambuli lakosság feszültség nélkül fogadta az egymás utáni kormányok megalakulását, és a tűzvész körüli események kivételével nem történt semmilyen véres esemény. A Balkánon meginduló összecsapások hatására azonban az ifjútörök hatalommal elégedetlenek között megindult a szervezkedés, ami fegyveres összecsapásokhoz vezetett. 1908. november 2.: „Tegnap megtörtént az első jele a törökök között beálló küzdelmeknek. A Taskisla [*Taşkısla*] kaszárnnyában a katonaság összeütközött a Szalonikiból jött csapattal. A török lapok közlése szerint csupán 83 ember fogott fegyvert a Szalonikiból érkezett csapatok ellen, s az összeütközésnek mindössze 3 halottja lett. Lehet, hogy igaz.”⁷⁸

Majd 1908. november 8-án Karácson a következőket írta naplójába: „A *Millet* című lap megbukott, mivel túlságosan liberálisnak tartották a muzulmánok. Főleg sokat ártott a lapnak az a cikk, melyben azt fejtegette, hogy a muzulmán nők is nagyobb szabadságot kapja-

⁷⁵ Karácson Imre gépírási naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 62. Karácson a *Leyletü k-Kadir* ünnepélye miatt a Bajezit dzsámiban hallgatott prédikációról a Thallóczynak küldött levelében is beszámolt: Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1908. október 23. OSZK Kézirattár, Levelestár

⁷⁶ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. október 14. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt.arton 197. fol. 23–26.

⁷⁷ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. november 25. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt.arton 197. fol. 149–152. Az általános véleményre vonatkozóan lásd: Hanioglu: *A Brief History*, 151.

⁷⁸ Karácson Imre gépírási naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 63.; Csorba: *Történelem a törénelem viharában*, 96.

nak, s lehetőleg közeledjenek az európai nők szokásaihoz. A muzulmán fanatizmus még túlságosan nagy, s ez még igen kényes kérdés a törököknél.”⁷⁹ Egy hónappal korábbi jelentésében Pallavicini is szóba hozta a török nők helyzetét: a török nők kérdése az alkotmány második kihirdetésekor a leglényegesebb kérdések közé tartozott.⁸⁰

Miközben Isztambul a politikai változások lázában égett, Karácson lassanként lehetőséget talált arra, hogy tudományos kutatásait is folytassa. A szultáni rendelet (*irade*) a Topkapi Szeráj Levéltára megnyitására és az ott folytatott kutatások engedélyezésére november 10-én született meg. Karácson napokon keresztül járt a nagyvezíri hivatalba, hogy a padisah engedélyének érvényt szerezzen.⁸¹ November 25-től kezdve hetente két nap reggel 9.30 és délután 15.30 között folytathatott kutatásokat a Topkapi Szerájban. Az első levelesládát negyven fő kíséretében szállították egy fűtetlen szobába. Itt kezdte el a munkát, ami elsőként abból állt, hogy az ép dokumentumokat darabonként húzta elő a koszos és részben elrohadt papírok közül, azután saját kézzel lemásolta.⁸² December elejére teljes mértékben végzett az első levelesládával, ami gazdasági fejegyzések mellett a padisahok verseit tartalmazta. Karácson abban reménykedett, hogy a második ládát már december 3-án ki fogja tudni nyitni, ez azonban nem így történt.⁸³ 1908. december 15.: „Ma a szerájban voltam s értésül adták, hogy újabb láda iromány került elő a kincstárból, de csak a jövő héten, e hó 21-én kezdek meg annak átvizsgálását, mivel a héten a parlament megnyitása miatt csupa ünnepélyek lesznek.”⁸⁴ Ugyanazon a napon Thallóczynak küldött levelében beszámolt arról, hogy a padisah a parlament megnyitása körüli ünnepségek idején a rezidenciáról, a Dolmabahcséból jövet és az oda való visszatérés közben bizonyára a Topkapi Szerajt is meglátogatja, és az erre való felkészülés idején nem kapott engedélyt a kutatómunka folytatására. Levele tartalma alapján december 23-ig lehetetlennek tűnt a levéltári kutatás folytatása.⁸⁵

1908. december 16.: „Nagyban folynak az előkészületek a holnapi ünnepre, a parlament megnyitására. Mai lapok jelentik, hogy az osztrák képviselőház gratulál a török parlamentnek. A magyar parlamentről nem lehet olvasni semmit. Kétségbeejtő az a szűklátókörűség, mely a mi hazánkat s főképpen a képviselőket jellemzi. Aprólékos pártpolitikai ügyekben merítik ki egész erejüket, a világ folyásáról pedig úgyszólván semmit sem tudnak.”⁸⁶ Csorba György azonban kimutatta, hogy ebben a kérdésben Karácson tévedett. A magyar parlament valójában üdvözölte a török parlamentet, az erre érkezett török válaszreakciót pedig nagy üdvözléssel fogadta a magyar fél.⁸⁷

A parlament megnyitása mind Karácson naplójában, mind pedig a Monarchia nagykövetének hivatalos jelentésében fontosságának megfelelő méltatásban részesült. 1908. december 17.: „Ma volt a parlament megnyitása óriási lelkesedés között. A szultán végigkocsizott ma a városon, talán 32 év óta először. Rendkívül felemelő és megindító látvány ennek a

⁷⁹ Karácson Imre gépírási naplója, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 64.

⁸⁰ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Yeniköy, 1908. szeptember 30. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 196. fol. 519–520.

⁸¹ Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1908. november 10. OSZK Kézirattár, Levelestár

⁸² Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1908. november 27. OSZK Kézirattár, Levelestár

⁸³ Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1908. december 2. OSZK Kézirattár, Levelestár

⁸⁴ Karácson Imre gépírási naplója, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 69.

⁸⁵ Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1908. december 15. OSZK Kézirattár, Levelestár

⁸⁶ Karácson Imre gépírási naplója, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 69.; Csorba: *Történelem viharában*, 94.

⁸⁷ Csorba: *Történelem viharában*, 94.

rabságból felszabadult keleti népnek a lelkesedése.”⁸⁸ Pallavicini más külföldi hatalmak nagyköveteivel együtt részt vett a nyitóünnepségen, amelyen II. Abdülhamid trónbeszédét (*Thronrede*) a szultán első titkára olvasta fel. Beszédének egy része külpolitikai ügyekkel foglalkozott: a szultán kitért mind Bulgária függetlenségének kikiáltására és annak fejedelme, Ferdinánd hűtlenségére, mind pedig Bosznia–Hercegovia annektálására.⁸⁹

Az alábbi jelenet annak ékes bizonyítéka, hogy a modern Törökország megteremtése előtt is jelen volt a nemzeti eszme, különösen katonai körökben, mégha egyelőre nem török, hanem oszmán értelemben is. 1908. december 21.: „Ma kezdtem bele a Szerájban a harmadik láda tartalmának átvizsgálásába. Az iratok nagyrészt számadások és az 1811. orosz–török háborúra vonatkozó jelentések. Ma a Szeráj második udvarán, midőn oda érkeztem, igen szép jelenetet láttam a katonák között. Az ezred katonasága négyszöget formálva tágas szabad teret alkotott középen, hol egy fiatal ezredes állt néhány tiszttel. Az ezrednek indulni kellett Hedszázba [Hidszáz, az Arab-félsziget nyugati fele Mekkával és Medinával], s a tiszttel buzdító, hazafias beszédet mondott a katonáknak. A katonák megilletődve hallgatták a tiszttel, ki többször honfitársainak, testvérének mondta őket, s emlékeztetőbe hozta, hogy bár messze mennek, de azt a földet is elődeiknek, az oszmán honfiaknak vére öntözte, s aki nem menne készségesen, az nemcsak életében méltatlan a dicső honfiakhoz, hanem megérdemelné, hogy a haza földje egykor még a csonjait is szórja ki kebeléből. A fellelkesedett katonák, mikor a tiszttel befejezte a beszédét, elkiáltották: jaszun vatan [Éljen a haza!]. Így lehet győzelemre vinni katonákat.”⁹⁰

A nemzeti ébredés idején az Oszmán Birodalom területi veszteségei nagy demonstrációkat váltottak ki a fővárosban. Ilyen volt október 9-én a Kréta elszakadása és Görögországgal való egyesülése miatti tüntetés (az egyesülés azonban hivatalossá csak 1913-ban vált).⁹¹

Karácson arra törekedett, hogy a török közvéleménnyel megismertesse Bosznia és Magyarország középkori viszonyait, ami a magyar törekvések alátámasztására szolgált. 1909. január 19.: „Dsevdet bejt rábeszéltem, hogy írjon cikket az *Ikdámban* a magyaroknak Boszniahoz való kizárólagos jogáról. A cikket megírta, holnap megjelenik.”⁹² 1909. január 20.: „Dsevdet bej cikkét lefordítottam s a *Budapesti Hírlap*nak elküldtem.”⁹³

1909. február 13.: „Ma a Portán nagy zavar volt a miniszterválság miatt. Maga a nagyvezír is beadta a lemondását. S vele együtt az egész kabinet. Az alkotmányosság hamar megtöri a minisztereket Törökországban is, vagy inkább talán inkább itt, mint más országokban.”⁹⁴ Ausztria–Magyarország nagykövetsége is nagy változásokat jelentett az oszmán kormányzatban: leváltották a hadügyminisztert (Rizá pasát), a belügyminisztert, az igazságügyminisztert, az államtanács elnökét, majd rövid idő múlva magát a nagyvezírt is, Kámil pasa helyére Hüszejn Hilmi került.⁹⁵ Ahogy más, modern parlamenti demokráciában működő alkotmányos monarchia esetében, amikor a nagyvezír mint a kormány feje érzékelte az országgyűlés

⁸⁸ Csorba: *Történelem a történelem viharában*, 69.

⁸⁹ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1908. december 17. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 197. fol. 203. A szultán beszédének német fordítását lásd: uo. fol. 205–206.

⁹⁰ Karácson Imre gépirásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 69.

⁹¹ Uo. 72.

⁹² Uo. 73.

⁹³ Uo. 73. 1909. január 23-án jelent meg erősen rövidítve. Csorba: *Történelem a történelem viharában*, 95.

⁹⁴ Karácson Imre gépirásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 76.

⁹⁵ „Allgemeiner Eindruck im Hause geht darin, dass Kiamil Pascha gestürzt wird. Als voraussichtlicher Nachfolger wird Hilmi Pascha bezeichnet.” Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. február 13. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. számozatlan folio (távírat)

vele szembeni bizamatlanságát, kérte az uralkodótól lemondása elfogadását és helyére egy nagyobb bizalmat élvező személy kinevezését.⁹⁶ Egy nappal később Mehmed Dzemáleddin Efendi sejhüiszlámnak is távoznia kellett a posztjáról. Ezt a hírt Karácson nagy szomorúsággal vette tudomásul, és Bécsbe egy képeslapot küldött Thallóczynak a leváltott sejhüiszlám képével.⁹⁷

1909. február 16.: „Ma egész déltől estig a török képviselőházban voltam a parlament ülésén és Hilmi pasa nagyvezír kormányának beköszöntőjét meghallgatni. Látogatást tettem Ahmed Riza parlamenti elnöknel. Az ülést a diplomaták páholyából végighallgattam. Észleleteimet másutt írtam le.”⁹⁸ Az új nagyvezír, Hilmi pasa programjáról és Kámil pasa bukásáról a nagyköveti jelentés is részletesen beszámolt.⁹⁹

Március hónapban az *Ikdám* ismertette a Monarchia és az oszmán állam között folyó, Bosznia–Hercegovinát érintő tárgyalások eredményeit. Először bukkant fel az a gondolat, hogy Bosznia–Hercegovináról mint autonóm vilájetről az oszmán állam lemondhat a Monarchia javára, mert Ausztria–Magyarország jóindulattal viseltetett a muszlimok iránt, és nem kellett féltetni a helyi lakosságot a zaklatásoktól. Ha a két vilájet nem a Monarchia védelme alá került volna – szólt az okfejtés –, bizonyára egy másik állam (nagy biztonsággal Szerbia) fennhatósága alá jut. A területről való lemondásnak azonban komoly ára volt: egy a Monarchiával kötött új kereskedelmi szerződés, valamint külpolitikai támogatás a külföldi hatalmakkal korábban kötött, a Porta számára előnytelen kapituláció felmondása ügyében.¹⁰⁰ Ezekben a napokban a kulisszák mögött Pallavicini nagyköveten keresztül a Monarchia és az oszmán kormány komoly tárgyalásokat folytatott. Ennek eredményeképpen 1909. február 26-án megszületett egy protokollum, amin a nagyvezír, Hilmi pasa, az építési és kereskedelmi miniszter, az örmény Gabriel Noradunkyan (Noradounghian) és Pallavicini János aláírása szerepel. Ennek ötödik pontjában a következő olvasható: „Ezen protokoll ratifikációja után 15 napon belül az említett birtokok ellenértékeként a Portán a Magasságos Kormányzat számára aranyban két és fél millió oszmánit [oszmán aranypénzt] kell kifizetni.”¹⁰¹

Márcus 23-án Karácson Thallóczynak arról írt, hogy az Oszmán Birodalomban minden ügy lecsendesült, így újra elkezdhetette a kutatásait a Szerájban. A nagyvezíri hivatal titkárát, Ömer bejt rendelték mellé, és ettől kezdve vele együtt folytatták a munkát. Karácson húzta elő a leveleket régi bórzsákokból és ládákban, amiket aztán feldolgozott, Ömer bej pedig a feldolgozott bórzsákokat jegyzetekkel látta el, és elkezdett összeállítani egy listát a zsákok tartamáról és a bennük található okmányok koráról.¹⁰²

⁹⁶ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. február 14. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. fol. számozatlan folio (távirat)

⁹⁷ Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1909. február 15. OSZK Kézirattár, Levelestár; Çuluk, Sinan – Karaca, Yılmaz (eds.): *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları*. Istanbul, 2015. 21.

⁹⁸ Karácson Imre gépírásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 51.

⁹⁹ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. február 16. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. fol. számozatlan folio (távirat); Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. február 18. Uo.; Kodaman–Ünal: *Son Vaka'anüvis*, 18.

¹⁰⁰ Az *Ikdám*ban megjelent írás (1909. március 4.) német nyelvű fordítását lásd: ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. fol. számozatlan folio.

¹⁰¹ „İşbu protokolün tasdiki târîhinden i'tibâren on beş gün zarfında emlâk-i mezkûrenin bedeli olmak üzere Der-Sa'âdet'de Hükümet-i Seniyye'ye altun olarak iki buçuk milyon lira-yı Osmânî te'diye etmeyi ta'ahhüd eyler.” Demir – Yıldırım – Demirbaş – Ağanoğlu – Akdağ – Bayır – Çakır – Demirbaş – Demirel – Eliaçık – Emecen – Kartal – Koltu – Mete – Yavuz – Yıldırım – Yılmaz; *Bosna–Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri*, 289.; Benda: *Magyarország történeti kronológiája*, 816.

¹⁰² Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1909. február 23. OSZK Kézirattár, Levelestár

Karácson kutatásait az oszmán történelmet kedvelők is figyelemmel kísérték Isztambulban. Több, az alkotmány második kihirdetése idején alakult egyesület is meghívta tagjai közé. 1909. március 26.: „Ma délben Nedsib Ászim bég meghívott Damad Ahmed Zilküfl [Zülküfl] pasához, Abdul Aziz vejéhez ebédre a Türk Derneki [Török Egyesület] bizottságával együtt. A pasa szimpatikus, értelmes ember, kinek nagy fogékonysága van a török nyelvújítás iránt. A pasánál fényes ebéd volt, amely után a pasával együtt elmentünk Juszuf Izeddin császári herceg másodtrónörököséhez. A herceg mesés fényű, de nem nagy palotájában rövid ¼ órát vártunk, amely alatt arany findzsában feketekávéét szolgáltak fel a néger inasok. Utána fogadott Juszuf Izeddin. A közép korabeli, alacsony termetű herceg, a leendő uralkodó nagyon igénytelen megjelenésű alak, de szíves és nyájas, s nyoma sincs nála a feszes érintkezésnek. Mielőtt beszédhez jutottunk volna, leüléssel kínált bennünket. Velem európaiasan kezet fogott. A török urak elmondták kérésünket, hogy a Türk Derneki védnökségét fogadja el, amit meg is ígért. Kérdőzködött a társulat céljáról. Azután velem beszélgetett történelmi kutatásaimról, kérdőzködött a magyar és a török nyelv hasonlóságáról. A herceg jó embernek látszik, de rám azt a benyomást tette, hogy kissé kelleténél is igénytelenebb; beszéd közben szinte együgyűségig menő naivsággal nevet mindenén.”¹⁰³ A Török Egyesület értekezlete táviratban üdvözölte a híres oroszországi német turkológust, Friedrich Wilhelm Radloffot a török nyelv és kultúra területén végzett kutatásainak 50. évfordulója alkalmából. A táviraton valószínűleg „Doktor Karacson Efendi” néven szerepelhetett, mint az egyesület tagja.¹⁰⁴

Az új nagyvezír, Hilmi pasa az oszmán kultúra és forrásai iránt komoly érdeklődést mutatott, amelynek első megnyilvánulásaként meglátogatta a Topkapi Szeráj levéltárát, majd kinevezte Abdurrahman Seref Efendit, aki korábban a művelődési tárca minisztere volt, udvari történetíróvá, illetve a levéltár rendező bizottságának élére. Abdurrahman Seref Efendi és Karácson között nagyon jó viszony alakult ki, ezért természetesen őt is bevonták a rendezési munkálatokba. Az egyesület tervet állított össze, amelynek keretében létrejött volna egy nagy és modern török történelmi feldolgozás, az újkori rész összeállítását szintén Abdurrahman Efendire bízta.¹⁰⁵

Karácson a kutatások és beszámolók mellett a magyar kormány egyéb rá testált feladataiban is eljárta. Hónapokon keresztül foglalkozott azzal, hogy találjon egy a budapesti Gülbaba Türbéjében szolgáló mollát. Ebben az ügyben az új sejhülszlám, Zijaeddin Efendi is segítségére volt. Végül sikerült megállapodni egy tbiliszi származású, Abdüllatif Efendi nevű személlyel, akit Magyaroszágra kísért.¹⁰⁶ A magyar kormányfő a két személy útiköltségére 1000 frankot küldött Isztambulba.¹⁰⁷

¹⁰³ Karácson Imre gépírási naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 78-79.

¹⁰⁴ Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1909. március 29. OSZK Kézirattár, Levelestár helyett Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1909. március 29. OSZK Kézirattár, Levelestár, 1907-1910. (75 db levél); A fenti névalakot a török wikipedia Türk Derneği szócikkében találtam, amely az alapítás utáni legjelentősebb tagokat veszi sorba. Itt „Doktor Karaçun Efendi” forma található. (tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_Derne%C4%9Fi utolsó megtekintés: 2020. okt. 7.)

¹⁰⁵ Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1909. március 29. OSZK Kézirattár, Levelestár helyett Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1909. március 29. OSZK Kézirattár, Levelestár, 1907-1910. (75 db levél)

¹⁰⁶ Fodor Pál: *A budapesti imám. Kísérlet a boszniai muszlimok integrációjára (1909–1911)*. Történelmi Szemle, 49. évf. (2017) 2. sz. 315–323.; Önen, Nizam: *Budapeste'de Bir Türk İmam: Abdüllatif Efendi'nin Hayatı*. Toplumsal Tarih, vol. 160. (2007. április) 78–81.; Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1909. január 1. OSZK Kézirattár, Levelestár; Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1909. január 7. Uo.

¹⁰⁷ Karácson Imre Thallóczy Lajosnak Isztambul, 1909. március 24. OSZK Kézirattár, Levelestár

Amikor Karácson április 26-án visszatért az oszmán fővárosba, nagy változásokat tapasztalt, ami félelemmel töltötte el: „Ma érkeztem vissza Budapestről Konstantinápolyba. Három heti távollétem alatt itt ugyancsak nagy dolgok történtek. A városban ostromállapot van, a Taskisla és a Takszim kaszárnnyák összelövdözve. Hamid szultán uralkodásának órái megszámálvák [megszámláltattak], holnap vagy holnapután végeznek vele. A török lapok közül alig néhány jelenik meg. Ma indult meg az első száma a [...] című forradalmi lapnak.”¹⁰⁸ A török történelemben a *Március 31-i események* néven említett fordulat (22. rebiyülevvel 1327 / 1909. április 13.)¹⁰⁹ Pallavicini jelentései szerint katonai lázadásként indult. A mozgalmat egyfajta ellenforradalomként értékelhetjük, amely nagy nyugtalanságot keltett az Osztrák–Magyar Nagykövetségen is. Ezt jól mutatja, hogy az esemény napján folyamatosan mentek a táviratok, szám szerint hat egymás után, hogy részletesen tájékoztassák a történetekről Bécsre. Hamarosan kiderült, hogy a katonákhoz a szofták, vagyis az iszlám vallási iskolákban, medreszében tanulók is csatlakoztak. A harmadik távirat szerint a felkelők a nagyvezírral és a sejhülszlámmal is tárgyalásba bocsátkoztak. Mivel a parlamentben is többségben voltak támogatóik, magukat annak védelme alá helyezték. A negyedik táviratban már arról volt szó, hogy komoly esély mutatkozott Kámil pasa visszetérésére a nagyvezírségbe, az ötödikben Hilmi pasa lemondását, a hatodikban pedig az igazságügyminiszter meggyilkolását és a tengerészeti miniszter (*Marinemínister*) megsebesülését tudatták, tévesen. Kiderült ugyanis, hogy valójában a gyilkos lövés célt tévesztett: Mehmed Arszlán bejt, a parlamenti képviselőt összetévesztették Hüszejn Dzsávid bejjel, az Új Török Párt vezetőjével. Ahmed Riza bejt, aki a parlament alsóházának, a képviselők házának (*Meclis-i Mebu’san*) vezetője volt, leváltották.¹¹⁰ Egy nap múlva már az új nagyvezír, Tevfik pasa, a korábbi küldügyminiszter kinevezését jelentették be.¹¹¹ A *Március 31-i események* első napjaiban Pallavicini is úgy vélte, hogy a felkelőknek nem volt kapcsolata Abdülhamid szultánnal és a Porta magas rangú tisztségviselőivel.¹¹²

Pallavicini 1909. április 18-án írt táviratában már a főváros felé menetelő és az alkotmány védelmében fellépő trákiai hadak tisztjeinek politikai céljait ismertette: az alkotmány érvényességének megkérdőjelezhetetlensége, a rend helyreállítása és a felkelők megbüntetése. Az események kiértékelésére összegyűltek Németország, Franciaország, Anglia és Oroszország Isztambulba akkreditált nagykövetei. Véleményük szerint az Edirnéből és Tesszalonikiból Isztambulba vonuló katonák célja II. Abdülhamid szultán leváltása volt.¹¹³ Pallavicini beszámolt az április 22-én San Stefanóban (ma Yeşilköy) végbement titkos értekezletről, amin a felvonuló hadsereg, a *Hareket Ordusu* (Akcióhadsereg, Operationsarmee) tisztjei és a parlament képviselői vettek részt. Jelentése szerint ekkor még nem született egyöntetű döntés

¹⁰⁸ Karácson Imre gépírási naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 80–81.

¹⁰⁹ Hanioglu: *A Brief History*, 154.

¹¹⁰ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. április 13. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. számozatlan folio.; Kodaman–Ünal: *Son Vaka’anıvıs*, 19.

¹¹¹ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. április 14. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. számozatlan folio.

¹¹² Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. április 15. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. számozatlan folio.

¹¹³ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. április 18. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. számozatlan folio.

a padisah leváltásáról.¹¹⁴ Azon a napon, amikor Karácson visszatért Budapestről Isztambulba, mind Tevfik pasa kormányának lemondása, mind pedig a padisah trónfosztása végbement. A külügyminisztertől, Rifát pasától származó információk alapján a padisah trónfosztása egyedül a muszlim vallástörvény (*sarija*) figyelembevételével történhetett, amihez a sejhülszám vagy a *fetva emín* (a legfelsőbb vallási döntést kiállító hivatalnoknak) írásbeli döntésére (*fetva*) volt szükség.¹¹⁵

II. Abdülhamid trónfosztása az isztambuli lakosság nyilvánossága előtt történt, amiről Karácson naplójában így írt (1909. április 27.): „A parlament tegnap titkos ülésen detronizálta Abdul Hamid szultánt, s a titkos határozatot ma nyilvánosságra hozták, miután előzetesen a Jildiz palota összes cselédségét elfogták. A déli órákban láttam azt az óriási számú cselédséget sűrű zárt sorokban szuronyos katonáktól körülvéve elvonulni. Délután 4-kor Sztambulban láttam az új szultánt, V. Mohamedet kíséretével a Díván jalan elvonulni, midőn a Szeraszkeriátból jött.”¹¹⁶ Karácsonnak a Díván útján készített fényképei jelenleg a győri Xantus János múzeumban találhatók. Pallavicini jelentéseiben a fentieknél részletesebb adatokat találunk, ismét csak egy táviratsorozat keretében. Az első távirat szerint a szultán nem fogadta el Tevfik pasa kabinetjének lemondását, így mindenek elé magának II. Abdülhamid ügyének elrendezése került. Ezután rögtön ment az új távirat, amelyben már a szultán trónfosztását és helyére Resád Efendinek, azaz ettől a pillanattól fogva V. Mehmednek a trónra lépését ismertették.¹¹⁷ Egy nap múlva kiderült, hogy V. Mehmed sem fogadta el Tevfik pasa és kormánya lemondását, hanem ismét kinevezte nagyvezírré.¹¹⁸ Az európai hatalmak kívártak azzal, hogy gratuláljanak az új padisahnak, majd elsőként a Francia Köztársaság elnökének üdvözlétei érkeztek meg Isztambulba.¹¹⁹

Az *Orientalisches Eisenbahn* (Keleti Vasút, Chemins de fer Orientaux, İstanbul–Viyana Demiryolu vagy Rumili Demiryolu) igazgatója beszámolt Pallavicininek arról, hogy miképpen távozott a volt szultán Isztambulból a társaság szerelvényén. Abdülhamid április 27-ről 28-ára virradó éjjel 0 óra 50 perckor („heute Nacht 12 Uhr 50. Min.”) egy különvonatra szállt, amely Tesszalóniki irányába vitte. A társaságában tizenegy hölgy és a két fia mellett a szolgálai is helyet foglaltak. Kíséretét két tiszt és tizenhat csendőr biztosította. A leváltott padisah emigrációba indulását a Szirkedzsi pályaudvarról az Akcióhadereg főparancsnoka, Hüszejn Hüszeni pasa és Gálíb bej felügyelte. Megleő volt, hogy II. Abdülhamid magatartásában semmilyen nyoma sem volt szomorúságnak vagy depresszióknak.¹²⁰ Karácson április

¹¹⁴ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. április 22. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. számozatlan folio.

¹¹⁵ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. április 26. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. számozatlan folio (távirat).

¹¹⁶ Karácson Imre gépirásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 81.

¹¹⁷ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. április 26. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. fol. számozatlan folio (távirat); Hanioglu: *A Brief History*, 164.

¹¹⁸ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. április 28. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. számozatlan folio (távirat).

¹¹⁹ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. április 30. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. számozatlan folio (távirat, Nr. 266.).

¹²⁰ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. április 28. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. számozatlan folio (távirat, Nr. 261.); Kodaman–Ünal: *Son Vaka'anüvis*, 60–64. Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. április 28. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. fol. számozatlan folio. Az *Orientalisches Eisenbahn* igazgatójának levele Pallavicini Jánosnak. Pera, 1909. április 28. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. számozatlan folio, melléklet a Nr. 36 B. ddo. Cos-pel 28. IV. 1909. jelzetű jelentéshez.

28-i naplóbejegyzésében szintén kitért röviden a fentiekre: „Ma közzétették a fetvát, amelyben a sejh-ül-iszlám a detronizálást kimondta. Hamid szultánt ápr. 29-re virradóra már Szalonikibe vitték.”¹²¹ (Mint láttuk, a leváltott szultánt valójában nem 29-én, hanem 28-án, nem sokkal éjfél után indították száműzetésbe. A hivatalos jelentések szerint ebben az esetben Karácson tévedett.) A fetvát az Osztrák–Magyar Monarchia nagykövete francia fordításban mellékelte jelentéseihez.¹²²

V. Mehmed Resád szultán uralma azzal kezdődött, hogy a *Március 31-i eseményekben* szerepet vállalókat börtönbe vetették, és elkezdődtek a kivégzések. Erről Karácson így írt (1909. április 30.): „Az ostromállapot a városban még egyre tart. Az elfogatások tömegesen történnek, a régi rendszer embereit ki kell irtani. Ma tartotta az új szultán az első szelámlíkot [nyilvános pénteki imát], de nem oly zárt helyen, mint Abdul Hamid szokta, hanem nyilvánosan elment az Aja Szófiába, miként a régi szultánok.”¹²³ 1909. május 2.: „Ma volt a tengerészredez lefegyverzése, mely az új szultán üdvözlésére nem jelent meg.”¹²⁴ 1909. május 3.: „A hadi törvényszék megkezdte az akasztásokat. Ma nyilvános helyen 13-at akasztottak fel a régi rendszer katonái közül, éspedig hármat a Galata hídnál, 5-5 az Aja Szófia és a Bajazid téren. A galatai hídnál megnéztem a felakasztott embereket, midőn az akasztófán lógtak. A többire nem voltam kíváncsi. Undorító látvány.”¹²⁵ 1909. május 5.: „Nagy pompával ma foglalta el Hilmi pasa a nagyvezírséget másodízben. Az öreg Zia eddin sejh-ü-iszlám, ki detronizálási fetvát kiadta, szintén lemondott, az utódja Molla aga lett.”¹²⁶ Karácson szerint Mehmed Száhib Molla Bej Efendi, aki korábban a Pasabahcsében (Pasakertje, Isztambul egyik, a Boszprusz anatóliai partján lévő városnegyede, Beykoz része) élt, nagyon felvilágosult, liberális beállítottságú volt.

Isztambulban az ostromállapot idején a török nyelven kiadott lapokkal szemben nagyon határozottan felléptek. Az *Ikdám* tulajdonosa, Ahmed Dzsevdet Oran ellen elfogatási parancsot adtak ki, ő ezt megelőzve családjával együtt Bécsbe menekült. A *Mizan* nevű lapnak a tulajdonosa, Mizandzsi Murád bej pedig közel jutott ahhoz, hogy kivégezzék.¹²⁷ 1909. május 12.: „Ma ismét tömegesen akasztották fel az alkotmány ellen vétkező katonákat.”¹²⁸ Pallavicini információi szerint a katonai bíróság április 25-én ült össze, és a bűnösnek ítélt személyek kivégzése heteken keresztül folyt.¹²⁹

Az oszmán padisahok kardfelövezési szokása V. Mehmed Resád esetében is a régi hagyományok szerint zajlott. Bár eltérő adatok állnak rendelkezésre arról, hogy mely karddal történt a ceremónia, úgy tűnik, Ömer kalifa kardjával övezték fel. Az esemény hagyományosan Isztambul Ejüp negyedében, Ebu Ejüp el-Ensári türbéjében ment végbe, aki valamikor a

¹²¹ Karácson Imre gépírási naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 81.

¹²² A fetvát francia fordításban lásd: ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte. Kt. 198. számozatlan folio, melléklet a Nr. 36b. ddo. Cos-pel 28. IV. 1909. jelzetű jelentéshez. A fetva török szövegére lásd: Kodaman–Ünal: *Son Vaka'anüvis*, 24.

¹²³ Karácson Imre gépírási naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 81.

¹²⁴ Uo. 81.

¹²⁵ Uo. 81–82.; Csorba: *Történelem viharában*, 98.

¹²⁶ Karácson Imre gépírási naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 8283.; Çuluk–Karaca: *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları*, 21.

¹²⁷ Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1909. május 5. OSZK Kézirattár, Levelestár; Uçman, Abdullah: *Mizan*. TDVİA Cilt 30. İstanbul, 2005. 212–213.

¹²⁸ Karácson Imre gépírási naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 83.

¹²⁹ Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. május 12. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. számozatlan folio.

Próféta társa volt, és Medinában vendégül látta Mohamedet. Erre a fontos eseményre elsőként hívták meg az Isztambulba akkreditált külföldi követeket. Jelenlétük, mivel nem muszlimok voltak, nem volt hivatalos.¹³⁰ (A mellékletben közlöm az eseményről szóló hivatalos jelentés eredeti szövegét.) A tanulmány írása közben nem egyszer szembesültem azzal a problémával, hogy Karácson és az osztrák–magyar nagykövetségi jelentések az eseményeket a nemzetközi és a török szakirodalomtól eltérő dátummal adják meg. Így van ez a hivatalos történetíró, Abdurrahman Seref Efendi kónikájában is, amely szerint a kardfelővezés és az azt követő ünnepélyes felvonulás a hidzsra szerinti 1327. év rebijüláhir hónap 20. napján, hétfőn ment végbe,¹³¹ amely időpont átszámítva 1909. május 11-re esik. Valójában azonban az ünnepélyes eseményre 1909. május 10-én került sor, amiről Karácson is megemlékezett: „Nagy fénnel ma történt V. Mohammed szultán felővezése Oszmán [más források szerint Ömer kalifa – P. S.] kardjával. E szertartás eredetéről már előzőleg konstantinápolyi lapokban több cikk jelent meg, részben egymásnak ellentmondók. A díszmenetet Direkler altinda [az oszlopok alatt] egyik alkalmas helyén közvetlen közelből néztem végig. A török nagyurak, állami méltóságok felvonulása elég színgazdag látványt nyújtott. Az új szultán jól elhízott, természetes alak.”¹³²

Karácson a muszlim vallással és annak intézményeivel szemben – európai tudós és katolikus pap létéből következően – fenntartásokkal élt, ennek ellenére látható, hogy lépéseket tett a jó kapcsolatok kiépítésére, mégpedig sikeresen. Ezek a találkozók láthatóan befolyásolták saját nézőpontját is. 1909. május 14.: „Délután meglátogattam Abdul Halim Cselebi koniai főcselebinél [cselebit], a pérai mevlevi dervisek kolostorában. Ez a nagy Cselebi, másnéppen Cselebi efendi a török birodalom főméltóságai közé tartozik, az az ő privilégiuma, hogy az új szultánt ő övezi fel Oszmán kardjával (*taklid-i seif* [*taklid-i seyf*, *tekallüd-i seyf*]), ami a törököknél a koronázást helyettesíti. Adbul Halim Cselebi az összes mevlevi dervisnek a fő sejhje, még fiatalember. Alacsony, fekete hajú, kis szakállú, értelmes alak. Nagy érdeklődéssel beszélgetett a magyar dolgokról, a magyarok eredetéről, nyelvéről. Megígértem

¹³⁰ Özcan, Abdülkadir: *Kılıç Alayı. Osmanlı padişahlarının tahta çıkmalarından sonra kılıç kuşanmaları münasebetiyle yapılan tören*. TDVİA Cilt 25. Ankara, 2002. 408–410. „Der Minister des Äussern teilt mit, dass am nächsten Montag die Ceremonie der Schwertumgürtung des neuen Sultans, welche ihrer Bedeutung nach Krönung in anderen Ländern gleichkommt, stattfindet. Zur Feier wird auch das Diplomatische Korps als Zuschauer eingeladen werden. Vielleicht schon am nächstfolgenden Tage wird der Sultan die Vertreter der Mächte empfangen, bei welcher Gelegenheit die neuen Beglaubigungsschreiben übergeben werden sollen, insoferne die betreffenden Missionschefs bereits im Besitze derselben sein werden. Zu gleicher Zeit dürften auch neuen Beglaubigungsschreiben den türkischen Botschaftern im Auslande, wenigstens in den näherliegenden Hauptstädten, bereits zugekommen sein. Es wäre unter diesen Umständen, glaube ich, zweckmässig, wenn ich schon am nächsten Montag im Besitze der neuen Allerhöchsten Kreditive sein könnte.” Pallavicini János Alois Lexa von Aehrenthalnak. Pera, 1909. május 3. ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. számozatlan folio, Nr. 277.

¹³¹ Kodaman–Ünal: *Son Vaka’ünüis*, 24.

¹³² Karácson Imre gépirásos naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 83. Ugyanezt támasztja alá a *New York Times* 1909. május 11-i száma, amelyben részletes beszámoló található az eseményről: „The New Sultan Breaks Moslem Traditions. Christian see Mehmed V. Girt with Osman’s Sword in Ayoub Mosque.” (<https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1909/05/11/101880440.pdf>, letöltés: 2020. jún. 27.) Ez a kardfelővezés volt az első, ahol nem muszlim méltóságok is rész vehettek.

neki, hogy Koniába ellátogatok kéziratok végett.”¹³³ A konyai fődervissel való találkozó anynyira fontos volt Karácsonnak, hogy még aznap egy levelezőlapot küldött Bécsbe Thallóczy-nak, röviden ismertette a találkozó tényét és beszélgetése témáját.¹³⁴

Az ünnepségek lezárulta után ismét megnyílt a lehetőség a Topkapi Szerájban folyó kutatások előtt, amelynek időtartamát azonban ismét rövidítették, mert a Karácson mellé kirendelt Ömer bej nagyon elfoglalt lett. A *Március 31. események* után a szeráj munkatársainak egy részét eltávolították, ennél fogva a maradéknak megnőtték a kötelezettségei. Így Karácsonnal csak hetente két napot dolgozhattak együtt.

A mevlevik kolostorában tett látogatás eredménye Karácson számára egy szakmai felfedezés lett: megtalált egy máig kiadatlan kéziratot, melynek címe *Magyarország meghódítása (Feth-i Üngürüs)*, s a tizenöt éves háború idejével foglalkozik, de teljesen eltér az ehhez hasonló más forrásoktól. Karácson a kötetet egy helyi írástudóval le is másoltatta.¹³⁵

Az isztambuli eseményeket V. Mehmed Resád uralkodása idején az újból munkába álló parlament első üléséig, azaz május 26-ig követtük nyomon Karácson naplója és Pallavicini jelentései alapján. Karácson a következőket írta: „A török alkotmányosság jobban korlátozza az uralkodó hatalmát, mint bármely európai államban. A szultán ma a parlamentbe ment a képviselők eskütételére, és ott az elnöki emelvényen foglalt helyet, amíg a beszédjét felolvasták, aztán pedig a páholyba ment s a tanácskozást hallgatta.”¹³⁶

A történelmi események civil tanújának naplója és a hivatalos jelentések nagyon jól kiegészítik egymást. A napi történések eltérő megvilágításban bontakoznak ki előttünk. A nagykövet, a nagykövetség és Karácson eltérő megközelítése a különböző perspektívákból adódik, abból, hogy az események során éppen hol foglaltak helyet, kikkel tartottak kapcsolatot, továbbá milyen eltérő kérdésekre kerestek választ, illetve milyen eltérő célból fogalmazták meg válaszaikat. Karácson véletlenszerűen lett az oszmán alkotmány kihirdetésének tanúja. Isztambulba való megérkezésétől kezdve az oszmán társadalom iránt nem mutatott különösebb szimpátiát. Életének utolsó éveit (1907–1911) azonban az oszmán fővárosban töltötte, a helyszelleme, az események, a török nép első lépései a demokrácia rögzös útján tiszteletet ébresztettek benne. A naplójában és a leveleiben szereplő török méltóságok arra mutatnak, hogy a korszak jelentős személyiségeivel tartott közvetlen kapcsolatot. Annak ellenére, hogy katolikus pap volt, többször meglátogatta a török iszlám első emberét, az iszlám sejhjét, akivel a vallások közötti békés és baráti együttélés lehetőségeiről beszélgetett. A hatások és ellenhatások rendszerében ő is otthagyt a nyomát a török historiográfia alakulásán. Szellemi hagyatéka nemcsak Isztambul története szempontjából, hanem az oszmán levéltárak és könyvtárak, vagyis röviden Isztambul kulturális és intellektuális története számára is értékes forrásul szolgál.

¹³³ Karácson Imre gépírási naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 83.

¹³⁴ Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1909. május 14. OSZK Kézirattár, Levelestár

¹³⁵ Karácson Imre Thallóczy Lajosnak. Isztambul, 1909. május 21. OSZK Kézirattár, Levelestár; *Feth-i Üngürüs*. OSZK Kézirattár, Oct. Turc. 15.; Papp Sándor: *A Képes Krónika, Thuróczy János krónikája és a Tarih-i Üngürüs kapcsolata. Volt-e „török fogságban” a Képes Krónika?* In: Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt (szerk.): *Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére*. Szeged–Debrecen, 2019. (Fontes et libri 3.) 342–357. Úgy szintén nem egyezik meg a hasonló tematikával foglalkozó másik török krónikával sem: İyâni, Cafer: *Tevârih-i cedid-i vilâyet-i Üngürüs. (Osmanlı–Macar Mücadelesi Tarihi, 1585–1595)*. Haz.: Kirişçioglu, Mehmed. İstanbul, 2001. (Kitabevi 164., Osmanlı Tarih Kaynakları 3.)

¹³⁶ Karácson Imre gépírási naplója. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1903. 84.

MELLÉKLET

1.

Pallavicini János örgróf jelentése II. Abdülhamid trónfosztásáról. Isztambul, 1909. április 28.

ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte, Kt. 198. számozatlan folio

[...] Zu diesem Zwecke holte eine Deputation den Scheich-ül-Islam und dem [!] Fetwa Emini (Verfasser der obersten Gutachten) ein, worauf nach kurzer Discussion von Letzteren das in Uebersetzung anverwahrte Fetwa (Gutachten) formuliert und dem Scheich-ül-Islam zur Beantwortung vorgelegt wurde. Dieser Letztere entschied, dass ein Imam, der sich der im Fetwa aufgezählten Handlungen schuldig gemacht habe, abdanken müsse oder abgesetzt werden solle. Nachdem diese Weise dem religiösen Gesetze genüge geleistet war, entschied sich die Nationalversammlung für die letztere Alternative und votirte stehend mit Stimmeneinhelligkeit die Absetzung Abdul Hamids und proklamierte seinen Bruder Reschad Effendi als Mehmed V. zu seinem Nachfolger.

Ein aus den Abgeordneten Essad Pascha, Carasso Effendi (Jude), Aram Effendi und Arif Hikmet Pascha bestehende Deputation begab nach Yıldız um Abdul Hamid seine Absetzung anzuzeigen. Der Sultan soll die Botschaft mit verstörter Miene empfangen, sich aber darauf gefasst und geantwortet haben: „Es scheid mein Kismet gewesen zu sein.“ Dann soll er den Wunsch ausgesprochen haben, im Tschiraganpalaste wohnen zu dürfen.

Eine weite Abordnung von Deputierten und Senatoren unter Führung Gazi Muchtar Pachas kündigte inzwischen Reschad Effendi an, dass ihn die Nationalversammlung zum Sultan proklamiert habe. Unmittelbar darauf begab sich der neue Herrscher ins Seraskeriat, um die Huldigung der Würdenträger, Senatoren und Abgeordneten entgegenzunehmen und den Eid der Treue auf die Verfassung und das Scheriat zu leisten. Dann begab sich der Sultan Mehmed V. unter Jubelrufen der Menge nach dem Alten Serail, um den Reliquien des Propheten seine Verehrung zu erweisen.

Genehmigen Hochdieselben den Ausdruck meiner Ehrfurcht.

P. S. Soeben erfahre ich, dass Abdul Hamid heute per Extrazug nach Salonich gebracht wurde.

2.

Pallavicini János örgróf jelentése V. Mehmed Resád kardfelövezési szertartásáról és a „kard felvonulásról” (kılıç alayı). Isztambul, 1909. május 12.

ÖStA HHStA PA XII. Türkei Berichte Kt. 198. számozatlan folio

Hochwohlgeborener Freiherr,

am 10. d[ises] M[onats] hat die feierliche Ceremonie der Schwertumgürtung Seiner Majestät des Sultans Mehmed V. stattgefunden. Diese Feierlichkeit entspricht der Krönung der Monarchen in den meisten europäischen Ländern und wird in der Moschee von Eyub abgehalten, weil daselbst die Gebeine Eyub's, des Fahnenträgers des Propheten Mohamed's ruhen. Es ist dies sozusagen ein Akt des muselmännischen Glaubensbekenntnisses. Einem alten Brauche gemäss war auch der Tschelebi, der oberste Cheikh der Mevlevi Derviche aus Konia hier eingetroffen, um die Investitur selbst vorzunehmen.

Die Missionschefs und das gesammte diplomatische Corps waren an diesem Tage eingeladen, in nicht officieller Weise, bei dem Passiren des Kaiserlichen Festzuges, als Zuschauer zu fungieren. Zu diesem Besuche waren mehrere grosse Zelte in der Nähe des Adrianopler Thores errichtet worden, an welchen der Festzug vorbeikam. Kurz nach 11 Uhr vormittags fuhr der Sultan in Begleitung seines Hofstaates, am Bord der Kaiserlichen Yacht Senyudlu¹³⁷ von seinem Palais Dolma Baghtsche nach Eyub, wo er sich zu Fuss in die Moschee Eyub Ensari begab.

Im Mausoleum der Moschee waren bereist die Minister, die geistlichen und militärischen Würdenträger versammelt. Nach Abhaltung der üblichen Gebete begab sich der Sultan nur in Begleitung des Tschelebi, des Scheick-ül-Islam, Said Pascha's und Ahmed Riza's in den Innenraum des Mausoleums, wo die eigentliche Ceremonie der Schwertumgürtung vorgenommen wurde. Nach Ablauf derselben formierte sich der Kaiserliche Cortige und der Sultan fuhr in Begleitung Gazi Moukhtar Pascha's in einer Galaequipage über das Adrianopler Thor und durch Stambul nach Dolma Baghtsche. Die Reihenfolge des Zuges war etwa wie folgt: Zunächst kamen zu Wagen Deputationen der beiden Kammern, dann die Ulemas (hohe Geistlichkeit), die Minister und Knapp vor dem Sultan der Generalissimus Mahmud Chefket mit seinem Stabe.

Auf dem Wege wurde der Monarch zwar allenthalben acclamiert, jedoch fiel es allgemein auf, dass den Freiheitshelden Niazi und Enver Bey, sowie dem Generalissimus Mahmud Chefket Pascha ein bei weitem begeisterter Empfang zu Theil wurde. Ein grosser Theil der Bevölkerung so namentlich die zahlreichen Softas und Chodschas (Studenten und Geistliche) sowie die sonstigen mit Turban bekleideten Türken verhielten sich beim Passiren des Zuges ungemein passiv und enthielten sich jeder Beifallskundgebung.

Anlässlich der am Abend stattgehabten Illumination waren die meisten der grossen Moscheen entgegen der ausgegebenen Parole gar nicht illuminiert.

Genehmigen Euer Excellenz den Ausdruck meiner Ehrfurcht.

SÁNDOR PAPP

„It's exceedingly uplifting and inspiring to see the enthusiasm of this Eastern people freed from slavery”.

Revolution and Constitutionality in Early 20th Century

Istanbul from the Perspective of a Civilian and Officially Diplomacy

Hungarian historiography has always shown great interest towards the libraries and archives of Istanbul. Starting from the second half of the 19th century Ármin Vámbéry made the first steps to secure access to Ottoman sources for Hungarian historians and experts. Later, between 1907 and 1911, Imre Karácson conducted research in Istanbul. His journal provides a detailed look into his correspondence with accomplished Hungarian and Turkish researchers of that time, everyday life in Istanbul, political struggles, the birth of Turkish historiography, the foundation of the Turkish Historical Society and the debates surrounding it. Karácson witnessed the Young Turk Revolution in Istanbul, the ascension of the new Sultan and his girding with the Sword of Osman, a ceremony equivalent in significance to

¹³⁷ Az új szultánt szállító hajó neve a Söğötlü volt. Ezen információt kedves kollégámnak, Prof. Dr. İdris Bostannak köszönöm.

coronation. He took photographs of the celebrating crowd and the march with open carriages with his own camera from the ship that took the new Sultan to Eyüp.

The primary source for present study was the journal of Imre Karácson, the original manuscript as well as its typewritten version. Out of the several interesting topics discussed in the journal I'm focusing on the events in Istanbul from the Young Turk Rebellion, more specifically the second declaration of the Ottoman constitution (23 July 1908) to the dethronement of Sultan Abdul Hamid II (27 April 1909) and the ascension of Sultan Mehmed Resad V.

KINTLI DÓRA

Nova ex Hungaria

*Tudósítás 1546-ból a török–magyar összecsapásokról**

1546-ban Wittenbergben nyomtatták ki azt a *Nova ex Hungaria. Scripta de dimicationibus et incursionibus, quae ab Hungaris fiunt adversus Turcos*¹ című *Neue Zeitungot*, amely az előző évben a magyar végvidéken történt három kis epizódot mutat be. Ma egy-egy eredeti példánya található a Bayerische Staatsbibliothekben (Res/4 Turc. 83,12),² illetve az Országos Széchényi Könyvtárban (App. H. 303). Az OSZK adatbázisának tanúsága szerint a munkát Josef Klug nyomdájában nyomtatták, gróf Apponyi Sándor (1844–1925) viszont Peter Seitz³ örökösait valószínűsítette kiadóként.⁴ Szerzője ismeretlen. Az irat az általánosan használt 20x15 cm-es nyomdai méretben (*Mehrblattendrucksformat*) készült.⁵ A címlapon a cím, az alcím és az évszám (1546) olvasható, majd belül a szöveg felett ismét szerepel a cím és az alcím, valamint a szöveg első betűje mint iniciálé, amelyen egy leomló falat a hátán megtartó alak látható, ezzel a keresztény Európát védelmező, teher alatt roskadozó Magyarország képét szimbolizálva. Az alábbiakban röviden ismertetem a *Zeitung* híreit, majd bemutatom azok propagandisztikus vonásait, valamint azt, hogy tartalma és üzenete mennyiben különbözik a korabeli hasonló iratokétól. Az elemzés után olvasható a szöveg általam készített fordítása.

* A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségükért szeretném köszönetemet kifejezni J. Újváry Zsuzsanna tanárnőnek, Kasza Péter tanár úrnak és Takács László tanár úrnak.

¹ *Nova ex Hungaria. Scripta de dimicationibus et Incursionibus, quae ab Hungaris fiunt adversus Turcos*. Wittenberg, 1546. OSZK Digitális Könyvtár 12519: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/12519> (letöltés: 2020. febr. 6.) (a továbbiakban: *Nova ex Hungaria*)

² <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV001464540> (letöltés: 2020. febr. 6.)

³ Idősebb Peter Seitz 1534-től működtetett Wittenbergben nyomdát, legismertebb nyomtatványa *Melanchton Loci communes*ének kiadása. Volz, Hans: *Die Arbeitsteilung der Wittenberger Buchdrucker zu Luthers Lebzeiten*. Gutenberg-Jahrbuch, vol. 32. (1957) 146–157., különösen 150.

⁴ Apponyi Sándor: *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok*. 1. köt. Budapest, 1900. 213–214. Apponyi Sándor négy kötetben gyűjtötte össze az Európa könyvtáraiban fellelhető Magyarországra vonatkozó nyomtatványokat, ugyanakkor Benda Kálmán arra hívta fel a figyelmet, hogy mivel Apponyi csak a könyvtárakban fellelhető munkákkal foglalkozott, munkáját nem lehet teljes körű bibliográfiaként kezelni. Benda Kálmán: *A törökkor német újságirodalma. A XV–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához*. Budapest, 1942. 12–13.

⁵ Lindemann, Margot: *Deutsche Presse bis 1815. Geschichte der deutschen Presse*. Teil I. Berlin, 1969. 23. A dokumentum oldalai pontosan 21,62x14,28 cm hosszúak.

A Zeitung tartalma

A *Nova ex Hungaria* megjelenésének időszakában a *Neue Zeitungok*⁶ gyakori témái közé tartoztak a reformáció, a parasztháború, a schmalkaldeni háború (1546–1547) vagy éppen a földrajzi felfedezések, ahogy a törökök elleni háború kérdése is.⁷ A *Nova ex Hungaria* is két népszerű témát érintett: a török-kérdést és a vallást.

A *Zeitung*ban közölt három történet közül az első a budai, a pesti és a váci törökök egy kudarcba fulladt portyájáról tudósít, amikor az ipolysági katonák utolérték és legyőzték őket. A csata leírásából külön kiemelkedik egy ifjú, Eszteleky János (*Ioannes Istelecus*) diadala egy nála nagyobb termetű török felett, akitől így zsákmányként elnyerte annak pecsétgyűrűjét, amit a *Zeitung* szerint akkor már Wittenbergben őriztek egy a törököktől zsákmányolt zászlóval együtt.

A második történet egy a hódoltság korában megszokott végvidéki párbajt mutat be, ahol három komáromi magyar vitéz küzd három budai törökkel. Az esemény leírását a szerző maga is úgy ágyazta be tudósításába, hogy mind az epizód elején, mind pedig a végén utalt annak mindennapi jellegére. Az elsőként bemutatott párviadalban mindkét katona elesett, a másodikban azonban a magyar vitéz legyőzte ellenfelét. A harmadik török pedig megfutamodott az ellenfele elől, és könyörgésére a magyar vitéz meghagyta az életét.

Az utolsó történet helyszíne Csábrág, Pálffy Péter birtoka,⁸ amit a budai pasa⁹ fortélyal igyekezett bevenni, mivel erővel nem tudta. Egy pribéket juttatott be Pálffy emberei közé, aki elnyerte a várúr bizalmát, és egy alkalommal, Pálffy távollétében megpróbálta a törökök kezére játszani a várat, de a várúrnő, Dersffy Zsófia bátorságának és leleményességének köszönhetően nem sikerült a csel, az asszonyok és a szolgálok visszaverték a támadókat.

Az irat zárlatában a szerző néhány mondatos vallási irányultságú megnyilvánulása kapott helyet, a protestáns körökben elterjedt vélemény olvasható a szabad ígéhirdetésről: „A hitről [pedig azt lehet mondani], hogy a törökök fennhatósága alatt szinte mindenhol szabadon lehet hirdetni az evangéliumot: Budán, Pesten, Szegeden, Tolnában, és más helyeken, sőt még Konstantinápolyban is.”¹⁰

⁶ A *Neue Zeitung* olyan nyomtatott média volt az 1480-as évektől a 17. század végéig, amely egy vagy több hírről számolt be prózában vagy versben, német nyelvtérületen jelent meg. Schröder, Thomas: *Die ersten Zeitungen. Textgestaltung und Nachrichtenauswahl*. Tübingen, 1995. 16. Más vélemények nem zárják ki a *Neue Zeitungok* köréből a kéziratos formájú, de tartalmilag ugyanilyen jellegű tudósításokat sem, mivel ezek azonos funkciót töltöttek be, és a 16. században folyamatosan egymás mellett éltek a kéziratos és nyomtatott újságok. Barbarics Zsuzsa: *A kéziratos Neue Zeitung-gyűjtemények a Habsburgok közép-európai tartományaiban*. Századok, 138. évf. (2004) 5. sz. 178–79.

⁷ Benda: *A törökkor német újságirodalmá*: 44–46.

⁸ Csábrág a Hont vármegyei Varbók község mellett, a Varbók patak mentén fekvő meredek hegyen épült vár. A 16. században a Pálffyak, éppen Pálffy III. Pál szerezte meg felesége, Erdődy Klára hozományával. 1547-ben Balassa Menyhért foglalta el a Pálffytól, de Niklas Graf zu Salmnak sikerült visszafoglalnia 1549-ben. Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. 2. köt. Pest, 1851. (reprint) 270.

⁹ A szöveg a budai pasa nevét nem említi, 1543 és 1548 között Jahjapaszáde Mehmed pasa foglalta el a posztot. Gévy Antal: *A budai pasák*. Bécs, 1841. 6.

¹⁰ „De religione, ubique fere in Turcorum ditone Evangelium pure docetur: Budae, Peste, Zegedini, Tolnae et in aliis locis, atque etiam Constantinopoli.” *Nova ex Hungaria*, 11. Érdekes, hogy éppen ugyanebből az évből maradt fenn az OSZK gyűjteményében egy másik német nyelvű – egyébként latinból fordított – *Neue Zeitung*, ami ugyanezeket a gondolatokat fogalmazza meg a vallásról: „Das Evangelion wird in der Türckey öffentlich gepredigt.” Ám itt élesebb kritika fogalmazódik meg a katolikusokkal szemben: „Der Babst zu Rhom / mit den seinen wütet sehr wider das Evangelion Christi / unnd wils mit gewalt unterdrucken / darumb ist er grewlicher denn der Türcke /

A szereplők

A mű hétköznapi eseményeket mutat be, de szereplői között feltűnnek a korszak fontos személyiségei is. Megemlíti Várdai Pál esztergomi érsek (1526–1549) és Révay Ferenc nádori helytartó (1542–1553) nevét. Az előbbi a sági katonák zsoldját fizette, míg az utóbbi – az irat szerint – rokona az első epizód „főhőisének”, Eszteleky Jánosnak („*nepos ex sororis Revay propalatini*”). Sajnos Nagy Iván genealógiája külön nem foglalkozik az Eszteleky-családdal, így kevés információval rendelkezünk róluk.

Eszteleky Jánosnál jóval ismertebb személyek a harmadik történetben szereplő Pálffy Péter és felesége, a szövegben név szerint nem említett Dersffy Zsófia.¹¹ A pribéknek teljes bizalmat szavazó, hiszékenynek ábrázolt Pálffy Péter helyett az úrnő a valódi hős Csábrág megvédésekor. Alakja pedig mintha a korszakban gyakran használt, negatív tartalmú „elasszonyosodott” jelző cáfolata lenne. De a szerző ezen túl is elég harciasan kelt a nők védelmére, amikor a következőket írta: „Rajta tehát, lásson hozzá, aki csak akar, és vádolja tehetetlenséggel az asszonyokat! Mit mondana az ilyen ember Semiramisról és Artemisiáról, hogy a többi szent asszonyt, Debórát és a többieket ne is említsem.”¹²

A szereplők tekintetében összességében kiemelhető, hogy bár több esetben jelentős főúri személyekről is szó esik, nem övék a főszerep. A második történetben megjelenő három magyar harcos közül csak egyet nevezett meg a szerző: „András, a fazekas, aki nemcsak a mi, hanem bizony a törökök ítélete szerint is bátor férfiú.”¹³ A latin szöveg alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy a *figulus* a foglalkozására utal-e, vagy a neve, de inkább az előbbi, mivel a foglalkozásnevek ekkor még nem öröklődtek családnévként.¹⁴ Tehát feltehetően egyszerű emberről van szó. A harmadik történetben pedig Dersffy Zsófia ugyancsak a várnép segítségével védi meg a várat. A szerző a közemberek szerepeltetésével talán potenciális olvasóihoz igyekezett még közelebb hozni a *Zeitungot*.

und Gott wird ihn / unnd alle die seinen / würgen und stürzen in kurz / Amen.” Warhaftige neue Zeitung aus dem Ungerlandt und Türckey ins Deudsch Landt geschrieben, aus dem Latien [!] in deutsche Sprach verdolmescht. 1546. OSZK Digitális Könyvtár 9964: http://oszkdk.oszk.hu/stor-age/00/00/99/64/dd/1/rop_l_0210.pdf (letöltés: 2020. febr. 6.)

¹¹ Pálffy Péter felesége révén rokona volt Várdai Pál esztergomi érseknek, 1536-ban jegyezték fel az ő jószágkormányzójaként, míg 1547-ben Erdődy Simon zágrábi püspök örököse lett, aki anyai ágon a nagybátyja volt. 1568-ban halt meg Velikánál egy törökök elleni összecsapásban. A család fontosságát Pálffy Péter gyermekeinek házasságai jól mutatják. Legidősebb fia, Pálffy Tamás várpalotai kapitány Nyáry Sárával kötött házasságot, Erzsébet lánya a Révay-családba házasodott be, a győri hős, Pálffy II. Miklós, a legkisebb fiú Fugger Máriát vette feleségül. Jedlicska Pál: *Gróf Pálffyknak életrajzi vázlatai*. Budapest, 1910. 487–488.; uő: *Pálffy Miklós életrajza és kora*. Eger, 1897. 4. Dersffy Zsófiáról Nagy Iván annyit írt, hogy Dersffy Miklósnak és Batthyány Perpétuának volt a lánya. Nagy Iván: *Magyarország családai*. 9. köt. Pest, 1862. 39.

¹² „*Eat nunc, qui volet, et damnet mulieres omnes impotentiae. Quid dicet de Semiramide et Artemisia, ut taceam sanctas matronas, Deborah, et alias.*” *Nova ex Hungaria*, 11.

¹³ „*Andreas figulus, non nostrorum tantum, vere etiam Turcorum iudicio vir strenuus.*” *Nova ex Hungaria*, 6.

¹⁴ A 16. század közepén a vezetéknevek még igen képlékeny formát öltöttek, különösen igaz ez a polgárok és az iparosok neveire. Ha valaki nem az apja foglalkozását tanulta ki és üzte, akkor nem az apja neve, hanem a foglalkozása szerint nevezték meg. Vö.: Fazekas. In: Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század*. Budapest, 1993. 350. Lásd még: Benkő Lóránd: *A régi magyar személynévadás*. Budapest, 1949. 19–21.; J. Újváry Zsuzsanna: *Kassa város polgársága a 16. század végén és a 17. század első felében*. Történelmi Szemle, 27. évf. (1979) 3–4. sz. 577–591., különösen 577–579.

Szavahihetőség

A *Neue Zeitung*okkal kapcsolatban mindig felmerül a kérdés, hogy mennyire megbízhatók a bennük foglalt hírek. A hírek forrása a korszakban gyakran egy-egy kézzel írt levél volt, de időnként maga a kiadó írta azokat, máskor csak szerkesztette a már rendelkezésre álló anyagot, egy-egy szöveget akár többször is felhasználva. De mivel sem a kiadó, sem az olvasó nem tudta ellenőrizni a hírek hitelességét, elég korán elterjedt az a nézet, miszerint az újságok hazudnak.¹⁵ A *Nova ex Hungaria* esetében feltételezhetjük, hogy itt nem a kiadó kompilációjáról van szó. Mivel a hírek azonos környékről származtak, elfogadhatónak tűnik, hogy maga a szerző volt a hírforrás.¹⁶

A tartalom valódiságának bizonyítására a *Neue Zeitung*ok gyakran hivatkoztak valamilyen tekintélyre – időnként persze alaptalanul.¹⁷ Esetünkben – az első történetben – ilyen hitelesítő eszköz lehet mind Várdai Pál, mind pedig Révay Ferenc neve, őket ugyanis a cselekmény szempontjából nem lett volna szükséges megemlíteni. A Révayak családfájára nézve felfedezhető, hogy Révay Ferenc anyja Eszteleky Anna volt.¹⁸ Emellett fennmaradt egy levél is 1543-ból, amit Révay Mihály, Révay Ferenc fia írt Eszteleky (Isteleky) Jánosnak. A levél szerint jó viszonyt ápolhatott rokonával: „...tudjad azt, én szerelmes bátyám, hogy mikor én az te leveledet olvasom, úgy tetszik, mintha teveled szemtől szembe szólnék. Azért tégy eleget az én akaratomnak írással...”¹⁹ Ha nem is világos, hogy a *nepos ex sororis* milyen vérségi kötelékre utal, a rokonság ténye bizonyos. Szintén valós adata a szövegnek, hogy a sági katonákat ekkoriban Várdai Pál érsek fizette.²⁰

Az első történetben a bemutatott esemény szempontjából azt sem feltétlenül kellett volna megemlíteni, hogy a török katona és Eszteleky János horvátul beszélgettek, ami a szerző alapos helyismeretéről tesz tanúságot, hiszen a horvát valóban közvetítő nyelvként szolgált a végvidék katonái között.²¹

A harmadik történet elején a szerző rövid leírást ad a helyszínről: „Csábrág fellegrára magas hegyen helyezkedik el, amely magányosan emelkedik ki a síkságon, már messziről látszik, s teljesen elfoglalja a hegy gerincét: kettős fal és kettős árok veszi körül. Két vára van, egy külső és egy belső.”²² Ez a leírás csak részben tekinthető hitelesnek, a vár valóban egy magas hegy gerincén épült, az alaprajza is megfelel a szövegben leírtaknak, de nem síkságból emelkedik ki. A továbbiakban ezt olvashatjuk: „Ezt a budai pasa, aki úgy látta, hogy alkalmas helyen fekszik ahhoz, hogy hatalmába kerítse a hegyi városokat...”²³ A szerző jól érzékelte a

¹⁵ Lindemann: *Deutsche Presse bis 1815*, 27–33.; Benda: *A törökkor német újságirodalma*, 47–57.

¹⁶ Lindemann: *Deutsche Presse bis 1815*, 32.

¹⁷ Benda: *A törökkor német újságirodalma*, 33.

¹⁸ Nagy: *Magyarország családai*, 9. 694.

¹⁹ Révay Mihály Isteleky Jánoshoz. [Bártfa, 1543. január 30.] Eckhardt Sándor: *Magyar levelek a XVI. század első feléből*. Magyar Nyelvőr, 51. évf. (1955) 360.

²⁰ Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmeczbánya*. Budapest, 1906. 320.

²¹ Őze Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselméletek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Budapest, 2006. 44.

²² „Arx Zabrag sita est in excelso monte, qui solus in planicie surgit, et longe conspicitur, occupatque totu montis iugum, duplici muro, duplici fossa circumdatur. Du[a]e sunt arces, exterior et interior.” *Nova ex Hungaria*, 7.

²³ „Hanc Bassa Budensis, quia videbat oportuno loco sitam ad potiendum montanis ciuitatibus...” *Nova ex Hungaria*, 7.

körülményeket, Csábrág akkoriban Bozókka és Szitnyával együtt valóban az alsó-magyarországi bányavidék védelmét szolgálta.²⁴ A *Nova ex Hungaria* állítása szerint a budai pasa megparancsolta, hogy pusztítsák el Csábrágot és környékét, Pálffy Péter pedig rendszeresen vezetett portyákat ellenük. Miután ismert, hogy 1546-ban a törökök megtámadták Bozókot, a szöveg állításai összességében valónak tekinthetők.²⁵

Akár a figyelem megragadását célzó mesés *extremum*nak is lehetne nevezni a várvédő Dersffy Zsófia hősiességét, de a 17. század végéig jellemző volt az az egészen sajátos magyar női szerep, amelyben a feleség a többnyire távollévő férje helyett ellátta az összes otthoni feladatot, ami olykor a várvédelmet is magában foglalta. A várvédő asszonyok legközismertebb példái Zrínyi Ilona és az egri nők, de potenciálisan akármelyik 16–17. században élt magyar arisztokrata asszonynak kötelessége volt férje távollétében egy esetleges török támadással szembeni védelem irányítása. A *Nova ex Hungaria* keletkezésével közel egy időben például Nádasdy Tamás nádor (1554–1562) távollétében feleségére, Kanizsay Orsolyára bízta birtokai védelmét.²⁶ Nem lehet tehát minden alapot nélkülöző kitalációnak nevezni a tudósításban megjelenő katonás női alakot sem.

Ugyanebben az epizódban tűnik fel a pribék alakja. Érdekes a történetben, hogy az általános megvetettség²⁷ ellenére az itt szereplő pribék elnyeri Pálffy Péter elismerését és bizalmát. Ez korántsem volt lehetetlen a korszakban. Batthyány I. Ádám dunántúli kerületi főkapitány és a Kanizsával szembeni végvidék főkapitánya (1633/1637–1659) udvarában is több pribék szolgált, és a főúr számított rájuk a törökök elleni portyák megtervezésekor; arra is akadt példa, hogy egy pribék a törökökkel szembeni sikeres hadakozásával elismertséget élvező udvari vitézzé küzdötte fel magát.²⁸

Ugyanakkor az irat azon befejezése, miszerint a törököknél szabadon lehet prédikálni, túl optimistának tűnik. Itt tetten érhető, hogy a szöveg egyértelműen a propagandát szolgálja, hiszen a törökök között sem volt teljes a vallásszabadság. Az általuk elfoglalt területeken nem engedélyezték új templomok építését, a meglévők után adót kellett fizetni, és a más vallásúakat súlyos adókkal terheltek.²⁹

A fentiek alapján megállapítható, hogy a hírforrás – aki feltehetően egyben a szerző is – olyasvalaki lehetett, aki kiismerte magát az általa említett földrajzi térségben, esetleg a Pálffyak köréhez tartozott. A szöveg latinsága egyértelműen arra utal, hogy megfogalmazója magyar volt. A szórend egészen a magyart követi, és a latin nyelvtől idegen rövid mondatokat is használ. Fölösleges és egyben a magyarra jellemző pontosításnak tűnik a szövegben például, hogy az elfogott törököknek „mindkét kezét megkötözte” („*ligatis ambabus manibus*”); magyaros kifejezés még az „egy szálíg” levágták a törököket” („*caesis ad unum centum Tur-*

²⁴ Borovszky: *Magyarország vármegyéi*, 320. Ezeket a várakat – Lévától északra, illetve keletre – a később megszervezendő bányavidéki és felső-magyarországi végvidék várainak láncolatába sorolták. Pálffy Géza: *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig*. Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 2–3. sz. 214.

²⁵ Borovszky: *Magyarország vármegyéi*, 80.

²⁶ Várkonyi Gábor: *A nők világa*. In: uő: Ünnepek és hétköznapiak: művelődés és mentalitás a török kori Magyarországon. Budapest, 2009. 103–124.

²⁷ J. Újváry Zsuzsanna: *Harminc ezüstért... Pribékek a Magyar Királyságban az oszmán uralom idején*. In: uő (szerk.): *Az oszmán–magyar együttélés és hozadéka*. Piliscsaba, 2013. 227.

²⁸ J. Újváry: *Harminc ezüstért*, 235–238.

²⁹ Szuromi Kristóf: *Az ellenségkép árnyékában: az oszmánkép európai aspektusai. Pozitív megközelítések a 16–17. században*. PhD disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2017. 42.

cis”); ugyancsak a magyarból vett tükörfordításra utal az „efféle emberek” („huiusmodi homines”) kifejezés használata is. A magyar szerzősége utalhat még a szövegben a budai pasa „bassa”-ként való megjelölése, mivel a korban mind a magyar, mind a „török” íródeákok a pasát rendszerint basának írták, mégpedig a végső szótagot megnyomva, vagyis „bassá”-nak.³⁰

Propagandisztikus célok

A fent ismertetett dokumentumot nemcsak hogy német (nyelv)területen nyomtatták, de sok jel utal arra, hogy elsősorban németeknek is szánták. Nem magyarul írták, hanem a korabeli Európában bárhol érthető latin nyelven adták ki. Sok olyan utalás, magyarázat található a szövegben, amelyeket teljesen felesleges lett volna magyarok számára leírni.

A megjelenés éve 1546. Ebben az évben tört ki a schmalkaldeni háború, a trentói zsinat (1545–1563) pedig már egy éve ülésezett.³¹ Ilyen nagy horderejű események mellett nem egészen világos, hogy az irat kiadója miért gondolta, hogy a magyarok és törökök közötti néhány kisebb összecsapás érdekes lehet olvasói számára. Tanulságos egy pillantást vetni az Apponyi-féle Hungarica gyűjtemény név- és címjegyzékére, illetve elsősorban az évszámokra. Szinte minden tudósítás háborús évekhez kötődik, hadieseményekről ad hírt, a 16. századra vonatkozóan a legnagyobb számban talán a tizenöt éves háborúról (1591–1606) számolnak be, de bőven akadnak 1529-ből és 1566-ból származó *Zeitungen* is.³² Egyfelől látható, hogy a mohácsi csatát és Bécs 1529. évi ostromát követően, de Buda eleste után még inkább megnőtt a német területeken élők információigénye a magyarországi eseményekkel és a törökökkel kapcsolatban.³³ Másfelől a tárgyalt szöveg megfogalmazójának talán az volt a célja, hogy miközben a legtöbb tudósítás a schmalkaldeni háborúval vagy vallási kérdésekkel foglalkozott – amiről sokkal közelebbi tapasztalatai voltak a német tartományok lakóinak –, fenntartsa az érdeklődést a kicsit távolabbi, de a keresztény Európára nézve súlyos probléma, az oszmán hódítás iránt. Ez annál is inkább fontos volt, mivel 1545-ben másfél éves fegyverszüneti megállapodás született a Habsburgok és a Porta között, majd 1547-ben V. Károly német-római császár (1519–1556) és I. Ferdinánd magyar király (1526–1564) békét kötött I. Szülejmán szultánnal (1520–1566).³⁴ Ezzel pedig hosszú időre megszilárdult a török uralom a Magyar Királyság középső részén, és végleg elveszett a remény, hogy gyorsan vissza lehet állítani az állam integritását.³⁵

³⁰ Kakuk Zsuzsa: *A török kor emléke a magyar szókincsben*. Budapest, 1996. 19. Európa nyelveibe is közvetítéssel kerültek be a legismertebb török hadászati, kormányzati, diplomáciai, kereskedelmi kifejezések. Két rokon értelmű és többé-kevésbé hasonló hangalakú szó vegyülésének legjellegzőbb példája a basa szó, ami a pasa és a basi (’fő’) szó összevonásából keletkezett. Uo. 24. Bár azt is érdemes megjegyezni, hogy a b–p zöngés-zöngétlen hangpár tagjai gyakran helyettesítik egymást a hangzásban.

³¹ Sinkovics István: *Az ország megosztottságának állandósulása (1541–1570)*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686*. 1. köt. Budapest, 1985. (Magyarország története tíz kötetben, 3/1.) 237–239.

³² Apponyi: *Hungarica*, 432–460.

³³ Brecht, Martin: *Luther und die Türcken*. In: Guthmüller, Bodo – Kühlmann, Wilhelm (Hrsg.): *Europa und die Türcken in der Renaissance*. Tübingen, 2000. 20.

³⁴ Sinkovics: *Az ország megosztottságának állandósulása*, 237–239.

³⁵ Őze Sándor: *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet.” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Budapest, 1991. 10. Magyar Elektronikus Könyvtár 13613: <http://mek.oszk.hu/13600/13613/13613.pdf> (letöltés: 2020. febr. 6.)

A *Nova ex Hungaria* szerzője rögtön az első történetben nem véletlenül nevezi Ságot *Saguntumnak*. Ezzel a szöveg Livius történetét idézi,³⁶ egyben a birodalmi rendekhez intézi a felszólítást, hogy ne viselkedjenek a rómaiak módján, akik nem segítettek a szövetséges *Saguntumnak*, amikor Hannibál ostromolta a várost, és ne hagyják magukra a kereszténységet védő magyarokat. Habár a magyar határhoz közelebbi krajnai, stájer és alsó-ausztriai rendek a területeiket elérő török portyák hatására könnyen belátták, miért szükséges folyamatos segítséggel támogatni a magyar védelmi rendszer fenntartását, a Német-római Birodalom távolabb eső tartományai már nem szavazták meg olyan könnyen a töröksegélyeket.³⁷

Azok a részletek a szövegben, ahol az olvasható, hogy a törököktől elvettek egy pecsétgyűrűt, ami Wittenbergben látható egy a simontornyai törököktől zsákmányolt zászlóval együtt, ugyancsak nem feleslegesek, hiszen a magyarok hőstetteinek bizonyítékául szolgálnak. Nem melléleg a szöveg hitelességét igyekeznek alátámasztani.

A tudósításban közvetített törökkép fő jellemzője az, hogy bár a törökök erőfölényben vannak, mindig alulmaradnak a magyarokkal szemben. A korszakban a törökök számítottak a kereszténység ősellenségeinek, a török szó metaforikus értelemben egyszerűen a bűnös embert vagy éppen a politikai ellenfelet jelentette.³⁸ A bibliai ábrázolásokban a negatív szereplők rendre törökként jelentek meg,³⁹ a *Zeitungen* pedig igyekeztek őket minél elvetemültebb ellenségként bemutatni.⁴⁰ A *Nova ex Hungaria*ban megjelenő törökök azonban korántsem tűnnek a legkegyetlenebb és legrémisztőbb ellenségnek. Eszteleky János ellenfele önhitt, babonás, és a szöveg ostobának is nevezi. A második történetben a harmadik párharc törökre gyáva, és esete már-már mulattató: „A török megsarkantyúzta lovát, és igen gyors vágatában visszatért övéihez. András még a törökök csapatában is mindenütt a sarkában volt a menekülőnek, kereste-kutatta a bujkálót, és kész volt előrángatni.”⁴¹ A budai pasa ravaszsága a bátorsággal szemben szintén negatív színben tűnt fel. De találunk példát az ellenség tiszteletére is: András, a fazekas mindkét fél elismerését kívívta. A második történet felsejtésében a szöveg szintén sajátos viszonyban láttatja a magyar és török katonákat: „És furcsállhatod, hogy mielőtt összecsapnak, barátságot kötnek. A szeretet jeleként kölcsönösen kenyeret és bort nyújtanak egymásnak, sisakforgót és más ajándékokat adnak, majd végül hatalmas lendülettel összecsapnak, olyan lelkiürellyel és azzal a szándékkal mindketten, hogy egyik a másikat megölje, ha a sors úgy hozza, egyikük győzzön.”⁴² Ez a barátságos, néhol mulattató vagy éppen gyáva törökkép azt erősíti, hogy a törökök legyőzhetők. Ha már nem félelmetes fenevadak, hanem esendő emberek, akkor megtörhetők. A kor propagandisztikus irataiban általánosan jelen volt egy irányzat, amely a törökök elpuhultként és gyengeként

³⁶ Livius: *Ab urbe condita* XXI. 6–15.

³⁷ Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2016. (Magyar történelmi emlékek, Értekezések) 140–142.

³⁸ Szuromi: *Az ellenségkép árnyékában*, 25–26.

³⁹ Szuromi: *Az ellenségkép árnyékában*, 101.

⁴⁰ Barbarics Zsuzsa: *Türk ist mein Nahm in allen Landen. Művészet, propaganda és a változó törökkép a Német-római Birodalomban a XVII. Század végén*. Hadtörténelmi Közlemények, 113. évf. (2000) 2. sz. 329–378.

⁴¹ „Ille equo calcaribus instigato, celerrimo cursu ad suos se recepit. Persecutus est Andreas fugientem, atque etiam in Turcica cohorte ubique premebat, latitantem exquisiturus et protracturus erat.” *Nova ex Hungaria*, 7.

⁴² „Quodque mireris, prius quam congregiantur, iungunt amicitias, panem et vinum in symbolum amoris mutuo sibi porrigunt, cristas et alia munera donant, tandem maximo impetu concurrunt, eo animo atque conatur, ut uterque alterum interfecturus sit, si fors ita ferat, ut superior evadat.” *Nova ex Hungaria*, 5–6.

való ábrázolásán keresztül próbálta meg elhitheteni az európai közvéleménnyel, hogy az ellenség ereje mindössze létszámának köszönhető, így legyőzésük lehetséges.⁴³

Ezt a gondolatmenetet egészíti ki a tudósítás utolsó két mondata: „Így uralkodik most Krisztus az ő ellenségei között, miként akkor uralkodott, mikor a sírban feküdt. Mikor úgy tűnik, legyőzik, éppen akkor győz dicsőségesen.”⁴⁴ Magyarország nyomorúságos állapota a krisztusi sorssal kerül párhuzamba, a zárlat tulajdonképpen azt a feloldást rejtheti magában, hogy még ha a harc a törökök ellen néha reménytelennek is tűnik, sohasem szabad feladni. Ilyen szemszögből értelmezve a munkát a magyarok erőhátránya nemcsak a hősiességüket hivatott kiemelni, hanem propagandisztikus felszólítás is a német rendekhez a törökök elleni fegyveres harc folytatására. A *Nova ex Hungaria* így a magyarországi eseményekre tereli a figyelmet, és hitelesen közvetíti a *Magyarország a kereszténység védőbástyája* toposzt.⁴⁵

Összegzés

A *Nova ex Hungaria* a *Neue Zeitungok* műfaji köréhez tartozó irat, amely a kor általános érdeklődését kiszolgálva vallási kérdésekkel és a török háborúval foglalkozik. A szöveg ere nye, hogy adatai a műfajából adódó propagandisztikus céljai ellenére is megbízhatónak tűnnek, és a benne leírtak közvetett módon állnak össze propagandaüzenetté. A szerző célzottan tudósít a törökök és magyarok között történt három összecsapásról, miközben éppen a törökökkel kötött béke vált realitássá.⁴⁶ Annak ellenére, hogy a tudósítás elszigetelt, kevésbé jelentős eseményekről ad hírt, az a határozott üzenete (nyilvánvalóan a Német-római Birodalom államai felé), hogy a törökök komoly veszélyt jelentenek, és igyekszik ébren tartani a magyar határvidék iránti érdeklődést a nyugati emberek tudatában. A szövegben a törökök egészen emberarcúak, és ami a legfontosabb, legyőzhetők, bár a valóságban csak 1571-ben következett be némi fordulat a kérdés megítélésében, amikor az egyesült keresztény erők lepantói diadala a Porta hajóhada felett hatalmas lelkesedést váltott ki egész Európában.⁴⁷ Innentől kezdve minden egyes, a törökök felett aratott győzelem tovább erősítette ezt a hitet.⁴⁸ Igaz, 1683-ig sorsdöntő győzelmet nem sikerült elérni ellenük, és a közvélemény számára legyőzhetetlennek tűntek, Magyarországról való kiűzésükig mint „ősellenség” funkcionáltak.⁴⁹

⁴³ Szuromi: *Az ellenségkép árnyékában*, 40.

⁴⁴ „Ita nunc dominatur Christus inter hostes suos, sicut regnabat, cum esset in sepulchro. Cum vinceret tum gloriose vincit.” *Nova ex Hungaria*, 12.

⁴⁵ Terbe Lajos: *Egy európai szállóige életrajza. Magyarország a kereszténység védőbástyája*. Budapest, 1937. 5–7.

⁴⁶ Sinkovics: *Az ország megosztottságának állandósulása*, 237–239.

⁴⁷ Zimányi Vera: *Lepantó 1571*. Budapest, 1983. 214–218.

⁴⁸ Szuromi: *Az ellenségkép árnyékában*, 39.

⁴⁹ Barbarics: *Türk ist mein Nahm in allen Landen*, 360–365.

FORRÁSKÖZLÉS (FORDÍTÁS)

OSZK App. H. 303.

Magyarországi hírek

[Írás] a harcokról és küzdelmekről, amelyeket a magyarok viselnek a törökök ellen

Anno M. D. XLVI.

[A_{ii}r=3] Januárban a budai, pesti és váci⁵⁰ törökök közös csapatban kivonultak, és néhány falvat felgyújtottak, a jószágot elhajtották, az öregeket, az ifjakat, a férfiakat, az asszonyokat, a fiúkat és a lányokat rabláncra fűzve elhurcolták. Van egy település csaknem hat mérföldre⁵¹ Budától, háromra Váctól, Ságnak⁵² nevezik. Számomra a hispániai Saguntumról⁵³ ezután Saguntum lesz a neve. A mi katonáink tartják a kezükben, akiknek [Várdai] Pál⁵⁴ esztergomi érsek fizet zsoldot. Ők, miután értesültek arról, hogy a törökök a falvak felgyújtása után zsákmánnyal megrakva haza indultak, és sok foglyot hurcolnak magukkal, gyorsan lóra szállnak, és nyomban az ellenség után erednek, és az egyik faluban, Váctól egy mérföldre utoléri őket. Akik a csatában részt vettek, igazolják, hogy a magyarok nem voltak többen hatvannál, a törökök azonban háromszáznál is többen. Mégis az oly maroknyi magyar csapat mind megfosztotta zsákmányuktól és lemészárolta őket.

[A_{ii}v=4] Soraikban volt egy ifjú is, Eszteleky János, aki Révay Ferenc nádori helytartó⁵⁵ unokaöccse. Ő véletlenül egy szokatlanul magas és roppant nagy termetű törökbe botlott (akiről később kiderült, hogy a budai pasa étekfogó mestere volt), először megrémült az ellenség látványától, a török azonban semmibe vette ezt a még mindig csupasz arcú ifjút, és talán emiatt gondolta, hogy élve megszerzi magának. A török az összecsapásban lándzsát tört, és ezt látva az ifjú az ellenséget újra és újra körüllovagolta azt kutatva, merről tudna a legkönnyebben rátörni. A török csak állt, és semmibe vette. Ekkor az ifjú így szólt: „Vagy add meg magad, vagy meg fogsz halni!” A török horvátul azt felelte, hogy nem akar élve az ő hatalmába kerülni. Ő habozás nélkül szabályjával megtámadta és bal oldalát kardjával átszúrta. És így, miután mindkét kezét lovának kötőfékjével megkötözte, magával hurcolta.

⁵⁰ Vácot először 1542-ben foglalták el a törökök, de rövidesen magyar kézre került. 1543-ban szintén rövid időre visszavette az ellenség, végül 1544 tavaszán lett véglegesen a törököké. Stratégiai jelentősége miatt a törökök Buda kulcsának vagy külvárosának is nevezték. Trigor István: *Vác története*. Vác, 1929. 99–100.

⁵¹ „miliaria”: 1 mérföld, körülbelül 10 000 méter, régi magyar rendszerben 11 376 méter, újban 8353,6 méter. Bogdán István: *Metrológia*. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, 1998. 337.

⁵² A mai Ipolysággal azonos.

⁵³ *Saguntum* városa a rómaiak szövetségese volt a pun háborúkban, a rómaiak és a karthágóiak között a határon feküdt. Védői elszántan harcoltak a punok ellen, Hannibál csupán hosszas ostrom után tudta elfoglalni. Livius: *Ab urba condita* XXI. 6–15.

⁵⁴ 1527-ben Szapolyai János király (1526–1540) nevezte ki esztergomi érsekké, ezt 1529-ben I. Ferdinánd (1526–1564) erősítette meg, 1543-ban Esztergom elfoglalása miatt Nagyszombatba helyezte át székhelyét, 1549-ben halt meg. *Várdai Pál*. In: Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/V/V%C3%A1rdai.html> (letöltés: 2020. febr. 6.)

⁵⁵ „Propalatinus”. Ekkoriban nem neveztek ki nádort, a nádori helytartó látta el a nádor igazságszolgáltatási funkcióit. Révay Ferenc 1530-ban kapta kinevezését I. Ferdinándtól, és 1553-ban bekövetkezett haláláig viselte. Korábban, 1487–1492 között szintén nádor hiányában Nagylucsei Orbán egri püspök látott el hasonló feladatokat, de nem ugyanezzel a címmel. Pálffy Géza: *Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába: a Révay család a 16. században*. Történelmi Szemle, 51. évf. (2009) 1. sz. 1–20.

Eközben, míg ők egymással harcoltak, a többi magyar kiszabadította a keresztényeket, akiket a törökök elfogtak, hogy majd rabszolgának adják el őket. Minden dolgukat visszaszerezték, és visszaadták azoknak, akik a magukét fölismerték, majd egy mérfölddel messzebbre előre mentek. Az ifjú egyedül vitte magával az ellenséget. De ő [a török], mielőtt a magyarok lovas szakaszát utolérték volna, a fáradtságtól elcsigázva leesett a lóról, és hanyatt terült a földre. Akkor magyarul szólva az ifjúhoz ezt mondta: „Vitéz (így szólítják egymást kölcsönösen), vedd a törömet! Kérlek, ne utasíts vissza!” Az ifjú így válaszolt: „Gondom lesz erre a tőrre, te pedig arra ügyelj, [A_{iii}r=5] hogy bátran halj meg!” És nyomban megölte őt a saját kardjával. Igen jó lovát kiváló lószerszámaival és fegyvereivel magával vitte. Sokaknak elmondta maga az ifjú Eszteleky ezt a történetet, amelyet mások is elmeséltek már, és megmutatta a sok nagyszerű zsákmányt. Wittenbergben van ennek a töröknek a pecsétgyűrűje. A törököknél csak előkelő férfiaknak megengedett a pecsétgyűrű viselése. Eszteleky megmutatta azt a csaknem négy arasz⁵⁶ hosszú, vékony pergament is, amelyre sok különböző fegyver volt rajzolva. Azt ő vörös selyemből készült tokban állandóan a bal hóna alatt viselte. És ez az igen ostoba ember azt hitte, hogy nem tudnak ártani neki azok a fegyverek, amelyeknek képét ez a papír tartalmazza.

Van még Wittenbergben egy zászló is, amit a törökök egyik századától Simontornyánál zsákmányoltak, miután az alatta szolgáló törököket mind egy szálíg levágták.

Olykor a budai, esztergomi⁵⁷ és a szomszédos törökök Saguntumból vagy Komáromból párviadalra hívják ki a mieinket. Komárom egy a Duna által képzett szigeten fekszik, tíz mérföldre Pozsony fölött, s ugyanennyivel Esztergom alatt. Esztergomtól Buda hat mérföldre van. Ezeket a kihívásokat pedig párbajnak nevezik, s vagy a hitet és a hitvallást érintik, hogy melyik igazabb, a mohamedán vagy a keresztény hit. És párbaj dönthet a tisztségről vagy a királyi hatalomról, a szabadulásról vagy az életről. És furcsállhatod, [A_{iii}v=6] hogy mielőtt összecsapnak, barátságot kötnek. A szeretet jeleként kölcsönösen kenyeret és bort nyújtanak egymásnak, sisakforgót és más ajándékokat adnak, majd végül hatalmas lendülettel összecsapnak, mindketten olyan lelkülettel és azzal a szándékkal, hogy egyik a másikat megölje, ha a sors úgy hozza, egyikük győzzön. Gyakran ott áll a két ellenséges arcvonalt. Mindkét oldalról túszoikat szednek, akik biztosítják, hogy egyik fél se nyújtson segítséget az övének. A küzdelemre készülődők a harctér közepére mennek, és ott egymással vívnak a két sereg gyűrűjében és figyelme közepette.

Az előző évben⁵⁸ a budai törökök kihívtak Komáromból három bátorságáról és katonai kiválóságáról híres vitézt. A viadal napján mindkét oldalról azonos számú lovas vonult ki. Kölcsönösen túszoikat cserélték. A kihívottak a két csapat közötti terület közepére léptek elő, és azon a helyen összecaptak azokkal, akik kihívták őket. S mindegyik fölülmúlta volna ellenfelét, ha az egyikük, míg hatalmas lendülettel üldözi, szorongatja, úzi menekülő ellenfelét, óvatlanul nem megy túlságosan közel hozzá. A török meggondolatlanul hátracsapott a kardjával az arca felé, s átszúrta a torkát és a nyakát. Így mindkettő győztesen és legyőzötten távozott egyszerre, mégis mindketten belehaltak a kapott sebbe. A másik vitéz a maga ellenségét sérülés nélkül ölte meg. A harmadik, András, a fazekas, aki nemcsak a mi, hanem bizony a törökök ítélete szerint is bátor férfiú, rögtön azután, hogy kopjáikat az összecsapás után letették, és mezítelen karddal kezdtek el küzdeni, megfutamította ellenfelét. [A_{iii}r=7]

⁵⁶ „orgia”: Bogdán István szerint öl, ami 1,8–3,1 méter közötti mérték, de valószínűbb, hogy arasz, ami 18–27 cm hosszúságot jelent. Bogdán: *Metrológia*, 336–337.

⁵⁷ 1543. augusztus 10-én foglalták el a törökök Esztergomot. Engel Pál (szerk.): *Magyarország történeti kronológiája*. 2. köt. 1526–1848. Budapest, 1982. 376.

⁵⁸ Ha a cím alatti évszám az események idejét jelenti, akkor 1545.

A török megsarkantyúzta lovát, és igen gyors vágtaiban visszatért övéihez. András még a törökök csapatában is mindenütt a sarkában volt a menekülőnek, kereste-kutatta a bujkálót, és kész volt előrángatni. S amikor a török riadt lélekkel látta, hogy nem tud megszökni, így szólt: „Bátor vitéz, megvallom, hogy legyőztél, a győzelem pálmáját és a katonai erény dicsőségét neked ajánlom, most már ne üldözz, hagyd meg az életem!” András meghagyta, ráripakodott az ellenségre, majd visszatért övéihez, és azután mindkét fél eltávozott.

Több ehhez hasonló párbajt is le lehetne írni. Elmesélek egy hadicselt, amellyel a törökök a minap csaknem elfoglalták tőlünk egyik igen megerősített otthonunkat. Csábrág fellegvára magas hegyen helyezkedik el, amely magányosan emelkedik ki a síkságon, már messziről látszik, s teljesen elfoglalja a hegy gerincét. Kettős fal és kettős árok veszi körül. Két vára van, egy külső és egy belső. A belső vár a hegy csúcsán áll, igen magasán. Paloták és más, igen ragyogó épületek vannak benne. A külső vár pedig magas fallal és sűrű bástyákkal alaposan meg van erősítve. A vár Pálffy Péter báró birtoka. Ezt a budai pasa, aki úgy látta, hogy alkalmas helyen fekszik ahhoz, hogy hatalmába kerítse a bányavárosokat, Körmöcbányát,⁵⁹ Selmechányát⁶⁰ és Besztercebányát,⁶¹ miután elvesztette a reményt, hogy erővel elfoglalhatja, a következő fortéllyal kísérelte meg bevenni. Elküldött egy kereszténytörököt, aki azt színelte, hogy megszökött. Ezeket az embereket, akik keresztényből törökké lettek, majd újra visszatértek a keresztények közé, mind a mieink, mind a törökök pribékeknek⁶² nevezik. Ezt a pasa kikiáltotta, hogy milyen módon viselkedjék, aki egyébként a Sinon-féle mesterkedésekben⁶³ igen járatos volt. Mihelyt megérkezett a várba, megkérdezték tőle, [A_{iiii}v=8] hogy ki ő, honnan jött, mit akar. Erre elmondta, hogy szökevény, most éppen Budáról szökött el, és kérte, hogy azonnal vezessék Pálffy Péterhez. A katonák készségesen és szívesen urukhoz vezették, s amint megállt előtte, kijelentette, hogy ő keresztény szökevény. Megesküdött rá, hogy sohasem tetszett neki a mohamedán utálatosságok, ő egykor⁶⁴ Krisztus keresztségének vizébe lett merítve, és megszentelték, és szeretné egészen utolsó lehetéig Krisztus hitét megőrizni, s ő éppen amiatt szerencsétlen, mert ha a keresztények elutasítják őt, semmi biztonságos helyre nem lelhet sehhol. És a törökhöz való visszatérés útja is lezárult már előtte. Sőt, még ha szabad volna is neki visszatérnie, inkább akarna mindenféle helyeken bolyongani, és inkább halna meg nyomorultul fagytól, viszontagságoktól és éhezéstől kimerült testtel, mintsem megtagadja Krisztust, és annyira lángol a törökök gyűlöletétől, hogy nem habozik fegyvert fogni, s akár lelkét is kiontani, csak engedjék meg, hogy Krisztusának török vér ontásával áldozzon. „És lehet – mondta –, hogy kevés hitelt adsz szavaimnak. Mihelyt eljön az ideje, vigyél magaddal, s győződj meg róla, hogy valóban a barbárok ellensége és a keresztény hitnek erős védelmezője vagyok!” Péter elhitte. Mert mi más tehetett volna? Nehéz ugyanis nem hinni egy olyan embernek, aki ekkora jártassággal készül becsapni, s oly jártas a cselvésben és a megtévesztésben.

⁵⁹ „Cremnicia”, helyesen latinul: Cremnicium, Körmöcbánya, ma: Kremnica, SK.

⁶⁰ „Sobnicia”, helyesen: Schemnicium/Semnicium, Selmechánya, ma: Banská Štiavnica, SK.

⁶¹ „Novosolium”, helyes latin megnevezéssel: Neosolium, Besztercebánya, ma: Banská Bystrica, SK.

⁶² „pribeg”: horvát–szerb jövevényszó (prebjeg), jelentése szökevény vagy ellenséghez átpártoló személy. Ez a horvát–szerb ’pre’ igekötő és a ’beg’ (’menekülés, futás’) főnév összetételére vezethető vissza. *Pribég*. In: Zaicz Gábor (főszerk.): Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Budapest, 2006. 590.

⁶³ Sinon az *Aeneis*-ben az az ifjú, aki csellel ráveszi a trójaiakat, hogy bevigyék a városba a falovat. Vergilius: *Aeneis*. II/57–198.

⁶⁴ „semel”: hungarizmus a szövegben, ’egyszer, valamikor’ értelemben.

Nem sokkal ezután a pasa csapatot küldött portyázni, és megparancsolta, hogy Csábrág vidékét szélteben pusztítsák. Néhány erős katonát felkészített és arra utasított, hogy engedjék magukat a pribék által foglyul ejteni. Pálffy Péter csapatot véve maga mellé, [Br=9] levonult a várból, s magával vitte az átszökött pribéket. A pribék valamennyiük előtt a törökök csapatára támadt, közülük sokan meghátráltak előle, sokakat, akik ellenálltak, a *szándékosan rosszat cselekvőket*⁶⁵ megsebesítette, hogy a mieink még jobban bízzanak benne. A legtöbbjüket, akik a megbeszéltek szerint komoly harc nélkül megadták magukat, foglyul ejtette, és a foglyokat a várba vezette. Itt, miközben mindenki csodálta a pribék bátorságát, különösen maga az úr nézett föl rá és dicsérte őt, állhatatos szavahihetőségét fennhangon hirdette, igen sok dologgal ajándékozta meg, s kétkedés nélküli hűséget tulajdonított neki. Így két vagy három portya után a pribék tíz erős törököt vetett fogságba, akiket Pálffy Péter parancsára ő maga őrzött a várbörtönbe zárva. A tiszteletnek oly magas fokára emelkedett a gonosztevő, hogy senki sem részesült abban a megbecsülésben, amelyben ő részesült, és semmi nem történhetett a várban az ő tanácsa nélkül. És Péter teljes mértékben meggyőzte magát arról, hogy ha adódik alkalom, nagyobb dolgokra is használni fogja az ő közreműködését és hűségét, mint olyanét, aki az ellenség titkos gondolatait kiválóan ismeri.

Ez év február havában a várúr nagy csapat kíséreléssel éppen távol volt, s a pribékre bízta a várat és a feleségét⁶⁶, mivel nem kételkedett hűségében (azaz bárányt a farkasra). Az úrnő az egyik napon, miután végeztek az ebéddel, az aulában éppen szolgálóival asszonyi munkákat végzett. Akkor odament hozzá ez a pribék, és így szólt: „Engedd meg, úrnő, hogy bemenjek a foglyokhoz, és beszéljek velük! Nincs most más feladatom, amit csináljak. Kikérdezem őket, és sok mindent megtudok tőlük, amikről igen fontos, hogy tudomásunk legyen.” [Bu=10] Az úrnő vonakodás nélkül beleegyezett. Ez a gonosztevő, az alkalmat kihasználva, bement a börtönbe és bízta a rabokat, hogy viselkedjenek bátran. Emlékeztükbe idézte a basától kapott megbízatásukat, jutalmat ígért, s eszükbe juttatta a büntetést, ami vár rájuk, ha akár kézzel, akár vitézséggel nem akarnák megszabadítani magukat, vagy megadnák magukat a csatában. Azt mondta, hogy az ilyen alkalmat ki kell használni: az úr távol van, a várban nincs katona, őt vagy hat hajdú maradt csak otthon, akik nem harcedzettek.

Amikor azt látta, hogy eléggé föllelkesültek, fegyvereket osztott szét köztük, amiket már korábban, különböző alkalmakkor becsempészett a köpenye alatt, és azonnal kivezette őket, azután váratlanul rátámadt a hat kapuőrre, akik a vár belső kapujánál álltak őrt. Látta ugyanis, hogy nagy nehézség nélkül birtokába veheti az egész várat, ha előbb elfoglalja a kaput. A kapuőrök hirtelen azt ragadták meg fegyverként, ami éppen a kezük ügyébe akadt, keményen tartották a kaput, hanem a túlerő legyőzte őket, és a szükség a foglyoknak még bátorságot is adott, amikor eszükbe ötlött, hogy vagy fegyverrel kell utat és kijáratot nyitniuk, vagy bátran kell elesniük, különben sokkal szomorúbb fogság vár rájuk. Hajtotta őket a nagy dicsőség is, amelyről remélték, hogy megszerzik, ha a végeredmény arányos lesz a nekiveselkedéssel. Így tehát a kapuőrök közül hármat az első rohamban lekaszaboltak.

A nagy lármától és a szörnyű fegyvercsörgéstől megriadt úrnő kiszaladt a belső teremből, [Bir=11] észrevette a kelepcét, látta, hogy őt és gyermekeit a legnagyobb veszély fenyegeti, s megpillantotta a kapuőrök földön heverő holttestét. Aggódva kezdett gondolkodni a védekezésről, a helyzet ugyan nem sok időt hagyott a gondolkodásra, a bátor és hős szívű asszonynak mégis a helyzetnek megfelelő hasznos ötlet jutott az eszébe: bezáratta az ajtót, megparancsolta, hogy rakjanak létrát a terem ablakához, amelyen keresztül lemásznak az alsó

⁶⁵ „θελκακοῶτας”: görög kifejezés

⁶⁶ Szerdahelyi Dersffy Zsófia. Nagy Iván: *Magyarország családai*. 3. köt. Pest, 1862. 39.

várba. Komornái kísérték, akkor dorongot ragadott, és megparancsolta, hogy ami csak a kezük útjába esik fegyver, ragadják meg, menjenek a várba, és siessenek a kapuőrök segítségére. Odatódultak a hajdúk, szakácsok, kocsisok, miközben az úrnő sürgette és nógatta őket, azok pedig teljesen elámultak a meglepő dolgon, hiszen közülük senki sem tudta, mi történt odabent. Sokáig ádázul küzdöttek, s míg senki felé sem hajlott a győzelem, a magyarok közül sokakat megöltek, végül sikerült az árulót a foglyokkal együtt viaszoztatni. Közülük mégsem adta meg magát senki sem élve: mind egy szálíg bátran harcoltak, és a kapu előtt vágták le őket. Rajta tehát, lásson hozzá, aki csak akar, és vádolja tehetetlenséggel az asszonyokat! Mit mondana az ilyen ember Semiramisról⁶⁷ és Artemisiáról,⁶⁸ hogy a többi szent asszonyt, Debórát⁶⁹ és a többieket ne is említsem.

A hitről [*pedig azt lehet mondani*], hogy a törökök fennhatósága alatt szinte mindenhol szabadon lehet hirdetni az evangéliumot: Budán, Pesten, Szegeden, Tolnában és más helyeken, sőt még Konstantinápolyban is. Milyen céllal, milyen ravasz számításból engedi meg ezt az ellenség, azért-e, hogy az igazságot hirdessék, vagy hogy a népet magukhoz édesgessék, vagy pedig hogy Krisztussal gyalázatot tegyenek? Bárhogyan is van, [*Büv=12*] azt gondolom, nem számít: „Az apostol is örül, akár tiszta szándékból, akár érdekből hirdetik Krisztust.”⁷⁰ Így uralkodik most Krisztus az ő ellenségei között, miként akkor uralkodott, mikor a sírban feküdt. Mikor úgy tűnik, legyőzik, éppen akkor győz dicsőségesen.

⁶⁷ Babilon királynője, esetleg ő építtette a gátakat Babilon körül. Hérodotosz: *A görög-perzsa háborúk*. I. 184.

⁶⁸ Halikarnasszosz, Kósz, Niszürosz és Kaldünia királynője, aki részt vett a perzsák athéniai elleni hadjáratában. Hérodotosz: *A görög-perzsa háborúk*. VII. 99.

⁶⁹ Az egyetlen nő a bírák között, az Ószövetségben a Bírák könyvében jelenik meg. Összefogta Izrael törzseit, és győzelmet aratott Sziszera felett. Időnként Mária előképéül is szolgál. Bír 4-5.; *Debóra*. In: Magyar Katolikus Lexikon <http://lexikon.katolikus.hu/D/Deb%C3%B3ra.html> (letöltés: 2020. febr. 6.)

⁷⁰ „ὁ ἀπόστολος καὶ ἐν τούτῳ χαίρει εἴτε ἀληθεία, εἴτε προφάσει Χριστὸς καταγγέλλεται” Fil 1, 18.

MARTON GELLÉRT ERNŐ

„Az mint Isten tudunk adja, oltalmazzuk vérünkkel is szegény hazánknak bátyáját...”

*Magyar nyelvű Esterházy-levelek a Koháry-Coburg család levéltárából**

Bevezetés

Jelen forrásközlés célja az, hogy a Koháry-Coburg család levéltárában található Esterházy-leveleket, amelyeket Koháry Péter érsekújvári vicekapitány, valamint Dunán inneni kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány-helyettesnek küldtek, közreadjam, adalékokat szolgáltatva ezzel az Esterházyak – főleg galántai gróf Esterházy Miklós (1622–1625 között Dunán inneni kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány, 1625–1645 között pedig Magyarország nádora)¹ – igen terjedelmes levelezésének kiadásához.

* A tanulmány az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport munkája keretében jött létre. A kutatást emellett az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatta a 20391-3/2018/FEKUSTRAT, valamint a TUDFO/47138-1/2019-ITM iktatószámú projekttel a Szegedi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Kiválósági Központ, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport. Támogatást nyújtott továbbá a Tempus Közalapítvány Államközi Ösztöndíja. Köszönettel tartozom mindenekelőtt Juhász Krisztinának és Tóth Hajnalkának a szövegek ellenőrzéséért és az értelmezési problémák megoldásában nyújtott segítségéért. Köszönettel tartozom Papp Sándor kutatócsoport-vezetőnek hasznos tanácsaiért, valamint Kármán Gábornak, Szabó András Péternek és Szalma Istvánnak a Koháry család levéltári anyagát illető tájékoztatásért, segítségért és tanácsokért. Az idézet forrása: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) X 1045 (Koháry család) mikrofilm Nr. 40575, No. 878, p. 1v.

¹ Esterházy Miklós életére, pályájára és levelezésére a teljesség igénye nélkül lásd: Brandl Gergely – Göncöl Csaba – Juhász Krisztina – Marton Gellért Ernő – Szabados János: *Válogatott források az 1627. évi szőnyi békeszerződés történetéhez*. Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlmények, 15. évf. (2017) 151–203.; Csapodi Csaba: *Esterházy Miklós nádor 1585–1645*. Budapest, 1942.; Hiller István: *Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625–1645*. Wien–Köln–Weimar, 1992.; Juhász Krisztina: *Esterházy Dániel és Esterházy Miklós levelei az 1642. évi szőnyi békekötés idején*. Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlmények, 17. évf. (2019) 175–204.; uő: „...gyümölcse pedig semmi nem volt”. *Esterházy Miklós véleménye 1642. február 28-án a szőnyi béke(tervezet) pontjairól*. Levéltári Közlemények, 89. évf. (2020) 353–366.; Pálffy Géza: *Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján*. Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése. Századok, 141. évf. (2009) 4. sz. 853–882.; uő: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 271.; Péter Katalin: *Esterházy Miklós*, Budapest, 1985.; Salamon Ferencz – Szalay László (szerk.): *Galántai gróf Esterházy Miklós. Magyarország nádora*. 1–3 köt. Pest, 1863–1870.; Toldy Ferenc (szerk.): *Esterházy Miklós munkái. Eredeti kéziratok és kiadások után a szerző életrajzával*. Pest, 1852.; Szabó András Péter: *Eszmé a nádori politika szolgálatában Esterházy Miklós levelei a vármegyéknek (1626–1645)*. In: Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton (szerk.): *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*. Budapest, 2019. 223–284.

Napjainkban a Koháry család levéltára Szlovákiában, a Besztercebányai Területi Állami Levéltárban található,² az iratanyag azonban mikrofilmen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának óbudai mikrofilmtárában kutatható.³

A kora újkori diplomáciatörténeti kutatások az utóbbi évtizedekben ismét a történettudomány homlokterébe kerültek, a Habsburg–oszmán diplomáciatörténeti kutatások – ahogy a történeti békekutatások is – új lendületet vettek, virágzásnak indultak az elmúlt időszakban.⁴ Ehhez kíván az alábbi közlemény néhány apró adalékkal szolgálni. A fent említett diplomáciatörténeti és békekutatásokhoz kíván kapcsolódni egy szisztematikus forrásfeltáró

² Štátny Archív v Banskej Bystrici (a továbbiakban: ŠA BB) (Besztercebányai Területi Állami Levéltár), Koháry–Coburgovské archív. Rodový archív Koháry–Coburgov. Časť I. Listiny, korešpondencia a rôzne písomnosti [Koháry–Coburg család levéltára. I. osztály. Oklevelek, levelezés és különböző iratok.] 40575. doboz. No. 861–913. Briefe an Peter Koháry 1616–1632.

³ Itt három tekercsen találjuk meg a Koháry–Coburg család leveles anyagának fennmaradt részét MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm Nr. 40575, Nr. C 1228, Nr. C 1229.

⁴ A Habsburg–oszmán diplomáciatörténeti és történeti békekutatás vonatkozásában legújabban, a teljesség igénye nélkül lásd: Brandl Gergely – Göncöl Csaba – Juhász Krisztina – Marton Gellért Ernő – Szabados János: *Kommunikáció és híráramlás. A Habsburg-oldal tárgyalási stratégiája az 1627. évi szőnyi békekötés során*. Aetas, 33. évf. (2018) 4. sz. 108–124.; uők: *Kommunikation und Nachrichtenaustausch – Verhandlungsstrategie der habsburgischen Seite bei der Friedensverhandlung von Szöny 1627*. Chronica, 19. évf. (2019) 113–140.; uők: *Válogatott források, 151–203.*; uők: *A Janus-arcú diplomata. Marino Tudisi raguzai kalandor életútja supplicatioja tükrében*. Levéltári Közlemények, 89. évf. (2020) 85–102.; Cervioğlu, Mahmut Halef: *The Peace Treaties of Gyarmat (1625) and Szöny (1627)*. Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi, 3. évf. (2016) 2. sz. 67–86.; Cziráki Zsuzsanna: „Mein gueter, väterlicher Maister” – Wissenstransfer unter kaiserlichen Gesandten an der Hohen Pforte in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Chronica, 19. évf. (2019) 42–83.; uő: *Habsburg-oszmán diplomácia a 17. század közepén.: Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649)*. Századok, 149. évf. (2015) 4. sz. 835–871.; Juhász Krisztina: „...gyümölcse pedig semmi nem volt”, 353–366.; Kármán Gábor: *Zülfikár aga portai főtolmács*. Aetas, 31. évf. (2016) 3. sz. 54–76.; Marton Gellért Ernő: *On the Question of the Negotiations Between the Habsburgs and the Ottomans at Szécsény and Buda (1628) through Palatine Miklós Esterházy's letter to the head of the Hungarian negotiators*. Rocznik Przemyski, vol. 55., Historia, vol. 22. (2019) 1. füzet, 79–91.; uő: *Three Hungarian Diplomats' Emissary Diaries – A Comparative Analysis of Emissary Diaries of János Rimay, Gáspár Tassy and Mihály Tholdalagi in the Context of the 1627 Peace Treaty of Szöny*. Prace Historyczne, vol. 147/148. (2020–2021) (megjelenés alatt); Papp Sándor: *A pozsareváci békekötés és a magyarok*. Aetas, 33. évf. (2018) 4. sz. 5–19.; uő: *A török béke kérdése a Dózsa-féle parasztháború idején*. In: Egyed Emese – Pakó László (szerk.): *Certamen III. Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Kolozsvár, 2016. 229–243.; uő: *Az Oszmán Birodalom, a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia kapcsolattörténete a békekötések tükrében (Vázlat és adatbázis)*. Aetas, 33. évf. (2018) 4. sz. 86–99.; uő: *Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1621)*. Századok, 145. évf. (2011) 4. sz. 915–973.; uő: *Osmanische Funktionäre im Informationsnetz des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel Simon Reniger (1649–1666)*. Chronica, 19. évf. (2019) 24–41.; uő: *Petition by Rebel Hungarian Nobles for Complete Submission to the Ottoman Porte (1672)*. In: Fodor Pál et al. (szerk.): *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*. Budapest, 2019. 437–457.; Strohmeyer, Arno: *Trendek és perspektívák a kora újkori diplomáciatörténetben: A konstantinápolyi Habsburg diplomaták esete*. Történelmi Szemle, 59. évf. (2017) 2. sz. 177–198.; Szabados János: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”. Hans Caspar budai titkos levelező (1646–1659) munkássága: Vázlat egy nagyobb összefoglaláshoz*. Aetas, 31. évf. (2016) 3. sz. 77–92.; uő: *Habsburg–Ottoman Communication in the Mid-17th Century – The Death of Imperial Courier Johann Dietz. A Case Study*. Osmanli Arastirmalari, vol. 54. (2019) No. 2. 119–140.; Tóth Hajnalka: *A vassári békekötésig vezető út. Oszmán–*

munka elemeként. Az alább közölt tizennégy levél nem csupán Esterházy Miklós levelezését egészíti ki, hanem Koháry Péter vicekapitány diplomáciai működésének újabb exemplumát is adhatja. Koháry Péter – több mint két évtizeden keresztül érsekújvári vicekapitány – teljes levelezése mindmáig kiadatlan, az utolsó szisztematikus, Koháryt a forrásközlés homlokterébe állító gyűjtemény 1911-ben jelent meg Komáromy András gondozásában.⁵

Az 1606. évi zsitvatoroki béke – legalábbis papíron – viszonylagos nyugalmat teremtett Magyarországon. Innentől kezdve az oszmán és a Habsburg uralkodók egyenlő feleknek ismerték el egymást.⁶ A Habsburg–oszmán békék sorában új fejezet kezdődött, módszertani és kronológiai szempontok alapján az 1606–1664 közötti békéket a békekötések negyedik csoportjába sorolhatjuk.⁷ Erre az időszakra egyébként öt olyan békefolyamat és békekötés esik, amelyek magyar területen, Komárom közelében zajlottak,⁸ és amelyek létrejöttéért a mindenkori magyar nádor, valamint a helyi oszmán méltóságviselők voltak felelősek.⁹

Az alább közölt levelek címzettje, császári Koháry Péter (1564–1632)¹⁰ 1611 és 1632 között látta el hivatalát a katonai közigazgatásban mint érsekújvári vicekapitány, valamint Dunán inneni kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány-helyettes. Pályáját Hont vármegye

Habsburg diplomáciai lépések a béke megújítására, 1662–1664. In: Tóth Ferenc – Zágorhidi Czigány Balázs (szerk.): *A szentgotthárdi csata és a vaskvár béke / La bataille de Saint Gotthard et la paix de Vasvár: Oszmán terjeszkedés – európai összefogás / Expansion ottomane – Coopération européenne.* Budapest, 2017. 319–338.; uő: *Mennyit ér egy magyar lovas hadnagy? Egy rabkiváltás története diplomáciatörténeti kontextusban a 17. század közepéről.* Századok, 152. évf. (2018) 2. sz. 247–284.; uő: *Roma çasarıyla şevketli padişahımız sulh [u] salahı olub – The two Ali Pashas of Temeşvar on the Habsburg, Hungarian and Ottoman Frontier at the Time of the Rákóczi War of Independence.* In: Fodor Pál et al. (szerk.): *Şerefe*, 459–479.; uő: *The circumstances and documents of the Peace of Vasvár.* Archivum Ottomanicum, vol. 34. (2017). 243–256.; Würflinger, Christoph: *Die Verschlüsselung der Korrespondenz des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel, Alexander von Greiffenklau zu Vollrads (1643–48).* Chronica, 19. évf. (2019) 6–23.; J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Az oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka.* Piliscsaba, 2013.; Nagy Zsuzsanna: *Bethlen Gábor külpolitikája és a francia diplomácia a harmincéves háborúban (1619–1629).* PhD disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem (a továbbiakban: PPKE), Történettudományi Doktori Iskola (a továbbiakban: TDI), Budapest, 2020.

⁵ Komáromy András: *Koháry Péter érsekújvári kapitány levelei Thurzó György nádorhoz 1611–1616.* Hadtörténelmi Közlemények, 12. évf. (1911) 1. sz. 77–109.

⁶ Brandl–Göncöl–Juhász–Marton–Szabados: *Kommunikáció és híráramlás*, 110.

⁷ A békék feltárásának eltérő módszertani eszközkészlete és a békék jellege, jellegzetességei alapján Papp Sándor az alábbi öt fő periódust különítette el: 1. a 15. sz. elejétől 1519-ig; 2. 1528–1540; 3. 1540-től a tizenöt éves háború kitöréséig; 4. 1606-tól 1664-ig; 5. A vaskvári békétől (1664) 1791-ig (zsisztovói béke). Papp: *Az Oszmán Birodalom*, 86–99.

⁸ 1606, 1618, 1625, 1627, 1641–1642; Marton Gellért Ernő: *On the Question of the Negotiations Between the Habsburgs and the Ottomans*, 80.

⁹ Ezen békék közös jellemzőire lásd: Papp: *Az Oszmán Birodalom*, 91–92., 95–99.

¹⁰ Életére és tevékenységére lásd: Brandl–Göncöl–Juhász–Marton–Szabados: *Válogatott források*, 151–203.; uők: *Kommunikáció és híráramlás*, 108–124.; uők: *Kommunikation und Nachrichtenaustausch*, 113–140.; Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 6. köt. Pest, 1860. (a továbbiakban: MCs) 288–294.; ifj. dr. Reisz Ede: *A Koháryak (Richter Ede adatainak felhasználásával).* In: Borovszky Samu (főszerk.): *Magyarország vármegyéi és városai.* (a továbbiakban: MVV) Hont vármegye és Selmeczbánya sz. kir. város. Budapest, 1906. 454–477. A teljes levelezés kiadása még nem történt meg, bizonyos részeit közli: Komáromy: *Koháry Péter*, 77–109.; Salamon–Szalay (szerk.): *Galántai gróf Eszterházy Miklós*. 1–3. köt.; Stessel József: *Adatok az 1628. évi szécsényi alkudozás történetéhez*. 1–2. Magyar Történelmi Társ., 4. sor. 3. köt (1902) 430–452., 481–510.; Brandl–Göncöl–Juhász–Marton–Szabados: *Válogatott források*, 151–203. Stessel József nem közölte a szécsény–budai területi vita idején keletkezett levelezésből Esterházy

jegyzőjeként kezdte, de a tizenöt éves háború (1591/93–1606) idején már karddal szerzett érdemeket magának. A bécsi béke (1606) idején királyi biztos volt, 1608-ban pedig tagja annak a küldöttségnek, amely a koronáért Prágába ment. Az érsekújvári vicekapitányi posztra Thurzó György nádor (1609–1617) kívánságára nevezték ki, amely hivatalát aztán haláláig töltötte be. Koháry Péter 1616-ban bárói rangot nyert. 1619–1621 között Bethlen Gábor fejedelem tartotta fogságban. 1618-ban, a komáromi béketárgyalások idején tárgyalóbiztos volt, majd az 1627-es ún. első szőnyi béke tárgyalása idején – Cziráky Mózes királyi személynök halála után – Esterházy Miklós nádor kérésére került a biztosok közé, a békekötés után pedig a szécsény–budai területvita főbiztosaként tevékenykedett.¹¹

A misszilisek feladói közül Esterházy Miklós – a levelek keletkezésének idején – 1622–1625 között Dunán inneni kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitányként szolgált, 1625-től haláláig (1645) pedig a nádori tisztséget töltötte be.¹² Testvérei, Pál¹³ és Dániel¹⁴ is részei voltak a korszak katonai és diplomáciai eseményeinek.¹⁵

A közölt források közül négy levélnek Esterházy Miklós főkapitány a feladója (No. 1., No. 2., No. 3., No. 4.). Egy további levél (No. 5.) még a szőnyi békealkudozások kezdetét megelőző fegyverszünet aláírása előtt keletkezett. A béketárgyalások idejéről a Koháry család levéltárában nem maradt fenn olyan irat, amely az Esterházyaktól származna. Egy levél a nádortól érkezett, még a fegyverszünet idejéből (No. 6.), egy további pedig Esterházy Pál nógrádi kapitánytól, de az már a Szőnynél folytatott tárgyalások lezárulta után íródott (No. 7.). A szécsény–budai területvita idejére esik a közölt misszilisek közül négy (No. 8–11.), a Budán aláírt megállapodás utánra pedig, de ahhoz szervesen kapcsolódva egy további levél (No. 12.), ezeken kívül egy 1630-ból (No. 13.) és egy másik 1632-ből (No. 14.), Koháry Péter halálának évéből maradt fenn.

A levelekben érintett főbb témák a következők: kisebb-nagyobb afférok a hajdúkat illetően (portyák stb.); a pestis megjelenése; katonák, hadak vezénylése, átcsoportosítása; len-

Miklós nádor válaszait, ám megadta azok akkori levéltári helyét. Ezen válaszokból az egyiket lásd: Marton: *On the Question of the Negotiations Between the Habsburgs and the Ottomans*, 79–91.

¹¹ A területvitára lásd: Stessel: *Adatok az 1628. évi szécsényi alkudozás történetéhez*, 430–452., 481–510.

¹² Nádorrá választásáról annak másnapján, 1625. október 26-án beosztottját külön levélben értesítette (Nr. 4.).

¹³ Báró Esterházy Pált (1587–1645) már 1606-ban Kassán találjuk a béke ügyén dolgozók között nagybátyja, Illésházy István oldalán. 1618-ban – ahogy Esterházy Dánielt is – aransarkantyús vitézzé avatták, 1619-ben pedig bárói rangot nyert. 1620-ban Bethlen Gábor oldalán állt, 1623-tól nógrádi várkapitányként tevékenykedett. 1633-tól 1645-ig – éppen Koháry Péter utódként – Dunán inneni kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány-helyettes volt, 1639-től érsekújvári vicekapitány is. Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 272.; Esterházy János: *Az Esterházy család és oldalágainak leírása*. Budapest, 1901. 244–247.

¹⁴ Esterházy Dániel (1585–1654) életére, illetve Miklós és Dániel levelezésére lásd: Juhász: *Esterházy Dániel és Esterházy Miklós levelei*, 175–204.

¹⁵ Esterházy Miklós gróf tudatosan és módszeresen igyekezett megalapozni és megszilárdítani a család pozícióját a Magyar Királyságban vezető szerepet betöltő arisztokrata családok között. Ehhez nemcsak familiárisaira volt szüksége, hanem olyan személyekre is, akik feltétel nélküli lojalitást tanúsítottak iránta. A testvéreibe vetett bizalom, a kölcsönös lojalitás nemcsak a családi, hanem a közügyek, a katonai és diplomáciai színtereken is fontosnak bizonyult. Ezt jól példázza, hogy Miklós nádor testamentumának végrehajtásában fia, az ifjú László gróf felügyeletében Dánielt komoly feladattal bízták meg. Marti Tibor: *Gróf Esterházy László (1626–1652). Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez*. PhD disszertáció. PPKE TDI Budapest, 2013. passim.

gyel katonák, csapatok beérkezése az országba (amiben a harmincéves háború éppúgy közrejátszott, mint a Habsburg–oszmán határ biztosításának kérdése; továbbá megemlítendő, hogy III. (Vasa) Zsigmond mindkét felesége Habsburg–házi hercegnő volt, így a meggyőződéses katolikus, svéd származású uralkodó a lengyel rendekkel szemben, a Habsburg–ház pedig külső ellenségeivel szemben talált szövetségesre); várkatonák ellátása, zsoldja és az ezzel kapcsolatban előforduló problémák; Damásd vára és más várak hovatartozásának ügye, valamint várak visszavétele, átadása; ingyenes, ok nélküli robotoltatás; szécsény–budai területvita (a szőnyi béke értelmében külön bizottságokra bízta a határ megállapításának, falvak adóztatásának és hovatartozásának kérdését – ezek a tárgyalások zajlottak 1628–1629-ben Szécsényben, majd Budán).

A jelen forrásközlés egy készülő nagyobb munka egyik fejezete, amelynek célja egyrésről Koháry Péter teljes levelezésének kiadása, másrésről pedig Koháry levelezésén keresztül az 1627. évi szőnyi békekötés folyamatának vizsgálata, különös tekintettel a szécsény–budai területvitára. A leveles anyag kiadása mellett, hogy hozzájárulhat a tárgyalási folyamat mind teljesebb rekonstruálásához, segítségére lehet egy monografikus feldolgozásnak is. Ez utóbbihoz szolgálhat adalékokkal az iratanyag adatbázis-alapú rendezése, amelyben a békekötési folyamatot *network*-alapú elemzés tárgyává tehetjük a kommunikációs csatornák feltárásával és a részt vevő személyek, illetve szerepük meghatározásával. Az adatbázisépítés tekintetében is egy nagyobb egységhez kapcsolódik a Koháry Péter-levelezés: az ún. első szőnyi béke adatbázisa közel 2500 rekordot tartalmaz (levelek és levélemlítések adatait egyaránt). Egyelőre az adatbázis(ok) kvantitatív elemzésekhez szolgáltatott alapot, a későbbiekben mindkét adatbázis segítségével kvalitatív elemzésekre is sor kerül.¹⁶

A szövegközlés elveiről

A kora újkori magyar nyelvű szövegek kiadására többféle szabályzat is készült az elmúlt években, évtizedekben,¹⁷ de mindeztidáig nem alakult ki róla konszenzus. A jelen szövegközlés az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport által kidolgozott közlési elveket követi.¹⁸ Fontos megjegyezni, hogy esetünkben nem nyelvészeti, nyelvtudományi célú, filológiai, hanem történeti, történettudományi célú szövegközlésről van szó.

Általánosan elfogadott a történeti szövegek részleges modernizálása, tehát a betűhív átirat helyett a szövegek közlése a nyelvi és dialektológiai sajátosságok megtartására ügyelő,

¹⁶ A *network*-alapú elemzésre legújabban lásd: Juhász Krisztina: *Ego-network of István Bocskai in the light of his Correspondence (1576–1598)*. *Prace Historyczne*, vol. 147/148. (2020–2021) (megjelenés alatt) A kvantitatív elemzésre lásd: Brandl–Göncöl–Juhász–Marton–Szabados: *Válogatott források*, 151–203.; uők: *Kommunikáció és híráramlás*, 108–124.; uők: *Kommunikation und Nachrichtenaustausch*, 113–140.

¹⁷ Bak Borbála: *A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. Ajánlás a magyar nyelvű források közreadásához*. Fons, 7. évf. (2000) 1. sz. 91–137.; Tusor Péter (szerk.): *„from kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak...” Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez, 1635–1655*. Budapest, 2015. LI–LIV.; Lymbus. *Magyarságtudományi Forrásközlémények*, 1. évf. (2003) 372–377.

¹⁸ Tóth Hajnalkával és Juhász Krisztinával jelenleg is dolgozunk az említett tudományos átirási szabályzaton, emellett egy a felsőoktatásban is használható paleográfiai segédlet készítésére is vállalkoztunk Papp Sándor kutatócsoport-vezetővel együtt. Ezen munkák várhatóan 2020–2021-ben fognak megjelenni. A szövegközlés elveivel segítségét nyújtott még Glück László *Esterházy Miklós és Murteza pasa magyar nyelvű levelezésének kiadására vonatkozó javasolt szabályok* című, kéziratban lévő munkája; Papp Sándor: *A Sárközyek. Egy magyar származású francia államférfi családjának története a 18. század végéig*. Szeged, 2012. 81.

hangalakkövető átírásban történik. A modernizálás – szemben a betűhív átírással – segíti a gördülékeny megértést. Ez utóbbit szolgálja az eredeti szövegekben előforduló elválasztások jelölésének elhagyása éppúgy, mint a szövegek központosítása, ami a ma érvényben lévő akadémiai helyesírás¹⁹ szabályait követi, figyelmet fordítva arra, hogy ahol csak lehetséges, az eredetileg használt központosítási jelek (például zárójel) megmaradjanak. A szövegbe zárójel csak akkor kerül, ha az az eredetiben is szerepelt, a gondolatjelek használatát mellőzi a jelen kiadás. Az utóbbi helyett az átírásban vesszőt alkalmazunk.²⁰ Az egybe-, illetve különírás kérdésében is a ma használatos helyesírási szabályok az irányadók. A szövegközlés az egyértelmű rövidítéseket (például „kgd” – „kegyelmed”) jelzés nélkül oldja föl, ahogy a nazális rövidítésekkel (például „tudvá[n]” – „tudván”) is hasonlóképpen jár el. Tekintettel a kor nyelvhasználatának sajátosságaira, a latin nyelvű részek „érintetlenül” maradnak, vagyis a címzések és megszólítások azok formuláris jellege miatt az eredeti alakban szerepelnek, ebben az esetben azonban a rövidítések feloldásának jelzésével (például „Magco Dno” – „Mag[nifi]co D[omi]no”). Ez azt is jelenti, hogy az elírások és/vagy hibásan szereplő szóalakok a szövegközlésben megmaradnak, itt a jelentés mellett a helyes írásmód is lábjegyzetbe kerül (például „en secretali” – helyesen így: in secreto (lat.) – ‘titokban’).²¹ A továbbiakban a latin nyelvű részek a humanista átírás szabályait követik.

A kis- és nagybetűk esetében a magyar helyesírás jelenleg érvényben levő szabályai az irányadók, így nagy kezdőbetű csak mondatkezdő pozícióban, továbbá tulajdonnevek esetében szerepel – a megszólítások (például kegyelmed), valamint az ünnepek nevei (például húsvét, karácsony) egyaránt kis kezdőbetűvel kezdődnek. A tulajdonnevek (földrajzi és személynévek), valamint az azokból képzett melléknevek az eredeti alakban szerepelnek, ezek az első előforduláskor lábjegyzetben kapnak feloldást, illetve magyarázatot, a településnevek esetében a ma használatos alak megadásával (például „Ezterhazj” – „Esterházy”; „Posony” – „Pozsony, napjainkban: Bratislava (Sk)”). A tulajdonnevekhez kapcsolódó toldalékok viszont modernizálva, a mai magyar helyesírás szabályait követve szerepelnek a szövegben.

A modernizálás érinti a dupla magánhangzókat (például: „eo”, „eö”) és a kiejtést nehezítő alakokat (például „tewrek” – török), továbbá a különleges karaktereket („w” → ‘v’/‘u’; „v” → ‘v’/‘u’; „w” → ‘ü’; „j” → ‘i’; ‘y’ (‘i’) stb.). A fentiek alapján a „teorökwł irt” – „törökwül irt”, míg a „ualamelyk” – „valamelyik” alakban fog szerepelni. Az ékezetek a kiejtés időtartamának vonatkozásában (a–á, e–é stb.) a dokumentumokban következtetetlenül szerepelnek, azok átírása a mai helyesírás szabályait követik, ez azonban a szövegek archaikus jellegét és a nyelvjárási sajátosságokat nem érintik, így például a „vigezes” – „vigezés” (de nem végezés), a „-rul”/„-rül” pedig „-rül”/„-rül” (nem „-ról”/„-ről”) lesz. A modernizálás érinti a „cz”, „ch” „ts” betűkapcsolatokat is, ezek kiejtés szerint, a mai helyesírást követve szerepelnek (például „czaszar” – „császár”; „chalard” – „csalárd”); ugyanígy érinti az ún. „néma h”-t is, így a „megh” – „meg”, „jrh” – „ír” alakban szerepel. Ezek mellett a zöngés–zöngétlen mássalhangzók (például b–p, g–k stb.) elírása – kivétel az értelemzavaró elírás (pl. bor > por) – megmarad, ahogy a nyelvjárási sajátosságra visszavezethető alakok írásmódja (például depa-latalizáció: „karácson”, „kapitán”) is. A szövegekben a bég szó következetesen „bék” alakban

¹⁹ MTA helyesírás, 12. kiadás. helyesiras.mta.hu/helyesiras/default/akh12 (letöltés: 2020. máj. 30.)

²⁰ Glück: *Esterházy Miklós és Murteza pasa*, 1. alapján.

²¹ A latin szavak és kifejezések jelentésének megadása elsősorban az alábbi munkák alapján történik: Finály Henrik: *A latin nyelv szótára*. Budapest, 1884. (Reprint: 2002., 2005.); Kovács Béla (szerk.): *Syllabus latino-hungaricus*. Eger, 1990.; Makkai László (összeá., bev. és jegyz.): *Bethlen Gábor krónikásai*. Idegen szavak jegyzéke. Budapest, 1980. 271–277.; Makkai László: *Bethlen Gábor emlékezete*. Idegen és magyarázatra szoruló szavak jegyzéke. Budapest, 1980. 307–315.

szerepel, és mivel az értelmezést nem zavarja, az eredeti alakban megmarad. A mássalhangzó-kettőzések esetében a jelenleg érvényben levő helyesírási szabályok az irányadók, így azok írásmódja – a kiejtés időtartamát tekintve – modernizálандók (például „hatalmas” – hatalmas, „passa” – pasa).

A jelen kiadás esetében a levelek címezését nem közlöm, mivel a címzett minden esetben ugyanaz a személy, Koháry Péter, és a címezésekben lényegi eltérés csak az adott időszakban viselt hivatalokban figyelhető meg, más fontos tartalmi elemet nem hordoznak. A külföldön található, idegen kéztől származó megjegyzések – kivétel a későbbi, feltételezhetően 19. századi iratrendezési szándékkal rávezetett dátumok, tartalmi kivonatok – a dokumentum fejlécéhez kapcsolódó lábjegyzetbe kerülnek.

A dokumentumok fejlécébe a címzett neve nem kerül bele, mivel a jelen forrásközlésben minden esetben ugyanaz a személy. A feladó neve is csupán egyetlen esetben tér el: a No. 7. dokumentum esetében Esterházy Pál, míg az összes többi esetben Esterházy Miklós a feladó. A fejlécben a feladó neve után a keltezés helye és ideje szerepel, majd ezt követi a levéltári jelzetek megadása.

Jelen forrásközlésben az iratokhoz nem kapcsolódik sem rövid, sem hosszú regeszta. Ennek két oka van: egyrészt a 17. századi magyar nyelvű, fentebb részletezett elvek szerint modernizált szövegek jól érthetők, másrészt pedig viszonylag rövid szövegekről van szó, amiket bő jegyzetapparátussal láttam el.

FORRÁSKÖZLÉS²²

1.

Esterházy Miklós, Bécs, 1623. június 5.

*ŠA BB Kohary–Coburgovské archív. Rodový archív Koháry–Coburgov. Č. I. No. 875
MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm No. 40575, No. 875*

Mag[ní]ce d[omi]ne amice observandissime

Salutem et servitii commendation[em]. Vettem az kegyelmed levelét. Az mi az giöngiosy²³ sokadalom dolgát illeti: bizony dolog, hogy nem örömet hallom, és utánok kell lenni. Lehetetlen, hogy valamelyet meg nem találának benne, és ugyan exemplumot²⁴ kell statuálni, mert ez nem jó dolog, hogy ők cselekedjék, az rossz emberek, és más büntelen szenvedjen értek. Az vármegyét²⁵ is nem árt megtalálni fölőle, hogy holmi, afféle csavargó latrok volnának, kerestetnék föl ők is, nem illendő ezekét elszenvadni. Írjon azért kegyelmed oda be is,²⁶ legyenek vesztességgel,²⁷ kikerestetjük az latrokat, és el nem szenvedjük általán fogvást nekik.

²² Az átiratokban előforduló bizonytalan olvasatú részeket később a Besztercebányán megtalálható eredeti iratok megtekintése után lehet csak pótolni. A jelen kiadás készítésekor a 2020-as pandémia miatt – előzetes terveimmel ellentétben – erre még nem nyílt lehetőségem.

²³ Gyöngyösi; Gyöngyös (H)

²⁴ exemplum (lat.) – ‘példa’

²⁵ Gyöngyös Heves vármegyéhez tartozott. Török Kálmán: *Gyöngyös*. In: MVV. Heves vármegye. Budapest, 1909. 111–143.

²⁶ Az eredetiben áthúzza: ot[t].

²⁷ Értsd: maradjanak vesztég, ne tegyenek semmit.

Bethlen fejedelem²⁸ híreit halljuk mink is sokképen, ki azt hordozza, hogy megholt, s ki pedig hogy hadakozni készül. Souago²⁹ azt tartja felőle, hogy mint szintén az róka, holtta tette magát, és szintén most akarja valamely gonosz szándékját véghez vinni. De valamint s valahogy legyen, az mi dolgunk vigyázás.

Ím, én is ide, az mint lehet, érte vagyok, de immár, az mint megírtam kegyelmednek, Szent Háromság napig³⁰ innéd el nem mehetek, mivel az több consiliarius urak³¹ is följönnek, és közönséges³² akarattal végezünk országunk állapotjáról. Annak utána mindjártást hazamegyek, és otthon sem késem, hanem mentest megyek alá, az pénz is elkészül akkorra.

Gall Peter³³ uram levelét vettem, azt írja ő is, hogy megholt volna Bethlen fejedelem. De volna nekünk is talán oly barátunk ott, az ki megírta volna postán eddig, ha és így volna, nem kell hinnünk, hanem mindenféle vigyázásban kell lennünk.

Damasdra³⁴ és nem egyébre, az mint megírtam volt kegyelmednek, vagyon bizonyosan az szándék, azért szükséges, hogy mind Szeőgienből³⁵, Palankból³⁶ és Nogradból³⁷ is húsz-húsz gyalog menjen oda, és szorgalmas vigyázás legyen reá.

Hogy kegyelmed búzát oszto[tt] vitézek között, nem bánom, sőt, ugyan meg is írtam volt kegyelmednek, hogy adjon nekik búzát az innepre.

[1v] Az pestis, csuda dolog, hogy ismét grasszálni³⁸ kezdett, azért az mint annak előtte, most is szintén úgy, vigyázásnak kell reá lenni, hogy ne hatalmazzék³⁹ igen el. Az asszonyembered felől én itt elindítottam az tractát⁴⁰ az török követekkel⁴¹. Császár⁴² Gall⁴³ uram által talán efficiálhatik⁴⁴ valamit, érte leszek.

²⁸ Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629)

²⁹ Sónagó János (?–1638 előtt) testvérével, Gergellyel együtt 1633-ban megkapták Vizsolyt királyi, valamint 1635-ben Darát (Szamosdara, ma Dara (Ro)) nádori adományként. Sónagó János a tizenöt éves háborúban Győr visszafoglalásánál (1598) is jelen volt. 1538-ban a nádor már a néhai Sónagó János leszármazottait erősítette meg birtokaikban. Vende Aladár: *Szatmár vármegye közséjei*. In: MVV. Szatmár vármegye. Budapest, 1908. 58.; Szirmay Antal: *Szatmár vármegye' fekvése, története, polgári esmérete*. 2. köt. Buda, 1810. 205.; Künstlerné Virág Éva: *Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II/2. 1635–1640*. Nyíregyháza, 1997. 118–119., 121–122.

³⁰ Pünkösöd utáni első vasárnap. Itt: 1623. június 11. (naptarak.com/naptarak_katolikus_mozgo# (letöltés: 2020. máj. 21.))

³¹ Értsd: tanácsos urak, tanácskozó urak. A konkrét személyek nevének megállapítása folyamatban van.

³² Értsd: közös.

³³ Gáll Péter, illetve Gál Péter (nagykomáromi) komáromi főkapitány-helyettes (1624–1626). 1625-ben, a gyarmati béketárgyalások idején II. Ferdinánd a tárgyalóbiztosok közé jelölte. Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 285.; Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Statutenabteilungen, Türkei I. Kt. 110. Konv. 1. (1625. I–VI.) fol. 194.: archives.hungaricana.hu/hu/lear/BecsSeg/59324 (letöltés: 2020. máj. 30.).

³⁴ Damásd, Damásd vára a mai Ipolydamásd (H) határában található.

³⁵ Szógyén, ma Svodín (Sk).

³⁶ 1575-ben Drégely község temploma körül a törökök palánkot építettek, amit Új-Drégelynek, majd később Palánknak neveztek. MVV. Hont vármegye és Selmeczbánya sz. kir. város. Budapest, 1906. 39.

³⁷ Nógrád vára, Nógrád község (H).

³⁸ grassor (lat.) – ‘garázdálkodik, pusztít, elharapódzik’

³⁹ Értsd: hatalmasodjék.

⁴⁰ tracto (lat.) – ‘tárgyal, értekezik’

⁴¹ Személyük jelenleg nem azonosítható.

⁴² II. Ferdinánd német-római császár (1619–1637), magyar (1619–1637) és cseh (1617–1637) király

⁴³ Gáll Péter

⁴⁴ efficio (lat.) – ‘véghez visz, kieszközöl’

Isten tartsa meg kegyelmedet jó egészségben!

Viennae⁴⁵ 5 Junii A[nn]o 1623⁴⁶

Mag[nifi]cae dominus vestrarum amicus ad serviendum

P. S.⁴⁷ Példa levén előttem, én idején akarok minden occasiora⁴⁸ végezni, tettenek mindenféle való dispositioikat⁴⁹, nyugodni már nem hagyom őket.

Tegnapelőtt érkezett négyezer lengyel hadunk is Moruaban⁵⁰, Nikisporgnál⁵¹ vadnak, az német hadak is mind készen vadnak már, többire leszen magunk nemzetéből is hadunk. Nyakamra, ha lehet, Betlen⁵² uramat bizony nem várom, hanem eleiben [igye]keznénk menni. Ám meglátj[a] azért az rosszak, ha ugyan el akarnak veszni, vesszenek el!

Interim⁵³ mindazáltal nagy, nil[u]alat⁵⁴ érthetünk, csendességben köll lennünk.

Comes N[icolaus] Esterhazy⁵⁵ m[anu] p[ropria]

2.

Esterházy Miklós, Bécs, 1623. június. 11.

ŠA BB Kohary–Coburgovské archív. Rodový archív Koháry–Coburgov. Č. I. No. 876

MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm No. 40575, No. 876

Magnifice D[o]m[in]e et amice observandissime

Salute ac servitii n[ost]ri com[men]dationen. Az kegyelmed levelét vettem, melyből mit írjon, megértettem, együtt az Bosniak uram⁵⁶, Földuary⁵⁷ és az több uraimék⁵⁸ is. Hihető bizony, hogy az elmúlt rajtok esett dolgot akarja az török megtromfolni, ki felől palatinus urammal⁵⁹ mindjárt szemben lettem, s beszélgettem. Megparancsolta, hogy az ű gyalogi⁶⁰

⁴⁵ Bécs (A)

⁴⁶ pünkösdhétfő

⁴⁷ Másik kéz által írva.

⁴⁸ occasio (lat.) – ‘ok, alkalom’

⁴⁹ dispositio (lat.) – ‘rendelkezés, intézkedés’

⁵⁰ Morvában, azaz Morvaországban. Morvaország, ma Morava (Cz), történelmi régió a mai Csehország keleti részén.

⁵¹ Nikolsburg, ma Mikulov (Cz).

⁵² Bethlen Gábor

⁵³ interim (lat.) – ‘közben, eközben’

⁵⁴ Bizonytalan olvasat.

⁵⁵ galántai gróf Esterházy Miklós

⁵⁶ Bosnyák Tamás (magyarbéli), 1607-től füleki kapitány (még 1629-ben is), 1609-ben II. Mátyás bárói rangra emelte, később királyi tanácsos, valamint Hont vármegye főispánja lett (1617–1630). 1631 júniusában felső-magyarországi végvidéki és kerületi főkapitánnyá nevezték ki, de hivatalát soha nem töltötte be. Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 273.; *Magyar életrajzi lexikon*. Online változat: www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/b-74700/bosnyak-tamas-baro-74D87/ (letöltés: 2020. máj. 30.). Lásd még: Matunák Mihály: *A magyarbéli Bosnyák-család története*. Körmöcbánya, 1895.

⁵⁷ Személye jelenleg nem azonosítható.

⁵⁸ Személyük jelenleg nem azonosítható.

⁵⁹ Id. Thurzó Szaniszló nádor (1622–1625), lásd: Fallenbüchl Zoltán (összeá.): *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár*. Budapest, 2002. 374.

⁶⁰ Értsd: gyalogjai.

közöl mindjárt százat, jót válogassanak ki, az kiket az szükség hova kívánni fogja, oda vitetheti kegyelmed. Sőt, ha szintén Damasdban költettik is, oda is bevigye. Tudom, oly állapattal s fizetéssel bocsátatja el űkegyelme, az ki mellett ott lehetnek, míg az szükség kívánni fogja.

Az maga[m] cselédét is haza kászálódtattam⁶¹ volna, ha reá érkezhett volna, s ezután is, ha ugyanazt fogja kívánni az szükség, elbocsátom űket. Írtunk az végekhez közel lakó vármegyéknek is, hogy legyenek valami népbeli segítséggel. Kegyelmed küldözze el mindjárt űket! Magam is, Isten velem levén, dolgaimat végezem itt, semmit sem késsem, kegyelmetekhez sietek. Interim legyen szorgalmas vigyázásban kegyelmetek!

Tartsa meg Isten kegyelmeteket jó egészségben!

Datum Viennae, die 11 Junnii Anno 1623

P. S. Ha valamit ezek rablani igyekeznek, az török es⁶² felesen gyűlne össze⁶³, igen jól meg köll látni, ha bele kapható ember, hogy valamint, hasznót akarván tennünk, nagyobb kárt ne tegyünk.

Tudom ebben való Bosniak úr szokását, de az mennyire lehet, igen jártasnak köll ezekben lennünk. [1v] És okot is újat⁶⁴ semmire nem köll adni, hanem csak legyen jó vigyázásban kegyelmetek, és ha úgy jün, hogy győzedelmet remélhetné, ember rajtok ütetlen el nem köll űköt bocsátani. Hol penig erőnk felett lesznek, magunkot ne precipitalljuk⁶⁵, noha, ha várat szab vagy próbál,⁶⁶ ott csak kevés segedelem is sokat segít, abban az mit mívelhetünk, mindent míveljünk.

Írattunk az itt való török⁶⁷ követtel is az vezérnek⁶⁸, hogy vesztegségben legyenek,⁶⁹ de mi ugyan vigyázunk. Ha penig az uraimnak ki köllene menniek valamely fele, erős feníték⁷⁰ alatt meg köll hadni az uraimnak, hogy az szegénységet ne vesztegessék szokások szerint, hanem jó vigyázással, csendesesen legyenek.

Kiken mind legyen az kegyelmed jó gondviselése! Én ott nem lehetvén, s nekem is penig mindjárt írjon kegyelmed! Ha kíváztatik, im, készen mind az lengyel, s mind az német had határunkban, s élhetünk azoknak is szolgálatjukkal.

M[agnifice] d[omine] v[estrarum] amicus ac serviendum Comes N[icolaus] Esterhazy m[anu] p[ropria]

⁶¹ Kászálódik, azaz szedelődzködik, készülődik, itt értsd: készülödtettem.

⁶² Értsd: is.

⁶³ Értsd: össze.

⁶⁴ Bizonytalan olvasat.

⁶⁵ Praecipitare (lat.) – ‘sietni, elkapkodni’, értsd: magunkat ne sietessük.

⁶⁶ Bizonytalan olvasat.

⁶⁷ Előtte áthúzva: „ke”.

⁶⁸ Szúfi Mehmed budai pasa (negyedszer, 1622. október vége – 1623. szeptember utolsó harmada), lásd: Gévy Antal: *A budai pasák*. Bécs, 1841. 28.

⁶⁹ Értsd: maradjanak veszteg.

⁷⁰ Értsd: fenyíték, fenyegetés.

3.

Esterházy Miklós, Kismarton, 1624. február 2.

*ŠA BB Kohary–Coburgovské archív. Rodový archív Koháry–Coburgov. Č. I. No. 878
MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm No. 40575, No. 878*

Magnifice d[omi]ne et amice observandissime

Salute[m] ac servitii nostri com[m]en[dati]on[em]. Kegyelmednek viszont kétféle leveleit vettem, az egyik 26 s az másik 27 Januárii költ, s én is immár kegyelmednek, az mióta eljöttünk onnét, Východní⁷¹, négy ízben írtam.

Az egyik, az kit megvittek kegyelmednek, s az másik, az kit Bechből⁷² írtam, s az východní katonától küldtem meg, harmadikot Nagy Gieörgitől⁷³ küldtem, s az negyedik ez. Hogy penig megvitelek ennyire haladt, egyébre nem ítélem, hanem az időnek kegyetlen voltának, de remélem, hogy ha oddig⁷⁴ meg nem vitték is, rövid nap megvizzik őket.

Az leveleket is megadák, az kiket kegyelmed fölküldött, értem az töröknek családságát, s az bizon dolog még avval, meg nem ijedünk, mert talán miérettünk jobbkor el nem kezdheti az török velünk, mind⁷⁵ most, mert csak könnyű lengyel hadunk is vagy húszezer, az kit harmad- avagy legfőbb negyednap alatt szintén odavihetünk.

Az mi penig Bosniak uram dolgát illeti, minthogy őkegyelme igen szorgalmazza az mátkájának⁷⁶ haza vitelét, s az farsang is már igen rövid, megengedtem őkegyelmének, hogy ki- jöjjön csak, és jól disponallia⁷⁷ az vár állapotját.

Nemigen tartok Reotj Vrbantól⁷⁸, mert ha szintén Betlennel meg nem békéltünk is, de vagy módunk benne, hogy őkegyelmét karddal is bevihetjük Fülekben. Az Vizkeletivel⁷⁹ való dolgot, az búza ügyét kegyelmed mégis ne hagyja, hanem ugyan importune⁸⁰ s oportune⁸¹ is szorgalmazza, hogy most az jó úttal hordathassuk be. Hogy az szegény Soo vago Janos⁸² beteg, bizony dolog, igen bánom, de Isten akaratjáról nem tehetek, hanem kérem kegyelmedet, hogy az miben kívántatik vele való jótettünk, kegyelmed az mi képünkben ne hagyja nyavalyást, igen kedvesen intsük kegyelmedtől.

Az másik levelében írja kegyelmed, hogy az fejedelem⁸³ elment Bezterczeről⁸⁴, és hogy az bányákkal rútul bánt. Hihető bizony, hogy nem épített, mert őneki, az latornak⁸⁵ csak az az

⁷¹ Újvár, Érsekújvár, ma Nové Zámky (Sk).

⁷² Bécs, Wien (Au)

⁷³ Nagy György személye jelenleg nem azonosítható. Tholdalagi Mihály a szőnyi béketárgyalások idején írt követnaplójában az 1627. június 13-i dátum alatt említ egy Nagy György nevű váradi katonát. Salamon Ferencz: *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Pest, 1867. 84. Feltételezésem szerint a két személy azonos lehet.

⁷⁴ Értsd: addig.

⁷⁵ Értsd: mint.

⁷⁶ Bosnyák Tamás felesége, Zádory Kata, lásd: MCs. 2. köt. Pest, 1858. 204.

⁷⁷ dispono (lat.) – ‘rendez, elrendez, intézkedik, rendezkedik’

⁷⁸ Róti Urbán/Orbán, személye jelenleg nem azonosítható.

⁷⁹ Vizkelety Mihály, személye jelenleg nem azonosítható. Nagy Iván a 17. század első harmadában két Vizkelety Mihályról tesz említést. MCs. 12. köt. Pest, 1865. 237.

⁸⁰ importune (lat.) – ‘nyersen, ridegen’

⁸¹ opportune (lat.) – ‘előnyösen, kedvezően’

⁸² Sóvágyó János

⁸³ Bethlen Gábor

⁸⁴ Besztercebánya, ma Banská Bystrica (Sk).

⁸⁵ Bethlen Gábor

ő dolga, hogy ne építsen, hanem rontson. És hogy megszédíte az bányáknak hasznát, abban sem kételkedem, mert az ő állapota s telhetetlensége nem különb, mint az pokol torka. Kiért bizony el köll hinnünk, hogy annál is tüzes, Isten neki.

[1v] Megadák az hajdúkapitány levelét is, melyet késedelem nélkül oda föl is megküldök, vegyék eszekben ebből is latorságát s pogánságát annak az hitetlennek. Kegyelmed azért mindjárást írjon az elpártolt végházakban is, hogy az pogán ellen értsenek egyet velünk.

Hogy penig német gyalogot küldhetnének oda, nem látom módját, hogy űk oda valók volna, hanem kegyelmed az Forgach uram⁸⁶ gyalogit küldje be, s az mellett jobban értekezvén mindjárást írjon kegyelmed Challoközben⁸⁷ az Nagi Gieörgi[nek] és Bona Jakabnak⁸⁸, vagy on immár ott közel háromszáz lovasunk, s itt is vagy on Roika⁸⁹ táján hétszáz, s mindjárást vitten köll vinni is oda, szintén az orrok eleiben őket, s azon vagyunk, hogy Nitrara⁹⁰ is szálltunk valami ezer embert. S talán úgy adja az Isten, hogy viszont megsegényenülnek az Damasd kívánsága mellett, kit minden úttal meg is oltalmazunk. Csak kegyelmed legyen szorgalmas vigyázásban, hogy az pogány gyülekezetet értsük, s lehessünk mi is készen, akármi könnyen lehetünk most ellenek, az végbelieken kívül, ezer lóval, jó, nyugodt vitézekkel. Az mint Isten tudnunk adja, oltalmazzuk vérünkkel is szegény hazánkban bástyáját, ha ő, az áruló lator⁹¹ az pogánnak ígéri is. Kiből igen nyilván kitetszik az én ő felőle való tetszésem, hogy az pogánnál is alább való lator, mert az körösztségnek színe alatt pogánságot visel, az kivel többet árt az körösztségnek egy nyilvánvaló pogánnál.

Írtam az eztergami béknek⁹² is, az kit Nagi Gieörgi vitt el, kegyelmed annak páriáiából⁹³ megérti, mit írtam, ha ugyan elkezdik velünk, mi is, Isten velünk levén, s az mint tudnunk adja, bánjunk velek, kegyelmed sietve küldje meg neki, oly embertől, hogy választot⁹⁴ is hozzon.

Végezetre, mit írtam Nogradban öcsém uramnak⁹⁵ és Fülekben is, kegyelmed azokat is küldje meg!

Isten éltesse kegyelmedet jó egészségben!

Datum in arce nostra Kis Marton⁹⁶, die 2 Februarii A[nn]o 1624

Mag[ni]fice d[omi]ne v[est]rarum] servitor et amicus benevolus Comes N[icolaus] Esterhazy de Galantha m[anu] p[ropria]

Az németek insolentiairól⁹⁷ etc. valami particularék⁹⁸ etc. írjon innem. Az tizedes is megholt, úgy értem, az, kit megváltak volt.

⁸⁶ Forgách Miklós (ghyemesi), felső-magyarországi főkapitány-helyettes (1622–1624). Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 274.

⁸⁷ Csallóköz, ma Žitný ostrov (SK).

⁸⁸ Bona (Bóna) Jakab, személye jelenleg nem azonosítható.

⁸⁹ Rajka (H)

⁹⁰ Nyitra, ma Nitra (SK).

⁹¹ Bethlen Gábor

⁹² Esztergomi bég, a levél keletkezésének időpontjában hivatalban levő bég nevére jelenleg nincs adatunk.

⁹³ Értsd: párjából (itt: másolatából).

⁹⁴ Értsd: választ.

⁹⁵ Esterházy Pál (1587–1645), Esterházy Miklós és Dániel testvére, ekkor Nógrád várának kapitánya. Esterházy: *Az Esterházy család*, 244–247.

⁹⁶ Kismarton, ma Eisenstadt (A).

⁹⁷ insolentia (lat.) – ‘szokatlanság’

⁹⁸ particularis (lat.) – ‘részletes’

4.

Esterházy Miklós, Sopron, 1625. október 26.

*ŠA BB Kohary–Coburgovské archív. Rodový archív Koháry–Coburgov. Č. I. No. 881
MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm No. 40575, No. 881*

Mag[nifi]ce domine et amice nobis observan[dissi]me

Salutem et servitii nostri commendation[em]. Az mint ennek előtte is megírtuk vala kegyelmednek, ide, az ország gyűlésére az uraim majd minden szokás kívől, kisebbben, hogysen mint kívántatott volna, gyűltenek bé. Kiknek késedelmes összevgyülekezések miatt még eddig az országos dologhoz nem kezdhettünk, hanem mindeneknek előtte kiadván öfölsége⁹⁹, az mi kegyelmes urunk propositioit¹⁰⁰. Az státusok is azt kívánták, hogy az szokás szerént (az előbbeni palatinusunkat¹⁰¹ Isten kiszólétnán ez világból) öfölsége kegyelmesen nevezne s candidálna¹⁰² az urak közöl oly személyeket, az kik közöl választhatnának magoknak palatinust. Melyet öfölsége is kegyelmesen megcselekedvén az ország supplicatiojára¹⁰³, im tegnap, nem tudom, ha szerencsénkre-e avagy szerencsétlenségünkre, csaknem majd mind unanimi voto et sufragiis¹⁰⁴ engemet választanak palatinusoknak, melyre igazán írjuk kegyelmednek, hogy magunkra nézve úgy mentünk, mint az tűzre, de Isten rendölését meggondolván benne, s az közjóhoz készséggel való szolgálándó igyekezetemet is, melyet eddig sem vontam meg akármi szükségében is szegény hazánknak, nem vonogathattam magamot előtte. Noha bizony, ha az ország így reá nem erősétette volna magát, volt volna elegendő ratiónk, az kikre nézve ez mostantól tovább haladhatott volna.

Így lévén is annak okáért az dolog, én mindazonáltal, mint ennek előtte, ezután is kegyelmed jóakarója maradok, s mivel még az generálisságot¹⁰⁵ öfölségének nem resignáltam¹⁰⁶, vagyon azért gondom kegyelmeitek, s azt resignalván is, nem lészen kegyelmeitek elfeledékenységben nálunk, hanem nőttedvén dolgainktól ebben az állopotban is bemegyünk kegyelmeitek közé.

Búcsózván az vitézlő rendtől, s complacalván¹⁰⁷ őkegyelmeiteket, hogyha az elmúlt zúrzaros időkben úgy nem kedveskedhettem volna [lv] őkegyelmeknek, az mint talán őkegyelmek kívánta volna, úgy hozván magával az közjónak való szolgálatunk.

Ez mellett megadták az kegyelmed levelét, együtt az budai vezér¹⁰⁸ levelével, ki, ha mind úgy volna az, mint ír, nem volna gonosz, de az az ő természetek, hogy ha mit érnek hízelke-

⁹⁹ II. Ferdinánd.

¹⁰⁰ propositio (lat.) – ‘előterjesztés’

¹⁰¹ ld. Thurzó Szaniszló

¹⁰² candidatura (lat.) – ‘jelölés’

¹⁰³ supplicatio (lat.) – ‘kérvény, könyörgés’

¹⁰⁴ Egyhangú szavazással és tetszéssel.

¹⁰⁵ Esterházy Miklós „dunáninneni” kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány volt 1622–1625 között. Utóda erdődi gróf Pálffy István lett, aki hivatalát 1626–1644 között töltötte be. Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 271.

¹⁰⁶ resignare (lat.) – ‘lemond, átad’

¹⁰⁷ complacere (lat.) – ‘tetszik’

¹⁰⁸ Szúfi Mehmed pasa (ötödször, 1623. október 5. – 1626. augusztus közepe), lásd: Gévay: *A budai pasák*, 28.

désekkel, el nem hallgatják. S értem, az szegény német vitézlő rend elnyomorodott és sanyarodott, mindöket is, kit bizony bánok. Ím, azért proponáltam¹⁰⁹ öfölségének, s eléggé exaggeráltam¹¹⁰, s itt levén az német kapitán¹¹¹ is, neki is sollicitattam¹¹², s váltig ígérk ugyan magokat, hogy mindeneknek előtte az végek szükségét akarják tollálni¹¹³, de ez ideig az sok hadak miatt, melyekkel minden országi raknak öfölségének, nem lehetett¹¹⁴, az kik, tudja kegyelmed, mint az több mindent megéreztenek. S az németek felől is azt végeztem öfölségénél, hogy ha az ország admittálja¹¹⁵ ökö, s az mostani állapotban maradhatnak meg, Morua Orzágh¹¹⁶ tart continue¹¹⁷ kétezer gyalogot, az melynek hórul hóra megfizetnek, s hópénzeknek felét profontol¹¹⁸ adják meg, s felét pénzzöl menstruatum¹¹⁹, s azok közül ezeket be, kihozván az mostaniakat, várunk köll azért már az országunk gyűlésének kimenetelétől.

Az mi penig az kegyelmed följövetelét illeti, mivel most az hírek is megcsöndesedtenek, ha ugyan meg köll lenni, azon leszünk, hogy aláküldjük Forgach uramot, s ökegyelme legyen addig heltartó, kibem kegyelmed informátus lehet, ökegyelme alámenvén.

Most több, mit írjak, nincsen, hanem Isten akarattjából az új hivatalom is kívánván, ezután is lészen [2r] kegyelmetekre gondviselésünk.

Isten éltesse kegyelmedet!

Datum Soprony¹²⁰, die 26 Octobris A[nn]o 1625

M[agnifice] d[omine] v[est]r[um] amicus benevolus ad serviendum

P. S. Kegyelmed az vezér levelét ne késlelje megküldeni neki!

Comes N. Ezterhaj de Galantha m[ag]n[u] p[ro]pria

5.

Esterházy Miklós; Kelt: Pozsony, 1626. 09. 01.

ŠA BB Koháry–Coburgovské archív. Rodový archív Koháry–Coburgov. Č. I. No. 862

MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm No. 40575, No. 862

Magnifice domine et amice nobis observand[issim]e

Salute[m] ac servitii nostri debita[m] commend[ationem]. Miben legyen dolgok azoknak az hitvány és alkalmatlan vgody¹²¹ s deuechery¹²² hajdúknak, az kik felől kegyelmed ír, ért-

¹⁰⁹ propono (lat.) – ‘eléad valakinek valamit’

¹¹⁰ exaggero (lat.) – ‘kiemel’

¹¹¹ Hans Breuner, 1606–1633 között győri végvidéki főkapitány. Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 277.

¹¹² sollicitare (lat.) – ‘szorgalmaz, sürget’

¹¹³ tollál – ‘megszüntet; eltöröl; felfüggeszt’

¹¹⁴ Felülről betoldva.

¹¹⁵ admitto (lat.) – ‘jóváhagy, elfogad’

¹¹⁶ Morvaország, történelmi régió, ma Csehország keleti részén.

¹¹⁷ continuo (lat.) – ‘folyamatosan’

¹¹⁸ Prófund vagy prófont: különleges eljárással készült hosszúkás, barna kenyér, amelyet a legénységi állományú katona kincstári élelmezésének részeként kapott. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Online változat: www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/p-44572/profund-467A6/ (letöltés: 2020. máj. 30.)

¹¹⁹ havonként

¹²⁰ Sopron (H)

¹²¹ ugodí, Ugod (H)

¹²² devecseri, Devecser (H)

jük. Kik, jóllehet, méltó büntetéseknek elvé[*telére*]¹²³ érdemesek lehettenek volna, de látván az kegyelmed mellettek való írását, arra nézve, s nem magukra tekintvén, ím, meghattuk komaromý¹²⁴ kapitánnak¹²⁵, hogy elbocsáttassa őket. S minthogy, az mint értjük, gonosz cselekedeteknek okai csak valami ketteje vagy három köztök, az kik arra vitték az többit is, hogy mások példájára azok büntetés nélkül ne maradjanak. Ím, Horuat Ferenczet¹²⁶ aláküldöttük Komaronban¹²⁷, hogy igen szorgalmasan inquiráljon¹²⁸, és az latorságnak indétóját kitálván közölök, azt meg is büntettesse, vagy ott Komaronban, avagy Vjuarban, és az többit elbocsáttassa.

Ez mellett, az mi az várasok ott levő gyalogjának dolgát illeti, bizony dolog, hogy ha volna mód benne, hogy megfűzethetnének nekik, igen jó volna ez mostani állapotjára nézvéen szegín hazánknak, de akár mondjuk s akár ne, látja kegyelmed maga is ezeknek az várasoknak mostani kimondhatatlan nagy ínségeket, az kire nézve nincs módunk benne, hogy arra erőltessük most őket. Hanem mégis legyen azon kegyelmed, hogy rendöltessék¹²⁹ valami prófunt nekik, és osszon valami heti pénzt is közikben, az kit mi kegyelmünknek még reá teszünk ezután az várasokkal, csakhogy az gyalogságnak ne szegjék kedve szintén, hanem ez ennihány nap legyenek ott benn, ennek az tractának nyóc nap alatt alkalmasint vége szakad, s azután megmutatja az idő, mit köllessék cselekednünk.

Továbbá, ím, Bosniak uramnak is írtunk egy levelet, ki ugyan derék dologból áll. Kegyelmedet is kérjük, hogy küldje oly alkalmatossággal alá, hogy valamint az [*lv*] ellenkezőknek kezekben ne akadjon, kiről írtunk Pálffy uramnak¹³⁰ őkegyelmének is, hogy alá küldje, s az egyéb itt való dolgokrul is, kiket tudnak, hogy kegyelmeddel fog őkegyelme közleni.

Tartsa meg Isten kegyelmedet jó egészségben!

Datum Posony¹³¹, die 1 Septembris A[*nn*]o d[*omi*]n[i] 1626.

Mag[*nif*]ce do[*minus*] vestrarum amicus benevolus ad serviendum Comes N[*icolaus*] Ezterhazj de Galantha m[*anu*] p[*ropria*]

6.

Esterházy Miklós, Kismarton, 1627. február 10.

ŠA BB Kohary–Coburgovské archív. Rodový archív Koháry–Coburgov. Č. I. No. 885
MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm No. 40575, No. 885

Magnifice domine et amice nobis observan[*dissi*]me

Salutem et servitii nostri debita[*m*] commen[*dationem*]. Az kegyelmed 2 huius¹³², Vjuarból nekünk írt levelét megadáék, s értjük, hogy kegyelmed az kastélyok visszafoglalására elküldött, ki igen jól esett, mert ugyanis az tractában nem az volt, a mi célunk, hogy azokat

¹²³ Bizonytalan olvasat, sérült az írat.

¹²⁴ komáromi, Komárom (H)

¹²⁵ Ernst von Kollonitsch, hivatalban 1625–1639 között, lásd: Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 284.

¹²⁶ Horvát Ferencz személye jelenleg nem azonosítható.

¹²⁷ Komárom

¹²⁸ inquirō (lat.) – ‘nyomoz’

¹²⁹ Értsd: rendeltessék.

¹³⁰ Pálffy István

¹³¹ Pozsony, ma Bratislava (Sk).

¹³² huius mensis (lat.) – ‘e hónapi’

valami nagy sollennitással¹³³ és ötőlők való várásunk után foglaltunk volna vissza, hanem mindjárt az diplomák communicatioi után. Ez pedig nemcsak Betlennel való végezésünkre¹³⁴ értetett, hanem az törökre is, s mégis csudáljuk, hogy az a látor és rossz vezér így viszálkodván Damasdot meg nem remittálta¹³⁵, kiről írván neki azt is igen nyilván megírtuk, hogy mi addig az commissarius¹³⁶ urakat az vélek való tractára alá nem bocsátjuk, valamíg Damasdot nem remittálják. Várunk azért immár, onnét micsoda választot fog levelünkre adni, s ahhoz képest kölletik osztán abbéli dolgunkot is rendölnünk.

Az mi ez mellett a' buijakj¹³⁷ kapitánságot illeti, bizony dolog, nem csuda, hogy az emberek afféle kapitánságokat magok nem sollicitálnak¹³⁸, mint régenben, mert az nagy fizetlenségtől irtóznak. Ír azért minekünk Bosniak uram is egy ott lévő emberről, az kire most is bízta az várat és magokat is az ott levő vitézlő rendek, kit mi nem ösmerünk, mindazáltal kegyelmek ott jobban végére menvén, voltaképpen annak az jámbornak azt köll promoveálni¹³⁹ arra az tisztre. Íránk az vármegyékre is a gratuitus laborról¹⁴⁰, melyben elhittük, sok akadályokkal fogják magokat az vármegyék mentegetni, elpusztulván ez mostani zúrvarba[n], de mindazáltal az mit vonhatunk rajtok, vonjunk, s egyébaránt is azon leszünk, hogy meg ne fogyatkozzunk se szegín hazánknak, se pedig amellet kegyelmednek.

Csak Isten egészségünköt megadja, mely már ez két-[iv]-három nap alatt jobbadkán¹⁴¹ kezde lenni, s hisszük Istent, hogy jobban meggyarapodik naponként. Az kit, mit magunkra nézve, nem különben az kegyelmednek és az köznek jónak való szolgálatunkra nézvé is kívánunk, hogy Isten megadván, meg is tartsa.

Isten éltesse kegyelmedet is jó egészségben!

In arce n[ost]ra Kismarton, die 10 Febr[uarii] 1627

Mag[ni]co d[omino] v[est]rarum] ser[vitor] et amicus benevolus Comes N[icolaus] Ezerhaj de Galantha m[anu] p[ro]pria]

7.

Esterházy Pál, Nógrád, 1627. október 1.

ŠA BB Kohary–Coburgovské archív. Rodový archív Koháry–Coburgov. Č. I. No. 886

MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm No. 40575, No. 886

Sp[ectabi]lis ac mag[ni]ce d[omin]e et comp[aratisi]me mihi confiden[tissi]me ser-vit[orum] meor[um] paratiss[imum] commen[dationem].

¹³³ solennitas (lat.) – ‘ünnepélyesség’

¹³⁴ Az 1626. december 20-án létrejött pozsonyi békére utal.

¹³⁵ remitto (lat.) – ‘átenged’

¹³⁶ commissarius (lat.) – ‘tárgyalóbiztos’

¹³⁷ Buják vára (H)

¹³⁸ Az 1618–1619-es országgyűlésen Buják várával annak düledező állapota miatt foglalkoztak. Pest–Pilis–Solt vármegye jegyzőkönyveiben is az olvasható, hogy a vár rossz állapotban volt. A vár később Bosnyák Tamás birtokába került. Dr. Reiszig Ede: *Nógrád vármegye története 1867-ig*. In: MVV. Nógrád vármegye. 421.; Kiss Anita – Schramek László Péter: *Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Kiegészítő kötet 1625–1715; 1728*. Budapest, 2006. 19.; Kiss Gábor: *Varak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon*. Budapest, 1984. 276.

¹³⁹ promoveo (lat.) – ‘előmozdít’

¹⁴⁰ gratuitus labor (lat.) – ‘ingyen munka’

¹⁴¹ Jobbad, értsd: jobbacskán. Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. 5. köt. Budapest–Bukarest, 1993. 1005.

Az kegyelmed levelét, uram, tegnap estve az rabbal együtt meghozták vala szolgálaim.

Ma ismét három szolgálomat küldém Wáczá¹⁴², és onnét Budára is, ha még ott érnék az egri pasát¹⁴³, kinek, azt értettem, hogy az bosznaj¹⁴⁴ pasaságot ígérték, és az mohácsi béknek¹⁴⁵ az egri pasaságot, de nem vagyok szintén bizonyos benne.

Tegnap az marosi bírák¹⁴⁶ azt izenték vala, hogy az bosznaj basa¹⁴⁷ aláment, és ugyan Budáról izenték, mint szemmel látott dolgot, de nemigen hihetem, mert több emberim is vigyáznak reájok, s másonnét nem értettem. Még¹⁴⁸ tegnap voltak nálam az ráczkevek¹⁴⁹, és azok általjöttek az táboron. Mihelt bizonyost értek, azonnal tudtára adom kegyelmednek. Egy részent szolgálaimat is ehhez képest küldém alá.

Ma negyednapja jött vala, ím egy pribék, ki cheh¹⁵⁰ fi, Babilonia¹⁵¹ alatt is oda volt tavaly, sokat tud beszélni, jó szerrel az szerént jött ki. Ma ismét az két olaszok jövének ki, de én semmit nem tudék tőlök érteni, mert ők sem tudnak más nyelven, s mi sem az ő nyelveken senki. Ím, mind az hármat fölküldtem kegyelmedhez, értekezzék ki tőlök.

Petneházi Jstván¹⁵² is volt Budán, és keveset késett, haza sietett, nem tudni, miben járt. Betlen Jstván¹⁵³ vagyon Wáradon¹⁵⁴, magát várták oda, de minthogy meg lett az békesség, elmúlatja immár. Az fizetés immár alég¹⁵⁵ jut, uram, eszünkben is, elkezdjük három esztendő alatt felejtteni. Talán most mind palatinus uram¹⁵⁶, generális uram¹⁵⁷ [is ott fenn]¹⁵⁸ lévén megszereztetik, de én is ezek opinioján¹⁵⁹ vagyok, hogy az prágai s az impériumi ott költi azt el.

¹⁴² Vácra, Vác (H)

¹⁴³ Az ekkorra már véget érő szőnyi békealkudozás idején az egri pasát Mehmednek hívták. Salamon: *Két magyar diplomata*, passim.

¹⁴⁴ boszniai

¹⁴⁵ Jelenleg személye nem beazonosítható.

¹⁴⁶ Jelenleg személyük nem beazonosítható.

¹⁴⁷ Az 1627-es év folyamán a boszniai pasa személye változott. Tholdalagi Mihály többször említi név nélkül a boszniai pasát. Salamon: *Két magyar diplomata*, passim.

¹⁴⁸ Javítva erről: „Magha”.

¹⁴⁹ Ráckeve (H)

¹⁵⁰ Értsd: cseh.

¹⁵¹ Babilon, az egykori város romjai Hilla (Irq) közelében fekszenek.

¹⁵² Petneházy István, a borosjenői vár kapitánya, Bethlen Gábor befolyásos embere. Vende Ernő: *Szabolcs vármegye kiváló szülöttei*. In: MVV. Szabolcs vármegye. 1900. 546.; Thaly Kálmán: *A Petneházy-család származékrendje*. Turul, 2. évf. (1884) 2. sz. 49–50.

¹⁵³ Bethlen István (iktári), Bethlen Gábor öccse, 1630–1632 között váradi főkapitány. Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 285. Esterházy: *Az Eszterházy család*, 286.

¹⁵⁴ Wárad, Nagyvárad, ma Oradea (Ro).

¹⁵⁵ Értsd: alig.

¹⁵⁶ Esterházy Miklós

¹⁵⁷ Pálffy István

¹⁵⁸ Feltételezett olvasat.

¹⁵⁹ opinio (lat.) – ‘vélemény’

Ím, uram, egy recognitionalist¹⁶⁰ küldöttem kegyelmednek az 200 forintról az rendelésem szerént consensus¹⁶¹ lehet, ki mellé mert quietantia¹⁶² nálam az wáczí¹⁶³ embertől vagy, kegyelmednek csak erre szüksége Pre[...]/ig[?]¹⁶⁴ ellen.

Az minapiban írtam vala generális uramnak Hiziri Miklos¹⁶⁵ felől, de az, mint látom, elfelejtette önagysága. Ez elmúlt esztendőben vette volt meg az sos hartiáni¹⁶⁶ dézsmát az érsek uram¹⁶⁷ dregeli¹⁶⁸ tisztartójától, ezt szintén, melyet nyavalyás be is takart.

Tabi Máté¹⁶⁹ (ki akkor öfölsége szécheni¹⁷⁰ fizetésen lévő katonája volt) némely magához hasonló társaival nekikérült, és Betlen mellé ment, s az búzát annak erődénél mind elhordotta, ennek semmi haszna nem lett benne. Most azon Tabi Máté ismét iratos ugyanott, Széchenben. Kegyelmed[et] is kérem, serio demandálja¹⁷¹ Horuát Gieörgi¹⁷² uramnak, hogy elégíttesse meg Hiziri uramot¹⁷³, és csak ide küldje kegyelmed [iv] az levelet. Itt vagyok maga is, és ugyan maga megvinné Horuát Gieörgi uramnak is. Az armis[tit]ia¹⁷⁴ ellen sem lenne ur[am] ez, úgy tetszik. Kegyelmedet kérem, ne késleljén írni felőle!

Az ki Bosniak uramnak írt levelét elküldtem. Az vezér¹⁷⁵ igen rója az vitéz[e]ket, az ki fizethet elereszti, az ki nem, azt mondják, hogy még sokára ereszti el.

Tartsa Isten jó egészségben sokáig kegyelmedet!

Írtam Nográsban, 1 Octobris 1627

K[egyelmed] szolgálja és komája, Ezterhási Páll m[anu] pr[opri]a

¹⁶⁰ recognitio (lat.) – ‘vizsgálat’

¹⁶¹ consensus (lat.) – ‘egyetértés, megállapodás’

¹⁶² quietantia (lat.) – ‘menedéklel, nyugta’

¹⁶³ váci

¹⁶⁴ Nem olvasható.

¹⁶⁵ Hiziri Miklósról 1628-ból mint (felfüggesztett) harmincadellenőrről történik említés. 1624-ben gróf Homonnay János szolgálatában állt. Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség, Bécsi segédletek, Hoffnanz Ungarn: [https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/BecsSeg/29292/?list=eyJxdWVyeSI6ICJlIaXppcmkgTWlrbFxiMDBmM3MifQ](https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/BecsSeg/29292/?list=eyJxdWVyeSI6ICJlIaXppcmkgTWlrbFxiMDBmM3MifQ;); <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/BecsSeg/27087/?list=eyJxdWVyeSI6ICJlIaXppcmkgTWlrbFxiMDBmM3MifQ> (letöltés: 2020. szept. 11.). Csízi István Aszalay István naplóját közli, melyben szerepel Hiziri Milós neve, de Csízi semmilyen jegyzetet nem fűzött hozzá. Csízi István: *Egy nagyívű hivatali karrier kezdetei a XVII. századi királyi Magyarországban: Aszalay István naplója, 1624–1631*. Fons, 12. évf. (2005) 2. sz. 229.

¹⁶⁶ Értsd: sóshartyáni, Sóshartyán (H).

¹⁶⁷ Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637)

¹⁶⁸ Drégely, ma Drégelypalánk (H).

¹⁶⁹ Táby Máté személyéről kevés adat áll rendelkezésre, meghalt 1629. április 6. előtt. Ezzel a dátummal Nagy Iván már az özvegy (Pílinyi Nagy Margit) záloglevelét említi. MCs. 11. köt. Pest, 1865. 4.

¹⁷⁰ szécsényi, Szécsény (H)

¹⁷¹ serio (lat.) demando (lat.) – ‘világosan, tisztán ajánl’

¹⁷² Voxith Horvát (Horváth) György (1589 k. – 1641 k.), Nógrád vármegye alispánja (1630–1644), drégelypalánki alkapitány, majd szécsényi vicekapitány (1627–1628 között biztosan), kapitány (1628–1637). Jászay Pál *A’ szőnyi béke* című munkájában idéz egy levelet (lelőhely megadása nélkül), amelyben Voxith Horvát György mentegetőzik Csáffer (Dzsáffer) hatvani bég előtt. E levél 1627. július 19-én Szécsényben kelt „Voxith Horváth György Szécsényi kapitány” aláírással (234–235.). Szabó András Péter: *A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656–1661)*. Salgótarján, 2010. 330., 384., 418.; MCs. 5. köt. Pest, 1859. 166.; Jászay Pál: *A’ szőnyi béke. 1627*. Tudománytár 1838., Értekezések 4. 167–274.

¹⁷³ Hiziri Miklós

¹⁷⁴ armistitium (lat.) – ‘fegyverszünet’

¹⁷⁵ Mürteza budai pasa (1626. augusztus 29/30. – 1630. február közepe), lásd: Gévay: *A’ budai pasák*, 29.

P.S. Édes komám uram, ennek előtte is kegyelmedre bízom vala az én kevés soki¹⁷⁶ emberimet. Nem tudom, kicsoda akaratjából, ezen pusztá, nyomorult és vetetlen állapotjokban is katonákat szállítottak reájok, ki miatt sem ennékem, sem magoknak semmi dolgot nem tehetnek, és tavaly sem vethetvén, most is vetetlen maradnak. Rút dolog, az mint cselekszenek rajtok! Kegyelmedet, édes komám uram, igen kérem, szállítsa el tőlök másová, és legyen minden oltalommal nékik! Tudja azt kegyelmed, mind kegyelmednek, s mind másunknak, az kik ennyi fizetetlenséggel híven szolgálunk, mely nehéz csak kicsin panasza is az szegény jobbágnak szolgatársainkra etc.

Az nagy esőben ezeket az szegény pribékeket nem küldhetem, uram, el ma. Ím, most, későn estve adák szolgálaim levelét bé az másban, kit Wáczott írnak. Az bék¹⁷⁷ igen ajánlotta barátságát, és kész is lett volna aláírást adni szolgálaimat, de azt mondotta, hogy mihelt reggel az budai kaput megnyitják, bizonyosan Erdeliben¹⁷⁸ az fejedelemhez indul az egri basa, az wáci komornyikjánál¹⁷⁹ ott nem érik. Én is visszahívatom őket.

8.

Esterházy Miklós, Biccse, 1628. március 8.

ŠA BB Kohary–Coburgovské archív. Rodový archív Koháry–Coburgov. Č. I. No. 888

MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm No. 40575, No. 888

Magnifice domine et amice nobis obser[vandissi]me

Az mi rendelésünk ellen tett változtatása az commissio¹⁸⁰ dolgában, Pálffy uramra nézve nem tagadhatjuk, hogy mi se érzénék, hogy egyszer kegyelmesen annualván¹⁸¹ őfelsége az arról való végezésnek, hogy mi hivatalunk legyen az új commissariusok elrendelése az holdolt¹⁸² faluk dolgában, s azoknak való instructio¹⁸³ adás[a]. S azt mi véghez vivén, és írván őfelségének felőle. Hírünk nélkül megváltoztatta rendelésünket. De azt ítéljük, hogy onnét is lett, mivel generális uram¹⁸⁴ mentegette magát mind ott fenn, s mind mielőttünk, hogy ő nem érkezhetik arra, s azért delegálta őfelsége kegyelmednek, [--]kin¹⁸⁵ hogy törődjék mostan őkegyelme¹⁸⁶ Pálffy uram. Értem az maga írásából is, de mi megírtuk neki, hogyha az[t]¹⁸⁷ becstelenségnek kell tartani, nem őkegyelme, hanem mi tarthatjuk annak. Minket illetvén inkább, mint őkegyelmét, de az őfelsége kegyelmes tetszése ellen mi, szolgák levén, mit mívelhetünk, noha ugyan expostulálkodtunk¹⁸⁸ azért felőle.

¹⁷⁶ Értsd: sóki, Sók magyar falu, Nyitra vármegye. Magyarsók (Šok) ma Szelőce község (Selice) (Sk) településrésze.

¹⁷⁷ Jelenleg személye nem beazonosítható.

¹⁷⁸ Értsd: Erdélyben.

¹⁷⁹ Jelenleg személye nem beazonosítható.

¹⁸⁰ commissio (lat.) – ‘biztonság’

¹⁸¹ annuo (lat.) – ‘jóváhagy’

¹⁸² Értsd: hódolt.

¹⁸³ Értsd: instrukció.

¹⁸⁴ Pálffy István

¹⁸⁵ Gyűrődés, feltételezett olvasat.

¹⁸⁶ A szécsény–budai területvita főbiztosa Habsburg-részről Koháry Péter volt.

¹⁸⁷ Gyűrődés, feltételezett olvasat.

¹⁸⁸ expostulo (lat.) – ‘követel, igényt tart, panaszt tesz’

Azonban kegyelmed készüljön hozzá aprónként, s az mi *[r]equisitumok*¹⁸⁹ kelletnek, intimálja¹⁹⁰ azt is kegyelmed *[-]*¹⁹¹, minthogy ír is őfelsége kegyelmednek felőle. Az beadásakor, hogy annyival jobb móddal legyen az is, azt vélem, ugyanott kelletik magának is lenni, generális uramnak. Nem árt mindazáltal tudakozni arról is kegyelmeteknek. Mivel *[mo]n[d]tuk*¹⁹² az magok dolgában is szorgalmazni őket, török deák felől is írtunk volt, és alá fogj[á]k küldeni.

[1v] Az mi Szombatba¹⁹³ való menetelünk mikor lehessen, magunk sem tudjuk. Úgy rendeltük volt, hogy ez héten vagy a másikon induljunk meg, de az kisfiamat kiveré az himlő, és gonoszul vagyon miatta.

Anélkül is penig vadnak apiok körülünk, minthogy mind atya, mind doctor, mind gondviselő magam vagyok köztük, nem hagyhatom őket, hanem meg kell várnom, mire fordul az gyermek állapata, s ha alá kelletik mennem, hírré adom idején kegyelmednek, és talán az több tanácsurakban is fogok valahányat odahívatnom, némely dolgok felől való consultatio¹⁹⁴.

Isten kegyelmeddel!

Datum Bichae¹⁹⁵ 8 Martii 1628

Mag[ni]co do[omino] v[est]ra[rum] ser[vitor] et amicus paratis[simus] Comes N[icolaus] Ezterhazy de Galantha m[anu] p[ropria]

9.

Esterházy Miklós, Biccse, 1628. március 23.

ŠA BB Kohary–Coburgovské archív. Rodový archív Koháry–Coburgov. Č. I. No. 889
MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm No. 40575, No. 889

Magnifice domine et amice nobis obser[vandissime]

Salute[m] et servitor[um] nostr[um] parat[issimum] commen[dationem]. Az kegyelmed levelét elvettük, s mit írjon légyen az holdoltság dologáról, értjük, s azt is, hogy az kapuchi basák¹⁹⁶ is elérkeztenek, ki igen jó volna, ha már valami *[folyamatát]*¹⁹⁷ is[?] ¹⁹⁸ vehetne. De úgy látjuk, hogy az is nehezen kezdődik addig el, az míg az végezésnek confirmatioj¹⁹⁹ igazán meg nem hozzák. S nyilván el is higgye kegyelmed, hogy másutt jár azoknak az embereknek elméjek az dolgokban, az kiről Isten szemben juttatván kegyelmetekkel, többet szólunk, most azt levelünkre nem levén időnk hozzá, hogy bízzunk. Az mi Nitra vármegye²⁰⁰ dolgát illeti, mi azt is értjük, mit írjon az költség nem adásáról, de mivel okát nem írják meg minekünk²⁰¹, miért nem ad, viszont ír[tun]k nekik, meglátjuk, mivel fogják magokat

¹⁸⁹ requisito (lat.) – ‘kérelem, kereset’

¹⁹⁰ intimatio (lat.) – ‘hivatalos értesítés, közlés’

¹⁹¹ Gyűrődés, olvashatatlan.

¹⁹² Gyűrődés, feltételezett olvasat.

¹⁹³ Nagyszombat, ma Trnava (Sk).

¹⁹⁴ consultatio (lat.) – ‘tanácskozás, megbeszélés’

¹⁹⁵ Biccse, Nagybicse, ma Bytča (Sk).

¹⁹⁶ Értsd: kapudzi basi.

¹⁹⁷ Bizonytalan olvasat.

¹⁹⁸ Bizonytalan olvasat.

¹⁹⁹ confirmatio (lat.) – ‘megerősítés’

²⁰⁰ Nyitra vármegye

²⁰¹ Felülről betoldva: „minekünk”.

[men]teni²⁰², s arról is tudósítjuk ezután kegyelmekeket. Ez[után] [mint]hogya²⁰³ az Balasa András²⁰⁴ szolgálait megragadtatta kegyelmekeket, az [--]²⁰⁵ jól őket, s az kik ott vadnak, jó őrizet alatt legyenek, s azt, az kit ide hoztak, mi jobban megexemináltatjuk²⁰⁶, amég látjuk, ha vétkesek, kik, ha abban találtatnak, exemplumot köll statuálni.

Az commissio dolgában pedig, hogy azok az emberek ilyen késedelmet csinálnak, eléggé nem csudálhatjuk, az ki felől már ezelőtt is írtunk ennihánszor, s mi mindjárt ismét írunk, s nem hagyjuk őket szorgalmazás nélkül. Meglátjuk, mit akarnak azaránt is.

Végezetre, az tatárok levágása is nem jól esett, mert effélével mind csak ok adatik az egyenetlenségre, s kiváltképpen az mostani állapotban igen diligenter omni[u]m advertáljon²⁰⁷ azért kegyelmekeket, s ha valahol kézben akadnak azok az latrok, meg is büntesse őket.

Itt mi igen elkésén, csak számtalan galibáink vevén környül bennünket, és [iv] apró gyermekéink²⁰⁸ is betegesek levén, s az miatt útra nem volt bátorságos indulnunk, jobban adván azért Isten már, itt nem késünk, hanem megindulunk, és Kismarton felé megyünk, Isten velünk levén.

Isten éltesse kegyelmedet jó egészségben!

In arce n[ost]ra Bichensi²⁰⁹, die 23 Martii 1628

Mag[nifi]co d[omino] v[estrarum] amicus benevolus ad serviendum Comes N[Nicolaus]
Ezterhaj de Galantha m[anu] p[ropria]

P. S. De minek előtte innét megindulunk, írunk kegyelmednek, hogy kegyelmed elénkben jöjjön Zombatan²¹⁰. Igen szükséges dologról való beszélgetésink lesznek kegyelmeddel.

10.

Esterházy Miklós, Nagyszombat, 1629. március 30.

ŠA BB Kohary–Coburgovské archív. Rodový archiv Koháry–Coburgov. Č. I. No. 896
MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm No. 40575, No. 896

Mag[nifi]ce domine et amice nobis obse[rvandissi]me

Ím, Tar Mihalt²¹¹ odabocsátottam Tassihoz²¹² Budára, írván az vezérnek is, ha lehet,

²⁰² Feltételezett olvasat.

²⁰³ Elmosódott. Feltételezett olvasat.

²⁰⁴ Balassa András, a Balassa (Kékkői és Gyarmati báró és gróf) család tagja, Hont vármegye későbbi főispánja (1643–1657). ifj. dr. Reiszig Ede: *Hont vármegye nemes családjai*. MVV. Hont vármegye és Selmeczbánya sz. kir. város. 1906. 425.

²⁰⁵ Olvashatatlan.

²⁰⁶ examino (lat.) – ‘vizsgál’

²⁰⁷ diligenter (lat.), omnium (lat.), adverto (lat.) – ‘figyelmesen, gondosan mind az összeset’; értsd: ‘mindegyiket, az összeset büntesse meg’

²⁰⁸ Értsd: gyermekeink.

²⁰⁹ Biccse

²¹⁰ Nagyszombat

²¹¹ Tar Mihály Esterházy Miklós nádor familiárisa volt, részt vett a szőnyi béketárgyalásokon, ahol többekkel együtt a nádor képviselőtét látta el. Tholdalagi Mihály még 1627. április 26-án Bethlen Gábornak írt levelében is említést tett róla. Salamon: *Két magyar diplomata*, 44.

²¹² Tassy Gáspár Esterházy Miklós nádor titkára volt, részt vett a szőnyi béketárgyalásokon, követnaplóját Salamon Ferenc tette közzé. A szécsény–budai területvitában is érintett volt, a hódolt falvak ügyében folytatott tárgyalást, amit az ő és Muharrem szolnoki bég által aláírt megállapodás zárta le 1629. április 6-án. Salamon: *Két magyar diplomata*, XXXIX–XLIV., 183–242.; Brandl–Göncöl–

s meg is legyen penig, adjon kocsit az Vyvarba kegyelmeteknek, valami kalmár kocsiján menjen egyenesen Eztergomra, mivel igen siető[s] a dolog.

Isten kegyelmeddel!

Tyrnauia²¹³ 30 Martii 1629

Mag[ni]ce d[omine] v[estrarum] amicus et serviendum Comes N[icolaus] Ezterhazy m[anu] p[ropria]

P. S. Kegyelmed pörét ígyen szorgalmazza küldeni érsek uram, akarom vala, ha hozzám jühet vala, kegyelmed kérem, küldje levelit ide interim kézben, nem fog, úgy látom, megkárosodni kegyelmed.²¹⁴

11.

Esterházy Miklós, Pozsony, 1629. április 4.

ŠA BB Kohary–Coburgovské archív. Rodový archív Koháry–Coburgov. Č. I. No. 897
MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm No. 40575, No. 897

Mag[ni]ce domine amice nobis obse[rvandissi]me

Minthogy Tar Mihalt bebocsátván levén, írtam vala mindenekről Tassinak, nem akartam már írnom most néki, noha levelét vöttem volt még tegnapelőtt. Mindazáltal gondolván azt, hogy talán várni fogja arra az levelére való válaszungkat is, ím, írtunk valahány szóval neki.

Kegyelmedet kérem, küldje be valakitől késedelem nélkül, s bár úgy vinnék meg neki, hogy eszékbe se vennék, ha visznek-e levelét vagy nem, vagy ha megtudják is, nem gondolok azzal is. Megírtam mind most, s mind azelőtt, hogy érette legyen, ha mit concludálhat²¹⁵ velek, de hogy sokáig hagyja magát az végezés színe alatt eludálni²¹⁶, arra semmiképpen ne menjen, hanem búcsúzzék el, s jöjjön ki onnat.

Isten kegyelmeddel!

Posonj²¹⁷, 4 Aprilis 1629

Mag[ni]ce d[omine] v[estrarum] amicus ad servie[ndum] Comes N[icolaus] Ezterhazy m[anu] p[ropria]

Juhász–Marton–Szabados: *Kommunikáció és híráramlás*, 119.; Marton Gellért Ernő: „Szőnyből tudatjuk.” *Három magyar diplomata – Rimay János, Tassy Gáspár és Tholdalagi Mihály követnaplójának összehasonlító elemzése az 1627. évi szőnyi békekötés kapcsán*. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Hétköznapi az oszmán uralom idején; egyén és közösség viszonya*. Budapest, 2020. (megjelenés alatt); Marton: *Three Hungarian Diplomats*, i. m.

²¹³ Nagyszombat

²¹⁴ 1629-ben iktatták be Koháryt végleg Szitnya és Csábrág birtokaiba, lehetséges, hogy arról az ügyről van szó.

²¹⁵ concludo (lat.) – ‘befejez, elhatároz’

²¹⁶ eludo (lat.) – ‘kijátszani valakit’

²¹⁷ Pozsony

Esterházy Miklós, S. l., 1629. június 11.

ŠA BB Kohary–Coburgovské archiv. Rodový archiv Koháry–Coburgov. Č. I. No. 898
MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm No. 40575, No. 898

Mag[ni]fice d[omi]ne amice nobis obser[van]d[issim]e

Ha kegyelmeddel magával beszélhetek vala, mind az comissio dolga véget, s mind az végbelieknek füzetésekrül akarom vala, de az betegség elég mentség akármi dologban is. Isten kegyelmednek adjon jobb egészséget, kívánom!

Az relatiót²¹⁸ szorgalmasan megolvasom, s azután bővebben írok kegyelmednek felőle. Az bizony dolog, különböz az mi deák verziónk az originállal, az kit az törökök adtak. Nem tudom, mint alkudjuk essze²¹⁹, mindenütt ott az ő csalárdságok. Én mindazonáltal el nem múlatom, hanem az mit legjobban föltálok az dologban, azt mívelem, s írtam most is az vezérnek, de rövid nap magam emberét is küldöm be hozzája. Azonban, noha nem remélem, hogy semmit is próbáljon az török, jó mindazáltal az vigyázás, [1v] de erről írnom valamit az vármegyéknek, alkalmatlannak ítélem, mivel csak föllázajtanánk²²⁰ őket, s úgy az török követek itten vannak, és vele[k] való végezésének reménségét is el ne vesse az vezér²²¹, nem ítélem, hogy semmit is tentáljon²²². Noha bizony dolog, emelkedett szemek, mert bizonyos, az Abassa bass[áv]al²²³ való végezések. Mindazáltal elég dolga vagyon még azon kívül is, az kire most készöl.

Az orátor békével ment be az Portára, s örömet is látták, s bemutatták az ajándékot²²⁴, s szemben is voltak az török császárral. Azt ítélik, hogy sokáig való késedelmek nem fog ott benn lenni. Tractálnak az dívánnal is, s hogy közel is vannak az végezésben, nekem maga mondta császár urunk, hogy jó végit várja.

Az végek fizetése miben legyen, írtam Palffi Istuan öcsém u[ramnak]²²⁵ felőle.

[2r] Kegyelmed írjon, ismég,²²⁶ kérem, s azt az rabot is, az kit, ím, odaküldtem, bocsássa en secretali²²⁷ be.

Isten kegyelmeddel!

Raptim²²⁸ 11 Ju[ni]i²²⁹ 1629

M[agnifice] d[omine] v[estrarum] s[ervi]tor et amicus Comes N[Nicolaus] Ezterhazj m[anu] p[ropria]

²¹⁸ relatio (lat.) – ‘jelentés’

²¹⁹ Értsd: össze.

²²⁰ Értsd: föllázítanánk.

²²¹ Mürteza pasa

²²² tentamen (lat.) – ‘kísérlet, megkísérlés’, értsd: megkíséreljen.

²²³ Abaza Mehmet pasa (?)

²²⁴ Az eredetiben így: ainidékoth.

²²⁵ Bizonytalan olvasat. Betűhíven: eötsem. Az eő betűk alatt V, a következő rövidítés elé történő beszűrés miatt.

²²⁶ Feltételezett olvasat.

²²⁷ Helyesen így: in secreto (lat.) – ‘titokban’.

²²⁸ raptim (Lat.) – ‘sebtében, sietve’.

²²⁹ Helyesen így: Junii.

13.

*Esterházy Miklós, Lakompak, 1630. augusztus 11.**ŠA BB Kohary–Coburgovské archív. Rodový archív Koháry–Coburgov. Č. I. No. 906
MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm No. 40575, No. 906*

Mag[nifi]ce d[omi]ne amice nobis obser[vandissi]me

Megírtam Pálffy Istvan uramnak, hogy mindjárt bemenjen Vyuarba, minthogy kegyelmed betegeskedik. Bemenvén azért őkegyelme, conferáljon²³⁰ kegyelmeitek, és igen titkon, hogy sehol senki eszébe ne vegye.

Az közel való végházakból vitessen bizonyos számú gyalog[o]t és lovast Szeogiénhez²³¹, s künn, alkalmas helyen állassa lesbe őket! Éjjel küldök én is innét valami másfélszáz katonát, hadd lenne valami ötszáz lovas²³², és gyalog is valamennyi, reá kellene azt az csalárd, részeses kurvafiát, az eztergami béket²³³ és sereget venni.

Küldjön ki kegyelmeitek a dézsmára és takarásra, ha helybe lesz a vitézlő nép, s talám reájön az eztergami sereg, mert ezt ő nem intermittálja²³⁴, ezután is hogy dézsmát ne kívánjon a vitézlő néptől, akit soha meg nem adni, sem engedni nekik. Felette igen akarnám, ha lecsaphatnának benne számosan, talám tanulnának, másszor nem kell gondolni az Szeogiénből elvitt rabokkal is, hadd harácsolják bár őket. Ím, írtam most is a vezérnek, hogy ne titkolja, hanem adja tudtomra, ha nincsen-e kedvek az békességhez, mert ha így kezdenek cselekedni, amint az ő feljöveteletől fogva cselekedtenek, mi semmi úton el nem szenvedjük, hanem gondot viselünk a dologra.

[1v] Küldje meg kegyelmed ezt is, a levelet, s erre, az eztergamiak megtréfálására mennél jobban és [--]nál²³⁵ viseljen gondot együtt generális urammal²³⁶.

Isten kegyelmeddel!

In Lakompak²³⁷, 11 Augusti 1630

M[agnifice] d[omine] v[est]ra[rum] amicus ad serviendum benevolus Comes N[icolaus]
Ezterhazy m[anu] p[ro]pria]

[P. S.] Az én katonáim Challokozre²³⁸ mennek, és Gutánál²³⁹ költöztessen által kegyelmeitek, Hoszutoti leszen vélek, s tartsa ott mindaddig kegyelmeitek, [amíg] jóvállja. Írtam generális uramnak. Kérem én is kegyelmeiteket, [--] proponalion [o]ly rendelt, hogy tréfálhassa mind az eztergamiakat. Az szeogiéniéknak meg kell hadni, hogy addig ki ne járjanak, se az gabonát be ne hordják.

A vezérnek írt leveletem megolvashatja ismét kegyelmed, s csinálja be és küldje el!

²³⁰ confero (lat.) – ‘átenged, átruház, beleegyeznek’

²³¹ Szőgyénhez, Szőgyén

²³² Az eredetiben: lovast. Áthúzással törölve: t.

²³³ Papasogli Mehmed szandzsákbég, lásd: MVV. Esztergom vármegye. Esztergom vármegye története. II. rész. a török hódoltságtól a kiegyezésig. 1. A török hódoltság és a szabadságharcok kora. 1573–1711. Az esztergomi török őrseg. 1910. 355.

²³⁴ intermitto (lat.) – ‘félbeszakít, megszakít’

²³⁵ Olvashatatlan.

²³⁶ Pálffy István

²³⁷ Lakompak, ma Lackenbach (Au).

²³⁸ Csallóköz

²³⁹ Gúta, ma Kolarovo (Sk).

14.

*Esterházy Miklós, Kismarton, 1632. február 29.**ŠA BB Kohary–Coburgovské archív. Rodový archív Koháry–Coburgov. Č. I. No. 911**MNL OL X 1045 (Koháry család) mikrofilm No. 40575, No. 911**Magnifice domine amice nobis obse[rvandissi]me*

Mit írjon kegyelmed az mostan odafogadott²⁴⁰ valahány gyalog²⁴¹ katona állapotokról, megértettem, s azon kívül is az vyuari vitézlő nép fogyatkozását s szükségét magam nyilván tudom. Ím, azért most is szintén abban munkálodom²⁴², hogy az vármegyéktől várhassak valamit (mivel az udvartól való subsidium²⁴³ s fizetés ennyire elhalada, és az üdökhöz képest bizonytalan is). Várom azért, amint meg is ígérték, hogy contribuáljanak²⁴⁴, s nem tágitom addig őket, amég nem adnak valamit, s elosztom annak is egy részét esmét közöttök. Az más részével pedig²⁴⁵ bizonyos katonákat kelletik fogadnom az közönséges szükségre, kit amint lát kegyelmed vagy nem, evitálhatunk²⁴⁶, vagy pedig hazánk szolgálatjára nem lehetünk anélkül.

*Isten kegyelmeddel!**In Kis Marton²⁴⁷, ultima Februarii 1632²⁴⁸**Mag[ni]ce d[o]mi[ne] v[est]ra[rum] s[ervi]tor et amicus paratiss[imus] Comes N[ico]laus/ Ezterhazj m[anu] p[ropria]*²⁴⁰ Felülről betoldva: „oda”.²⁴¹ Felülről betoldva: „gyalog”.²⁴² Értsd: munkálodom, munkálkodom.²⁴³ subsidium (lat.) – ‘tartalék, tartaléksapátok’²⁴⁴ contribuo (lat.) – ‘hozzájárul’²⁴⁵ Értsd: pedig.²⁴⁶ evito (lat.) – ‘elkerül’²⁴⁷ Kismarton²⁴⁸ 1632. február 29.

„Erdélyiként, kisebbségiként úgy érzem, hogy saját szülőhazám és népem múltjának a feltárása a dolgom...”

*Beszélgetés Kovács Andrással**

Kovács András 1946-ban született Marosvásárhelyen. Középiskolai tanulmányait Szászrégenben végezte, majd 1964 és 1969 között a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem szakos hallgatója volt. Az egyetemi diploma kézhezvételét követően Bálványosváraaljára került, ahol két évig tanította a történelem és ének-zene tantárgyakat. A Román Akadémia Történeti és Régészeti Intézetének (Kolozsvár) 1971-től 1998-ig volt a munkatársa. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem építkezéseiről írt doktori disszertációját 1984-ben védte meg. Az 1990-es évek elejétől több intézményben is kulcsszerepet vállalt a magyar nyelvű művészettörténet oktatásban. 1997-ben, amikor a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karán elindult a magyar nyelvű művészettörténet szak, docensként kezdett oktatni, majd 2004-ben egyetemi tanári kinevezést kapott. Munkájának elismeréseképpen 2001-ben a Forster Gyula-díjat, 2011-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét, 2015-ben a Szervátiusz Jenő-díjat kapta meg, 2010-ben pedig a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjának választották.

Arra szeretnénk kérni, hogy meséljen a gyermekkoráról, családjáról és arról, hogy milyen emlékeket őriz ebből az időszakból!

Jövendő patikatalajdonosként születtem 1946. augusztus 19-én Marosvásárhelyen, olyan családban, melynek nemzetiségi összetételével csak a Monarchia tarkasága vetekedhetett. Szüleim, Kovács Andor (1920–1983) és Bányavölgyi Klára (1919–2000) gyógyszerészek voltak. Édesapám a kézdivásárhelyi Kovács családból származott, dédapja Gábor Áron első ütegeinek tüzére, enyedi diák, későbbi hídvégi református lelkész és 1848–1849-es emlékirat-szerző, sepsiszentgyörgyi Nagy Sándor (1824–1900) volt.¹ Nagy Sándor felesége, Fogarasi Krisztina pedig a Marosvásárhelyen és Göttingában (Göttingen) tanult Fogarasi Sámuel (1769–1830)² lelkész unokája, ifj. Fogarasi Sámuel (1804–1864) református esperes és általános főjegyző leánya volt. Andor nagyapám (1891–1948) Kovács József (1860–1941) gerendkeresztúri református lelkész és Nagy Karolina (1864–1925) legidősebb, szintén Enyeden tanult fiaként lett gyógyszerész, oklevelét néhány nappal a szarajevói merénylet után állították ki Budapesten. Katonai szolgálata alatt ismerte meg Hilda (1900–1964) nagyma-

* Az interjú az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport munkája keretében jött létre, amelyet az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatott a 20391-3/2018/FEKUSTRAT, valamint a TUDFO/47138-1/2019-ITM iktatószámú projekttel a Szegedi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Kiválósági Központ, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport.

¹ Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harcza 1848–49*. Kolozsvár, 1896.

² Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás (1770–1799)*. Bev. tan. és jegyz.: Juhász István. Bukarest, 1974.

mámat Bosznia–Hercegovinában. Ő Boleslaw Ludwig Pszorn/Psorn (megh. 1909), Leobenben végzett, krakkói származású lengyel bányamérnök, a tuzlai sóbánya „főbányatanácsosa” (Oberbergrat, 1883–1908) és Milics Anna (megh. 1936), Milics Mladen (megh. 1879) kecskeméti rác pap és a református Farkas Erzsébet (megh. 1924) leányának a házasságából született Tuzlán. Nagymamám katolikus horvátnak nevelték, otthon horvátul és németül beszéltek, családjában csak a kecskeméti születésű édesanyja beszélt magyarul. Nagyapámmal németül beszélt, magyarul csak a házassága után, Erdélyben, a gerendkeresztúri papilakban tanult meg. Velünk, unokáival csak magyarul beszélt, a második világháború utáni években nem volt ugyanis ajánlatos a német nyelvtudás fitogtatása. Anyai nagyapám alattányi volt: Burka Miklós (1893–1947) az olasz fronton harcolt tüzerként, háborús érdemeiért vitézi címet és új, Bányavölgyi nevet szerzett. Anyai nagyanyám, Németh Mária (1898–1987) Győrszabadhegyen született, Németh János és Pulai Róza legidősebb leányaként. Az első világháború végén, Budapesten esküdtek meg, a nagymamám özvegyen, 1958-ban költözött hozzánk, Szászrégenbe.

Szüleim, akárcsak nagyapám, a Pázmány Péter Tudományegyetemen szereztek gyógyszerési oklevelüket 1943-ban, évfolyamtársakként ott ismerkedtek meg. A háború és a közeledő front megszakította mindkettőjük doktori felkészülését, 1944. november 7-én, már két légiriadó között esküdtek meg, s Budapest ostromát a Nádor utca egyik bérházában kialakított óvóhelyen véselték át. 1945. május 1-jén érkezett haza a család (édesapám családja is elmenekült Marosvásárhelyről, ők a Vas utcában éltek át Budapest ostromát) Budapestről Aradon keresztül Marosvásárhelyre, kirabolt főtéri házunkba, melyben akkor éppen a szovjet városparancsnok székelt. A kiürített gyógyszerterát kölcsönbe kapott 1 kg aszpirinnel és a zsákmányolók által ott felejtett tablettázógéppel nyitották meg s hozták működésbe. Nagyjából 1948-ra jöttek rendbe, akkor államosították a gyógyszerterát egy, az időközben elhunyt nagyapám nevére kiállított határozattal; 1950-ben jutott ugyanerre a sorsra a házunk is.

Kisgyerekkorom ebben a házban és az én szememben hatalmasnak tűnő kertjében telt. Minthogy szüleink az akkor dühöngő gyermekparalízistől féltettek, a húgommal együtt csak kivételes alkalmakkor jutottunk ki az utcára. Játsszótársunk így nagyapám eredetileg vadászatra vásárolt, Mackó nevű, békétűrő airedale terrier kutya volt. Az államosítás előtt olykor még részese lehettem a Sas gyógyszerterát életének, a laboratóriumban „segíthettem” fűrösztetni a piócákat, csomagolni a különböző készítményeket. A patika államosítása után édesapámat egy másik patikába helyezték, édesanyám pedig Kopp Elemér professzor tanársegéde lett az Orvos-Gyógyszerészeti Egyetem Farmakognóziái Tanszékén. Május 1-jei és augusztus 23-i felvonulásokra emlékszem, melyeken édesanyámmal ácsorogtunk a Főtéren az egyetem felvonulóinak oszlopában, s mozgalmi nótákat (például: Egy a jelszónk, a béke!, Internacionálé) énekeltünk. A tribün a Városházával szemközt, éppen a házunk előtt állt, s építésének kezdetétől a felvonulást követő napig az utcára néző szobákból ki voltunk zárva, azok ajtaját ugyanis a hatóságok merénylettől tartva lepecsételték. Édesanyámat osztálylenséggént dobták ki 1952-ben az egyetemről, édesapámat Gyergyószárhegyre és Maroshévízre, a mi patikánknál valamivel később államosított gyógyszerterákba helyezték ki, hónapokig volt távol. Azokban az években már mi is bérlők lettünk államosított házunk emeletén, s az eredetileg ötszobás, összkomfortos lakásunkból három szoba és a közös konyha jutott a családunkra, özvegy nagymamámra, érettségi után az egyetemi felvételin elutasított, gyári munkás nagybátyámra, valamint nagyapám húgának a családjára. Lakótársaink, a tartományi Útépítő Hivatal hivatalnokai és munkásai vették birtokba a fürdőszobánkat, szüleim hálószobáját és a mi gyerekszobánkat; a munkások éjjel a lépcsőházból nyíló emeleti hall padlóján aludtak; egy rendőr családjával pedig a konyhánkon osztoztunk, ők az éléskamránkat kapták lakás gyanánt.

Ezt a házat hagytuk el 1953 nyarán, néhány hónappal Sztálin „elvtárs” halála és szüleim Szászrégenbe helyezése után, s cseréltük fel egy magyarrégeni albérlettel. Az elsős ábécés-könyvem 1953 őszén még Sztálin-képpel kezdődött.

Hogyan lett egy gyógyszerész unokájából, két gyógyszerész könyvkedvelő gyermekéből művészettörténész? Hová vezethető vissza a művészetek és a történelem iránti érdeklődése? A családi könyvtár művészeti albumai és a művészetpártoló édesanya szerepe nyilvánvalóan meghatározó e tekintetben. De mi volt az a fordulópont, amelynek eredményeképpen a kolozsvári egyetem történelem szakára jelentkezett?

Azt hiszem, hogy sok minden összejátszott sorsom alakulásában: patikánk és házunk államosítása, szüleim kihelyezése Szászrégenbe, az ottani iskolám tanárai meg az olvasmányaim. A szüleimnek külön polca volt a patikával szemben álló könyvüzletben, oda tették számukra félre a könyveket, s a születésnap, meg karácsonyi ajándék mindig és mindenki számára könyv, könyvek voltak. Más akkoriban nem is igen lehetett... Iskoláskorom kezdetétől faltam a könyveket, az első önállóan elolvasott könyvem a *Toldi* volt. Szinte kívülről fújt kedvencem éveken át az *Egri csillagok* lett, de egy időben olvastam mesegyűjteményeket Shakespeare drámáival, Boccaccio *Dekameronjával* vagy Jules Verne, Karl May, Jókai, Balzac, Zola, Camus és Aragon, esetleg Thomas Mann regényeivel együtt. Az ötvenes években még Budapesten élő nagymamám jóvoltából a hetes késéssel érkező *Népszabadság*, a *Ludas Matyi*, meg az *Élet és Tudomány* előfizetői voltunk, állandó betűhiánygombomban végig is olvastam valamennyit.

Tizenkét éves lehettem, amikor létrejött a régi művészeti iskola, ahol délutánonként festeni tanultam. Semmi tehetségem nem volt, de ez csak a középiskolai felvételi táján tudatosult bennem. Bár nyomtalanul elpárologtak festői ambícióim, megmaradt a képzőművészetek iránti vonzódásom, s olvasmányaim között felértékelődtek a művészettel kapcsolatos kiadványok, albumok, életrajzi regények.

Negyedik elemista koromtól kezdve fényképeztem is. Nagybátyám ajándékozott meg egy „alig használt”, szovjet, Ljubityelj nevű, leginkább egyszerűsített Rolleiflexhez hasonló, tüköraknás, rollfilmes géppel. Jobb híján a '70-es évekig használtam, amikor szinte anyagi csődbe juttattam a családomat egy tükörreflexes szovjet Zenit „filmpuska” megvásárlásával, amihez 300 mm-es teleobjektív is tartozott, utóbb pedig szegedi könyv- és irodalomtörténész barátaim által szerzett Praktikát használva értem meg a digitális fényképezés korát. Az elméleti tudás adott volt: egy téli vakáció idején került a kezembe és – amennyire korai tizenévesen meg tudtam emésztetni – fel is faltam a hagyományos fényképezés alapjait összefoglaló Barabás János – Gróh Gyula szerzőpáros által szerkesztett, mintegy félezer oldalas, *A fényképezés kézikönyve*³ című traktátust. A makrófelvételek készítésének elvi és gyakorlati alapjairól vagy az ún. Schwarzschild-effektusról szóló, bölcsészhez nem illő tudásmat később a műtárgyak, ötvösjegyek, pecsétlenyomatok és megvilágítatlan műemlékbelsők fényképezésében kamatoztattam. A fényképezéshez téma is kell: a család, a környezet, a kirándulások mellett egyre inkább előtérbe kerültek a műemlékek. Visszagondolva, az *Egri csillagok*, a festegetés, a fényképezés meg a könyvek vezethettek oda, hogy szüleim nagy megrökönyödésére kijelentsem: nem vegyész, mint addig gondoltam, hanem művészettörténész szeretnék lenni.

Hogyan emlékszik vissza az egyetemi évekre? Milyen volt a '60-as évek Babeş–Bolyai Tudományegyeteme?

³ Barabás János – Gróh Gyula: *A fényképezés kézikönyve*. Budapest, 1956.²

A történelem szakra abban a reményben felvételiztem, hogy ott majd harmadévtől a nem sokkal korábban létrehozott művészettörténetre szakosodhatom. Ötvenhat hallgatót számoló évfolyamunk magyar alcsoportjába hetünket vettek fel; a felvételin hatan versenyeztünk egy-egy egyetemi helyért. Az ötéves képzést 1964-től 1969-ig a történeti korszakok kronológiája szerint strukturálták, s engem mindjárt az első éven meghódítottak Bodor András egyetemes ókori történelemről szóló előadásai. Annyi mindenre fényt derítettek Oxfordban képzett klasszika-filológus tanárunk nyugodt, jellemzően *accusativus cum infinitivus* szerkezetekkel tömörítő mondatai, hogy csak azt kívántam, hogy lenne időm mindent el is olvasni az általa ajánlott könyvészetből. Első éven találkoztunk a történeti segédtudományok tantárgyával és előadójával, Jakó Zsigmonddal is. Elsőtől harmadévig jártam latin és olasz szemináriumra. Sekélyes iskolai latin tudásomat talán a ministrálás latinjával meg a patikai állványdedények rövidített, éppen ezért rendkívül „izgató” felirataival kapcsolatos tapasztalataim bővítették; az egyetemen Caesar-, Sallustius- és Tacitus-szövegeket olvastuk. Ma sem ismerem jól a mindennapok olasz szókincsét, de annak idején átrágtam magam egy-egy latin, francia meg egy kis olasz szótár és persze a Babits-fordítás segítségével az *Isteni színjáték* eredeti szövegén. Másodéven Pataki József tanár úr hívévé szegődtem, aki *Egyetemes középkor* címen nagyjából az angol polgári forradalomig terjedő korszak történetének eseménysorában kalauzolt bennünket. Másodévtől már körvonalazódott az érdeklődésem is, így a harmadéven a Kovács József által előadott újkor meg negyedéven az Imreh István által tanított jelenkor történetét inkább kötelező penzumként, mint passzióként érzékeltem. Meg kell azonban jegyeznem, hogy Imreh István tanár úr személyisége, lelkesedése és előadói stílusa mindannyiunkat elragadott, az volt csak a baj, hogy tanárunk lendületes előadásait élvezve gyakran a jegyzetelésről is megfeledkeztünk. Az ókori szemináriumokat Bitay Ilona, a többi egyetemes szemináriumot pedig Magyar András tartotta. Románia történetéhez kapcsolódó kurzusaink románul folytak, és ez volt a nyelve harmadévtől a művészettörténeti oktatásnak is.

Az Aetas lapjain 2015-ben jelent meg Tóth Hajnalka és Papp Sándor interjúja Sipos Gáborral, aki arról beszélt, hogy a még középiskolás diákot Jakó Zsigmond „megbízta egy feladattal”. Jakó saját korának, a 20. századnak az egyik legjelentősebb magyar történésze és tudományszervezője volt. Önre milyen hatást gyakorolt egyetemista éveit?

Nekem is ő volt a mentorom, a későbbiekben is gyakran fordultam hozzá kutatási problémáimmal, de ma is megtörténik, hogy az ő példájára, gondolkodásmódjára visszaemlékezve próbálok eligazodni az előttem álló feladatok megoldásában.⁴ Másodévesen rendelt magához, s zavarba ejtett, mert először arról kellett meggyőződnöm, hogy nincsenek szépírói ambícióim. Nemrégiben döbbsentem rá, hogy a családomból nagyapám öccsét, Kovács László műfordítót és esszéíró, az *Erdélyi Helikon* meg az *Erdélyi Szépművéses Céh* 1952-ig Kolozsvárott élt szerkesztőjét, valamint húgait, a teológiát végzett Katalint, illetve a klasszika-filológiát végzett Erzsébetet, az én kolozsvári pótmamáimat ismerte személyesen, azért gondolhatta, hogy minálunk amolyan családi „betegség” lehet a komoly történészi munkával összeegyeztethetetlen irodalmárkodás.

Miután Virgil Vătășianu kolozsvári művészettörténész professzor tanítványa lett, s főleg az egyetemi évek után, Jakó Zsigmond mennyire volt, illetve tudott hatással lenni a pályája alakulására?

⁴ Kovács András: *Jakó Zsigmond, a tanár*. Erdélyi Múzeum, 79. évf. (2017) 1. sz. 35–38.

Román tanáraink közül nagyon kevesen hivatkoztak magyar könyvészetre. Az üdítő kivételek közé tartozott Virgil Vătășianu, aki Nagyszébenben érettségizett 1918-ban. Ő nemcsak olvasott, hanem szépen és tisztán, 1918 előtti magyarsággal beszélt magyarul (velem soha!), de anyanyelvi szinten beszélt a német nyelvet, s persze kortársaihoz hasonlóan, tudott franciául, sőt 1916-ban, a Román Királyság hadbalépése után tüntetően angolul kezdett tanulni; hosszú, több mint egy évtizedes római tartózkodása alatt (a Scuola Romana di Roma titkáráként) a harmincas és negyvenes években olaszul is megtanult. A Hunyad megyei román kőtemplomokról írt disszertációjával doktorált 1927-ben Bécsben, a művészettörténész Joseph Sztrzygowski tanítványaként. A román országok feudalizmus kori művészetéről szóló összefoglalásának⁵ Erdélyről szóló fejezeteiben bőségesen idézte is a rendelkezésére álló német és magyar szakirodalmat. Azt hiszem, hogy kettőnk viszonyában elsősorban a tanári felősségérzet működött, soha nem felejttem például azt a szemináriumi gyakorlatot, melynek során váratlanul a budapesti Parlament épületét vetítette ki, s elemzésére csoportunk egyetlen magyar tagját, engem szólított ki. Egyedül őneki köszönhetem, hogy kitaró utánajárással elintézte a Tanügyminisztériumban, hogy elengedjenek a kötelező három év lejártá előtt, s így lehettem kutatója a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja keretében működő Történeti és Régészeti Intézetnek, amely 1971-től keretet adott tudományos pályámnak. Ott lettem munkatársa B. Nagy Margitnak, akinek a munkássága, személyisége és szemlélete szintén hatott rám.⁶

Jakó tanár úr közvetlenül nem alakíthatta a pályámat, tanácsaival engem alakíthatott s téríthetett, térített is a szükséges és értelmes kutatások irányába. Meggyőződése volt, hogy a kezdő is csak valós, tényleges problémák megoldása s nem az előtte járók által „lerágott csontok” révén tehet szert kutatási tapasztalatra. Őtöle örököltém a magyarországi kapcsolataimat is. Így juthattam el az Országos Műemlékfelügyelőségen dolgozó Entz Gézához, rajta keresztül pedig diszciplínám meghatározó kutatójához, az akkoriban már nyugalomba vonult, de a kutatástól soha el nem szakadt Balogh Jolánhoz. Így kutathattam Maksay Ferenc és Trócsányi Zsolt megértő támogatásával a Magyar Országos Levéltárban; és így kerültem kapcsolatba először Keserű Bálinttal, a szegedi József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszékének vezetőjével, majd tanítványainak és munkatársainak hosszú sorával, köztük Font Zsuzsával, Balázs Mihállyal, Ötvös Péterrel, Monok Istvánnal. Az ő egészen kivételes baráti és kollegiális segítségük és figyelmük nélkül aligha lettünk volna képesek épp ésszel átvészelni a sötét '80-as éveket. Ők és sokan mások is segítették a kutatásaimat tanácsaikkal, szakirodalommal, sokszor csak azzal, hogy meghallgattak.

Az egyetemi diploma megszerzése után Bálványosváráljára került. Mesélne erről a rövid időszakról?

Nekem az a két év irgalmatlanul hosszúnak és kilátástalannak tűnt! 1969-ben végeztem az egyetemet, abban az évben a bukaresti, a kolozsvári és a jászvásári egyetemek történész végzettjeit a Tanügyminisztérium által összeállított lista alapján Jászvásáron helyezték ki három évig kötelező munkahelyükre. Noha dékánunk magával vitte és bemutatta a hivatalos írást arról, hogy engem a kolozsvári Művészeti Múzeum szeretne alkalmazni, mégis választanom

⁵ Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în țările române*. București, 1959.

⁶ Kovács András: *B. Nagy Margit művészettörténész (Gyoma, 1928. május 4 – Budapest, 2007. március 4.)*. Művészettörténeti Értesítő, 56. évf. (2007) 1–2. sz. 359–366.; uő: *In memoriam. B. Nagy Margit művészettörténész (Gyoma, 1928. május 4–Budapest, 2007. március 4.)*. Erdélyi Múzeum, 68. évf. (2007) 1–2. sz. 123–129.

kellett. Bálványosváralját választottam, más magyar tanítási nyelvű általános iskolában betöltendő tanári állás ugyanis nem szerepelt abban az évben Kolozs megye listáján. Szeptemberben, a tanév kezdetén derült ki, hogy a történelem órák mellett nekem kell majd az éneket is tanítanom, sőt az iskola énekkarával is foglalkoznom. A baj csak az volt, hogy reménytelenül botfűlűnek születtem (?) / neveltek (?), az alaphangot sem voltam képes megadni. Ott-hon még kisegített a pianínó, amin szívesen pötyögtettem, de az iskolában kötött hangzású hangszer nem volt, így tanítványaim, akik tényleg nagyon szerettek volna énekelni, elméletet, hangsorok felírását, transzponálást tanultak tőlem, miközben „zenetanári” működésemet a frusztráció és a kilátástalan tehetetlenség tudata tette elviselhetetlenné.

Milyen témában készítette doktori értekezését? Hogyan körvonalazódott az értekezés témaköre?

Tudományos érdeklődésem alakulása lényegében egyenes vonalú volt. Jakó tanár úr – a már említett – vallatásos beszélgetésünk után azt ajánlotta, hogy dolgozzam fel az Erdélyi Káptalan Birtoklevéltárának az alvinci kastélyra vonatkozó kiadatlan forrásanyagát. Úgy vélekedett, hogy Vătășianu professzor, aki harmadéven a tanárom lesz, biztosan figyel majd a 16–17. századi erdélyi emlékeket kutató tanítványa eredményeire. Az akkori nagyrépost, a szép emlékezetű dr. Faragó Ferenc nagylelkű támogatásával 1966 nyarán egy hónapot töltöttem Gyulafehérvárott, lemásoltam az alvinci uradalom 18–19. századi leltárait, részben sikerült le is fényképeznem az ugyanott talált építészeti felméréseket a kastély Batthyány Ignác püspök korabeli és valamivel későbbi, 1808–1809-es állapotáról. Ezekből kiderült, hogy az 1966-ban létezett romos épület alig egynegyede volt az egykori, szinte nyomtalanul elpusztult, pompás fejedelmi, majd püspöki rezidenciának, s hogy története sokkal bonyolultabb a szakirodalomban megfogalmazott sommás vélekedéseknél. A következő években a kolozsvári városi számadáskönyvek fejedelemségekori anyagát, Beszterce város levéltárának Kolozsvárott őrzött levelezés/misszilis anyagát és a Magyar Országos Levéltárban őrzött Erdélyi Fiskális Levéltár anyagát kutatva körvonalazódott az a meggyőződés, hogy Alvinc fennálló épületegyüttese nem annyira az ott meggyilkolt Martinuzzi Fráter György, hanem sokkal inkább Bethlen Gábor fejedelem és nagyvonalú olasz építésze, a Como-vidékről származó, vernai Giacomo Resti műve lehet. Ezt a feltevést azután a '90-es évek elején a falkutatás és a régészeti ásatások igazolták is. A diplomamunkám készítése kapcsán tett felfedezés meghatározta a doktori témaválasztásomat is: úgy tűnt, hogy Bethlen Gábor építkezéseit kutatva konkrét képet alkothatok az Erdélyi Fejedelemség virágkorának addig jóformán csak Szalárdi János krónikájának Bethlen Gábor és I. Rákóczi György műpártolására utaló passzusait felkérődző értékelése helyett. A baj csak az volt, hogy éppen a kutatásra kijelölt emléksor legjelentősebb együttese, a gyulafehérvári fejedelmi palota nagyobb része, valamint az ottani református kollégium épülete is kaszánya volt az 1700-as évektől kezdve; az volt Várad vára és a benne található fejedelmi palota is 1692 után, Szamosújvár vára pedig Mária Terézia korától kezdve börtön, így ezek helyszíni, autopszián alapuló kutatására, de még a fényképezésére sem volt esélyem. Ezzel a témával jelentkeztem még bálványosváraljai történelem- és énektanárként 1970 elején a doktorátusra, Virgil Vătășianu professzor pedig nagyvonalúan el is fogadta ezt a romániai egyetemeken meglehetősen szokatlan – ahogyan ő tréfásan s hazai viszonyainkra utalva, aktualizálva megfogalmazta –, Bethlen Gábor fejedelem „személyi kultuszához” kapcsolódó témát.

Arra szeretnénk kérni, hogy pályája alakulásának néhány jeles egyéniségét emelje ki! Olyan személyekre gondolunk, akik élete és pályája alakulásában fordulópontot jelentettek, esetleg később „öröllő védelmezőként” álltak Ön mellett, avagy mögött.

Említettem már Jakó professzor úr nevét, aki nemcsak témát adott a másodéves történész-hallgatónak, hanem az általa nagyvonalúan felkínált szenzációs levéltári anyag lelkiismeretes feldolgozása révén tulajdonképpen sikerre is ítélte a pályakezdőt. Még egyetemi polgárként bízott meg azzal is, hogy dolgozzam fel Oláh Miklós címeresleveleinek a miniatúráit, s bábáskodott az elkészült román nyelvű dolgozat közzétételében is.⁷ Szinte a halála napjáig segítette kutatásaimat, olykor, szokása ellenére és nagy büszkeségemre, még dicsérte is az eredményeimet.

Virgil Vătăşianu professzor személyiségéhez hozzátartozott, hogy minden tanítványára figyelt, nyomon követte a tevékenységüket, és legtöbbször éppen az ő közbenjárásának köszönhetően jutottak olyan helyzetbe, hogy energiájukat a tudományos kutatásnak szentelhessék. Ez történt az én esetemben is: így szabadított ki két év elteltével, több sikertelen próbálkozás után a kolozsvári Történeti és Régészeti Intézet akkori igazgatójának, Constantin Daicoviciu professzornak a befolyását is latba vetve a tanügyi „jobbágyságból”, és így alkalmaztak az Intézet általa vezetett művészettörténeti kutatócsoportjában, ahol azután 1998-ig dolgoztam.

Az elmúlt évben megjelent egy, a szó szoros értelmében nagy, kétkötetes és 9,5 kg-os összefoglalás a romániai művészet történetéről. Elsősorban néhai professzoromra és az engem befogadó, egykori intézeti munkahelyemre gondolva vállaltam el, hogy összefoglalom az első kötet számára a 16–17. századi erdélyi építészet és szobrászat történetét. Így született meg a 180 oldalas kézirat,⁸ amelynek szövege – úgy vélem – nyelvi pongyolaságai ellenére is elnyerné egykori tanárom tetszését. Ő volt ugyanis az előző, 1968-ban és 1970-ben megjelent román szintézis erdélyi vonatkozású fejezeteinek szerzője,⁹ így nagyjából mérhetővé is váltak az elmúlt fél évszázadban elért eredmények.

Talán itt kellene megemlékeznem néhai Sebestyén György (1920–1993) építészről, a bukaresti Ion Mincu Intézet, az Építészeti Főiskola (ma Építészeti Egyetem) egykori tanáráról. Kolozsvárról származott Bukarestbe. A nagypapa, Sebestyén Dávid építési vállalkozó számos kolozsvári épület, köztük az Egyetem utcában emelt nagy, négyemeletes bérház, a Sebestyén-palota kivitelezője volt. Unokája Franciaországban kezdte, Budapesten folytatta, végül pedig Bukarestben fejezte be egyetemi tanulmányait. Közben meggyőződéses kommunista, nézetei miatt 1943-ban magyarországi börtönbe, származása miatt 1944-ben német koncentrációs táborba került. Úgy vélem, hogy koncentrációs táborának felszabadítója nem a szovjet hadsereg volt, így a sztálinizmus idején (a Rajk per hullámverésében?) minden ítélet nélkül ismét börtönbe került. Bukarestben az ifjú kommunisták magyar nyelvű, *Ifjúmunkás* című hetilapjának volt a főszerkesztője 1948 márciusa és 1949 tavasza között, romániai börtönévei előtt. Eseményein azonban szocialista börtönélményei később sem változtattak. Ismeretségünk a '80-as években kezdődött, kiindulópontja a Sebestyén-fivérek által 1963-ban kiadott, erdélyi reneszánszról szóló román nyelvű kötet és felmérésgyűjtemény volt.¹⁰ Ő Váraddal és

⁷ *Diplomele de înnobilitare și iconografia lui Nicolaus Olahus*. Revista Muzeelor, vol. 6. (1969) 101–110.; bővített magyar változata: *Oláh Miklós címereslevelei*. Korunk 3. folyam, 5. évf. (1994) 4. sz. 103–108.

⁸ *Arta în Transilvania în secolele XVI-XVII*. In: Răzvan Theodorescu – Marius Porumb (eds.): *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*. Vol. 1. București-Cluj, 2018. (Civilizația Românească, 10.) 511–592.

⁹ *Istoria artelor plastice în România*. Red. de un colectiv sub îngrijirea Acad. Prof. George Oprescu. Vol. 1. București, 1968; *Istoria artelor plastice în România*. Red. de un colectiv al Institutului de Istoria artei al Academiei de Științe Sociale și Politice a RSR. Vol. 2. București, 1970.

¹⁰ Sebestyén, Gh(eorghe) și [Sebestyén,] V(ictor): *Arhitectura Renașterii în Transilvania*. București, 1963.

az erdélyi reneszánsz kastélyokkal kapcsolatos eredményeimre figyelt fel. A romániai reneszánsz építészetéről¹¹ szóló kötetén dolgozva fedezte fel doktori disszertációm is. Elég sűrűn leveleztünk és vitatkoztunk is levélben azokról a kérdésekről, amelyek mindkettőnket érdekelték. Még a disszertációm is dolgoztam, amikor egy alkalmi futár révén nagy papírteker-cset kaptam tőle. A két papírlepedőn legnagyobb meglepetésemre a gyulafehérvári vár 1:200-hoz méretarányú, valamikor 1963 táján készült felmérésének a másolata volt, a városnak éppen az engem érdeklő része, benne többek között a kaszárnyaként hét lakatra zárt egykori fejedelmi palota nagyobbik része, az egykori református kollégium, a Collegium Academicum, valamint a szintén katonák által adminisztrált Kendervár bástya, az egykori fejedelmi ágyúöntőház épülete. A mellékelt szóbeli használati utasítása csak azt kötötte ki, hogy a felméréseket én valahol találtam, ő semmit nem tud róluk! Nagyon nagy hálával gondolok rá, mert ajándéka nélkül aligha bontakozhattak volna ki a fejedelmi székváros közép-és kora újkori helyrajzával kapcsolatos kutatásaim. Nincs ugyanis még egy évtizede sem annak, hogy a fejedelmi palota kaszárnya-részeről az első „civil” felmérés elkészült.

A Magyar Tudományos Művek Tárát (MTMT2) böngészve azt látja a statisztikákat kedvelő olvasó, hogy '92-ben 10, '93-ban 17 közleménye jelent meg. 1969-től 1989-ig mindösszesen 15, '90–91-ben további 10, tehát két év alatt több, mint az előtte levő huszonkettő alatt összesen. Jól látszik, hogy 1989 – szó szerint – történelmi fordulópont a pályáján. Tudjuk, hogy a statisztika mindent megmutat, csak a lényegét takarja el. Mesélne egy kicsit arról, hogy mennyire volt más, esetleg, könnyebb magyar nemzetiségű történészeknek lenni '89 után, mint előtte?

1989 előtt, azt mondhatnám, hogy halmozottan hátrányos helyzetben voltam: elsősorban a doktori felkészüléssel kellett foglalkoznom egy olyan világban, amelyben külföldi tanulmányúthoz, külföldi tudományos kiadványokhoz, de külföldön őrzött levéltári forrásokhoz sem igen juthatott a magamféle. Nagyon körültekintően engedték külföldre román kollégáimat is, számomra pedig csak a magyarországi rokonlátogatások maradtak, melyek során kutathattam az Országos Levéltárban, látogathattam a gazdag erdélyi emléktárat őrző magyarországi múzeumokat, és eleinte, a '80-as évekig könyveket is vásárolhattam nagyanyai örökségemnek köszönhetően. Így jött létre az itthoni könyvtáram. Úgy vélem, ellenében a jelenleg megnyilvánuló, pályázathoz kötött támogatási formákkal, hogy az ember természetes módon először kutat, azután keríthet sort kutatási eredményeinek a bemutatására, így a korai években sok közleményem amúgy sem lehetett. Később, különösen a '80-as évektől a művészettörténeti kutatásnak az erdélyi száz, magyar középkori, kora újkori szakaszát illető része cenzúra alá esett, és csak ritka szerencsével lehetett ilyen vonatkozású eredményeket közzétenni. Diktátorunk és neje valamiért állítólag pikkelt is a művészettörténészekre... Emlékszem egy ifjabb pályatársam esetére, akinek Sepsiszentgyörgy vártemplomáról szóló írását blőd, *Sepsiszentgyörgy középkori műemléke* címen kellett közzétennie. 1974-ben nagy felhajtással ünnepelték Kolozsvár (Napoca) ókori létezésének 1850. évfordulóját. Az *Utunk* a nagy eseményre ünnepi cikksorozatot tervezett Kolozsvár régiségeiről, velem is megírtattak néhány apró, egyflekkes cikket, melyeket hetenkénti folytatásokban szándékoztak közzétenni. A cenzúra azonban, úgy látszik, nem volt kíváncsi a tudományomra. Más alkalommal intézetünk igazgatója, amikor egy tudományos konferencián Báthory András meg Bethlen Gábor gyulafehérvári vízvezetékéről értekeztem az ő elnöklete alatt, nyílt színen kijelentette, hogy ezek a piszlicsáré, pár kilométeres közmunkák nem érdemelnek fi-

¹¹ Sebestyén, Gheorghe: *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*. București, 1987.

gyelmet, mert máskor és máshol, például az ókori Rómában, Kínában jóval nagyobbak épültek! Lehetetlenné vált a magyar nyelvű források közzététele is. Gyulafehérvár Város Jegyzőkönyveinek az általam 1985-re átirrt szövegét úgy vállalták volna Gyulafehérvárott, ha románra fordítom a helyenként magyarul is nehezen értelmezhető szöveget...

Véletlenek sorozatának köszönhetően volt azonban két sikerem is a román historiográfiában: az 1971-ben Máriaradnán letudott féléves katonai szolgálatom idején előkerült egy Vergilius-idézetet parafrázáló feliratot is tartalmazó, Saturnust ábrázoló reneszánsz gyámkő Kolozsváron, az Egyetem utcában. Én a valóságban soha nem láttam, egy kis, 6x6-os fényképet kaptam róla az egyik kollégámtól, mert a faragványt az időközben létrehozott Nemzeti Történeti Múzeumba vitték Bukarestbe (az elmúlt évben sikerült egy új, immár színes fényképet szerezni az azóta is dobozolt, Bukarestben őrzött darabról). Keltezése kiderítésére törekedve kezdtem el foglalkozni a kolozsvári Wolphard–Kakas-házzal s az erdélyi meg az európai késő reneszánsz képzőművészet bolygó- és csillagkép-ábrázolásaival.¹² Így mire 1992-ben megbíztak a Wolphard–Kakas-ház falkutatásával, már tisztában voltam a hozzá kapcsolódó problematikus kérdések többségével.

Másik váratlan sikerem egy havaselyi román vajdaleány, Szafira/Zamfira erdélyi életrajzához kapcsolódik.¹³ Jakó tanár úr kölcsönadta az Erdélyi Káptalan jegyzőkönyveinek fénymásolt első kötetét, mert éppen valamilyen gyulafehérvári épülettel kapcsolatban kerestem adatokat. Az azóta már kiadott kötet¹⁴ egyik terjedelmes bejegyzése egy magyar nyelvű tanúvallatás volt az 1580-ban elhunyt Zamfira halálának körülményeiről. A tanúskodók színpompás gyülekezete, vallomásai pedig hihetetlenül részletes és hiteles körképet adtak a 16. század második felében Gyulafehérvárott és Szászsebesen, a fejedelmi udvar környezetében élt havaselvei menekültek társadalmáról, gondolkodásmódjukról, papjaikról, az erdélyi románok fejedelmi akarrattal Hunyad vármegyéből Gyulafehérvárra költöztetett püspökségéről, Zamfira három férjéről és a koros, talán mozgáskorlátozott, de rendkívül gazdag asszony negyedik, zátonyra futott házassági kísérletéről is. Nem tudtam a kísértésnek ellenállni, s a magyar kötődésű források hasznát is szemléltetendő feldolgoztam a nagyon tanulságos szöveget, amelynek a Hunyad vármegyei, felsőszilvási (Prislop) ortodox kolostor építéstörténetével kapcsolatban figyelemreméltó művészettörténeti vonatkozásai is voltak.

1989-től napjainkig több mint kétszáz tudományos közleményem jelent meg, olyan nagy szám ez, amit szinte szégyellek, mert szerintem túl gyorsan készültek. Az Önök által kiemelt években megjelent közlemények különösen nagy számát azonban egy népszerűsítő, hetente vagy kéthetente megjelent, két-két flekkes cikksorozat magyarázza.

Kisebbségiként a változások előtt nem lehettem volna sem egyetemi tanár, sem doktorátusok vezetője, ahogyan az is egészen különleges s némiképpen az 1989-et követő változások kihatásait is szemlélteti, hogy a mai Romániában magyarul folyó oktatás révén is szerezhet valaki történelemből tanári, mesteri vagy éppen doktori oklevelet.

¹² *Subiecte cosmografice în plastica clujeană din ultimul sfert al secolului al XVI-lea.* Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, 29. évf. (1988–1989) 369–379.; magyar nyelvű változata: *Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez.* Ars Hungarica, 19. évf. (1991) 157–165.

¹³ *Date noi privind viața Zamfirei, fiica lui Moise-vodă.* Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, vol. 27. (1986) 349–374.

¹⁴ Bogdándi Zsolt – Gálfi Emőke: *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599.* Szerk. Jakó Zsigmond Kolozsvár, 2006. (Erdélyi Történelmi Adatok, VIII/1.)

1982-ben történt Ön szerint a második „kényszerű találkozása” az oktatással. Miért is volt ez kényszerű? Inkább a „rendszer” miatt, vagy mert nem tekintette magát tanáralkatnak?

Pályaválasztásomtól kezdve soha, egy pillanatig sem kísértettek tanári babérok. Az ilyesmi valóban személyiség és orgánus kérdés is, és – gondolom – eléggé ismertem magam és a körülményeket ahhoz, hogy ilyen célkitűzéseket ne melengessek. 1982 februárjában azonban úgy nézett ki, hogy ha nem vállalom el a váratlanul elhunyt Borghida István professzor művészettörténet óráit, akkor megszűnik a magyar nyelvű művészettörténet-oktatás a Képzőművészeti Főiskolán. Édesapám halálos betegséggel küszködött Szászrégenben, a feleségem hajnali 5-től délután 5-ig ingázott, saját háztartásunkat és nagyapám két idős hűgát itt, Kolozsváron nekem kellett ellátnom alapvető, akkor már csak jegyre és sorban állás révén beszerezhető élelmiszerekkel. Kislányaimat ugyancsak nekem kellett eljuttatnom reggel az iskolába és óvodába, délután pedig begyűjteni őket – mégis vállaltam a heti 16 órát, amiben a barlangi művészettől kezdve a 20. századig az egyetemes művészet minden korszakát tanítanom kellett. Éjszaka írtam az előadások céduláit, a délelőttöm az intézetben, a délutánom a Mátyás király szülőházában tartott órákkal telt a következő három félévben, s úgy szakadt vége, hogy felsőbb utasításra megszüntették a magyar nyelvű elméleti órákat a főiskolán. Jó előgyakorlat volt számomra az 1990 utáni évek történéseihez, amikor, persze nem egy időben, a gyulafehérvári Teológiai Főiskolán és az ottani kántoriskolában, a Partiumi Egyetemen, a Sapientia kolozsvári karán és a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen lettem óraadó. Közülük egyedül a gyulafehérvári órák révén jutottam előbbre a kutatásban: a hetente ott töltött egy napnak néhány óráját a Batthyaneumban őrzött források tanulmányozására fordíthattam. Az órák szükségességével kapcsolatos indok változatlanul mindig ugyanaz volt: ha nem vállalom, akkor nem lesz művészettörténet- vagy éppen magyar nyelvű művészettörténet-oktatás az illető intézményben! Vállaltam is addig, amíg létrejött a magyar nyelvű művészettörténet szak a BBTE Történelem és Filozófia Karán. 1997-től tanítottam ott docensként, 1998-ban mondtam le az intézeti állásomról, és 2004-ben neveztek ki egyetemi tanárnak.

A tanári pályájáról, saját tanári habitusáról, illetve annak hiányáról alkotott véleménye fényében mégis mi volt az, ami arra sarkallta 1997-ben, hogy a kolozsvári egyetemen művészettörténetet tanítson egészen nyugdíjazásáig?

Gyakorló művészettörténészként és műemlékvédőként mindegyre szembesültem azzal a mélyeséges tudatlansággal és közönnyel, amivel társadalmunk – tiszteletreméltó kivételektől eltekintve – a műemlékeket kezelte. Olyan emberek, akik könnyezve járták az európai nagyvárosok műemlékeit, elképesztő örültségeket követek el a kezelésükben található hazai emlékekkel. Arra gondoltam tehát, hogy művészettörténetre tanítva például a gyulafehérvári kispapokat, plébánosokként talán nem fogják mindjárt szétverni saját műemléktemplomukat. Tágabb értelemben úgy véltem, hogy a Romániában túlságosan soha nem erőltetett diszciplína tanításával kinevelhető egy olyan értelmiségi réteg, melynek tagjai több megértéssel fognak viselkedni a műemlékek iránt. Reméltem, hogy az én szerény tanári teljesítményem is hozzájárulhat valamilyen fordulathoz ebben a nagyon műveletlen és az igazi, a sajátját becsülő polgári öntudattal köszönőviszonyban sem álló világban. Az eredmények bizonyítják, hogy vágyaim részben teljesültek: a romániai magyar művészettörténészeknek ma már száma és talán súlya is van a tudományban, köteteket, folyóiratot adnak ki, konferenciákat szerveznek és tartanak, s pillanatnyilag úgy tűnik, hogy elegendő munkahellyel ugyan nem, de munkával el vannak halmozva.

Milyen tárgyakat tanított, s ebből az időszakból melyik tárgy volt a legkedvesebb az Ön számára? Mesélne az oktatás során szerzett tapasztalatairól?

Leginkább az egyetemes művészettörténet fejezeteit kívánták meg tőlem az alkalmazóim, s sokkal ritkábban, vagy csak – remélem, pihentető, unaloműző, kacagtató – exkúrszókba foglalva kerülhetett sor a „nagy művészet” hazai vonatkozásaira. Kedvenc témámról, az erdélyi építészet történeti vonatkozásairól először az egyetemen is az általam tartott román nyelvű magiszteri kurzusokon eshetett hivatalosan szó. Később már magyarul is lehetett mesterizni, s mire „kiérdemesültem”, megérhettem azt is, hogy doktoranduszaim is magyarul írhatták az értekezéseiket. Magyar tanítványaimmal könnyebb volt a helyzet, kirándulni vittem őket, falufelmérésre mentünk Székelyföldre, ott mindenről szó eshetett, és sikerült talán valamit átadnom nekik a saját tapasztalataimból is. Áttételesen ugyanezt jelentette két emlékezetes, egyenként két-két hetes olaszországi kirándulásunk is, tucatnyi hallgatóval, akik az emberélet felén jócskán túllépett tanárunkkal együtt először csodálkozhattak rá arra a világra, amiről az 1989 előtti Romániában legfeljebb álmodni lehetett. A '90-es évek rohanásához tartozik az is, hogy volt olyan hetem, amikor 26 órányi előadást tartottam, közben még falat kutattam, műemlékfelméréseket végeztem, előállítottam az egyetemi státusom és saját meggyőződésém által követelt számos tudományos közleményt, s eligazodni próbáltam a számomra teljesen idegen egyetemi bürokrácia sötét bugyraiban.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület az erdélyi tudományos élet egyik meghatározó központja. Amikor 1990-ben újjraalakult, Ön az első között lett tagja, majd alapító tagja, jelenleg pedig az EME Kutatóintézet igazgatója. Mesélne nekünk az Erdélyi Múzeum-Egyesületről és az itt folyó, Ön által koordinált munkáról, kutatásról?

Az Erdélyi Múzeum-Egyesületet, az erdélyi magyar tudományosságnak ezt a „műszáj akadémiáját” 1859-ben alapították, gyűjteményei meg tagjai révén Erdély legnagyobb tudományos egyesülete lett. A története éppen ezért meglehetősen mozgalmasra sikeredett. Minthogy gyűjteményei használatára alapozva hozták létre 1872-ben a Ferenc József Tudományegyetemet, az I. világháborút követően a román egyetem elorozta a gyűjteményeit, s e művet betetőzte a szocializmus, amely minden vagyonát és megmaradt gyűjteményeit is államosította, az egyesületet magát pedig 1950-ben felszámolta. Kolozsvár mai múzeumainak gyűjteményei, a Román Nemzeti Levéltár itteni fiókjának nagyon jelentős állagai, az Egyetemi Könyvtár és az Akadémia Fiók Könyvtárának és Kézirattárának egy-egy hatalmas állaga származik az EME gyűjteményeiből. Ezt az egyesületet támasztották fel részben régi, 1950 előtti tagjai és még élő tisztségviselői, valamint az időközben felnőtt nemzedékhez számító fiatalabbak. A gyűjteményeit nélkülöző egyesület jelenleg elsősorban tudománynépszerűsítő és kutatási tevékenysége révén igyekszik szolgálni a magyar nyelvű erdélyi tudományosság ügyét. Szabó T. Attila hatalmas vállalkozása, a tizennégy kötetes *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* folytatásában az *Erdélyi Magyar Helynévtár*, valamint a közép- és kora újkori Erdély történetét megvilágító források (*Erdélyi Okmánytár*, *Erdélyi Történelmi Adatok* sorozatainak) kiadásán dolgoztak és dolgoznak az EME 2005-ben létrejött Kutatóintézetének munkatársai. Jó másfélszáz éves lemaradást kell behoznunk a történetiforrás-kiadás területén, s a haladást ezen a téren a Jakó Zsigmond kezdeményezéseként megindult *Erdélyi Okmánytár* legújabb kötetei, valamint az *Erdélyi Történelmi Adatok* forráskiadványainak öröndetesen bővülő sorozatai és kötetei jelzik. Az igazgatóságomról azt szoktam mondani, hogy az inkább szakszervezeti bizalmi tisztség. Az intézetben dolgozó egykori történész tanítványaim, valamint néhány irodalmár és nyelvész munkatársam mindegyike érett kutató, tisztában vannak a feladataikkal, lelkesen és lelkiismeretesen dolgoznak – hacsak nem kényszerülnek „megélhetési” pályázatoknak megfelelő mellékösvényekre –

az Egyesület által kitűzött, konkrét célok megvalósításán, nekem viszonylag kevés szerepem van, nagy öröömre azonban sokszor én mutathatom be munkatársaim megjelent munkáit.

Tiszteletreméltó a műemlékvédelmi tevékenysége! Van esetleg olyan műemlék, ami valamilyen oknál fogva különösen fontos az Ön számára? Ha igen, mesélne róla?

Az 1989 utáni években váltam gyakorló műemlékvédővé, addig inkább csak papíron hódoltam a műemlékeknek. Mintegy negyven épület, épületegyüttes restaurálást előkészítő kutatásban, falkutatásban, művészettörténeti vonatkozásaik tisztázásában vettem részt. Többször említettem már az alvinci kastélyt, első tudományos sikerélményem forrását, amit a rendelkezésünkre álló eszközökkel sajnos lehetetlen helyreállítani. Boldog lennék, ha romként lehetne konzerválni. Sokat foglalkoztam a radnóti, a marosillyei kastély történetével, Szilágysomlyóval, Dévával, Bonchidával, Keresddel... Az általam vizsgált műemlékeket valamilyen módon a magaménak érzem, s ilyen alapon talán azt is mondhatnám, hogy Erdély legtöbb kastélya az enyém.

Ön művészettörténész. Legutóbbi, 2018-ban megjelent kötete, a Fejedelmek gyógyítói – Gyógyítók, gyógyszerek és gyógyítás az erdélyi fejedelmek udvarában a 17. század első felében mégsem elsősorban kora újkori művészettörténeti kérdésekkel foglalkozik. Jól sejtiük, hogy a könyv megírásában inspirálta az a milió is, amiben felnőtt?

Egyetemi hallgatóként kezdtem olvasni és cédulázni a kolozsvári városi számadáskönyvek kötetait, melyeknek adatai annyi mindenkinek, Kelemen Lajosnak, Herepei Jánosnak, erdélyi, magyarországi történészeknek, irodalom- és művészettörténészeknek segítettek kutatási problémák megoldásában. Engem elsősorban a művészettörténeti adatok érdekeltek, de nem tudtam megállni, hogy ki ne jegyezze minden adatot a névről ismert vagy engem érdeklő foglalkozást űző s Kolozsváron fejedelmi útlevéllal átutazó személyekről. Feljegyzéseimet később az arra érdemesnek ítélt jóakaróim és barátaim is hasznosították, részesült belőlük a Bethlen Gábor gazdaságpolitikáját kutató Imreh István, a fejedelmi udvar zenei életét kutató Király Péter vagy a magyar ötvösség történetének avatott kutatója, Kiss Erika. Néhány évvel ezelőtt egy kolozsvári konferencián az erdélyi fürdőhelyekről értekeztek, s akkor döbbsentem rá, hogy a 17. századi fürdőzésekről, a korszak gyógyítóiról az én feljegyzéseim között is szép anyag található. Úgy gondoltam, hogy néhány hónapnyi munkával közzé tehetem ezeket, s közzétételükkel talán kifejezhetem tiszteletemet máig legnagyobb támogatóim, gyógyszerész szüleim és nagyapám emléke előtt. Jóval többet, közel két évet dolgoztam a kéziraton, mert a gyógyszerértárakban töltött gyermek- és ifjúkorom élményei korántsem voltak elégségesek. Mindegyre újabb és újabb adatok bukkantak fel, viszont meggyőződésem, hogy munkámmal az egészségügy „igazi” történéseinek keze alá dolgoztam, s olyan forrásokat tettem közzé, amelyek azonosítására és összegyűjtésére aligha kerülhetett volna sor belátható időn belül. Minthogy elsősorban történésznek tartom magam, úgy vélem, hogy minden egyes részlet, ami bármit is hozzáad kedvenc korszakom megismeréséhez, tiszta nyeresége a korszak kultúrtörténetének, így saját kutatásaimnak is. Nagyon távol állunk attól, hogy elmondhassuk erről a korszakról, hogy részleteiben ismerjük. Így bármilyen új forrás, értelmezés szinte elképzelhetetlen újabb távlatokat nyit az egész megismeréséhez.

Jelenleg milyen kutatási témán dolgozik?

Pillanatnyilag az *Aetas* hasábjain majd megjelenő cikkeken dolgozom, amely János Zsigmond gyulafehérvári síremlékéről szól. Az utóbbi években próbáltam tisztázni néhány dolgot a

gyulafehérvári székesegyház protestáns kori történetével kapcsolatban. Maga János Zsigmond egyébként már csak azért is izgalmas, mert unitárius volt, s halálakor a mellette lévő négy testamentumos úr, sőt még a két pap is unitárius volt. Az utóbbiak egyike Dávid Ferenc, az unitarianizmus megalapítója, míg a másika, Johann Sommer sem arról híres, hogy a tridenti zsinat tanításait próbálta volna érvényesíteni Erdélyben. Évtizedek óta foglalkoztat az unitárius korszak Gyulafehérváron, bár úgy gondolom, hogy teljes, részletes képet én sem tudok adni róla. Az biztos, hogy János Zsigmondot az édesanyjával, akiről úgy gondoljuk, hogy élete végéig katolikus volt, a székesegyházban temették el Gyulafehérváron, s fenn is maradt a két síremlék. Ebben szerepe volt annak is, hogy János Zsigmond Erdély alapító fejedelme volt, s utódai is fejedelemként tisztelték az előttük járó királyfi emléket.

Mik a további tudományos tervei?

Két nagyobb téma foglalkoztat. Egyrészt a doktori értekezésemet szeretném szintézisszerűen megírni, az elmúlt évtizedekben ugyanis részleteiben tisztáztam Bethlen Gábor építkezéseinek rendjét, már amit lehetett, de 1984-ben megvédett román nyelvű disszertációm óta nem az eredményeket foglaltam össze. Sok mindenről írtam már, de valamennyit összesűríteni egy kéziratba, nagy „megpróbáltatás” lesz. A doktori dolgozatomban nem törekedtem túlságosan a fejedelem mecénási habitusának körvonalazására. Elemeztem azóta a pecsétjeit, s mutató anyagot gyűjtöttem össze a könyvkötőiről is. Jakó Zsigmond 70. születésnapjára, 1986-ban készítettünk egy kéziratos emlékkönyvet, amelyet Sipos Gábor barátom szerkesztett. A legépebb tanulmányokat meg az egyetlen példányban elkészült illusztrációkat is hozzáköttette, mivel akkoriban nehéz lett volna a kötéslevonatokat reprodukálni. Tanulmányom másolatát néhány éve kaptam meg Jakó Klárától. A monográfiába többek között ilyen részleteket is szeretnék bedolgozni.

A másik téma, amit magam előtt görgetek, a szászrégeni származású Hannes Lew Rechner alias Régeni Asztalos János kolozsvári asztalosmester (1622–1703) feljegyzéseinek kiadása. Az apja Szászrégenből származott, s Kolozsváron alapított családot; János nevű fia már kolozsvárinak született 1622-ben. Ővele kapcsolatban nagy bukfencet vetett történetírásunk. A kiindulópont kétségtelenül Kelemen Lajos személyéhez köthető. Régeni Jánosnak a kolozsvári Farkas utcai templom szószékére vonatkozó feljegyzését ő is, de tekintélyének súlya alatt a kérdéssel foglalkozók is hibásan olvasták. Nem vették észre, hogy Régeni unitárius vallású kolozsvári asztalos legényként – mielőtt még asztalosmesterré avatták volna – faragta alabástromba a Farkas utcai szószéket díszítő domborműveket a munkára kőfaragóként szerződött Elias Nicolai megbízásából. A szerződés kivonata Asztalos János feljegyzései között maradt fenn, Entz Géza annak idején publikálta is ezt a részletet, de Kelemen Lajos iránti tisztelete akadályozhatta abban, hogy helyreigazítsa az idős levéltáros olvasatát, aki úgy gondolta, hogy az „asztalosmester” legfennebb festhette a szószéket. 1998-ban, egy román–szász történész konferencián vettem elő az idézett forrás miatt Asztalos János feljegyzéseit, mert úgy gondoltam, hogy mielőtt a román és a szász historiográfia bukfenceit bírál-nánk, nem ártana saját házunk előtt sepregetve a magunk hibáin javítani, hátha akkor majd mások is megteszik ugyanezt a saját historiográfiájukkal.

Milyen volt ennek a fogadtatása?

Az volt az érzésem, hogy nem nagyon figyeltek oda, én előadtam, elmondtam, azóta is sok mindent publikáltam ezekből a feljegyzésekből, visszhangja azonban nem volt. A művészettörténész kollégáim örültek neki, mert érvet szolgáltatott Balogh Jolánnak a szintiszta itáliai eredetű, erdélyi reneszánsz művészettel kapcsolatos, tarthatatlan elképzelése ellenében. Ha

az ember csak egy kicsit figyel, akkor rá kell jönnie, hogy Itália borzasztó messze volt akkoriban Erdélytől. Nagyon kevesen jutottak el oda a reformációt követő időkben (persze nem akárki, például az ifjabb és az idősebb Báthory István, valószínűleg Báthory Kristóf is, Báthory Boldizsár és András). A protestáns többség nagy része azonban német, holland, angol egyetemeken tanult, nehezen hozhatott onnan olasz élményeket magával. Ők is közvetítettek olasz eredetű motívumokat Erdélybe, ottani átdolgozásban, ami kétségtelen, de az erdélyi reneszánsz művészet tiszta olasz forrásból való eredeztetését nem tartom elképzelhetőnek. Ezt a feltevést cáfolják többek között Régeni János feljegyzései is. A kéziratot az 1900-as évek elején szerezte meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Az asztalosmester Kolozsváron élte le az életét, és rengeteg mindent csinált, amit valamiképpen meg is lehet fogni e feljegyzések segítségével. A mi körülményeink között nagyon ritkán előforduló mesterember-szerző saját munkáira, életvitelére utaló, közel száz oldalt kitevő, átírt feljegyzéseit, levélfogalmazványait és sajátkezű rajzait szeretném mielőbb teljes egészében közzétenni.

Ha azt mondjuk, „Deus ex machina”, ki tudna nekünk ragadni egy olyan pillanatot a pályájából, amelyre azt mondhatjuk, hogy véletlen, avagy isteni közbenjárás segítette Önt?

Életem nagy meglepetései közé tartozik a váradi fejedelmi palota stukkódíszes terme, ahová a Váradon felnőtt, néhai Mircea Țoca (1942–1999) kollégám és barátom segítségével tudtam bejutni. Az akkor belügyi alakulat kaszárnyájaként működő váradi vár és az egykori fejedelmi palota a disszertációm témájához tartozott, így megtekintése önmagában is hatalmas élmény volt. De még nagyobb lett akkor, amikor megkértük a bennünket kísérő altiszteket, hogy mutassanak meg, ha tehetik, egy boltozott helyiséget is a palotában. Egymásra néztek, s bevezettek az akkor klub gyanánt használt helyiségbe, melyben a boltfiókokat hatalmas, stukkódomborműben ábrázolt, a karbantartó kiskatonák és parancsnokaik ízlésének köszönhetően ezüst kályhafestékekkel mázolt stukkóállatok, griff, elefánt, oroszlánok, szarvasok, unikornis, vadászegypárd díszítette. Erre a látványra nem készítették fel az egyetemen, s elég sokat kellett később is keresgélnem, amíg korabeli párhuzamaira akadtam. A lenyűgöző látvány hatása alatt, emlékszem, a Jóistenhez fohászkodtam, hogy ne valljak kollégám előtt szégyent az együttes meghatározásával. Hirtelen merült fel előttem egy feljegyzésem a palota nyugati szárnyát építtető Bethlen Gábor fejedelem 1625 szeptemberében családostól Várad felé utazó stukkátorairól, akik a készítői lehettek; az ugyanis biztos volt, hogy 1660 után a várat elfoglaló törökök már nem készíthettek ilyen stukkókat.¹⁵

1946-ban született, ahogy mondani szokták, sokat látott, nagy tapasztalattal rendelkező ember. A '80-as, '90-es évekkel összevetve, napjainkban a digitális világ térnyerése mennyiben segíti és – esetleg – mennyiben nehezíti meg a tudományos alkotómunkát, a tudományos eredmények közlését? Felmerülhetnek-e a 21. század áldásos lehetőségei mint átkos korlátok?

Az biztos, hogy gyökeresen átalakult a világ az én életem folyamán. Koros emberként ma nagyon hálás vagyok az internetnek, hogy a keresőben egész könyvtárakat lelhetek fel, nem kell egy lábjegyzet kedvéért begyalogolnom valamelyik kolozsvári, esetleg elutaznom valamelyik külföldi könyvtárba. Elszörnyülködöm ugyanakkor, ha elgondolom, hogy Jakó tanár

¹⁵ Țoca, Mircea – Kovács, Andrei: *Contribuții la cunoașterea palatului în stil Renaștere de la Oradea: reliefurile în stuc din secolul al XVII-lea*. Biharea, vol. 4. (1977) 199–222.; Kovács András – Țoca, Mircea: *Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez*. In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Bukarest, 1979. 107–115, 228–229.

úr a kolozsmonostori hiteleshely jegyzőkönyveinek anyagát feldolgozó kiadványának a kéziratát kis, Erika márkájú írógépén pötyögtette le, nem is egyszer – a cenzúra packázása miatt, illetve a többféle szerkesztés követelményeinek megfelelően. Lidércnyomásos emlékem, hogy a disszertációmát annak idején szintén írógépbe írtam, a megkívánt öt példányban. Miután Vătăşianu professzor kezén átment, újra kellett javítani, meszeltem, vágtam s ragasztottam szavakat, egész sorokat a több mint 200 oldalas kéziratban, s a végeredmény olyan lett, hogy szégyelltem leadni. Biztos csak abban voltam, hogy még egyszer le nem gépelem azt a szöveget. Egy fénymásoló készülékben reménykedtem, de az 1980-as évek Kolozsvárán ilyenből alig volt, ami volt, az is szigorú titkosszolgálati ellenőrzés alatt, s egy jó évembe került, mire a hivatal által elvárt öt példányt leadhattam. Mai ifjú olvasóim talán el sem hinnék, hogy a fénymásolópapírt egy szászrégeni gyárban sikkasztották hozzá, mert az üzletekben akkorig csak vékony, átlátszó és viszonylag kemény, de a másológészülék melegétől összeugró, 18–25 gr/m²-es papírt lehetett kapni.

1992-ben szegedi barátaim szereztek meg számomra az első, IBM 286-os, talán 42 MB memóriájú számítógépet, amivel többek között a Gyulafehérvári Törvénykezési Jegyzőkönyvek nyomdai kéziratát készítettem. Név- és tárgymutatója néhány oldalas részletek ábécérendbe állításával és fokozatos összerázásával készült, mert egyszerre többet nem tudott kezelni, s mindegyre bedobta a törülközőt, kiírva azt a számomra és akkori angol–magyar szótáram számára érthetetlen szöveget, hogy *stack overflow*. Minden emberi tudatlanságból, hozzá nem értésből fakadó nehézség ellenére (amit persze a gép nem képes felfedezni) ezek a szerkezetek megkönnyítették az életemet, s mondanom sem kell, hogy nélkülük ennyi idő alatt nem jöhetett volna létre mai publikációs listám.

Nagy hátránya viszont a számítógépnek, hogy túl hamar készül rajta a szöveg, s a szerző eredendő és mélyen emberi jellemgyengeségből sajnálja elrontani a szép írástükröt. Így maradnak szövegében a leiterjakabok és annyi minden más hiba, ami a kiadói szerkesztők életét rövidíti, s amiért némely szerző a munkáját újraolvasva szégyenkezik is. A nyomtatható könyv készítésének megkönnyítése egyúttal persze hátrány is, ha szemügyre vesszük a könyvpiacot előntő szemetet, rájövünk, hogy nagyon kevés munkával, nagyon olcsón és túl hamar lehet rossz, selejtes, buta könyvet is csinálni...

Nagyon kell vigyázni arra is, hogy mit hiszünk el az internetes adatközlésnek. Úgy vettem észre, hogy a tanítványaim különösen vonzódnak olyan internetes tartalmak iránt, amiket én tudománytalan tartalmuk miatt a legszívesebben letiltanék. Tartalmat, formát, képet keresni viszont elsőrangú segédeszköz, soha korábban nem létezett lehetőségeket kínál, és úgy látom, hogy a képfelismerésben, -azonosításban szenzációs lehetőségeket hordoz még magában.

Valahol olvastuk, hogy nagy szenvedélye a tenisz, játszik-e még? S ha megenged egy személyes kérdést: ki a kedvenc teniszezője? A teniszen kívül van-e más hobbija?

A szászrégeni városi park létrehozói a 19–20. század fordulóján tenispályát is kialakítottak a nyáron csónakázásra, télen korcsolyapályának használt mesterséges tavacska mellé, a Maros-parton elterülő parkot átszelő impozáns platánsor árnyékában. Marosvásárhelyről elkergetett szüleim ott játszottak a barátaikkal, s mi vagy labdát szedtünk, vagy méltóságteljesen unatkoztunk. Tizenhárom-tizennégy évesen azután egy magyarrégeni birtokos család leszármazottja, a szocialista rendszert többek között a tenisztudományával túlélő Farkas Gyuszi bácsi tanított bennünket teniszezni. Évtizedekkel e teniszórák után, 1983-ban vettem ismét ütőt a kezembe. Azóta is ez az egyetlen egészséges passzióm, és remélem, hogy a koronavírus-járvány csillapodásával ismét megnyitják majd az Egyetemi Sportparkot, ahol nyaranta játszani szoktunk. A kedvenc teniszjátékosom Roger Federer, nagyon tetszik a stílusa

és a viselkedése, szerintem ő testesíti meg azt a nagyvonalú, eszményi eleganciát, ami az igazi teniszt utolérhetetlenül széppé teszi.

Szívesen fényképeztem kisiskolás koromtól kezdve. Felnőtt művészettörténészként azután nagyítógépet szereztem, és házi laboratóriumot is felállítottam, magam készítettem a hívó és fixáló oldatokat, magam hívtam elő a filmjeimet, és százával nagyítottam a terepmunkám során készített fényképeket. Valahogy azonban úgy voltam a fényképezéssel is, mint a festéssel: szerettem, de szerelmem viszonzatlan maradt, mert a jó fényképhez szükséges körülményekből és türelemből kevés szorult belém. Inkább valamilyen jegyzetpótlékként, segédeszközként tekintettem a fényképezésre. Érdekes módon a profi fényképészeknek az én negatívjaimról készített nagytapasztalásai mindig szebbek lettek.

2001-ben Forster Gyula-díjat, 2011-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét, 2015-ben a Szervátiusz Jenő-díjat kapta meg. Ez három igen rangos kitüntetés. Pályafutásából mire, mikre a legbüszkébb?

A kitüntetések mindig elismerést jelentenek, s talán nem szerénytelenség azt állítani, hogy tudományos eredményeimmel, tanári munkámmal valamennyire meg is szolgáltam az elismerést. De a legnagyobb kitüntetés számomra az MTA külső tagsága volt 2010-ben. Úgy gondolom, hogy erdélyi magyar kutató számára az anyaországi tudóstársaság tagsága az elérhető legnagyobb megtiszteltetés, tudományos kutatásban töltött életének és eredményeinek értékelő elismerése.

Milyen útravalót fogalmazna meg a következő történészgenerációk – úgy az anyaországiak, mint az erdélyiek – számára?

Úgy gondolom, hogy az emberi, a közösségi emlékezetnek a történeti kutatásban megtestesülő szelete elengedhetetlen eleme és feltétele is a társadalom önismeretének és önbecsülésének. Soha be nem fejeződő folyamatról van szó, amelynek művelői immár évezredek óta alakuló szabályok szerint, egyre finomabb módszerek révén próbálják feltárni, megismerni és értelmezni a múltat. Ennek a múltnak a bűtorai a többek között művészettörténészek által is kutattott tárgyi emlékek, melyek nagyon sokszor tapinthatóbbakká teszik a mögöttük megbúvó folyamatokat. Domiductusként, évtizedekig elzártan az egyetemes művészettörténet nagy központjaiban szerezhető élményektől és tapasztalatoktól, csak a közvetlen környezetemben fennmaradt és hozzáférhető emléktárház megismerésére törekedhettem. Minden híresztelés ellenére e területek kultúrája és művészete egyedi, színes és önálló fejezete, összetevője és tanúja az egyetemes történelem állásának, akkor is, ha sokkal szerényebb és sokkal kevésbé ismert emléktárházat mutathat fel. Erdélyiként, kisebbségiként úgy érzem, hogy saját szülőhazám és népem múltjának a feltárása a dolgom, s ha az erdélyi régiség általam vizsgált fejezetének kutatása révén született eredményeim kiállják az idő próbáját, akkor nem dolgoztam hiába. Ha 1989 előtt meghaltam volna, addig megjelent tucatnyi írásomból még az sem derült volna ki, hogy mivel is foglalkoztam valójában. Boldog vagyok, hogy az 1989 utáni években nagyjából utolértem magam, és közzé is tehettem kutatásaim legfontosabb eredményeit.

Kolozsvár, 2020. május 7.

Az interjút készítette: JUHÁSZ KRISZTINA és MARTON GELLÉRT ERNŐ

Kovács András közleményei

2020

Erdélyi Múzeum, 82. évf. (2020) 1. sz. Szerk.

Erdélyi mecénások a 16. századi Európában. In: Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária (szerk.): Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére. Kolozsvár, 2020. 217–254.

2019

Erdélyi Múzeum, 81. évf. (2019) 1. sz. Szerk.

A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715). In: Kiss Erika – Zászkaliczky Márton – Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.): Ige-Idők. A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26–november 5. 1. Tanulmányok. Budapest, 2019. 332–354.

Előszó. „...BARÁTSÁGNAK SZENTELTE HÍDVÉGI GRÓF MIKÓ MIKLÓS MDCCCXXVII” In: Benczédi Sándor – Csáki Árpád: *Az oltszemi Mikó-kastély.* Sepsiszentgyörgy, 2019. 7–8.

Végre látogatható a Wolphard–Kakas-ház. Szabadság, 31. évf. (2019. június 5.) 128. sz. 1, 9. – <http://szabadsag.ro/-/vegre-latogathato-a-wolphard-kakas-haz>

2018

Erdélyi Múzeum, 80. évf. (2018) 1. sz. Szerk.

Arta în Transilvania în secolele XVI–XVII. In: Răzvan Theodorescu – Marius Porumb (eds.): Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate. (Civilizația Românească. 10. Coord. acad. Victor Spinei). Vol. 1. București–Cluj, 2018. 511–592.

Fejedelmek gyógyítói. Gyógyítók, gyógyszerek és gyógyítás az erdélyi fejedelmek udvarában a 17. század első felében. Budapest, 2018. 195 l.

A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715). In: Diósi Dávid – Marton József (szerk.): Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában. Budapest–Kolozsvár, 2018. 15–71.

Kolozsvár legrégebbi számadáskönyvéről (1453). In: Lupescu Makó Mária (főszerk.); Ionuț Costea – Ovidiu Ghitta – Sipos Gábor – Rűsz-Fogarasi Enikő (szerk.): Cluj–Kolozsvár–Klausenburg 700. Várostartó történeti tanulmányok / Studii de istorie urbană. Kolozsvár, 2018. 181–212.

2017

Erdélyi Múzeum, 79. évf. (2017) 1. sz. Szerk.

János Zsigmond fejedelem síremléke. A protestáns kisegyházak Magyarországon. Szerk.: Kollega Tarsoly István–Kovács Eleonóra. Budapest, 2017. (A reformáció kincsei 3.) 26–28.

Jakó Zsigmond, a tanár. Erdélyi Múzeum, 79. évf. (2017) 1. sz. 35–38.

Szász kortársak Bethlen Gábor fejedelemről. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): Félmúlt – Jelen: Erdélyben – Európában. 1926–2016. A Korunk alapítása 90. évfordulója alkalmából szervezett konferencia előadásai (2016. november 8–9.). Kolozsvár, 2017. 39–55.

2016

Erdélyi Múzeum, 78. évf. (2016) 1. sz. Szerk.

„A kastély már maga a történelem...” Előszó. In: Bordás Beáta: Erdélyi kastélyépítészet a historizmus korában. 1840–1914. Kolozsvár, 2016. 7.

„Egy Murando nevű afféle építő német úr.” Giovanni Morando Visconti (1652–1717) erdélyi működéséhez. In: Orbán János (szerk.): Fundálók, pallérok, építésszek Erdélyben. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2016. 7–18

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda és szomszédsága. In: Dáné Veronka – Lupescuné Makó Mária – Sipos Gábor (szerk.): Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére. Kolozsvár, 2016. 179–188.

Gyulafehérvári séta Bethlen Miklós kancellárral. In: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. [H. n.] 2016. 418–424.
 „Cursum consumavi...” Haller István tanácsúr kerelőszentpáli síremlékéről. In: Horn Ildikó et al. (szerk.): Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Budapest, 2016. 179–195.

2015

Bethlen Gábor fejedelem ágyúíról. Korunk, III. folyam, 25. évf. (2015) 28–35.
 Hogyan lettem művészettörténész? In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): A történész műhelye. Kolozsvár, 2015. 107–121.
 (– J. Dankó Katalin – Tamás Edit – Sebestyén József): Bethlen Gábor fejedelem tiszteletére és örök emlékeztetere / Zur Ehren und ewigem Gedenken an den Fürsten Gábor Bethlen / In Honour and to the eternal Memory of Prince Gabriel Bethlen / In omagiu și memoria eternă a principelui Gabriel Bethlen. Kiállítás a marosillyei Veres Bástyában. Déva, 2015.

2014

Bethlen Gábor fejedelem és székvárosa. In: Dáné Veronka et al. (szerk.): Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Kolozsvár, 2014. 635–646.
 Fejedelmi építkezések Erdélyben. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): Fortuna vagy Fatum árnyékában? Fejezetek az Erdélyi Fejedelemség történetéből. Kolozsvár, 2014. 199–220.

2013

Erdélyi Múzeum, 75. évf. (2013) 4. sz. Szerk.
 Bethlen Gábor, az építető fejedelem. In: Kiss Erika – Oborni Teréz (szerk.): A kód: Bethlen 1613. [Magyar Nemzeti Múzeum, 2013. november 12. – 2014. február 2.] Budapest, 2014. 73–80.
 Gábor Bethlen and the Construction of the new Seat of the Transylvanian Principedom. Hungarian Historical Review. New Series of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, vol. 2. (2013) no. 4. 880–900.
 Fejedelmi építkezések Erdélyben. Korunk, 24. évf. (2013) 3. sz. 69–79
 Középkori erdélyi zárandokok. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Új sorozat, 6–7. köt. (2011–2012[2013]) 209–216.
 Kastélyrekonstrukciók Erdélyben. Korunk, 24. évf. (2013) 6. sz. 3–13.
 Josef Trausch krónikaszerkesztményének Bethlen Gábor fejedelemről szóló anekdotái. In: Papp Klára – Balogh Judit (szerk.): Bethlen Gábor képmása. Debrecen, 2013. (Speculum Historiae Debreceniense – A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 15.) 271–279.
 Radnót. Kastély. Kolozsvár, 2013. (Erdélyi Műemlékek 47.)
 Szilágyssomlyó vára a 16. században. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Új sorozat, 8. köt. (2013[2015]) 95–106.
 Erdélyi reneszánsz kastélyok. In: Virág Zsolt (szerk.): Egervári Nádasdy-Széchenyi-Várkastély Rene-szánsz Látogatóközpont. Várkastélytörténet, kiállításvezető, érdekességek. Egervár, 2013. 94–108.

2012

Rodner Lukács kolozsvári polgár házaról. Erdélyi Múzeum, 74. évf. (2012) 3. sz. 138–142.
 A gyulafehérvári Batthyaneum. Korunk, 23. évf. (2012) 7. sz. 18–23
 A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház és érseki palota történetéről. In: Knecht Tamás (szerk.): Élő múltunk. A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház és érseki palota. Kolozsvár, 2012. 11–18.
 A dévai Magna Curia építéstörténetéhez. In: Nagy Róbert – Rüszt-Fogarasi Enikő (szerk.): Ablakok a múltba. Kolozsvár, 2012. (Egyetemi Füzetek 14.) 52–81.

2011

Pelerini medievale în arta Transilvaniei. Ars Transsilvaniae, vol. 22. (2012) No. 1–4. 25–34.
 El Camino erdélyi zárandokai. A homoródjánosfalvi szentély gyámköveiről. Keresztény Magvető, 117. évf. (2011) 1. sz. 3–12.
 Program és műalkotás a 18. századvégi Erdélyben. A gyulafehérvári Batthyaneum csillagvizsgálója. In: Orbán János (szerk.): Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011. 117–135.

- B. Nagy Margit művészettörténész. Gyoma: 1928. május 4. – Budapest, 2007. március 4. In: Orbán János (szerk.): Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011. 323–330.
- B. Nagy Margit munkásságának könyvészete. In: Orbán János (szerk.): Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011. 331–334.
- The Batthyaneum Observatory of Alba Iulia. A less know iconographic program.* In: Hendre Biro, Doina (ed.): Batthyaneum: Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan (1741–1798). București, 2011. 195–212.
- „Templomvár”, szócikk. In: Kőszeghy Péter (szerk.): Magyar Művelődéstörténeti Lexikon (a továbbiakban: MAMÜL) 11. köt. Budapest, 2011. 466–469.
- Gyulafehérvár, Site of the Transylvanian Princely Court in the 16th Century.* In: Kovács Kiss, Gyöngy (ed.): Studies in the History of Early Modern Transylvania. (East European Monographs, 786. Atlantic Studies on Society in Change, 140.) New York, 2011. 319–358.
- „Egy kőhajításnyira kollégiumunktól és templomunktól...”: Néhai Csáki (VII.) István gyulafehérvári házaról (1649). Erdélyi Múzeum, 73. évf. (2011) 3–4. sz. 1–11.
- Batthyány Ignác püspök és az alvinci kastély. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből, Új sorozat 3–4. köt. (2008–2010[2011]) 185–190.
- Kastélyrekonstrukciók Erdélyben.* In: Ferch Magda (szerk.): Az épített örökség védelmében. Változó társadalom – változó műemlékvédelem? Budapest, 2011. 134–141.
- „Vajdahunyadi vár”, szócikk. In: MAMÜL 12. köt. Budapest, 2011. 269–271.

2010

- Carlsburg, città delle iscrizioni romane.* In: Marchi, Gian Paolo – Pál, József (eds.): Epigrafi romane di Transilvania raccolte da Giuseppe Ariosti e postillate da Scipione Maffei. Biblioteca Capitolare di Verona. Manoscritto CCLXVII. Verona, 2010. 99–124.
- The Transylvanian Pilgrims of El Camino. Corbels of the sanctuary of Homoródjánosfalva* (Ionești, RO). In: Varga, Livia – Beke, László – Jávorsky, Anna – Lövei, Pál – Takács, Imre (eds.): Bonum ut pulchrum. Essays in Art History in Honor of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday. Budapest, 2010. 493–500.
- Mátyás király emlékezete a XVI. századi Kolozsváron.* In: Kerny Terézia – Smohay András (szerk.): Mátyás király és a fehérvári reneszánsz / King Matthias and the Renaissance Fehérvár. Székesfehérvár, 2010. (Magyar királyok és Székesfehérvár; 1.) 17–27.
- „Látom, az tanításban az Istennek nagy ajándéka vagyok nála...” Jövedécsi/Belleschdörfer András származásához. Korunk, 21. évf. (2010) 10. sz. 11–15.
- A sepsiszentgyörgyi vártemplom reneszánsz ajtókeretéről.* In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2010. 171–176.
- Előszó/Preamble/Prefață.* In: Marcu Istrate, Daniela: Erdély ezeréves püspöksége. A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház és érseki palota régészeti kutatása. Budapest, 2010. 5–10.
- A dévai fejedelmi udvarház a 17. század közepén.* In: Bubryák Orsolya (szerk.): „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Budapest, 2010. 143–152.

2009

- Az erdélyi késő reneszánsz.* In: Deák Zoltán (szerk.): A magyar építészet története. Pannón Enciklopédia. Budapest, 2009. 216–255.
- Prefață.* In: Marcu-Istrate, Daniela: *Catedrala Romano-Catolică „Sfântul Mihail” și palatul Episcopiei. Alba Iulia, 2009.*

2008

- Bethlen Gábor fejedelem tiszteletére és örök emlékeztetére.* Kiállítás a marosillyei Veres-bástyában. Bev. és a kiállítás forgatókönyve: Kovács András. Szerk. J. Dankó Katalin – Tamás Edit – Sebestyén József. Déva, 2008.
- Az aranyosgyéresi református templom feliratairól és egykori mennyezetéről.* In: Sipos Gábor (szerk.): Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2008. 133–146.
- Előszó.* In: Marcu Istrate, Daniela et al. (eds.): *A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002).* Budapest, 2008. 11–12.

Egy nagyhatású északolasz építész – Giacomo Resti (aktív 1600 után – megh. 1637). Korunk, 19. évf. (2008) 7. sz. 52–59. (online elérés: <http://89.42.110.12/oldal.php?ev=2008&honap=7&cikk=5096>)

Szülőház az erdélyi régiségben. A kolozsvári Bocskai István-emléktábla (1606). In: Kovács András – Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A reneszánsz Kolozsvár.* Kolozsvár, 2008. 146–161.

Casa natală în Transilvania. Placa memorială a lui Ștefan Bocskai din Cluj (1606). In: Kovács Kiss Gyöngy (ed.): *Clujul renescentist.* Cluj, 2008. 144–159.

Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) térképrajzai erdélyi várakról. In: Mikó Árpád – Verő Mária (szerk.): *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század).* Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. 2008. március 28–2008. július 27. Budapest, 2008. (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 2008/3.) VII–45. 220–221.

Az aranyosgerendi református templom. Erdélyi Református Naptár a 2009. évre. Kolozsvár, 2008. 91–95.

2007

Épületek emlékezete – nevezetes épületek Erdélyben. Budapest, 2007. (Múltidéző zsebkönyvtár)

„Farkas az én nevem...” *A gyulafehérvári fejedelmi fegyvertár és ágyúöntés kezdeteinek történetéhez.* Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Új sorozat 2. köt. (2007)

Prefață. In: Veis, Gheorghe: *Arhitectura clinicilor universitare din Cluj. 1886–1903.* Cluj-Napoca, 2007. 3–4.

B. Nagy Margit művészettörténész (Gyoma, 1928. május 4. – Budapest, 2007. március 4.) Művészettörténeti Értesítő, 56. évf. (2007) 1–2. sz. 359–366.

B. Nagy Margit művészettörténész (Gyoma, 1928. május 4. – Budapest, 2007. március 4.) Erdélyi Múzeum, 69. évf. (2007). 1–2. sz. 123–132.

Artisti del settentrione italiano in Transilvania nella prima metà del Seicento. In: Nicolae Sabău (ed.): *Maestri ticinesi in Transilvania tra Cinquecento e Settecento.* Cluj-Napoca, 2007. 29–50.

2006

Szilágyosomlyó. Báthory vár. Kolozsvár, 2006.² (Erdélyi Műemlékek 1.)

Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541–1720. Budapest–Kolozsvár, 2006.²

Szülőház az erdélyi régiségben. A kolozsvári Bocskai István-emléktábla (1606). Művészettörténeti Értesítő, 55. évf. (2006) 3–4. sz. 251–257.

Placa comemorativă a Casei Bocskai din Cluj (1606). In: Tudor Sălăgean – Melinda Mitu (ed.): *Principele Ștefan Bocskai și epoca sa.* Cluj-Napoca, 2006. (Bibliotheca Musei Napocensis 23. Seria Argonaut) 104–110.

Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Új sorozat 1. köt. (2006) 163–178.

A humanista plébános, az asztrológus főbíró és a fejedelmi diplomata háza. Korunk, 3. folyam, 17. évf. (2006) 10. sz. 11–21. (online elérés: <http://www.korunk.org/oldal.php?ev=2006&honap=10&cikk=1840>)

„Kolozsvári Wolphard–Kakas-ház”, szócikk. In: MAMÜL 6. köt. Budapest, 2006. (online elérés: <http://www.mamul.hu/>)

„Kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplom”, szócikk. In: MAMÜL 6. köt. Budapest, 2006. (online elérés: <http://www.mamul.hu/>)

2005

(– Hegedűs Csilla): *Bonchida. Bánffy-kastély.* Kolozsvár, 2005.² (Erdélyi Műemlékek 10.)

Kolozsvár. A Farkas utcai református templom. Kolozsvár, 2005.² (Erdélyi Műemlékek 3.)

Alvinc. Martinuzzi–Bethlen kastély. Kolozsvár, 2005. (Erdélyi Műemlékek 38.)

Erdélyi reneszánsz kastélyok. Korunk, 3. folyam, 16. évf. (2005) 12. sz. 11–21. (online elérés: <http://www.korunk.org/oldal.php?ev=2005&honap=12&cikk=1179>)

„Gyulafehérvári Lázói-kápolna”, szócikk. In: MAMÜL 3. köt. Budapest, 2005. 419–421. (online elérés: <http://www.mamul.hu/>)

„Gyulafehérvári székesegyház”, szócikk. In: MAMÜL 3. köt. Budapest, 2005. 423–425. (online elérés: <http://www.mamul.hu/>)

Arta Transilvaniei în epoca principatului. In: Pop, Ioan-Aurel – Năgler, Thomas – Magyari, András (eds.): *Istoria Transilvaniei.* Vol. 2. (de la 1541 până la 1711) Cluj-Napoca, 2005. 329–342.

Transilvaniae civitas primaria. In: Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei / Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum: „Orașul comoară”. *Clujul în secolele XVI–XVII / „A kincses város”. Kolozsvár a XVI–XVII. században.* [Cluj-Napoca], 2005. (Bibliotheca Musei Napocensis 23.) 11–14.

Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Budapest, 2005. 235–258.

2004

A marosillyei Veres-bástya. Kolozsvár, 2004. (Erdélyi Művelődéstörténeti Források 2.)

Az alvinci kastély és leltárai. In: Kovács Zsolt (szerk.): *Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásai.* Kolozsvár, 2004. (Sapientia Könyvek) 9–64.

Malomárka evangélikus templomáról. In: Vadas Ferenc (szerk.): *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére.* Budapest, 2004. 103–107.

Cimeriőr Pál deák történetéhez. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kolozsvár, 2004. 246–257. (online elérés: www.mek.oszk.hu/06200/06269/06269.pdf)

2003

Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541–1720. Budapest–Kolozsvár, 2003.

Kézdiszentlélek templomai. [Kovács András és Tüdös Kinga tanulmányai] Kézdivásárhely, 2003.

„Brassói Szűz Mária-plébániatemplom”, szócikk. In: MAMÜL 1. köt. Budapest, 2003. (online elérés: <http://www.mamul.hu>)

Kolozsvár, Farkas utca 12. In: Pál-Antal Sándor et al. (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kolozsvár, 2003. 255–260.

Apafi György almakereki sírkápolnájáról. Református Szemle, 96. évf. (2003) 625–634.

„Besztercei Szent Miklós-plébániatemplom”, szócikk. In: MAMÜL 1. köt. Budapest, 2003. (online elérés: <http://www.mamul.hu>)

„Bethlenszentmiklósi Bethlen–Brukenthal-kastély”, szócikk. In: MAMÜL I, Budapest, 2003. (online elérés: <http://www.mamul.hu>)

2002

Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok. 1727–1737. Szerk. Kovács András – Kovács Zsolt. Bev. tan., jegyzetek: Kovács András. Kolozsvár, 2002.

A marosillyei kastély történetéről. Bethlen Gábor fejedelem címere. Református Szemle, 95. évf. (2002) 8–20.

A gyergyószárhegyi Lázár-kastély építéstörténetéről. In: Pál Judit – Rüs Z Fogarasi Enikő (szerk.): *Omăgiu profesorului. Magyar András emlékkönyv.* Cluj-Napoca, 2002. 29–40.

Despre tiparele sigilare ale principelui Gabriel Bethlen. In: Porumb, Marius – Chiriac, Aurel (eds.): *Artă românească. Artă Europeană. Centenar Virgil Vătășianu.* Oradea, 2002. 145–152.

Az erdélyi magyar művészettörténeti kutatásokról. 1990–2001. In: Tanczos Vilmos – Tótkés Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről.* Szerk. 1. köt. Kolozsvár, 2002. 327–340. (online elérés: <http://mek.oszk.hu/01700/01764>)

2001

Enikő Budai – [Kovács András]: *Transylvania Anno Domini MMI. Transylvania Anno Domini MMI: a photo album of Transylvanian ruins.* Kolozsvár–Cluj, 2001.

Kolozsmonostor. In: Takács Imre (szerk.): *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon – Benedictine Monasteries in Medieval Hungary.* Kiállítás a Pannonhalmi Bencés főapátságban 2001. március 21-től november 11-ig. Exhibition in the Benedictine Archabbey of Pannonhalma. Pannonhalma, 2001. 396–399.

Pecsétek vallomása. Bethlen Gábor fejedelem pecséteiről. Korunk, 3. folyam, 12. évf. (2001) 7. sz. 27–37. (online elérés: http://www.korunk.org/7_2001/7_01.htm)

Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században. In: Egyed Ákos et al. (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve.* Kolozsvár, 2001. 53–73. (online elérés: <http://www.mek.oszk.hu/02600/02659/index.phtml>)

2000

Fejezetek az egyetemes művészet történetéből. (Soksz.) Kolozsvár, BBTE, Történelem-Filozófia Kar, Távkutatás, 2000.

Liturgikus megújulás és műemlékvédelem – nem csak a katolikus egyházban. Korunk, 3. folyam, 11. évf. (2000) 5. sz. 111–115.

Szász Károly (1919–1965) és a nagybányai Sz. István templom. In: Metz József et al. (szerk.): A nagybányai Sz. István templom. Szász Károly emlékére. Nagybánya, 2000. (EMKE Füzetek 17–18.) 7–11.

I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In: Tamás Edit (szerk.): Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. 2. köt. Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 41.) 63–96.

1999

A bágyoni régi templomban találtatott ritkaságokról. In: Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc (szerk.): Emlékkönyv Imreh István születésének 80. évfordulójára. Kolozsvár, 1999. 269–278. (online elérés: <http://www.mek.oszk.hu/02600/02643/index.phtml>)

1998

Gyulafehérvár Város Jegyzőkönyvei. 1. köt. Kolozsvár, 1998. (Erdélyi Történeti Adatok III/2.) (online elérés: <http://www.mek.oszk.hu/02800/02844/index.phtml>)

A történelem segédtudományai. Vázlatok a Babeş–Bolyai TE Történelem-Filozófia Karának posztgraduális műemlékvédelmi szakmérnök-képző tanfolyamán 1998-ban tartott előadásokhoz (Soksz.) „*Szülőlt is szegény fejedelem az religio dolgában...*”. Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári szószerk- és orgonarendeléséről. In: Monok, István – Sárközy, Péter (eds.): La civiltà ungherese e il cristianesimo. Atti del IV° Congresso Internazionale di Studi Ungheresi. Roma–Napoli, 9–14 settembre 1996. Vol. 2. Budapest–Szeged, 1998. 689–697. (online elérés: <http://kovacs.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=64&p=5137>)

1997

Kolozsmonostor. Római katolikus Kálvária templom. Kolozsvár, 1997. (Erdélyi Műemlékek 27.)

Castelul din Someşeni (Cluj). Ars Transilvaniae, vol. 7. (1997) 91–102.

Kézdíszentlélek templomai. In: A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései. Nemzetközi Tudományos Ülésszak, Tusnád, 1997. Sf. Gheorghe, 1997. 100–105.

Francesco di Giorgio Martini és a kézdíszentléleki templomvár. Egy olasz reneszánsz építészeti traktátus erdélyi recepciójáról. In: Balázs Mihály et al. (szerk.): Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.) Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 299–305.

A gyulafehérvári székesegyházban folyó átalakításokról. Keresztény Szó, 8. évf. (1997) 1. sz. 16–19.

Erdélyi reneszánsz várkastélyok. Erdélyi Református Naptár az 1998. Évre. Kolozsvár, 1997. 171–186.

1996

Gyulafehérvár. Szent Mihály székesegyház. Kolozsvár, 1996. (Erdélyi Műemlékek 26.)

Fogaras. Várkastély. Kolozsvár, 1996. (Erdélyi Műemlékek 13.)

Biserica evanghelică din Monariu (Jud. Bistrița-Năsăud). Ars Transilvaniae, vol. 6. (1996) 33–41.

Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár, 1996. 276–294. (online elérés: <http://www.mek.oszk.hu/02700/02717/index.phtml>)

L'architetto dell'anno 1570 della fortezza di Oradea. In: Porumb, Marius (ed.): Omaggio a Dinu Adamesteanu. Cluj-Napoca, 1996. (Bibliotheca Ephemeris Napocensis) 253–258.

Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök középkori székhelye. In: Dr. Marton József (szerk.): Márton Áron Emlékkönyv. Születésének 100. Évfordulóján. Kolozsvár, 1996. 191–201.

1995

A kolozsvári Farkas utcai templom címerei. Entz Géza és Kovács András tanulmányaival. Szerk. Kovács András. Dani János és W. Kovács András közreműködésével. Budapest – Kolozsvár, 1995. 94 l.

Bonchida. Bánffy kastély. Sepsiszentgyörgy, 1995. (Erdélyi Műemlékek 10.)

(– Sipos Gábor – Tonk Sándor): *Értelmiség és Erdély magyar társadalma a fejedelemség korában*. In: Tolnai Márton (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület budapesti bemutatkozása* (1995. jan. 26). Budapest, 1995.

L'église unitarienne de Țirîu – Die Unitarierkirche in Țirîu. In: Machat, Christoph (Hrsg.): *Denkmäler in Rumänien. Vorschläge des Rumänischen Nationalkomitees von ICOMOS zur Ergränzung der Liste des Weltkulturerbes – Monuments en Roumanie. Propositions du Comité National Roumain de l'ICOMOS pour la Liste du Patrimoine Mondial. Cahiers du Comité National Allemand – Hefte des Deutschen Nationalkomitees, Folge 15.* (1995) 38–40.

Castelul din Bonțida. Etape de construcție în stilul Renașterii. *Ars Transsilvaniae*, vol. 5(1995) 123–146.

1994

A radnóti várkastély. Kolozsvár, 1994. (Erdélyi Tudományos Füzetek 215.)

Bistrița. Biserica evanghelică (trad. Pap Ferenc) Sf. Gheorghe–Cluj, 1994.

„Művészettörténet”, szócikk. In: Dávid Gyula (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. 3. köt. Bukarest, 1994. 695–696. (online elérés: <http://www.mek.oszk.hu/03600/03628/index.phtml>)

A kolozsvári Zodiákus terem. *Művelődés*, 46. évf. (1994) 10. sz. 39–42.

Reneszánsz címeres kandalló Abafáján. *Erdélyi Múzeum*, 56. évf. (1994) 83–84. (online elérés: <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00007/pdf/083-084.pdf>)

Colegiul academic de la Alba Iulia. *Ars Transsilvaniae*, vol. 4. (1994) 35–47.

Oláh Miklós címereslevelei. *Korunk*, 3. folyam, 5. évf. (1994) 4. sz. 103–108. (online elérés: <http://kovacs.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=64&p=5135>)

1993

Szilágysomlyó. A Báthory vár. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár, 1993. (Erdélyi Műemlékek 1.)

Beszterce. Evangélikus templom. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár, 1993. (Erdélyi Műemlékek 2.)

Kolozsvár. A Farkas utcai református templom. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár, 1993. (Erdélyi Műemlékek 3.)

Déva. Ferences kolostor. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár, 1993. (Erdélyi Műemlékek 4.)

Entz Géza (1913–1993). [Nekrológ] *Helikon*, 4. évf. (1993) 8. sz. 15.

Magna Curia din Deva. Contribuții la istoria construcțiilor. *Ars Transsilvaniae*, vol. 3. (1993) 153–168.

A százmátéi református templom 16. századi síremlékéről. *Művelődés*, 42. évf. (1993) 1. sz. 44.

1992

Contribution des épigraphistes humanistes a la topographie de Alba Iulia (Gyulafehérvár) au Moyen Age et au début de l'Ere moderne. In: Szamosközy István: *Analecta Lapidum*. 1593. *Inscriptiones Romanae*. 1598. Ed. par Monok, István, trad. par Németh, Jenő. Szeged, 1992. 25–36.

Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és koraiújkori helyrajzához. In: Szamosközy István: *Analecta Lapidum*. 1593. *Inscriptiones Romanae*. 1598. S. a. r. Balázs Mihály – Monok István. Bev. tanulmányok: Bărbulescu, Mihai – Kovács András. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33.) 25–36. (online elérés: <http://kovacs.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=64&p=5138>)

Observatorul astronomic Batthyaneum de la Alba Iulia: un program decorativ puțin cunoscut. *Ars Transsilvaniae*, vol. 2. (1992) 29–48.

A középkori Várad – László király városa. *Korunk*, 3. folyam, 3. évf. (1992) 4. sz. 113–115.

1991

Castelul din Blaj. *Ars Transsilvaniae*, vol. 1. (1991). 107–113.

Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez. *Ars Hungarica*, 19. évf. (1991) 157–165.

Kosmographische Darstellungen in der klausenburger Bauplastik der Renaissancezeit. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Folge 34. (1991) 49–52.

1990

A gyulafehérvári Collegium Academicum. *Korunk*, 3. folyam, 1. évf. (1990) 9. sz. 1208–1210.

Az aranyosgerendi református templom. Kolozsvár, 1990.

Őrizz meg bennünket békében, Úristen! *Helikon*, 1. évf. (1990. jan. 5.) 1. sz.)

1989

Subiecte cosmografice în plastica clujeană din ultimul sfert al secolului al XVI-lea. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, vol. 29. (1988–1989) 369–379.

1986

Date noi privind viața Zamfirei, fiica lui Moise-vodă. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, vol. 27. (1986) 349–374.

1984

Construcții patronate de Gabriel Bethlen. (Doktori értekezés tézisei. Sokszer.) Cluj-Napoca, 1984.

1983

Amvonul din Bărbant – Alba Iulia. In: Țoca, Mircea (ed.): *Studii de istorie a artei.* Cluj-Napoca, 1982. 162–175.

„Farkas az én nevem...” A Hét, 12. évf. (1983) 7. sz.

1980

Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben. In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Bukarest, 1980. 77–98., 277–280. (online elérés: <http://kovacs.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=64&p=5136>)

1979

(– Țoca, Mircea): *Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez.* In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Bukarest, 1979. 107–115., 228–229.

1978

Stílusok, művek, mesterek. Korunk, 37. évf. (1978) 4. sz. 376–379.

1977

(– Țoca, Mircea): *Contribuții la cunoașterea palatului în stil Renaștere de la Oradea: reliefurile în stuc din secolul al XVII-lea.* Biharea, vol. 4. (1977) 199–222.

1974

Az alvinci kastély építéstörténetéhez. Utunk, 19. évf. (1974) 1315. sz.

1973

(– Țoca Mircea): *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea.* Studia Universitatis Babeș–Bolyai. Serie Historia vol. 18. (1973) 22–30.

1971

Az alvinci kastély. Korunk, 30. évf. (1971) 1169–1071.

1970

Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténész szemmel. A Hét, 1. évf. (1970) 2. sz.

1969

Diplomele de înnobilitare și iconografia lui Nicolaus Olahus. Revista Muzeelor, vol. 6. (1969) 101–110.

KOVÁCS ANDRÁS

János Zsigmond fejedelem síremléke*

„Ultimus existens antiquis stemmatis heros”
Johannes Sommerus¹

A gyulafehérvári Szent Mihály Római Katolikus Főszékesegyház északi, Várdai Ferenc erdélyi püspök (1513–1524) által építtetett és Szent Anna tiszteletére szentelt mellékkápolnájában két azonos műhelyben készült, anyagában is azonos, szürkésfehér márványból faragott síremlék áll. Jagello Izabellának (1519–1559), I. János magyar király özvegyének és fiának, János Zsigmondnak (1540–1571) – II. János néven választott magyar királynak és az első erdélyi fejedelemnek – a tumbái ezek (1. kép). Jelenlegi helyükre csupán az 1967–1973 közötti restaurálás során kerültek.² Talán már a székesegyház 1715. év végén történt visszafoglalását követő átalakítások idején is, de 1743-ban³ már biztosan a székesegyház északi mellékhajójának utolsó, nyugati boltszakaszában állt a két felirat nélküli, üres szarkofág.⁴ A mellékhajó

* A tanulmány bővített és jegyzetelt változata a szerző *János Zsigmond fejedelem gyulafehérvári síremléke*. In: Kollega Tarsoly István – Kovács Eleonóra (szerk.): *A protestáns kisegyházak Magyarországon*. (A reformáció kincsei 3. köt.) Budapest, 2017. 26–28. című írásának.

¹ Sommerus, Johannes: *Epitaphium Joannis Secundi Electi Hungariae Regis*. Epitáfiumvers részlete. Idézi: Bod, Petrus: *Hungarus tymbaules, seu grata ac benedicti Hungarorum quorundam principum heroum magnatum toga et sago domi militiaeque insignium, virorum eruditione ac prudentia clarorum, feminarum honestatis fama, ac pietatis studio illustrium ex epitaphiis renovata memoria quam ex cineribus excitavit*. [Nagyenyed], 1764. 56–57.

² Bágyuj Lajos: *A gyulafehérvári székesegyház helyreállítása*. Korunk, 37. évf. (1978). 12. sz. 1039.; újraközlése: *A gyulafehérvári székesegyház helyreállítása*. In: uő: *Műemlék-helyreállítás Erdélyben. 1955–1973*. S. a. r., utószó: Sas Péter. Kolozsvár, 2012. 85–91.; Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Budapest, 1985. 301.

³ „In aditu templi ad sinistrum latus, visuntur in simili tumulo cineres Reginae Isabellae Polonae: ponē hanc, Stephani Zapollya ejus filii; qui ad memoriam Patris, Hungariae Regni, sed multum degener, Joannes II. dici voluit; arianismo enim Pseudo Aulici ac Medici sui Blandrata contaminatus, miserē interiit. Eodem tractu legitur nigro incisa marmori sequens inscriptio quam insignis Poeta moriens sibi accinuit, cum ignoto titulo: Megerechen Ar. Co. De se ad lectorem...” Fasching, Franciscus: *Nova Dacia*. Claudiopoli, 1743. 55–56.; idézi: Mikó Árpád: *Két világ határán (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericséi János síremléke)*. *Ars Hungarica*, 11. évf. (1983). 1. sz. 55–56.

⁴ Faschingnak az „in aditu templi” kifejezése tartalmában tökéletesen egyezik a székesegyház rendelkezésemre álló leltáraiban feltűnő szöveg változataival: „In fine [sc. Occidentali – KA] navis mausolea quaedam signanter vero Isabellae reginae Joannis Zápolya conjugis, ex altera parte [sc. Meridionali – KA] vero, prope Archivum Capitulare [sc. prope turrim – KA] Corvini Hungyadorum, complura item marmoris nigri frusta ex quibus aliqua inscriptiones quosdam excisas continent.” *Inventarium totius supellectilis Cathedralis ecclesiae Carolinae Albensis in Magno Transilvaniae Principatu anno 1784 mense Februario confectum*. Gyulafehérvári Érseki Levéltár (a továbbiakban: GYÉL) 7119g. Változatai az 1772. évi (GYÉL 7119), 1775. évi (GYÉL 7119c), 1777. évi

1900-as évek elején készült fényképén a két síremléket még farács is védte,⁵ amit azután a Möller István-féle restaurálás során felszámoltak.

Ez sem volt azonban az eredeti helyük. Az ulmi Martin Zeiller (1589–1661) szerint ugyanis 1632-ben Izabella és fia síremléke a székesegyház szentélyében állt.⁶ Martin Zeiller azonban valószínűleg egy korábbi szemtanú, az ugyancsak ulmi Veit Marchthaler (1564–1641) leírásából merített, aki az 1589-et követő években, valamikor 1592 és 1595 között járhatott Gyulaféhegyváron, és leírásából kiderül, hogy a szentélyben találta János király özvegyének, Izabellának és fiának fekete bársonnyal letakart síremlékét.⁷

1. kép

János Zsigmond és Izabella síremléke. Gyulaféhegyvár, Római Katolikus Főszékesegyház
(Mihály Ferenc felvétele)

(másolata 1810-ből: GYÉL 7119.), 1850. évi (GYÉL 7119 n) leltárakban; Entz Géza: *A gyulaféhegyvári székesegyház*. Budapest, 1958. Történeti Források (a továbbiakban: TF) 217. sz.

⁵ Entz: *A gyulaféhegyvári székesegyház*, 171. kép.

⁶ „Im Chor ligen Isabella, des Waywoden Johannis, so König in Ungarn sein wollen / Gemehlin / unnd ihr Sohn Johannes II wider welche Keyser Ferdinand der I. zu friegen gehabt.” Zeiller, Martinus: *Itinerarium Germaniae Novae Antiquae. Teutsches Reysbuch durch ...* [Deutschland, Das XXIX. Kapitel]. Strassburg, 1632. 587.

⁷ „...im Chor ist König Johan: hinderlassene gemahlin Isabella und Sohn Johannis II. regis Hung: Principis Transilvaniae [143v] Monumentum, so mit schwarzen Samett bedekt...” A kézirat kiadását előkészítő Németh S. Katalin szíves közlése.

Erdélyi s a székesegyházban is jártas szerzőink, Szamosközy István (1570–1612)⁸ és az ő információit is átvevő Bethlen Farkas (1639–1679), aki még szintén az eredeti helyén láthatta a síremlékeket, nemcsak megerősítik az ulmi szerző tanúságát,⁹ hanem tőlük tudjuk azt is, hogy Izabella síremléke mellé, a főoltárral [főoltárhellyel? – KA] szemben, a szentély hossz tengelyétől kissé balra [északra – KA] került fiának a sírja.¹⁰ Az utóbb említett szerző örökítette meg – kétségtelen bizonyóságként a sír időközben bekövetkezett feltörésének és kirablásának is – annak az ötvösművű, aranyozott réztáblának a latin szövegét, melynek a halott János Zsigmond mellé helyezve kellett tanúsítania identitását az égiek előtt:¹¹

Serenissimus Princeps Dominus Joannes Secundus, Serenissimi olim Joannis Regis Hungariae, Dalmatiæ, Croatiae etc. filius, ex Isabella Regina Sigismundi Regis et Bonæ Reginae Polonorum filia prognatus, Dei gratia electus Rex Hungariæ, Dalmatiæ, Croatiae, etc. dono lingvarum, puritate vitæ, praesenti animo, bellica prosperitate, et Martis stratagematibus, ac cunctis heroicis virtutibus ornatus divinitus, Patriæ et veræ pietatis amans, Anno ætatis suæ XXXI. die XIII. Martii, hora tertia ante auroram, summo cum sui desiderio suorumque luctu, colicis doloribus

Fenséges Második János Fejedelem Úr, a néhai fenséges Jánosnak, Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királyának Izabella királynőtől, a lengyelek Zsigmond királyának és Bona királynéjának leányától született, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. választott királya, isteni sugallatból a nyelvek adományával, az élet tisztaságával, lélekjelenléttel, hadi szerencsével és Mars fortélyaisal, és minden hősi erénnyel ékesített fia, a haza és az igazi kegyesség kedvelője, korának XXXI. esztendejében, március XIV. napján, a hajnal előtti harmadik órában, övéinek

⁸ „Sepultus est Albae, in aede urbis maiore, proxime matrem ad dextram, nouo posito monumento.”; „Ubi [sc. Albae Iuliae – KA], in Basilica urbis maiore, ad tumbam perventum est, quae e regione arae maioris ad sinistram sita est, ...” Szamosközy István történeti maradványai. 1. köt. Kiadta: Szilágyi Sándor. Budapest, 1876. (Monumenta Hungariae Historica Scriptores 28.) 108., 119.; Megyericsei János ugyanott található sírlapjáról: „In templo Albensi maiore, pavimento insertus lapis qua itur ad maius altare...” Vö. Barabás Miklós: Megyericsei János kolozsi főesperes. Erdélyi Múzeum, 24. évf. (1907) 115–121. Idézi: Balogh Jolán: Erdélyi renaissance. 1. köt. Kolozsvár, 1943. 249–250.

⁹ „...; ubi in Basilica urbis majore ad tumbam perventum esset, quae e regione arae maioris ad sinistram sita est, peracto panegyrico, corpus in novo monumento matri proximo est reconditum; ...” Bethlen, Wolfgangus, de: Historia de rebus Transilvanicis. Vol. 2. Cibinii, 1782. 227–229.; Bethlen Farkas: Erdély története. 2. köt. Ford.: Bodor András. Jegyz.: Kruppa Tamás. Budapest–Kolozsvár, 2001. 341–342.

¹⁰ Ezek tükrében nyilvánvaló, hogy eredetileg Megyericsei János sírköve is a főoltárhoz vezető tengelyben volt a szentélynégyzet padozatába süllyesztve, s hogy Fasching vele kapcsolatos 1743-as állítása valószínűleg korábbi, illetve egykorú információk összeolvasztásából származik. Megszívlelendő tehát Mikó Árpád Két világ határán (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke) című munkájában megfogalmazott gyanakvása Faschingnak a sírlap „fekete márvány” anyagára utaló kitételével kapcsolatban, mert azt valószínűleg a templomhajó végében hányódó fejedelmi síremlékek töredékeire vonatkozó valamilyen leírás is inspirálhatta. Így kétséges – bár az általa közölt hiteles felirat miatt teljesen ki nem zárható – a tudós jezsuitának a Megyericsei-sírlap 18. századi áthelyezésére utaló információja is.

¹¹ Bethlen: Historia, 210–211.; Bethlen: Erdély története, 332.; Jakab Elek: Kolozsvár története. 2. köt. Budapest, 1888. 194. A temetésre vonatkozóan vö.: Kemény József – Nagyajtai Kovács István: Erdélyország Történeti Tára. 1. köt. Kolozsvár, 1837. 106. 5. sz.; Jakó Klára: Adalék fejedelmek temetkezésének a kérdéséhez. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1996. 238.

morbis epilepticis diu conflictatus, acerba morte raptus est, in quo semen Regium gentis Hungaricae heu plane extinctum est, vereque cecidit corona capitis nostri, ac Imperium ad exterarum gentes delatum, Anno a Christo nato M. D. LXXI.

legnagyobb veszteségére és gyászára, miután sokáig küszködött kólika-fájdalmakban és epileptikus betegségekben, elraboltatott és kíméletlen halál által, akivel a magyar nemzetség királyi magva, jaj, teljesen megszakadt, és fejünk koronája valóban lehullott, a hatalom pedig külső nemzetekhez sodródott, Krisztus születésétől az MDLXXI. évben.

Az idézetek előtt, 1565. április 6. után, hat évvel Izabella halálát követően, de még fia életében a fejedelem olasz testőrparancsnoka arról számolt be, hogy a királyné szerény korporsója a székesegyház egyik távoli és sötét zugában található, nyilván síremléke elkészültére várva.¹²

A nagybeteg uralkodó maga – 1567-ben kelt és később már nem változtatott végrendeletében az előbbi adatunknak némileg ellentmondva, esetleg a síremlék történetének egy újabb fejleményét is tükrözve – úgy fogalmazott, hogy „... testét királyi méltóságának kijáró és a fejedelmeket, kiknek véréből származónak és világra hozottak magát ismeri, hasonlóképpen vérszerinti rokonait, rokonságát, atyjafiai és barátait megillető tisztelettel tisztességesen eltemetni és elhelyezni parancsolja Gyulafehérvárott, felejtethetetlen szentséges néhány fenséges anyjának a sírja közelében.”¹³ Vélelmezhető tehát, hogy anyjának sírja akkor már a szentélyben lehetett.

A síremlékek elmozdításának pontos idejét nem ismerjük. Valószínű, hogy a szentélynégyzetből a székesegyház 1715. évi visszafoglalása után, már Mártonffy György püspök (1713–1721) idejében, akár 1719-ben, az új berendezés felállítása, akár a szentély alatt létrehozott kriptá építése¹⁴ kapcsán is kikerülhettek. Kétségtelen ugyanis egyrészt, hogy a szentély alatti kriptá és a négyezetből a kriptába vezető eredeti, ma már nem létező lejárati létré-
hozásának idején a síremlékek akadályozták volna a munkálatokat, másrészt pedig – elég Fasching fentebb idézett véleményére hivatkoznunk – a 18. században az „arianizmussal megfertőzött” János Zsigmond síremléke aligha maradhatott meg a liturgikus szempontból

¹² Gromo, Giovanni Andrea: *Compendio del tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno*. Apulum, vol. 2. (1943–1945) 174–175. Vö.: Mikó Árpád: *Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben (1576–1586)*. Művészettörténeti Értesítő, 37. évf. (1988) 121.; Kovács András: *A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715)*. In: Diósi Dávid – Marton József (szerk.): *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Budapest–Kolozsvár, 2018. 32.; uő: *A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715)*. In: Kiss Erika – Zászkaliczky Márton – Zászkaliczky Zsuzsánna (szerk.): *Ige-Idők. A reformáció 500 éve*. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26–november 5. 1. köt. Tanulmányok. Budapest, 2019. 341.

¹³ „...corpus vero iussit pro regia dignitate et principum, quorum sanguine oriundum aeditumque se cognoscit, item consanguineorum, affinium, cognatorum amicorumque suorum digno respectu honorifice sepeliri et locari Albae Iuliae prope sepulchrum sacrae olim Mgtis regiae matris suae desideratissimae.” Heckenast Gusztáv: *János Zsigmond végrendelete (1567)*. In: Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint (szerk.): *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.) 157.

¹⁴ Entz: *A gyulafehérvári székesegyház*, TF 86.; „...Szent Mihály főangyal tiszteletére emelt székesegyház főoltára alatt levő új sírboltban...” – Vö. Karczfalvi báró Mártonfi György erdélyi püspök végrendelete. Kelt: Károlyfehérvárott, 1721. szept. 5. Közli: Temesvári János: *Hét erdélyi püspök végrendelete*. Cluj–Kolozsvár, 1931. (Erdélyi Tudományos Füzetek 34.) 36.

ismét felértékelődött főoltár előtti térben. A szentélynégyzetben ma a két egymással átellenben álló, hatüléses barokk kanonoki stallum található; a források szerint ezek Batthyány Ignác püspöksége (1780–1798) alatt nyerték el végső formájukat, valamilyen előzményük azonban már 1744-ben elkészült.¹⁵ A belső átalakítások miatt egyébként nem maradhattak meg eredeti helyükön, a kereszthajónak a szentéllyel szomszédos négyzetében a középkori székesegyház jótévőinek számító Hunyadiak síremlékei sem. A négyzet átrendezését a diadalív-pillérek mellékoltárainak a felállítása is szükségessé tette. Az ottani síremlékek is akkor kerülhettek mai helyükre, a déli mellékhajó nyugati végébe, a toronyaljba költöztetett káptalani levéltár bejárata elé.

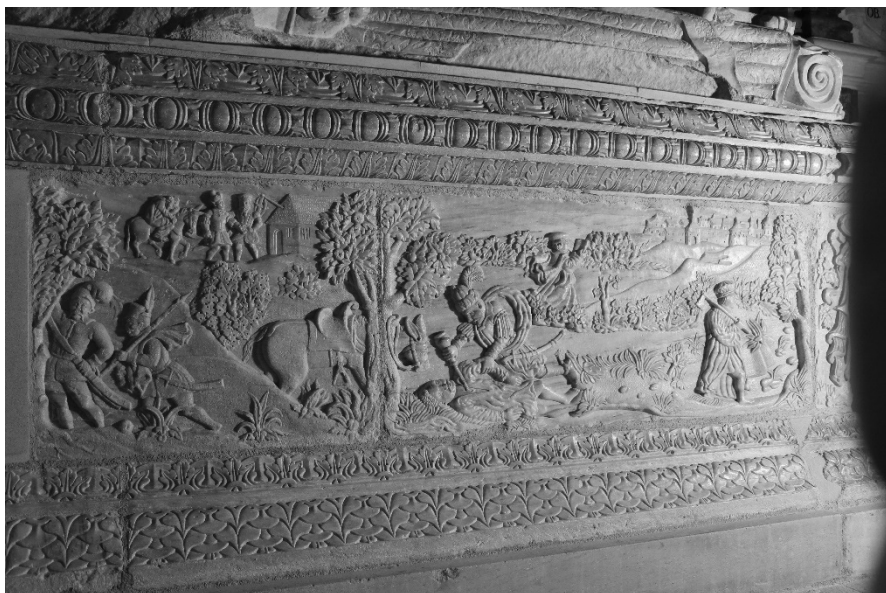
2. kép

Izabella síremléke (Mihály Ferenc felvétele)

A két síremlék formája igazolja az elhelyezésükre vonatkozó, 16–17. században keletkezett írott források tanúságát. Izabella királyné ferde fedlapú síremléke a szentélynégyzet északi oldalfalának támaszkodott, fedlapja ugyanis, ahogy azt keskeny oldalainak formája is bizonyítja, rézsűsen, északról a néző felé lejtve mutatta a ravatalképek ünnepélyes kompozícióit idéző beállításban, díszruhába öltöztetett, diadémmal koronázott, jobbában jogart, baljában kendőcskét tartó fekvő alakját, a lábánál található szimmetrikusan ívelt, volutákkal díszített, négyelt (1. Sforza, 2. Szapolyai, 3. hármas halmon kettős kereszt, 4. a dalmát leopárdok) pajzsos zárt, gyöngyökkel ékesített koronájú címerrel, mellette, a címertani baloldalon pedig kisebb, különálló tárcsapajzsban a Jagelló-címerrel (2. kép). Minthogy a szemlélő csak a két rövid oldallapot és a déli, hosszú oldalt láthatta, a tumba készítője ezeket díszítette. A két rövid oldalon, egy-egy domborműben ábrázolt, kiterjesztett szárnyú puttó félalakja látszik alátámasztani a fedlapot és tartani a kidomborodó manierista kártusba foglalt, üres, eredetileg talán festett sírfelirat számára fenntartott tükröt. A déli oldallapra a szobrász kétségtelenül német, de mindeddig azonosítatlan előkép (metszet?) nyomán az *irgalmas*

¹⁵ Entz: *A gyulafehérvári székesegyház*, TF 175., 183–186.; Mihály Ferenc: *A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház faberendezésének restaurálása*. In: Knecht Tamás (szerk.): *Élő múltunk. A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház és érseki palota*. Kolozsvár, 2012. 126–137., különösen 129–130., 132.; Terdik Szilveszter: *A gyulafehérvári székesegyház barokk berendezése*. In: Knecht (szerk.): *Élő múltunk*, 121–123.; Terdik Szilveszter: *Újraolvasott források – adatok a gyulafehérvári székesegyház keleti része 18. századi berendezésének történetéhez*. In: Papp Szilárd (szerk.): *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*. Budapest, 2012. 211–220.

szamaritánus történetét (Lk 10, 25–37) faragta ki (3. kép). A dombormű előképe stílusában, főalakjainak elhelyezésében és olyan részleteiben, mint az olvasásba mélyedt pap, a fejszájével a vállán siető lévita, a szablyáját éppen a hüvelyébe csúsztató rabló alakja, valamint a vendégfogadó-céger kocsikereke leginkább a nürnbergi Georg Pencz (1500–1550) 1543-as,¹⁶ további részleteiben és kompozíciójában pedig a nála jóval fiatalabb, ugyancsak Nürnbergben tevékenykedő Jost Amman (1539–1591) 1564-ben készült metszetéhez¹⁷ közelítő kompozíció lehetett. Eltérések főleg az alakok elrendezésében, a szereplők „keletiesebb” öltözködésében a részleteiben, a kép középtengelyét meghatározó fa koronájában domborodó almákban mutatkoznak.

3. kép

Az irgalmas szamaritánus története. Izabella királyné síremléke (Mihály Ferenc felvétele)

Izabella királyné elhunyt fiának vízszintes fedlapú síremléke eredetileg mellette, a szentély hosszanti középtengelyének vonalától balra, szintén északra állhatott. Az ifjú fejedelem síremlékének lépcsőzetesen alakított, sekély, pikkelyszerű levelekkel díszített, profilozott talapzaton álló kőládáját gazdagon tagolt, akantuszos kima és szíma közé fogott, tojássoros pálcával szegett kőlap fedi, tetején az elhunyt gravírozott díszítésű rákpáncélba öltöztetett, fején, mellén, balkezén és lábfejein erősen sérült fekvő alakjával (4. kép). Térdvasait egy-egy sörényes oroszlánmaszk díszíti. Az elhunyt fejedelem karjaira zsinórok hurkolódnak. Ezek a jobb válla alatt előbukkanó ruhadarabhoz, egy, a mindennapok szokásaitól eltérő módon

¹⁶ Bartsch, Adam: *Le peintre-graveur*. Bd. VIII. Wien, 1808. 339. 68. sz.

¹⁷ *Neuwe biblische Figuren des Alten und Newen Testaments ... geordnet ... durch ... Johann Bock-sperger von Saltzburg ... und ... Jos Amman von Zürich*. Frankfurt am Mayn, MDLXIII. N II. On-line elérés: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105511026/f117.item> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 17.)

„ráadott” köpenyhez tartoznak.¹⁸ A tumba hosszanti oldallapjain a talapzat fölé furcsán kiugró, ékként találkozó, volutákra támasztott veretdíszes, egymástól részleteikben is eltérő manierista hermak (egyikük elpusztult, tömegét a modern restaurálás jóvoltából csupán méreteit idéző kőhasáb érzékelteti) határolják a kétségtelenül fametszetes kompozíciókról felnagyított s a minta apró, kőfaragványban nehezen érvényesülő részleteihez is szemmel láthatóan hűségesen ragaszkodó, domborműben ábrázolt jeleneteket. A tumba rövid oldalait egy-egy négyszögletes, belül asztragalba, kívül manierista veretdíszbe foglalt, leveles, bogyós ágacsákból komponált téglalap alakú kártus díszíti, a keleti, láboldali közepén gyémántkváder domborodik (5. kép), csupán a nyugati oldal kártusát tartották fenn annak idején a tervezett felirat számára.¹⁹

4. kép

János Zsigmond síremléke (Mihály Ferenc felvétele)

A síremlék hosszoldalain ábrázolt két ostromjelenetnek az Alpoktól északra keletkezett, feltehetően azonos kéztől származó fametszet-előképét mindaddig nem sikerült azonosítani. Egy dilettáns feltevés szerint²⁰ a hadadi csatát ábrázolná az egykori északi (jelenleg: keleti) oldal domborműve. A feltevés gyermeketeg történeti műveltségű kiöltője – jobb elképzelés híján – János Zsigmond uralkodásának egy a választott király távollétében megívott s az erdélyi csapatok súlyos vereségével végződött összecsapását, a hadadi csatát (1562. március 4.) választotta s nevezte ki önkényesen a síremléket díszítő egyik dombormű témájává. Hasonló módon járt el egy másik azonosítási javaslat szerzője is.²¹ Ő a két domborműben Kővár ostromának mindjárt két mozzanatát vélte azonosítani. Kővárat 1567-ben János Zsigmond jelenlétében foglalták el a Bebek György vezette erdélyi csapatok. Az azonosítás ebben az eset-

¹⁸ Az elhunyt fejedelem holttestén a koporsóban vörös karmazsin ruha és fekete palást volt. Vö. Kemeny – Nagyajtai Kovács: *Erdélyország Történeti Tára*, 106.

¹⁹ A síremlékről Cserna Károly által készített, 1897 előtti rajzon a fedlap fordítva áll. Vö. <https://dka.oszk.hu/006300/006397> (letöltés: 2020. jún. 29.). Lehetséges, hogy a hiba a rajzolóé, mert a fedlap 1963-ban, a síremlék utolsó költöztetése előtt is a mostani helyzetében volt. Vö. Sebestyén Gh. și V.: *Arhitectura renașterii în Transilvania*. București, 1963. 73. 41. kép.

²⁰ Vö. a 3. jegyzettel.

²¹ <https://www.cetati.medievistica.ro/pagini/Castelani/texte/reprezentari%20cetati/reprezentari%20fortificatii.htm> s. v. *Alba Iulia*. (utolsó letöltés: 2020. szeptember 17.)

ben is az elhunyt személlyel kapcsolatos történés önkényes kiválasztásán alapszik. Nyilvánvaló, hogy nem elég a két eltérő domborműhöz János Zsigmond uralkodása alatt lezajlott csatát vagy ostromot társítani, a társítást a dombormű részleteivel alá is kell támasztani; bizonyítani például, hogy azonosítatlan előképeik valóban Erdélyhez, s ott éppen a kiválasztott helyhez kötődnek.

5. kép

János Zsigmond síremléke, keleti (jelenleg déli) oldal (Mihály Ferenc felvétele)

Mindkét kompozíció (6. és 7. kép) egy-egy vár ostromát ábrázolja, földdel töltött vesszőfonatos kasok közé állított kerek, lafettás ostromágyúkkal – az ágyúk torkán kiömlő füstfelhővel, sőt az éppen kilőtt és a cél felé repülő golyóbisokkal –, kanócot emelő tüzerekkel, páncélos, hegyes csúcsú, ellenzős,²² a 16. század második felére jellemző nyitott sisakot viselő, kopjákkal felfegyverzett lovasok és lándzsás, alabárdos, helyenként lőfegyvert is használó, plundranadrágos gyalogosok összecsapó alakulataival. Középen, akárcsak a kép előterében képzésében keveredett gyalogosok mellett, megcsonkított holttestek és levágott emberi testrészek hevernek. Különleges részlettel csupán az egykori déli (jelenleg nyugati) oldal domborművén találkozunk: jobb szélén félreismerhetetlen lengyel szárnyas huszárok, illetve nyitott sisakot és huszárokra jellemző pajzsot viselő, csizmás, sarkantyús lovagok sorakoznak az ostromlók András-keresztes, illetve három vízszintes sávból álló zászlaja mögött (8. kép). A vár ormán itt az ostromlottak latin (?) kereszttel osztott fecskefarok alakú (a másik domborművön ezzel szemben vízszintesen sávozott, háttérben pedig ugyanolyan, illetve szembefordított, egymástól eltérő, parabolyszerű görbékkel díszített) zászlóját lobogtatja a szél. Az ostromjelenet a Báthory István lengyel király (1576–1586) uralkodása alatt önálló fegyvernemként hadrendbe szervezett, de kétségtávon kívül korábban is létezett – így elméletileg korábbi ábrázolásokon is előfordul – nehézlovasság szereplése révén mindenképpen lengyel vonatkozású, ha metszetalóképét nem is sikerült mindeddig feltalálnunk. Az egykori északi oldalon található dombormű stílusában, különösen ábrázolásainak részleteiben közel áll egy névtelen metszethez, amely a hétéves vagy első északi (ún. háromkorona-) háború (1563–1570) egyik mozzanatát, a svéd Älvsborg várának II. Frigyes dán király (1559–1588) általi ostromát ábrázolja.²³ Minthogy ennek az első balti háborúnak a dán király szövetségeseiként

²² Kalmár János: *Régi magyar fegyverek*. Budapest, 1971. 47., 53–54., 87., 91., 95. kép.

²³ https://wikivisually.com/wiki/1563_in_Sweden (utolsó letöltés: 2020. március 29.)

részese volt János Zsigmond nagybátyja, Zsigmond Ágost lengyel király (1548–1572) is, nem kizárt, hogy az elhunytáig királyi rokona egyedüli utódának és örökösének számító János Zsigmond síremlékének a domborműveit is ilyen, lengyel vonatkozású forrásból származó metszetelőképek inspirálták.

6. kép

János Zsigmond síremléke, déli (jelenleg nyugati) oldal (Mihály Ferenc felvétele)

7. kép

János Zsigmond síremléke, északi (jelenleg keleti) oldal (Mihály Ferenc felvétele)

Az elhunyt uralkodó feje két egymásra helyezett bojtos, érzékletesen faragott rombusz-, illetve leveles-mintás szövésű anyaggal borított vánkoston nyugszik, lábánál rákos mellvért és zárt, ugyancsak gravírozott díszítésű, aprólékosan kidolgozott, tarajos és tarkókorongos sisak látható. Feje mellé balra zárt, gyöngyökkel és ékkövekkel díszített, az Izabellához hasonló uralkodói koronát, jobbra pedig nóduszból kinövő, egyenlőszárú mankós kereszttel ékesített országalmát faragtak. Jobbja a vállának támasztott uralkodói jogart, balja hosszú, egyenes kardjának hüvelyét fogta. A kardmarkolat méretére a keresztvas fölött, illetve a vállvértén fennmaradt csontokból következtethetünk. Az uralkodói jelvények közül csupán az

erősen rongált jogar fejének a keresztmetszete utal valamennyire a lengyel királyok egykori jelvényére, s tűnik hasonlónak az Izabella síremlékén ábrázolt jelvényhez is. Az elhunyt jobb lába mellett puttó tartja a négyelt, erőteljes volutákban kicsúcsosodó, manierista pajzsot, melynek első és harmadik negyedében a koronás Jagelló-sas, illetve a Magyar Királyság vágásos címere domborodik, míg a másodikban és a negyedikben a Nap és Hold felé ágaskodó, hármashalomból kinövő farkas, illetve az ágaskodó egyszarvú utal a Szapolyai-ház címerére. Férfi halottakat megillető vicsorgó oroszlán ágaskodik az elhunyt bal lába és kardja mellett, mögötte – funkciótlanul – a címertartó puttó párja is feltűnik.

8. kép

Lengyel szárnyas huszárok. János Zsigmond síremléke (Mihály Ferenc felvétele)

A két szarkofág elhelyezése véglegesítette az erdélyi fejedelmek udvari templomává vált székesegyház kiemelkedő jelentőségű síremlékeinek a helyét: a kereszthajónak a szentéllyel szomszédos négyzetében álltak ugyanis a Hunyadiak síremlékei, mellettük pedig Martinuzzi (Fráter) Györgynek a Giovanni Battista Castaldo által állíttatott sírlapja. A későbbiekben ide került Bocskai Erzsébetnek, Báthory Kristóf erdélyi vajda (1576–1581) feleségének síremléke is. Ide temethették kettejük korán, 1576-ban elhunyt fiát, Miklóst is. Sírlapjának címeres, a sírvers egy részét is tartalmazó töredékét a legutóbbi restaurálások során az előcsarnok padozatában fedezték fel.²⁴ Fráter Györgynek a főhajó közepén („in mezzo la nave

²⁴ Szeredai, Antonii, de Szent-Háromság: *Collectio continens tabulas vetustorum ac recentiorum monumentorum ... Albae Carolinae*, 1791. 49.; Balogh: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*, 302.; Emödi Tamás: *Varkoch Tamás és Báthory Miklós síremléke* című előadása, amely a Teleki László Alapítvány által szervezett, *A gyulafehérvári székesegyház és érseki palota kutatásának és helyreállításának*

maggiore della chiesa”),²⁵ más forrás szerint a diadalív északi félpillérének közelében („*ad columnam chori ex parte Evangelii*”)²⁶ emelt síremlékétől mintegy két ölnyre – így egy harmadik kútfő²⁷ –, de valószínűleg inkább a kereszthajó déli apszisába, egyazon sírba temették 1599-ben Báthory András fejedelemet (1599) és 1594-ben Szamosújvárott kivégzett bátyját, Boldizsárt. A századfordulós pusztítások után ehhez az öröklött elrendezéshez igazodtak azután Bocskai István, az iktári Bethlen fejedelmi család tagjai, valamint a Rákócziak síremlékeinek elrendezésében is.²⁸

Ha a felsorolt személyek felekezeti hovatartozását nézzük, igencsak tarka képet kapunk: a Hunyadi család 15. században elhunyt tagjai, Izabella királyné (megh. 1559) és Fráter György (megh. 1551), valamint a két Báthory-testvér katolikusok, Bocskai Erzsébet (megh. 1581), akárcsak bátyja, István fejedelem (megh. 1606) református volt, kálvinisták voltak továbbá az iktári Bethlen család tagjai, Gábor fejedelem (megh. 1629) és neje, Károlyi Zsuzsanna (megh. 1622), az öccse, István (megh. 1648), továbbá az unokaöccse, ifj. Bethlen István (megh. 1632), akárcsak a Rákóczi család Gyulafehérvárott eltemetett tagjai, id. György fejedelem (megh. 1648) és két kisebbik fia, Ferenc (megh. 1632), valamint Zsigmond (megh. 1652). Közülük egyedül János Zsigmond volt az unitárius vallás híve. Ez a székesegyház korabeli történetének kronológiáját híven körvonalazó „ökuménikus” tarkaság szorosan összefügg a János Zsigmond uralkodása alatt és után bekövetkezett, a reformációval kapcsolatos fejleményekkel.

A reformáció terjedése az erdélyi egyházmegyét a 16. század második negyedében érte el. Kanonokjainak egy része a protestantizmus újításait választotta. Ez a folyamat azután erősödött fel, hogy 1556-ban az országgyűlés szekularizálta s az Erdélybe visszatért Izabella és János Zsigmond eltartására kincstári birtokká tette az erdélyi püspökség és a káptalan javait. Az özvegy királyné és tizenhatodik életévét taposó fia abban az időben katolikusnak vallotta magát. 1557 júniusában a tordai országgyűlésen megegyezésre biztatták mindkét táborhoz tartozó s őket patrónusukként tisztelő alattvalóikat. Az uralkodói álláspont alig módosult Izabella halála után, szinte a tridenti zsinat végéig (1563. december 4.), mindaddig, amíg remélni lehetett valamilyen kompromisszumos álláspont elfogadását a katolikus egyház és az evangélikus nézeteket valló, különböző protestáns irányzatok között. A fiatal, az evangélikus vallás hívévé lett uralkodó csak 1564 áprilisában szüntette meg a miséket a gyulafehérvári székesegyházban, a következő év folyamán pedig kimondták a „szebeninek” nevezett (szász) evangélikus és a „kolozsvárinak” nevezett (magyar) református egyház szétválását; az utóbbi püspöke pedig Dávid Ferenc – 1564-től az ifjú király udvari prédikátora – lett.²⁹

A felekezeti intézményesülés azonban váratott magára, s a következő években az uralkodó még mindig hitviták útján remélte elősegíteni a megegyezést időközben már egymás

sának újabb eredményei című, 2002. június 4-i konferencián hangzott el; Teleki Gábor: *A székesegyház és érseki palota helyreállítási munkálatai az 1960-as évektől 1999-ig*. In: Knecht (szerk.): *Élő múltunk*, 47.

²⁵ Centorio, Ascanio, degli Hortensi: *Commentarii della guerra di Transilvania*. Vinegia, 1566. 148.

²⁶ Az 1826. évi leltárban. Idézi: Entz: *A gyulafehérvári székesegyház*, 214.; Balogh: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*, 306.; Kovács: *A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai*, 34.

²⁷ Balogh: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*, 306.

²⁸ Szabó Péter: *Térszimbolika a gyulafehérvári főtemplomban. Rekonstrukciós kísérlet a fejedelmi sírok eredeti helyének meghatározásához*. Ars Hungarica, 34. évf. (2006) 1. sz. 19–28.; Kovács: *A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai*, id. mű.

²⁹ Az egész folyamat érzékletes összefoglalása: Balázs Mihály: *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*. Credo. Evangélikus Műhely. A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata, 14. évf. (2008) 1–2. sz. 67–93., különösen 73. skk., 80.

ellen fordult evangélikus, illetve szakramentárius tanokat valló alattvalói között. 1568–1569-re változott a helyzet, akkor János Zsigmond már biztosan az antitrinitárius tételek híve volt.³⁰

Közvetlen források hiányában nehéz eldönteni, hogy e sorozatos változások miként befolyásolták az udvari templomként működő székesegyház sorsát. Az ifjú fejedelem halálakor a székesegyház patrónusa is, lelkészei is az új áramlat hívei lehettek, ők celebrálták ünnepélyes temetését is, melyen a gyászbeszédeket Dávid Ferenc és Johann Sommer mondta. A temetéssel kapcsolatos kiadások fedezetéről a fejedelem 1567-es végrendeletének (modern számozás szerinti) 42. szakaszában szűkszavúan intézkedett, költségeinek kiegyenlítését a testamentáriusokra hárította.³¹ Szamosközynek az „újonnan állított síremlékre” (*novo posito monumento*) vonatkozó későbbi utalása azonban anakronikus. Ugyancsak anakronikus, részben talán éppen Szamosközy információján alapszik az 1598-ban Gyulafehérvárott is megfordult Istvánffy Miklós hasonló tartalmú kijelentése is.³² A valósághoz legközelebb a temetés résztvevőjeként szemtanúnak tekinthető Forgách Ferencnek az előbbi jegyzetben idézett véleménye állhat. Szerinte János Zsigmond koporsóját anyja addigra már elkészült sírjába/sírboltjába (?) földelték/helyezték (?) el. Nehezen hihető ugyanis, hogy az általunk vizsgált síremlék a temetés idejére már elkészült volna, ahogyan az is, hogy a királyné stílusában egyező tumbája már készen lett volna. A két tumba azonos anyaga, kiképzésük, díszítésük módja, egymáshoz való viszonyuk ugyanis a végrendelet szövegével egyetemben arra utal, hogy mindkettő a testamentumos urak, a fejedelmi végrendelet végrehajtói – Csáky Mihály (1492–1572), Hagymási Kristóf (1510–1577), Bekes Gáspár (1520–1579) és Stanisław Nieżowski (1520 k. –1573), valamennyien unitáriusok³³ – megrendelésére készülhetett el az ifjú fejedelem halála után, talán – tekintettel a végrehajtók sorsának alakulására is – még 1572 előtt. A tumbák Erdélyben szokatlan kőanyagára és stílusára találunk még példát az 1559-ben meggyilkoltatott s eredetileg Gyulafehérvár külvárosi templomában³⁴ eltemetett Kendi-fivérek szintén 1571 után állított székesegyházbeli közös tumbájának fennmaradt két, egykor a sírláda rövid oldalait képező töredékén is (9. és 10. kép).³⁵ Ezekre is tekintettel arra kell tehát gondolnunk, hogy a felsorolt síremlékek mindegyike Gyulafehérvárott és erdélyi

³⁰ Balázs: *Megjegyzések*, 84.

³¹ Heckenast: *János Zsigmond végrendelete*, 162.

³² „...cadaver ... principis ... ex arce in templum deductum esset, marmoreoque sepulchro compositum, ...” Isthvanfi, Nicolai, Pannoni *Historiarum de rebus ungarici libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae, 1622. 521.; Istvánffy Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. I/2. köt. S. a. r.: Benits Péter. Budapest, 2003. 473. utóbbi fogalmazása részben egyezik a szemtanú Forgách Ferenc szövegével: „Ex arce tantum deductus est, et in tumulo matris humatus.” *Ghymesí Forgách Ferencz magyar históriája (1540–1572)*. Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyz. Közli: Majer Fidél. Pest, 1866. (Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum, 16.) 470.

³³ Horn Ildikó: *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Budapest, 2009. 161–196.; Horn Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszűléséig*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2012. Passim.

³⁴ Isthvanfi: *Historiarum*, 388.

³⁵ Mikó: *Báthory István király*, 125. skk.; uő: *Csatajelent János Zsigmond erdélyi fejedelem (+1571) gyulafehérvári síremlékén*. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. 2000. március 17. – szeptember 24. Budapest, 2000. IV–17. 299.; Mikó Árpád: *Gótika és barokk között. A reneszánsz művészet problémái a kora újkori Magyarországon*. In: Mikó Árpád – Verő Mária – Jávorka Anna (szerk.): *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28. – 2008. július 27. I. Budapest, 2008. 252–253.; uő: *A reneszánsz Magyarországon*. [Budapest, 2009.] 172., 173–174.

kőanyagból készült. A síremlékek létrejöttét övező bizonytalanság, a rájuk vonatkozó adatok szűkszavúsága sem teszi lehetővé, hogy komolyan mérlegeljük a forrásainkban feltűnő egyetlen mester, az olasz „magister Castillio Italus lapicida” esetleges közreműködését. Két évvel János Zsigmond halála előtt, 1569 júliusában utal egy oklevél ennek a mesternek a gyulafehérvári házára.³⁶ A kétségtelenül kőszegéssel foglalkozó északolasz (?) mesterember talán megszerezhetette, esetleg meg is munkálhatta a különleges kőanyagot, azonban sem korábbi, sem 1571 utáni működéséről nem rendelkezünk kézzelfogható bizonyítékkal. Ezzel szemben valószínűnek látszik, hogy az utóbbi idők restaurálási munkái folyamán Gyulafehérvárott az érseki palota déli szárnyának emeletén felfedezett három *in situ*, valamint a velük egyező faragványból származó, későbbi javítások során másodlagosan felhasznált, viszonylag nagy számú, egyaránt ión pilaszteres szarkóvekkal és osztókkal tagolt hármast íkerablak-töredék³⁷ a János Zsigmond idejében végbement – mindaddig csak írott forrásból ismert³⁸ – jelentős palotabővítéshez köthető. Így a tumbákon is mindegyre feltűnő, lendületes volutás motívumok készítőjéről is elképzelhető, hogy kapcsolatban lehetett az ablaksort kivitelező mesterrel/mesterekkel.

9. kép
Kendi Ferenc és Antal síremléke (töredék) (A szerző felvétele)

³⁶ János Zsigmond királyi könyve. 1569–1570. Mutatókkal és jegyzetekkel közlése: Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. Kolozsvár, 2003. 141. sz. (Thorda, 1569. július 2.)

³⁷ Asztalos György: *Kőrestaurátori munkák a Szent Mihály-székesegyházban 2008 és 2011 között*. In: Knecht (szerk.): *Élő múltunk*, 112.

³⁸ Szamosközy, 112. Idézi: Balogh: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*, 288.; Mikó: *A reneszánsz Magyarországon*, 171–172.; uő: *A reneszánsz művészet története Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2011. 200–201.; Kovács András: *Mikó Árpád A reneszánsz művészet története Magyarországon című akadémiai doktori értekezéséről*. Opponensi vélemény. 8–9. (<http://real-d.mtak.hu/526/5/Kov%C3%A1cs%20Andr%C3%A1s.pdf>, letöltés: 2020. máj. 18.), valamint *Művészettörténeti Értesítő*, 63. évf. (2014) 1. sz. 177–200.

10. kép

Kendi Ferenc és Antal síremléke (töredék) (A szerző felvétele)

Az előbbi áttekintés alapján állíthatjuk tehát, hogy János Zsigmond és Izabella síremlékeit Gyulafehérvárott készíthette egy helyben működő, előttünk ismeretlen, inkább építészeti tagozatok faragásában, mint alakos szobrászatban jártas kőfaragó, mindeddig pontosan meg nem határozott, de részben kétségtelenül lengyel kötődésű előképekre támaszkodva. Ezek azonosítása valószínűleg pontosítja majd a két síremlék keltezését is. Ha az 1571–1572 körüli keltezés bizonyítást nyer, akkor a gyulafehérvári síremléken a lengyel származású huszárok legkorábbi ábrázolásainak egyikét szemlélhetjük.

Vendégségben Konstantinápoly

10. századi udvari történetíróinak műhelyében

Németh András: *The Excerpta Constantini-ana and the Byzantine Appropriation of the Past.*

Cambridge University Press, Cambridge
2018. XIV+338 oldal

A magyarországi tudományos igényű történetírás 18. századi első csíráinak megjelenése, majd 19. századi valódi kezdetei óta evidenciaszámba menő megállapítás, hogy a magyarság legkorábbi történetének megismeréséhez megkerülhetetlenek a Keletrómai avagy Bizánci Birodalom területén élő és alkotó késő ókori és középkori szerzők által írt szövegek. Elég itt arra utalni, hogy a magyarok Kárpát-medencei megtelepedése előtti, 9. századi történetének egyetlen *kortárs, folyamatos narratívá*ként előadott elbeszélését a ma ismert formájában a 10. század középső évtizedeiben összeállított *De administrando imperio* (avagy *DAI*) őrizte meg számunkra, ahogy a korai magyar etnogenezis különféle ágai szempontjából érdeklődésre számot tartó kelet-európai steppei közösségekről is sokszor a késő ókori és kora középkori bizánci források adják a legbiztosabb történeti támpontokat. Érthető ezért, hogy e forrásanyag feltárásából, kiadásából, fordításából és szakmai értelmezéséből olyan kiemelkedő kutatók hosszú sora vette

és veszi ki a részét a 19. század közepe óta, mint Szabó Károly, Gyomlay Gyula, Vári Rezső, Czebe Gyula, Gyóni Mátyás, Harmatta János, Szádeczky-Kardoss Samu, Olajos Terézia, Kapitány István, Farkas Zoltán – és a magyar bizantinológia doyenje, Moravcsik Gyula. E több mint másfél évszázados folyamatot olyan kiemelkedő jelentőségű állomások és emblemikus művek fémjelzik, mint Gyomlay *Taktika*-tanulmánya (1902),¹ Vári torzóban maradt *Taktika*-kritikai kiadása (1917–1922)² és az avar történelem írott forrásainak teljességre törekvő összegyűjtése és kommentárokkal ellátott fordítása (1978–1986, 1992, 1998)³. Mindennek csúcsaként pedig ott magaslik Moravcsik minden további vizsgálatot alapvetően meghatározó életműve számos rész tanulmánnyal és összefoglalással a három kiadást megélt és ma is alapműként forgatott *Byzantinoturcica*val (1942–1943, 1958, 1983),⁴ a *DAI* szövegének kritikai kiadásával és magyar fordításával (1949, 1950),⁵ valamint az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásait összeállító és magyar fordítással kísért kritikai kiadásban közreadó forrásgyűjteménnyel (1984, 1988).⁶

Habár első látásra úgy tűnhet, hogy legfeljebb távolról, ám a részletes olvasás során mindenki számára nyilvánvalóvá váló módon mégiscsak nagyon szorosan csatlakozik

¹ Gyomlay Gyula: *Bölcs Leó Taktikája mint magyar történeti kútforrás*. Budapest, 1902. (Értekezések a Nyelv- és Séptudományok Köréből 18.)

² *Leonis Imperatoris Tactica*. Tom. I–II. Ed.: Rezső Vári. Budapest, 1917–1922. (Sylloge Tacticorum Graecorum 3.)

³ Legutolsó, legteljesebb kiadása: Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Budapest 1998. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.)

⁴ Moravcsik Gyula: *Byzantinoturcica*. 1. köt.: *Byzantinischen Quellen der Geschichte der*

Türkvölker., 2. köt.: *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*. Budapest, 1942–1943.; Berlin, 1958.; Leiden, 1983.

⁵ Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította: Moravcsik Gyula. Budapest, 1950.

⁶ Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai – Fontes Byzantini historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendunt*. Budapest, 1984.

ehhez a sorhoz Németh András kötete. Központjában a *DAI*-val megegyezően VII. Konstantin és udvara megrendelésére összeállított és a humanisták által *Excerpta Constantiniana* (a továbbiakban: *Excerpta*), azaz *Történeti kivonatok* névre keresztelt munka tanulmányozása áll. A 2018-ban napvilágot látott könyv alapját az ELTE ógörög, latin és történelem szakjain végzett szerző 2010-ben a *Central European University*-n megvédett doktori disszertációja (*Imperial Systematization of the Past: Emperor Constantine VII and His Historical Excerpts*) jelenti, amelynek szövegét a kiadóval történt megegyezés nyomán jelentősen átalakította, tulajdonképpen teljesen újraírta. A doktori disszertáció részletes elemzéseket nyújtó szakmunkája mellett – merthogy a mélyelemzések iránt érdeklődőknek csak ajánlani lehet az ingyenesen letölthető kéziratos disszertációval és néhány, arra támaszkodó és időközben megjelent szaktanulmánnyal történő megismerkedést – így egy, a szélesebb olvasókörzőségnek, többek között egyetemi hallgatóknak és oktatóknak is szánt, közérthető és a korszak kutatásának alapjaiba is bevezetést nyújtó kötetet vehetünk kézbe.

A kötet témaválasztásának aktualitását mi sem jelzi jobban, minthogy az utóbbi egy évtizedben két, ugyancsak rangos kiadónál megjelentetett gyűjteményes kötet is foglalkozott az újkori enciklopédizmus előtti – köztük hangsúlyosan a bizánci –, sokáig enciklopédikusnak tekintett összeállítások problematikájával, illetve magával a 9–10. századi bizánci „enciklopédizmus”, illetve „reneszánsz” kérdéseivel.⁷ Ezen kötetek egyikében a szerző maga is közölt tanulmányt,⁸ míg a másokban az akkor még ki-

adatlan disszertációjának főbb megállapításai már rendszeres hivatkozási pontokként jelentek meg. A könyvformában csak viszonylag hosszú idő után elérhetővé vált eredményei szakirodalomba történő gyors beépülésének oka részben éppen az, hogy a gondos kutatással kidolgozott és meggyőző érveléssel bemutatott tételét éppen egy olyan mű kapcsán fogalmazta meg, amelyről ugyan korábban a korszak kutatásának kiemelkedő személyiségei is gyakran megnyilatkoztak, az összeállítás olvasásához szükséges valódi kulcsot Németh előtt másnak nem sikerült megtalálnia.

E kulcs felleléséhez a szerzőt biztos alapon nyugvó, széles körű nyelvtudása mellett a filológiai, paleográfiai, kodikológiai, valamint történeti források és módszerek egységben kezelésének és alkalmazásának a képessége vezette el. Alapfelismeréséhez, miszerint az *Excerpta* esetében a főszöveg olvasásánál a kutató sokkal többet profitálhat a kéziratok lapszélein megjelenő bejegyzések részletes vizsgálatából, a gyűjtemény egyetlen, eredeti állapotban ránk maradt 10. századi kéziratának, a *codex Turonensis* 980-nak a gondos, személyes tanulmányozása nyitotta meg az utat. Egybevetve e tapasztalatát a szintén 10. századi, de palimpszesztként megőrződött *codex Vaticanus gr.* 73-ban és a további, csak 16. századi másolatokban fennmaradt kötetekben található hasonló jelenségekkel, az olvasónak szánt, illetve a szerző által a kivonatolók egymás közötti kommunikációja nyomaiként azonosított lapszéli bejegyzések egy korábban láthatatlan világ kapuit nyitották meg. Ennek tanulságait Németh tizenegy fejezeten keresztül osztja meg olvasóival.

⁷ *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*. Ed.: König, J. – Woolf, G. Cambridge, 2013.; *Autour du Premier humanisme byzantin & des Cinq études sur les XIe siècle, quarante ans après Paul Lemerle*. Ed.: Flusin, B. – Cheynet, J.-C. Travaux et Mémoires, vol. 21. (2017) No. 2.

⁸ Németh, András: *The Imperial Systematization of the Past in Constantinople: Constantine VII and His Historical Excerpts*. In: *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*. Ed.: König, J. – Woolf, G. Cambridge, 2013. 232–258.

A *Bevezető* felsorolja, valamint a VII. Konstantin udvarában kiválasztott munkáikkal együtt néhány mondatban bemutatja az *Excerpta* elkészítése során kivonatolt 26 görög történetírót. Röviden kitér a *Kivonatokban* megőrzött szövegük – az egyes szöveg hagyományok vizsgálata szempontja szerinti – jelentőségére is. Kutatástörténeti kitekintésként ráirányítja az olvasó figyelmét azokra az okokra, amelyek következtében az elmúlt csaknem két évszázad kutatása szinte kizárólagosan elvesztett szövegek bányájaként kezelte ezeket a gyűjteményeket, az utóbbiak értelmezésében pedig nem vagy alig lépett túl az olyan modern kategóriákon, mint az „enciklopédizmus”. A *Bevezető* végül a kötet felépítésének áttekintésével zárul, végigvezetve az olvasót a következő tíz fejezet egymásra épülő logikai láncolatán, ezzel mintegy a könyv rövid tartalmi összefoglalóját nyújtja.

Az 1. fejezet annak a politikai és kulturális környezetnek a felvázolására vállalkozik, amelyben az *Excerpta*, valamint a VII. Konstantin és udvara által megrendelt egyéb összeállítások megszülettek, s amelyet így e szöveggörpusz szolgálni volt hivatott. A fejezet elején kitér a VII. Konstantin-kori rendszerező tevékenység késő ókori és 9. századi előzményeire. A kötet két főszereplője, VII. Konstantin és Basileios Lekapénos életrajza-inak főbb pontjai közé szöve ismerkedhet meg az olvasó I. Rómanos Lekapénossal és Konstantin fiával, II. Rómanossal. A szerző mind itt, mind pedig a kor külpolitikai tablóját nyújtó alfejezetben rendszeresen utal azokra a részletekre, amelyek a kötetben tárgyalt szövegek majdani vizsgálata szempontjából jelentőséggel bírnak. Itt adja rövid összefoglalását a késő ókori hasonló, rendszerező célzatú összefoglalóknak és a korai Makedón-kori gyűjteményeknek, kitekintéssel néhány VII. Konstantin-kori darabra is.

A 2. fejezet az *Excerpta* VII. Konstantin nevében írt *Előszava*, valamint a császárnak ajánlott vers kulcskifejezéseinek és tartalmának az elemzése révén kísérli meg feltárni a vállalkozás megálmodóinak célkitűzéseit,

valamint az általuk ennek megvalósításához választott eszközöket. A szerző következtetése szerint a *Kivonatok* megrendelői a történelem eseményeit a követendő és elkerülendő cselekedetek és viselkedésformák tárházaként szemlélték, így a gyűjtemény létrejöttétől nem csekély mértékben az általánosan megfogalmazódó/megfogalmazott tanulságok keresésének elősegítését remélték. Bevezeti itt az olvasót a kivonatolás megkezdése előtt előre meghatározott 53 tematikai egységből ma biztosan ismert, illetve nagy bizonyossággal kikövetkeztethető mintegy 30 rövid bemutatásával azon témakörökbe is, amelyek a 10. századi császári udvart és az annak körében forgó arisztokráciát különösen foglalkoztatták. E kör érdeklődésének irányaira utalhat maga az 53-as szám is, amely lehetséges magyarázatának Németh külön alfejezetet szentel. A fejezet zárásaként a szerző egy konkrét példán, Prokopios *Perzsa háborújának* egy részletén keresztül tárja az olvasó elé a kivonatolók működésének módszerét a fennmaradt eredeti szöveg és a kivatok aprólékos összevetésével. Ugyanerre a módszerre egyébként a 3. fejezet 5. alfejezetében egy további, a *Kivonatokkal* nagyjából egyidős példát is bemutat, így a 2. fejezet bevezetőjében (54–57. old.) részletesebben taglalt – a szerző értelmezése szempontjából kulcsfontosságú, a kötet címében is szerepeltetett – *appropriation*-fogalom egyik jelentésének pontosabb megértéséhez e két rész együtt olvasandó.

A 3. fejezet – az attól mintegy száz oldallal elválasztott 8. fejezettel együtt – a szerző minden további következtetésének alapját jelentő felfedezését, az *Excerpta* összeállításának 10. századi technikai hátterét tárja fel, s mint ilyen az egész kötet legérdekesítőbb részei közé tartozik. A korábbi, kétfázisú összeállítás helyett Németh részletes rekonstrukcióval, az „alapanyagul” szolgáló kéziratok összegyűjtésétől a császári könyvtár számára készült díszes kódexek elkészültéig három fő- és néhány további alfázis elkülönítését javasolja, bemutatva azok gyakorlati

szerepét. Az olvasó elé tárja azon nehézségeket, illetve a szükséges anyagi és emberi erőforrásokat, amelyekkel a forrásanyag összegyűjtése és feldolgozása során a császári adminisztráció tagjainak meg kellett birkóznuk, illetve amelyre támaszkodniuk kellett. Kitér továbbá azokra a „könyvtárakra”, amelyekre a kódexek utáni kutatás folyamán támaszkodhattak. A vállalkozás korabeli viszonyok közötti monumentalitását érzékelteti, hogy a szerző meggyőző érvelése szerint a munkálatok harminc-egyen évre is elhúzódhattak, és csak Basileios Lekapénos késői éveiben érhetek véget; s még így sem bizonyos, hogy az eredeti célokat elérve fejeződtek be.

Az udvari megrendelés ellenére sem hibátlanra sikerült kódexek (115. old.) 8. fejezetben található további elemzése előtt a kötet a *Történeti kivonatok* hatástörténetének megértése felé fordul. A 4. és az 5. fejezetek szolgálnak talán a magyarországi, nem bizantinológus olvasó számára a legközvetlenebb tanulsággal. Egyrészt az *Excerpta* készítése során alkalmazott, az imént felfejtett metódus nyomait, másrészt maguknak a kivonatoknak a konkrét felhasználását, harmadrészt pedig a konstantinápolyi udvar szemléletét visszatükröző, a kivonatgyűjtemény mögött meghúzódó kulturális közeg jellegzetességeit követi nyomon a szintén az udvar megrendelésére készült *De Ceremoniis*, *De Thematibus*, *DAI*, illetve a történetírók (*Genesios*, *Theophanes continuatus*, *Vita Basilii* stb.) szövegeit vizsgálva. Az összefüggések néhol nagyon közvetlenek (*De Thematibus*), míg más esetekben az összeállítás módszerének azonosságai sokkal erősebben domborodnak ki, mint a szöveg-szintű kapcsolatok (*De Ceremoniis*). Megjegyzendő, hogy a kötet lapjain máshol – többek között a 7. fejezetben (187–188. old.) – az utóbbira is találunk frappáns példát. Azonban ez az eset sem egyedi: a 4. fejezet-

ben érintett kérdésekhez szorosan kapcsolódó, a *DAI*-ra vonatkozó fontos összefüggések a 8.3. alfejezetben kerülnek elő, ahogy a korábban nem érintett, de a fentiekkel azonos problémakört jelentő *Anthologia Palatina Történeti kivonatoktól* függő részeit is csak a 7.5. alfejezetben mutatja be a szerző.

Ezeknek a recenziens számára összetartozónak tűnő részeknek az egymástól távolabb történő elhelyezése természetesen érthető, ha figyelembe vesszük, milyen, egymást szinte kizáró feladatokat volt kénytelen a szerző a 4–5. fejezetekben megoldani. Egyszerre kellett az olvasók számára a VII. Konstantin udvarában az *Excerpta* felhasználásával készült összeállításokat és az azokkal foglalkozó kutatásokat áttekintően bemutatnia, valamint a *Kivonatok* elemzése során tett megállapításait e művek értelmezésében kamatoztatnia. Mindezt úgy, hogy a terjedelmes szövegkorpusz vizsgálata és a még terjedelmesebb, az *Excerptát* elemzőnél jóval gazdagabb modern szakirodalom alapján felépített fejezet ne borítsa fel teljesen az egyes részek közötti egyensúlyt. Az összefüggések kibontása így kényszerűen a jelenségek egy kiválasztott részének feltárására terjedhetett csak ki; s arra is ügyelni kellett, hogy az egymásra épülő információkat a megfelelő sorrendben mutassa be. A császári udvar megrendelésére készült összeállításokat elemző szakirodalomban napi szinten otthonosan nem mozgó olvasónak számos helyen kell majd felütnie a jegyzetekben idézett és az onnan tovább vezető irodalmat. Néhol pedig maga a szerző is kénytelen volt a sok vitát kiváltó 10. századi összeállításokról született egyik vagy másik olvasatra felfűzni saját elbeszélésének fonalát (a *DAI*-ról szóló 4.2. szakasz kissé aránytalanul támaszkodik James Howard-Johnston 2000-es, valóban kiemelkedő jelentőségű összegzésére⁹); az attól eltérő részletvizsgálatok eredményeit pedig a jegyzetekbe számúzni vagy

⁹ Howard-Johnston, James: *The De Administ-rando Imperio: a Re-examination of the Text*

and a Re-evaluation of Its Evidence about the Rus. In: Kazanski, M. – Nersessian, A. –

említetlenül hagyni. Az összkép azonban így is meggyőzően tárja elénk a *Történeti kivonatok*ban összeállított anyagnak a 10. századi konstantinápolyi irodalomra tett mély hatását. Ez utóbbi pedig az e körből származó forrásokra felhasználóként támaszkodni kívánó szakembereket – mind a magyar, mind pedig tágabban a közép-, délkelet- és kelet-európai vonatkozású adatokat gyakran értelmező történészeket és régészeket – arra is figyelmezteti, milyen csapdákat rejt, ha e szövegekből a megfelelő háttérismeretek megléte nélkül kísérünk meg saját szakterületünk számára következtetéseket levonni.

Visszatérve magához az *Excerpta* elemzéséhez, a 6. fejezet a 10. század közepi konstantinápolyi udvari körök történelemszemléletének az előző fejezetben megkezdett feltárását folytatja. Hangsúlyozza egyrészt a történeti eseményekben ciklikusságot feltételező megközelítésmódjuk és a múlt történéseit a levonható tanulságok megismerésének reményében kutató irodalmi tevékenységük közvetlen összefüggéseit. Másrészt a *Kivonatok* összeállítása során különös figyelemben részesített szerzők és a *Suda lexikon* szócikkeinek elemzése nyomán részletes érveléssel támasztja alá azt a korábban is megfigyelt tény, miszerint VII. Konstantin udvarában saját jelenük eszményített előtörténetét I. (Nagy) Konstantin, I. Justinianos és Herakleios korával azonosították.

Ehhez szorosan kapcsolódva a 7. fejezet azon témák áttekintését adja, amelyek az udvar tagjait az *Excerpta* kötetei számára kijelölt tematikai egységek alapján foglalkoztatták. A korábban elmondottak fényében aligha lehet meglepő, hogy a fő témakörök a korábbi uralkodókhoz kapcsolódó ismeretek, a hadügy, a diplomácia, az elit szórakozásának formái és a múlt erényeiből és hibáiból levonható tanulságok voltak. Nem kevésbé kézenfekvő, hogy az idealizált múlt

szövegeinek megismerése révén saját irodalmi stílusuk finomítása is fontos szempontnak számított.

Amint arra fentebb, a 3. fejezetről szólva röviden utaltam, a 8. fejezet visszatér az *Excerpta* korunkra maradt 10. századi kódexének részletes vizsgálatához. A gyakorlatban ez a kötetcímek, a tartalomjegyzékek, valamint a lapszéleken szereplő információk – azaz a kivonatolt szerző és mű megnevezése, a kivonatolók megjegyzései és a tartalmat jelző kulcsszavak indexként funkcionáló – rendszerének elemzését jelenti. A fejezet lezárásaként a szerző konkrét eseteken keresztül világítja meg, milyen módon hasznosíthatták más, VII. Konstantin udvara megbízásából készült és fentebb már elemzett munkákhoz az *Excerptát* vagy az ahhoz készült vázlatokat. Ez utóbbi feltárómunkát folytatja a 9. fejezet is a *Suda lexikon* és a *Kivonatok* viszonyának bemutatásával, egyben egy jól követhető konkrét példával megvilágítva azt, hogy milyen módon lehetett ténylegesen adatbázisként támaszkodni a korban az *Excerpta* anyagára.

A könyv utolsó, *Következtetések* címet viselő fejezete egy lépéssel tovább megy a VII. Konstantin udvarából kiinduló kulturális hatások elemzése terén egy, az udvart követként felkereső itáliai püspök történetét bemutatva. A 10. század második fele és a 11. század eleje kínai udvarának párhuzamos története bemutatásával annak felvillantására is vállalkozik, hogy a premodern viszonyok között milyen praktikus megfontolások vezethettek egymástól sokezer kilométernyi távolságban működő hatalmi centrumokat hasonló vállalkozásokra. A kötetet két függelék, a felhasznált irodalmat felsoroló bibliográfia, valamint a számos témát érintő műben a keresést nagyban segítő részletes index zárja. Ez utóbbi jóval részletesebb a kiadó más kiadványaiban megszokottaknál; az

Zuckerman, C. (eds.): Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient. Paris, 2000. 301–336.

összetett témában való eligazodást ugyanis a szerző ezzel is segíteni szándékozott.

A kötet kivitelezése gondos, nyomdahi-bával (így 84. old.: al-Ruṣ[-]āfa, az elvász-tás jelzése nélkül, ugyanitt a šād alsó pontja átcúszott a következő sor elejére; 138. old.: *area* az *era* helyett; 153. old.: a *by* becsúszott a zárójel elé) elvéteve találkozhatunk csak a mintegy 350 oldalon, ahogy keveredésből származó pontatlansággal is (162. old.: II. Ḥusraw-ról szólva a szövegben a kagán cím olvasható a szászánida nagykirályok sáhan-sáh titulusa helyett, amely egyébként a 235. oldalon már helyesen, shah-ként szerepel. A keveredés oka az, hogy a Theophylaktos Simokattéstól idézett történetben a bizánci kö-vet és az avar kagán közötti szóváltásról esik szó.) Az olvasást egyedül a költségek csök-kentésében érdekelt, nyereségorientált ki-adó által választott betű- és tükörméret ne-hezíti kissé: a sűrű szedés és a kis betűk elle-nére a szöveg ugyan még viszonylag jól kö-vethető, a lábjegyzetknél és a blokkidéze-teknl azonban már-már az olvashatóság ha-tárán mozog. Mindezt látva a lapok alján üresen hagyott értelmetlenül széles sáv külö-nösen érthetetlen. A Cambridge University Press, amely a brit egyetemi kiadók között is arról ismert, hogy saját szabályait a szerzőire erőlteti, más téren sem volt kifejezetten gá-láns a szerzővel.

Az angol szöveg megformálása nemcsak érzékelhetően szebb a szakmunkák többség-ében megszokottnál, de a választékos megfo-galmazás miatt kifejezetten élvezetes olvas-mány is. A nyelvet kevésbé gyakran használó olvasó élménye ugyanakkor talán éppen en-nek az ellenkezője lesz. A kötet emellett az angolszász tudományos próza szabályait magáévá téve ugyan világos felépítésű, és így egyenes logika mentén halad a bizonyításra kitérő célja felé, ám csak ritkán bonyolódik nyíltan vitába mások véleményével, illetve mutatja be részletesen az ellentétes tudomá-nyos álláspontokat (ha elvéteve mégis, azt na-gyon röviden teszi, például 154. old. 37. l.). Saját, az *Excerpta* céljáról és korabeli kultu-

rális környezetéről szóló tézisének ismerte-tésekor természetesen szembeállítja azt a korábbi kutatónemzedékeknek a kötet által jórészt meghaladtá vált következtetéseivel, ám ezt is olyan finom eleganciával teszi, hogy a kérdésben nem kellő mélységgel tájé-kozott olvasó a különbségeket néha csak alig érzékeli. Ezen – a kiadó által szabott terje-delmi korláttól sem függetlenül választott – módszer legszembetűnőbb következménye azonban talán mégis az angolszász szakmun-kák lapjairól jól ismert rövid lábjegyzetek sora. Ez viszont nemcsak más olvasási stra-tégiát kíván, mint a jegyzetekben hosszú vi-tákba bonyolódó, a magyarországi tudomá-nyosságban is nagy hagyománnyal bíró né-met iskola követőinek írásaié, de olyan előis-mereteket is, amelyek az angolszász egyete-mek képzéseinek és az ottani könyvtárakban elsajátíthatók ugyan, Magyarországon azon-ban csak eleve kevesek rendelkeznek ezzel.

Hasonló irányba hat, hogy Németh egy-aránt otthonosan mozog az ókori és késő ókori görög szerzők műveinek hagyományo-zástörténetében, a közép bizánci és a rene-zánsz kódexek világában, valamint a 9–10. századi bizánci társadalom, irodalom és kul-túra történetében. A kötet azonban éppen ezért nemcsak a szerző részéről igényelt rendkívül sok és sokrétű előismeretet a meg-írás során, hanem az olvasótól is, hogy a be-mutatott kutatás eredményeit érdemben kö-vetni tudja. Mindezzel tisztában lévén, a szerző a mai kortól sok szempontból idegen 9–10. századi igényeket, lehetőségeket és problémákat láthatóan törekszik modern fo-galmakkal összevetve is közelebb hozni olva-sójához. Ezt is szolgálják a kötet lapjain rendszeresen visszatérő *information over-load* (15., 54–55. old.), *research engine* (54. old. és a 3. fejezet címe), *database* (258. old.), *reference books* (56–57., 263. old.) stb. modern kifejezések.

Az angolszász típusú, egyetlen narratíva mentén előre haladó előadásmód persze nem pusztán a fenti okokból követel figyel-mes olvasást. Amint arról a 3. és a 8. fejeze-

tek, illetve a 4. fejezet mondanójához szorosan kapcsolódó 7.5. és 8.3. szakaszok kapcsán fentebb már szó esett, azonos kérdéskörök összefüggő aspektusait esetenként egymástól távolabb tárgyalja. Ezek összekötésében a gondosan összeállított index használata mellett természetesen a több-kevesebb rendszerességgel feltűnő átutalások sokat segítenek, ám a megismerésre és befogadásra mindig rest olvasó örömmel vette volna, ha a könyv szövegét legjobban ismerő személy, a szerző többször él ezzel a lehetőséggel. A fent már jelzettek mellett példaként álljon itt az ismert, illetve kikövetkeztethető tematikus egységek felsorolásának kérdése (58–59. old.). A 84–86., a 191–193. és a 205. oldalakon egyaránt ezekhez kapcsolódó eredményeket találunk, amelyek az előbbi listát tanulságos módon egészítik ki. S habár korunk olvasási szokásai egyre távolabb is kerülnek a hosszabb szövegek egyben történő végigolvasásától, egyes részletek, illetve részfejezetek kiragadása a jelen kötet esetében a különféle szálak gondos egymásba fűzését látva egyáltalán nem ajánlott. Hiába olvassuk ugyanis kissé meglepve a kötetben tárgyalt, a magyarországi nem bizantinológus olvasó által talán leginkább figyelemmel követett munkákat, a *DAI*-t és a *De ceremoniis* elemző fejezetek egyik konklúziójaként, hogy azok fő értéke a 10. századi bizánci olvasónak kevésbé a részletekben, mintsem inkább a múlt alapján elvonatkoztatható, általánosítható tanulságok megismerésében rejtett (136–137. old.). Más lapokon ugyanis Németh az összeállítások praktikus oldalai között maga is hangsúlyozza, hogy az azokban felbukkanó adatok a diplomáciában több módon is számottevő segítséget jelenthettek (186–187. old.: praktikus ismeretek és a klasszikus irodalom tárháza; 194. old.: a *Kivonatok* mint a konkrét előzmények megismerésének forrásai; 256. old.: a múlt ese-

ményei alapján történő általánosítás eszköze). Így csak e részek együttes figyelembevételével kerülnek a maguk helyére a múlt alapján levonható általános tanulságokat hordozó szövegek és az olyan, kizárólag a maguk adatszerűségében értelmezhető részletek, mint a *DAI* 40. fejezetének végén az Árpád leszármazottainak felsorolását adó elemek egymás mellett élése a VII. Konstantin udvarában készült összeállításokban.

Végezetül megemlítek néhány részletet, amelyekre a kötet magyarországi, nem bizantinológus olvasója felfigyelhet. Igor Ševčenko 1992-es, mára klasszikussá vált, mítoszromboló VII. Konstantin-tanulmánya¹⁰ óta a császár személyes részvételét a nevéhez kötött művek létrejöttében a nemzetközi kutatás több-kevesebb visszafogottsággal ítéli meg. Arra, hogy Ševčenko a korábbi évszázad kutatásának szemléletét alapvetően felülvizsgáló hevülettől vezérelve talán néhol túl messzire ment a mítoszrombolásban, a Németh kötetében bemutatott fő következtetések is utalnak. A könyvben ugyanakkor – bár a szöveg sokszor csak hallgatólagosan foglal állást a különféle szerzőségekkel kapcsolatban – sokszor látjuk viszont a császárt aktív szereplőként. Az *Excerpta* koncepciójának és válogatási szempontjainak meghatározójára persze legtöbbször a nevesít(het)etlen „mastermind”-ként hivatkozik, és hangsúlyozza a „csoportmunka” kulcsszerepét a kivitelezésben (102–109., 265. old. stb.), ahogyan az udvarhoz köthető összeállítások megrendelőire is sokszor utal „VII. Konstantin és (belső) köre”-ként. Ugyancsak az udvarban zajló viták eredményének látja a történetírás az eseményeket a császáréletrajzok köré szervező előadásmódjának előtérbe kerülését (263. old.). Máshol azonban az olvasóban az a benyomás alakul ki, hogy VII. Konstantin neve inkább csak a megfogalmazás egyszerűsítése miatt került a „Konstantin és köre” helyére,

¹⁰ Ševčenko, Ihor: *Re-reading Constantine Porphyrogenitus*. In: Shepard, Jonathan – Franklin, Simon (eds.): *Byzantine Diplomacy*.

Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies. Cambridge, March 1990. Aldershot, 1992. 167–201.

s bár a császár szerepe nyilván nem tagadható a nevében és megrendelésére elkészült összeállítások létrejöttében, a 10. század közepének kulturális arculatát aligha az ő kizárólagos műtszemlélete és irodalmi igényei formálhatták (amint azt a megfogalmazás néhol megengedné).

Ákárhogyan is, a korábbiaknál kiegyensúlyozottabb képre törekvő Németh nyilvánvalóan sokkal erősebben szimpatizál könyve főhősével és az akörül működő udvari elittel, mint az előtte, generációkon át a 10. század minden kulturális teljesítményét VII. Konstantin nevéhez kötni igyekvő kutatótársainak szemellenzösségétől megcsömörlött, saját értékítéletében felettébb megbízó Ševčenko. Ettől nem függetlenül Ševčenkótól némileg eltérő elképzelést képvisel a történeti szempontból különösen érdekes negatívumok egyikéről, a 7–9. század közötti időszakra vonatkozó 9–10. századi információhiányról is. Természetesen az ő érveléséből sem maradtak ki a hiányosságokra vonatkozó adatok (például 232–237. old.), azok értelmezésére azonban részben másfajta megoldásokat javasol, bizonyos esetekben túllépve ezzel saját, a 2010-es disszertációjában felvetett elképzelésén is, miszerint a hibás adatok némelyikének létrejöttéhez az *Excerpta*-ból és más feljegyzésekből származó információk eredeti kontextusának a kivonatolás során történő elvesztése vezethetett. Álláspontjának változásával összhangban többek között elfogadni látszik Paul Magdalino felvetését, miszerint a rosszul keltezett múltbéli események hibás datálása esetlegesen aktuálpolitikai célokat szolgálhatott volna (132. old. 43. l.). Ám míg a hispániai muszlim hódításról a *DAI*-ba bekerült téves adatok keletkezéséről szóló érvelése (236. old.) frappáns magyarázattal szolgál a Ševčenko által fókuszba állított problémára,

addig Magdalino ötletével a konstantinápolyi udvar inkább hozta volna magát kellemtelen diplomáciai helyzetbe, mintsem előnyt kovácsolhatott volna abból.

A kötet bemutatásának végére érve szögezzük le ismét: Németh András *Excerpta*-értelmezése hosszú idő után nagy erudícióval és meggyőző érveléssel világítja meg, illetve helyezi vissza egykori valós, 10. századi kontextusába VII. Konstantin és udvara hatalmas vállalkozását. A *Történeti kivonatok* elkészítése mögött meghúzódó szempontok feltárása mellett részletesen bemutatja, hogyan illeszkedett az a 10. századi udvar kulturális koncepciójába: egy rég letűnt múlt elérhető darabkáira támaszkodó kánonalkotás folyamatába. Ezzel nemcsak visszakövetel és -nyer egy fontos, ám eddig főként a klasszikus és késő ókori szövegek kiadói által a saját céljaikra kiaknázott forrást a 10. századi bizánci mentalitás- és kultúrtörténet számára, de kulcsot talál a korszak számos más szövegének pontosabb értelmezéséhez is. A kötet ezzel kitűnően illeszkedik a 9–10. századi bizánci udvari és udvarközel-i irodalom számára új értelmezési keretet kereső kutatási irányba, melynek talán legfontosabb, a kérdéskör tisztázásért legtöbbet tevő képviselője Paul Magdalino.

Mindemellett a kötetben bemutatott eredmények a magyarországi történeti kutatás szempontjából is kiemelkedő jelentőséggel bírnak. Méghozzá általánosságban és a részletek szintjén egyaránt. Ugyanis, amint az 1990-es években Harmatta János, majd nemrég Farkas Zoltán is hangsúlyozta, a 9–10. századi magyarokról elsősorban a *DAI*-ban megőrzött információk helyes értelmezéséhez megkerülhetetlen megismerni a VII. Konstantin udvarában összeállított szövegek készítőinek munkamódszerét, illetve szemléletük fő vonásait.¹¹ A Németh által az *Ex-*

¹¹ Harmatta János: *Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei*. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *A honfog-*

aláskor írott forrásai. Budapest. 1996. (A honfoglalásról sok szemmel 2.) 105–111., különösen 107.; Farkas Zoltán: *A magyar őstörténet bizánci forrásai*. Annales. Az Avicenna Közel-

cerptán, illetve arra építve az udvar megrendelésére készült egyéb összeállításokon elvégzett elemzések ehhez mind konkrét megfigyelésekkel, mind pedig a kulturális közeg jellemzőinek feltárásával alapvetően járulnak hozzá. Mintegy iskolapéldája ennek a Szvatopluk fia kapcsán a *DAI* 41. fejezetében elbeszélte történet egykori bizánci kontextusának rekonstruálása (133–135. old.). A történet háttérét jelentő, már Moravcsik által felismert Aesopos-meséből faragott oktató célú elbeszélés 10. századi konstantinápolyi társadalmi közegének helyes kijelölése ugyanis nemcsak a szlovák kutatók azon erőfeszítéseit teszi zárójelbe, amelyet a nyugati forrásokból ismert két Szvatopluk-fiú legfiatalabb, Konstantinápolyban kiöltött testvérének a megtalálásért tettek, de fényt vet a 10. század közepi bizánci udvarban a morvákról élő képre is.

Az udvar megbízásából dolgozó szerzők és kivonatolók munkamódszerének aprólékos feltárása emellett számos további ponton segítheti a közép-európai kora középkori történeti eseményeket és régészeti emlékeket vizsgáló kutatót. A Prokopios-kivonatok elemzése (77–87. old.) hasznos támpontot jelent a Kárpát-medence 5–7. századi történetére alapforrásnak számító Priskos és Menandros töredékeinek használatához. Ugyanis az *Excerpta* szerkezetének pontos megismerése nemcsak az egymást követő, összetartozó tematikájú töredékeknek az eredeti művön belüli viszonyát segíti megérteni, de azt is érdemes szem előtt tartanunk, mit és mennyit változtattak a szövegen a szerkesztők értelmező kiegészítések és rövid összefoglalók beszúrásával, illetve szövegrészek kihagyásával. Nem felesleges ennek tanulságait átgondolnunk a *DAI*-ba bedolgozott korábbi szövegeken végzett esetleges szerkesztői átalakítások megítélésénél sem. Továbbgondolásra érdemesek a *Turonensis*

980 lapszéli megjegyzéseiről, indexeléséről és az ismeretlen kifejezésekhez fűzött rövid magyarázatokról (228–231. old.) szóló megfigyelések; s nem kevésbé az $\omega\tau\iota$ -val kezdődő kivonatok ténye az *Excerpta*-ban (215. old.).

Az avar történelem szempontjából a Suda bolgár szócikkével kapcsolatos felvetés (177. old.) éppen úgy érdekes támpont, ahogy a lexikon és a *Kivonatok* viszonyának újragondolása is az (utalva itt a bolgár szócikkben az avarokról szóló adatok eredetével kapcsolatos feltételezésekre¹²). A történeti események időrendjét, összefüggéseit és dinamikáját a csak kivonatokban ránk maradt szerzők alapján vizsgálva érdemes továbbá szem előtt tartanunk, hogy a munkamódszernek köszönhetően nem minden kivonatolóhoz, illetve a kész kódexeken dolgozó másolóhoz jutott el minden szétválasztott kézirat összes darabja, így a meglévő gyűjteményekből is maradhattak ki tematikailag odaillő részek (105–106., 110. old.). Ritkán ugyan, de egyszer-egyszer más neve alá is bekeveredhettek másvalaki mondatai annak ellenére is, hogy egy-egy szerzőt együtt tartottak és a releváns egységeit sorban egymás alá másolták (109–110. old.). A keveredéshez, illetve bizonyos részletek veszendőbe meneteléhez hozzájárulhatott továbbá, hogy egyes szerzők esetében a kivonatolás folyamatának felgyorsítása érdekében több kéziratot is használhattak egyszerre (111. old.), a szövegek 53 téma közötti felosztása során pedig egyes rövidebb szövegegységek kimaradhattak, vagy más gyűjteménybe kerülhettek, mint ahol számunkra logikusnak tűnne.

E néhány szempont aligha szolgálhat többre annak érzékeltetésénél, hogy Németh kötetének megismerése és tanulságainak átgondolása után sem érdemes felhagynunk a bizánci források elemzése terén végzett újabb és újabb vizsgálatok nyomán követé-

Kelet Kutatások Intézete Évkönyve, 1. (2013/2014) 127–138., különösen 137.

¹² Vö. Olajos Terézia: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szeged, 2001.

(Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.) 19–25.

sével. Amint a könyv a mai kor befogadhatatlanná duzzadt információáradata és a 10. századi helyzet között vont párhuzamaival maga is utal arra, saját jelenünk kihívásai sokszor segítenek a múlttal kapcsolatos kérdések újfogalmazásában. A múlttól a jelen változásával együtt folyton átalakuló képűnket magunkban tudatosítva abban is bizonyosak lehetünk, hogy az *Excerptár*ról és születésének koráról szóló elemzések a vizsgált

könyvvel új szakaszba léptek ugyan, de le nem zárultak. Az is bizonyos ugyanakkor, hogy Németh András fentiekben vázlatosan áttekintett megállapításainak figyelembevétele nélkül ezentúl komolyan vehető összegzés a 9–10. századi konstantinápolyi udvari irodalomról aligha képzelhető el.

BOLLÓK ÁDÁM

Számunk szerzői

BAGI ZOLTÁN PÉTER (zoliszeged@gmail.com) – történész, főlevéltáros, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Győr

BAVOUZET, JULIA (julia.bavouzet@gmail.com) – történész, Centre de Recherches Pluridisciplinaires Multilingues – Université Paris-Nanterre, Institut für Österreichische Geschichtsforschung – Universität Wien)

BOLLÓK ÁDÁM (bollokadam@yahoo.de) – régész, történész, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, Budapest

HADNAGY SZABOLCS (szabolcs hadnagy@yahoo.com) történész, MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport, Szeged

JUHÁSZ KRISZTINA (juhaszkr8707@gmail.com) – történész, MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport, Szeged

KINTLI DÓRA (dora.kintli@gmail.com) – MA hallgató, PPKE BTK, Történettudományi Intézet, Budapest

KOVÁCS ANDRÁS (akovacs46@yahoo.com) – művészettörténész, Babeş-Bolyai Tudományegyetem; Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kutatóintézet, Kolozsvár

MARTON GELLÉRT ERNŐ (gellertemarton@gmail.com) – történész, MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport, Szeged

PAPP SÁNDOR (papps@hist.u-szeged.hu) – történész, SZTE BTK Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanszék, MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport, Szeged

SUDÁR BALÁZS (sudarbalazs@gmail.com) – történész, turkológus, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, Budapest

TÓTH HAJNALKA (hajnalka.toth76@gmail.com) – történész, SZTE BTK Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged

A fordításokat RAKOVSZKY ANDRÁS készítette.

Contents

Essays

BALÁZS SUDÁR	
The Rise of an Aristocratic Albanian Family on the Hungarian Frontier: the Aranids	5
ZOLTÁN PÉTER BAGI	
The Foundation, Equipment and Financing of the Habsburg Empire's First Dragoon Companies During the Fifteen Years War	14
SZABOLCS HADNAGY	
The Ottoman Campaign of 1658. The Possibility of a Double Campaign	34
HAJNALKA TÓTH	
Before Vasvár. An Attempt at a Habsburg–Ottoman Compromise at Temesvár in 1663	46
JULIA BAVOUZET	
Official Oath in the Hungarian State Administration	61
SÁNDOR PAPP	
„It's exceedingly uplifting and inspiring to see the enthusiasm of this Eastern people freed from slavery” Revolution and Constitutionality in Early 20th Century Istanbul from the Perspective of a Civilian and Officially Diplomacy	87

Workshop

DÓRA KINTLI	
Nova ex Hungaria. Report in Latin on Ottoman–Hungarian military collisions	113
GELLÉRT ERNŐ MARTON	
“By the will of God, we shall defend the fort of our poor country with our lives...” Hungarian Esterházy Letters from the Archives of the Koháry–Coburg Family	126

Beyond our borders

“I believe that as a Transylvanian and as a member of a minority my duty is to uncover the past of my homeland and my people...” Interview with András Kovács (Interviewers: Krisztina Juhász–Gellért Ernő Marton)	151
András Kovács's bibliography	167
ANDRÁS KOVÁCS	
The Tomb of Prince John Sigismund	175

Review

A Visit to the Workshop of the Court Historiographers Constantinople in the
10th Century

(Németh, András: *The Excerpta Constantiniana and the Byzantine Appropriation of the Past*. Cambridge, 2018.)

ÁDÁM BOLLOK 189

Authors 199